

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА
Збірник наукових праць
Випуск 11 (22)

Київ 2019

**СОЦІАЛЬНІ
ВИМІРИ
СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України

ISSN 2078-6948

Зареєстрований
Державною реєстраційною
службою України 10.04.2009 р.
Свідоцтво про державну
реєстрацію Серія КВ № 15128-3700Р
Виходить один раз на рік

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
http://www.i-soc.com.ua

РЕДАКЦІЯ

Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталя СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Тетяна ЗАГОРОДНЮК	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	редактор
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. Ф. Бурлачук, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
О. І. Вишняк, д. соц. н., Інститут соціології НАН України
А. О. Малюк, к. соц. наук, Інститут соціології НАН України
О. Г. Злобіна, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
Н. В. Костенко, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
О. Д. Куценко, д. соц. наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
С. О. Макеєв, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
Т. О. Петрушина, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
В. С. Резнік, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
А. О. Ручка, д. філос. наук, Інститут соціології НАН України
О. Г. Стегній, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
В. П. Степаненко, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол № 8 від 17 грудня 2019 р.*

© Інститут соціології НАН України, 2019

СОЦІАЛЬНІ ВИМРИ

СУСПІЛЬСТВА:

Збірник наукових

праць

Випуск 11(22)

Наукове фахове видання.

Внесено до Переліку

наукових фахових видань

України, наказ МОН України

№ 747 від 13.07.2015 р.

ISSN 2078-6948

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

І. Бекешкіна

Україна передвиборча і післявиборча:
реалії громадської думки та перспективи
соціальних трансформацій в Україні.....9

С. Дембіцький

Антидемократичний синдром як елемент
політичної культури українського суспільства20

О. Жуленьова

Віддзеркалення політичної ситуації в Україні
на демократичних і авторитарних установках населення:
передумови та основні чинники впливу42

Л. Бевзенко

Європейський шлях соціальних змін для України –
погляд крізь призму практик соціальних взаємодій52

А. Ручка, В. Танчер

Культурна компетенція як предмет соціологічного аналізу.....68

Н. Костенко

Ціннісні простори локального в соціологічній перспективі.....79

Л. Скокова

Цінності в оптиці культуральної соціології оцінювання89

В. Бурлачук

Ціннісні режими влади103

Т. Загороднюк Динаміка ціннісно-нормативних уподобань населення регіонів України (2017–2019 рр.)	113
В. Смакота Соціальний розвиток у сучасному світі: критерії, досягнення, орієнтири.....	122
О. Злобіна Суб'єкти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності: теоретичні координати дослідження	134
С. Шевченко Агенти змін у полі освіти: український вимір	148

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

В. Казаков Що таке аналітична соціологія?.....	158
В. Гусак Від Шюца до Маркузе: типізація мислення як інструмент типізації особистості.....	167
С. Солодько Теоретична і практична логіка соціології Бруно Латура	179
І. Мариніч Каузальність перспектива метатеоретизування і аналітична соціологія П. Гедстрема.....	190
В. Резнік Легітимація як складова соціального обміну: соціологічні концептуалізації.....	212
В. Буткалюк Соціальні наслідки неоліберальних трансформацій в Україні: соціологічний аналіз.....	223
О. Бєленок Методи регулювання економіки в дзеркалі громадської думки.....	234
Н. Толстих Працююче населення України: соціальне самопочуття й економічні очікування.....	258

Г. Четурко, Ю. Сапелкін, Р. Москотіна Економічні параметри соціальної відповідальності.....	270
О. Вирова Social protection as a defining feature of welfare state	283
І. Соколовський, А. Богословський Репутація як одна з нових категорій економічної соціології	288

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

О. Іваненко Покоління Y: чи легко бути молодим.....	304
К. Коваленко, М. Норрунч How do young adults perceive deviance in commercials?	320
Н. Лавріненко Пенсіонери в мережах соціальних нерівностей.....	332
Ю. Бігун Просоціальна активність: форми втілення та методи досліджень	355
О. Іващенко Місто й село в площині нерівностей: соціологічні пошуки розколів	366
Н. Лінцова Зміни у способі життя та стилі споживання селян (кейс сіл Терпіння та Мирне).....	383
О. Шульга Поняття «цифровий суверенітет» крізь призму соціологічного аналізу	402
Н. Бойко Інтернет у демократизаційному процесі: роздуми про діалектику та складові впливу технічних інновацій у полеміці з Такісом Фотопулосом та іншими	413
М. Паращевін Місце релігійних організацій у функціонуванні громадянського суспільства в Україні.....	424

Contents

CHAPTER ONE

I. Bekeshkina

Ukraine before and after the elections: The realities of public opinion and possible scenarios for social transformations in this country9

S. Dembitskyi

The antidemocratic syndrome as an element of Ukrainian society's political culture20

O. Zhulenioiva

The link between the current political situation in Ukraine and citizens' democratic / authoritarian attitudes: Background and the key contributory factors42

L. Bevzenko

A Europe-oriented pathway to social changes in Ukraine: An analysis in the light of social interaction practices52

A. Ruchka, V. Tancher

Analysing cultural competence from a sociological viewpoint68

N. Kostenko

Value-driven spaces of the local from a sociological standpoint.....79

L. Skokova

Values from the perspective of a cultural sociology of valuation and evaluation.....89

V. Burlachuk

Value-based regimes of power.....103

T. Zahorodniuk Values and norms preferred by respondents from different regions of Ukraine: The dynamics over the past three years (2017–2019).....	113
V. Smakota Social development in the present-day world: Criteria, reference points and achievements.....	122
O. Zlobina Actors and agents of social change in a society of unstable institutionality: Theoretical coordinates for research.....	134
S. Shevchenko Change agents in education: The Ukrainian dimension	148

CHAPTER TWO

V. Kazakov What is analytical sociology?	158
V. Husak From Schütz to Marcuse: Typification of thinking as a tool for typification of an individual	167
S. Solodko Theoretical and practical logic of Bruno Latour’s sociology	179
I. Marynich The causalistic perspective in metatheorising and P. Hedström’s analytical sociology.....	190
V. Reznik Legitimation as a component of social exchange: Sociological conceptualisations.....	212
V. Butkaliuk The social consequences of neoliberal transformation in Ukraine: A sociological analysis	223
O. Bieliienok Ukraine: Public views on methods for managing the economy	234
N. Tolstykh Ukraine’s employed population: Social well-being and economic expectations.....	258

<i>G. Chepurko, Yu. Sapelkin, R. Moskotina</i> Economic parameters of social responsibility.....	270
<i>O. Burova</i> Social protection as a defining feature of welfare state	283
<i>I. Sokolovskyi, A. Bohoslovskyi</i> Reputation as a new category of economic sociology	288

CHAPTER THREE

<i>O. Ivanenko</i> Generation Y: Is it easy to be young?	304
<i>K. Kovalenko, M. Horpynych</i> How do young adults perceive deviance in commercials?	320
<i>N. Lavrinenko</i> Retirees in social inequality networks	332
<i>Yu. Bihun</i> Prosocial activity: Forms of embodiment and methods for research	355
<i>O. Ivashchenko</i> The city and the village in the light of inequalities: A sociological search for divides	366
<i>N. Lintsova</i> Changes in the rural population's way of life and consumption patterns: The case of two Ukrainian villages, Terpinnia (Patience) and Myrne (Peaceful).....	383
<i>O. Shulha</i> A sociological perspective on the concept of digital sovereignty	402
<i>N. Boiko</i> The Internet and democratisation: Reflections on the impact of technological advances on society, with reference to Takis Fotopoulos and others.....	413
<i>M. Parashchevin</i> The place of religious organisations within civil society in Ukraine.....	424

УДК 316.4.06

І. Бекешикіна,
кандидат філософських наук

УКРАЇНА ПЕРЕДВИБОРЧА І ПІСЛЯВИБОРЧА: РЕАЛІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються результати президентських та парламентських виборів 2019 року та їх вплив на розвиток країни. Показано, як прагнення громадян мати у владі нових політиків зумовило принципово іншу мотивацію електорального вибору і привело до обрання президента Зеленського. У результаті виборів істотно змінилися суспільні настрої: зріс соціальний оптимізм, з'явилися сподівання на позитивний розвиток подій.

Ключові слова: вибори, виборчі рейтинги, суспільні сподівання, рушії реформ.

В статье анализируются результаты президентских и парламентских выборов 2019 года и их влияние на развитие страны. Показано, что стремление граждан иметь во власти новых политиков обусловило принципиально иную мотивацию электорального выбора и привело к избранию президента Зеленского. В результате выборов существенно изменились общественные настроения: вырос социальный оптимизм, появились надежды на позитивное развитие событий.

Ключевые слова: выборы, избирательные рейтинги, общественные ожидания, двигатели реформ.

The article analyses the outcomes of the 2019 presidential and parliamentary elections in Ukraine, trying to predict their impact on the further development of this country. The author describes how Ukrainian voters' desire for new actors in the political arena led them to make an altogether different choice and thus enabled Volodymyr Zelenskyi to win the presidency. The post-election period was marked by a substantial change in the public mood. For example, a survey conducted by the Ilko Kucheriv "Democratic Initiatives" Foundation in August 2019 recorded a noticeable rise in the percentage of respondents feeling optimistic about the future of Ukraine and believing in the success of reforms.

Keywords: elections, favourability ratings, public hopes, public expectations, drivers of reforms.

У попередньому випуску збірника «Соціальні виміри» у нашій статті, присвяченій аналізу передвиборчої ситуації в країні, було показано, що «визначальними тенденціями громадської думки є розчарування, негативна оцінка ситуації в країні, втрата довіри до всіх державних інституцій і всіх політиків. Подібний стан громадської думки може зумовити й відповідний хід виборчої кампанії, яка визначатиметься популізмом, негативізмом і відсутністю конструктивності» [І. Бекешкіна, 2018: с. 135].

Як бачимо, характер виборчої кампанії 2019 року був спрогнозований правильно – і популізм, і відсутність конструктивних пропозицій, і суцільна критика всього, що робила і чого досягла попередня влада. А от прогнозувати найбільш імовірних претендентів на перемогу в президентських виборах на час написання статті наприкінці 2018 року було неможливо: всі імовірні кандидати мали негативний баланс рейтингу довіри-недовіри, і виборчі рейтинги навіть лідерів перегонів були доволі низькі. Напередодні початку виборчої кампанії лідером виборчих перегонів була Юлія Тимошенко, але з результатом лише 16,1%, причому це стосовно тих, хто вже визначився зі своїм вибором, а серед населення загалом це лише 12%. Другим тоді йшов Петро Порошенко – 13,8%, теж стосовно визначених, а далі – кілька кандидатів на приблизно однаковому рівні: Володимир Зеленський (8,85), Юрій Бойко (8,4%), Анатолій Гриценко (6,8%), Олег Ляшко (6,9%)¹.

Отже, перша відмінність цієї виборчої кампанії від усіх попередніх – низькі виборчі рейтинги кандидатів, які не давали змоги впевнено прогнозувати майбутніх лідерів перегонів.

Ну, а далі, з початком виборчої кампанії, починаючи з новорічної півночі переходу з 2018 у 2019 події розвивалися надзвичайно динамічно і не прогнозовано, що дало підстави визначити президентські та парламентські вибори 2019 року найбільш не прогнозованими і непередбачуваними в історії України.

¹ Загальнонаціональне дослідження проведено фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою центру Разумкова з 19 по 25 грудня 2017 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької і Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Отримано з <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>.

Здавалося б, що трапилося? Загалом в Україні майже на всіх виборах – і на президентських, і на парламентських, у партійній частині майже завжди перемагала опозиція, за винятком другого терміну Кучми в 1999 році. Парламентські вибори, особливо останніх років, чітко засвідчили взагалі відсутність стабільної партійної системи в Україні, коли навіть переможці виборів на наступних виборах взагалі опиняться поза парламентом: «Наша Україна», «Народний фронт», «Партія регіонів». На парламентських 2014 року був поставлений світовий рекорд: з п'яти партій попереднього складу до новообраної Верховної Ради пройшла лише одна партія – «Батьківщина», та й то набравши лише 5% замість колишніх 25%.

Причин багато, але основна – дедалі зростаючий популізм виборчих кампаній, коли вибори нагадують аукціон обіцянок, які, звісно, переможці не спроможні виконати, і, отже, у громадян настає розчарування, тож на наступних виборах вони обирають уже інших, але знову «обіцяльників». Цю загальну закономірність зміни зачарувань на розчарування добре ілюструє графік довіри до президентів із моніторингу Інституту соціології, який ведеться з 1994 року [2: с. 446].

Як бачимо, одразу після обрання президента крива довіри різко йде вгору, а потім, десь уже протягом першого року,

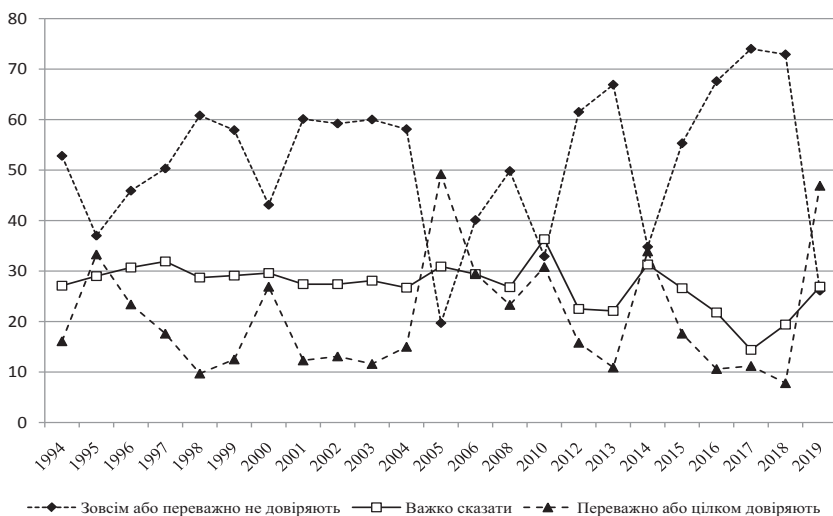

Рисунок. Довіра до Президентів України

різко падає вниз. Далі обирають іншого президента, йому довіряють, а потім він втрачає довіру та підтримку, і обирають іншого.

Очевидно, ті самі гойдалки – від «зачарування до розчарування» спрацювали й на цих президентських виборах.

З одного боку, за часів президентства Порошенка були й очевидні досягнення – створення дієздатної армії, Угода з ЄС, безвізовий режим, міжнародна підтримка України, режим санкцій проти Росії й багато іншого. До того ж у 2018 році Інтегральний показник соціального самопочуття, який вимірюється у щорічному моніторингу Інституту соціології, показав найкращий результат за весь час проведення опитувань, з 1995 року, вперше перетнувши врівноважний результат 40 балів.

Водночас нереалізовані очікування громадян мали більшу вагу.

Основними причинами невдоволення громадян розвитком ситуації в країні, за даними опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» у грудні 2018 року спільно з соціологічною службою центру Разумкова, виявилися такі:

- триває війна на Сході – 70%,
- зростають ціни, а зарплати ні – 50%,
- сильно зросли комунальні платежі – 39%,
- немає впевненості в майбутньому – 39%,
- високий рівень корупції – 31% ².

Отже, якщо це загальна традиція – щоразу обирати іншого президента – то чому ж ми говоримо про те, що ці вибори були найбільш непередбачуваними?

Ці президентські вибори від самого початку відрізнялися від попередніх. На всіх попередніх виборах уже від початку виділялися два явні фаворити, умовно кажучи, «кандидат від Заходу» і «кандидат від Сходу». Вибори 2014 року – виняток, бо їх тоді фактично проігнорували виборці Сходу, не бачачи свого кандидата. На нинішніх виборах протягом усього 2018 року лідерство тримала Юлія Тимошенко, хоча й її рейтинги, якщо брати стосовно населення в цілому, були невисокими – 12–13%, а в інших кандидатів ще менше – 6–7–8%, якщо рахувати щодо всього населення. «Непередбачуваність» упродовж усього

² Там само.

2018 року означала, що в другому турі буде Юлія Тимошенко невідомо з ім, бо приблизно однакові відсотки, у межах похибки, набирали 5–6 кандидатів (Порошенко, Гриценко, Бойко, Рабінович, Зеленський, Вакарчук). Наприкінці 2019, у зв'язку з отриманням Томосу й початком активної виборчої кампанії на друге місце вийшов Порошенко, додавши до свого рейтингу близько 4% і випередивши інших.

А далі, після Нового року, події почали розвиватися непередбачувано. Одразу після новорічного поздоровлення замість Порошенка на «1+1» і активно-агресивної виборчої кампанії удвічі збільшив свій рейтинг Зеленський (з 8% наприкінці грудня до 2018 до 16% у середині січня 2019) і став стрімко набирати відсотки.

Соціологічні виборчі опитування, що проводилися під час виборчої кампанії, дають змогу зрозуміти це явище, надзвичайне не лише для України, а й у міжнародному масштабі загалом, бо поки що Україна – єдиний приклад, коли президентом стала людина, яка досі ніколи не займалася ані політикою, ані державним управлінням, ані громадською діяльністю і взагалі потрапила на вирішальну політичну посаду зі сфери шоу-бізнесу.

Після Революції Гідності істотно зріс попит на «нових політичних лідерів». У 2013 році вважали, що потрібні нові політичні лідери 49%, протилежну точку зору, що достатньо тих, хто вже є, поділяли 37%. У 2014 році потреба в нових політичних лідерах різко зросла – до 70% і у 2018 залишалася високою – 66%.

В опитуванні серпня 2018 року у відкритому питанні, кого бачать такими новими лідерами, 8% назвали Вакарчука, 6% – Зеленського, 4% – Мураєва³.

Основні три якості, якими повинні вирізнятися «нові політичні лідери», на думку громадян є: некорумпованість (54%), чесність (45%), готовність захищати інтереси простих людей (45%). Характерно, що наявність у кандидата програми дій

³ Згальнонаціональне опитування населення України було проведене фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою центру Разумкова з 16 по 22 серпня 2018 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Отримано з (<https://dif.org.ua/article/za-pivroku-do-vivoriv-reytingi-kandidativ-i-partiy-motivatsii-viboruchikuvannya-gromadyan>).

вважають важливим для кандидатів 21% громадян, а професіоналізм – ще менше, лише 16%⁴. Отже, фактично більшість виборців хотіли бачити в особі майбутнього президента не так професіонала-управлінця, як «чудову людину», чесну, благородну, таку, яка буде про них піклуватися. І коли в новорічну ніч Зеленський виступив на телеканалі «1+1» з новорічним привітанням замість діючого президента, більшість громадян вирішили, що саме такого президента їм треба. Особливо враховуючи, що фільм «Слуга народу», згідно з даними опитування, дивилася половина населення, а виступи 95 кварталу – 85%. І тому й мотивація голосування за Зеленського істотно відрізнялася від мотивів підтримки інших кандидатів.

Основними мотивами голосування в першому турі за Юлію Тимошенко, згідно з опитуванням, проведеним за тиждень до першого туру виборів, були: близькість ідей та пропозицій кандидата (48,5%), привабливість кандидата як особистості (39%), переконання, що цей кандидат має найкращу стратегію майбутнього розвитку країни (32%). За Петра Порошенка його виборці збиралися проголосувати, бо вважали, що він має найкращу стратегію майбутнього розвитку країни (35%), бо його виборцям були близькі його ідеї та пропозиції (32%), бо цей кандидат уже багато зробив для України (25%) і що він зможе добитися вступу України до НАТО (20%). А от у Зеленському його виборці бачили насамперед людські якості – привабливість як особистості (43%), як «свіжу кров», що не належить до діючої влади (37%), нарешті, сподівання, що він турбуватиметься про своїх виборців (22%)⁵.

⁴ Загальнонаціональне опитування населення України було проведене фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою центру Разумкова з 19 по 25 травня 2018 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2019 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Отримано з <https://dif.org.ua/article/viborchi-reytingi-traven-2018408346>.

⁵ Загальнонаціональне опитування населення України було проведене фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології. Польовий етап дослідження тривав із 20 по 26 березня 2019 року. Загалом було опитано 1600 респондентів у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводилося тільки на територіях, що контролюються Україною. Отримано з <https://dif.org.ua/article/za-tizhden-do-viboriv-prezidenta-reytingi-kandidativ-motivatsii-viboru-ochikuvannya-gromadyan>.

Орієнтацією передусім на особистість, а не на ідеї та погляди пояснюється така особливість цих виборів, як перемога кандидата серед виборців із різною орієнтацією, незалежність від традиційного для України поділу на «кандидата від Заходу» і «кандидата від Сходу». У першому турі Зеленський програв лише в чотирьох областях, у другому – в одній, Львівській.

Пріоритетність орієнтації на особистість і відносна неважливість зовнішньополітичних поглядів для прихильників Зеленського зумовила наявність у його електораті людей з різними орієнтаціями. Питання членства в НАТО традиційно ділить українців, і на виборах так само у кандидатів з чітко вираженою позицією явно переважали або прихильники або противники членства. А от електорат Зеленського виявився поділеним приблизно в тих же пропорціях, що й населення країни загалом (табл. 1).

Таблиця 1

Який варіант гарантування безпеки був би найкращий для України? (%)⁶

	<i>Виборці Бойка</i>	<i>Виборці Порошенка</i>	<i>Виборці Зеленського</i>	<i>Україна загалом</i>
Вступ до НАТО	7,0	79,7	39,1	41,8
Військовий союз із Росією та іншими країнами СНД	27,2	0,5	6,0	7,4
Позаблоковий статус України	51,7	9,6	33,4	31,9
Інше	0,0	0,5	0,0	0,3
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	14,0	9,6	21,5	18,6

Загалом із багатьох питань, які ділять громадян України, так само ділиться й електорат Зеленського. Скажімо, позитивно ставиться до Росії 43% населення України, негативно – 41%, і серед виборців Зеленського майже таке ж співвідношення

⁶ Загальнонаціональне опитування населення України було проведене фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології. Польовий етап дослідження тривав із 20 по 26 березня 2019 року. Загалом було опитано 1600 респондентів у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводилося тільки на територіях, що контролюються Україною. Отримано з <https://dif.org.ua/article/za-tizhden-do-viboriv-prezidenta-reytingi-kandidativ-motivatsii-viboru-ochikuvannya-gromadyan>.

(40% і 43%). Ділить Україну й ставлення до пропозиції надати автономію територіям ОРДЛО: «за» – 34%, «проти» – 41%, серед виборців Зеленського думки діляться приблизно так само: «за» – 36%, проти – 40%⁷. І таких прикладів можна навести чимало – це й ставлення до мовного питання, до МВФ тощо.

Саме тому, що виборцям були не дуже важливі ідеологічні орієнтації фаворита виборчої кампанії, і в другому турі не відбулося звичного для України змагання між «кандидатом від Заходу» і «кандидатом від Сходу»: Зеленський переміг у всіх регіонах і майже в усіх областях (за винятком Львівської, де, проте, теж зібрав непоганий відсоток).

Парламентські вибори стали по суті третім туром президентських. Київський міжнародний Інститут соціології одразу після другого туру президентських виборів провів опитування, в якому партія «Слуга народу» набрала 44%, при цьому на той час ще не було списку партій і не був відомий жодний із кандидатів, навіть Разумков. І в мажоритарних округах голосували за представників цієї партії. Тож не дивно, що в післявиборчому опитуванні менше половини громадян знали, хто був обраний у їхньому окрузі.

У результаті президентських і парламентських виборів уперше в Україні встановилася однопартійна більшість у Верховній Раді, яка, по суті, була інструментом президентської влади. Уперше в Україні й уряд був сформований як повністю пропрезидентський.

Отож у країні встановилася монополія влади. Як сприйняло цю нову для країни ситуацію суспільство? І які наслідки це матиме для країни?

Загалом усі соціологічні дослідження засвідчують значне піднесення оптимістичних настроїв у суспільстві, сподівань на краще.

Традиційне запитання соціологів щодо правильності чи неправильності подій, які розвиваються в Україні, показує, що «правильним» напрям розвитку ставав лише після президентських виборів, та й то ненадовго, строком не більше року (табл. 2).

⁷ Там само.

Таблиця 2

Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (%)

	Квітень 2004	Червень 2005	Листопад 2005	Вересень 2007	Жовтень 2009	Квітень 2010	Серпень 2011	Серпень 2012	Грудень 2013	Грудень 2014	Грудень 2015	Грудень 2016	Грудень 2017	Грудень 2018	Серпень 2019
У правильному напрямі	20,3	42,6	18,3	15,2	6,9	35,1	16,1	19,7	26,1	21,7	15,3	16,2	14,4	18,1	50,5
У неправильному напрямі	55,7	30,6	59,1	67,8	81,1	34,5	61,9	57,6	54,7	57,7	67,9	67,1	73,7	69,7	23,1
Важко відповісти/ не відповіли	24,0	26,8	22,5	17,1	12,0	30,4	22,1	22,6	19,1	20,6	16,8	16,8	11,9	12,2	26,5

Проте після президентських виборів 2019 року відсоток тих, хто був упевнений у правильності подій, був високий, як ніколи раніше. Проведене у серпні 2019 року післявиборче опитування засвідчило чимало показників позитивних очікувань і сподівань громадян⁸.

Перші кроки Президента Зеленського та його команди позитивно оцінювали 63% громадян, негативно – 13%, ще 24% не визначилися. Причому позитивні оцінки переважали в усіх регіонах України: Західному (72%), Центральному (65%), Південному (48%) та Східному (64%). Уперше за останні роки 70% українців були переконані в успіху реформ в Україні (70%, із них 26% були впевнені в успіху і ще 44% загалом вірили, хоч і мали певні сумніви). Зовсім не вірили в успіх реформ

⁸ Загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України було проведене фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 по 20 серпня 2019 року. Опитування проводилося в 103 населених пунктах у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводилися тільки на території, що контролюються Україною. Усього було опитано 2040 респондентів, які за своїми характеристиками представляють доросле населення України (старше 18 років). Статистична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Розділ перший

лише 6% громадян (для порівняння: у липні 2015 року таких було 30%, у травні 2016 р. – 28%, у жовтні 2017 р. – 40%).

У здійсненні необхідних реформ громадяни всі сподівання покладали на новообраного Президента Володимира Зеленського (66%), новообрану Верховну Раду (43%) та майбутній (на той час ще не призначений) уряд (35,5%). Усі інші інстанції, на які покладалися раніше громадяни заради здійснення реформ, істотно втратили у своєму значенні – громадські організації, країни Заходу, МВФ та Світовий банк, вчені (табл. 3).

Таблиця 3

На кого Ви покладаєте головні сподівання, хто може стати рушієм здійснення в Україні необхідних реформ? НЕ БІЛЬШЕ П'ЯТИ ВІДПОВІДЕЙ. (%)

	<i>Травень 2018</i>	<i>Червень- 2019</i>	<i>Серпень- 2019</i>
Президент Петро Порошенко	24.1		
Президент Володимир Зеленський		61,5	65.6
Більшість у Верховній Раді (2014–2019)	9.5		
Новообрана Верховна Рада		45,8	43.4
Уряд (2014–2019)	31.4		
Майбутній уряд		42,5	35.5
Громадські організації, волонтери	24.7	21,5	8.7
Населення	24.9	23,9	17.4
Країни Заходу	24.7	7,3	5.9
Влада на місцях	10.7	16,9	12.0
Міжнародний валютний фонд, Світовий банк	24.2	6,8	2.5
Вчені	15.2	11,4	2.1
Олігархи	6.4	3,2	0.7
Бюрократія, чиновники	3.0	0,9	0.4
Правоохоронні органи (прокуратура, суди, поліція)	2.9	8,0	2.7
Росія	0.6	0,3	0.3
Інші	1.4	1,8	1.1
ВАЖКО СКАЗАТИ	14.9	5,7	10.7

Така післявиборча ситуація, коли монополію на владу має одна політична сила, а вірніше – новообраний Президент, склалася в Україні вперше. Можна погодитися з тими, хто назвав результати виборів електоральною революцією.

Які можуть бути наслідки для розвитку країни? Можливий як позитивний сценарій розвитку подій, так негативний.

Довіра до влади, віра в реформи й позитивні зрушення є надзвичайно сприятливою обставиною для проведення необхідних реформ. Щоправда, в результаті рейтинги влади обов'язково падатимуть, оскільки фундаментальні реформи обов'язково заторкнуть інтереси певних соціальних груп. Особливо це стосується проблеми військових дій на Донбасі, оскільки у суспільстві різні уявлення щодо шляхів розв'язання цього конфлікту, і будь-які рішення викликають невдоволення частини громадян.

Можливий і негативний сценарій, коли задля утримання рейтингу реформи здійснюватися не будуть, провина за нереалізовані сподівання покладатиметься на уряд, який час від часу мінятимуть, і сприятливий час для суспільних трансформацій буде змарнований.

У цій суспільній ситуації істотно зростає роль соціологічних досліджень, які мають допомогти уряду налагодити потрібні комунікації з громадянами щодо проведення реформ, суспільних очікувань, сподівань, страхів, упередженостей тощо. Зрештою, жодні успішні реформи неможливі без знання суспільства, де вони реалізуються.

Джерела

Бекешкіна, І. (2018). Україна передвиборча: реалії громадської думки та їх можливий вплив на електоральний вибір. *Соціальні виміри суспільства*, 10, 135–144.

Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років. 2018. В *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 416–525). Київ: Національна Академія наук України, Інститут соціології.

АНТИДЕМОКРАТИЧНИЙ СИНДРОМ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто особливості поширення в українському суспільстві антидемократичних та авторитарних установок. Аналіз здійснений на основі трьох загальнонаціональних опитувань у 2018 та 2019 роках (для кожного з них $N = 600$). Встановлено переважання антидемократичних та авторитарних установок над демократичними. Проаналізовано особливості взаємозв'язку відповідних аспектів політичної свідомості з установками на громадську активність, показниками аномії та соціальне самопочуття. Побудована типологія респондентів, що відображає структуру населення України відповідно до їхніх поглядів на демократію й авторитаризм. **Ключові слова:** антидемократичні установки, авторитарні установки, аномія, соціальне самопочуття.

В статье рассмотрены особенности распространенности в украинском обществе антидемократических и авторитарных установок. Анализ осуществлен на основе трех общенациональных опросов в 2018 и 2019 годах (для каждого из них $N = 600$). Установлено преобладание антидемократических и авторитарных установок над демократическими. Проанализированы особенности взаимосвязи соответствующих аспектов политического сознания с установками на общественную активность, показателями аномии и социального самочувствия. Построена типология респондентов, отображающая структуру населения Украины в соответствии с их взглядами на демократию и авторитаризм.

Ключевые слова: антидемократические установки, авторитарные установки, аномия, социальное самочувствие.

The paper brings into focus antidemocratic and authoritarian attitudes displayed by a considerable portion of Ukrainian citizens. According to the data of three nationwide cross-sectional surveys carried out by a group of researchers in November 2018, April 2019 and September 2019 (with 600 participants each), people with antidemocratic and authoritarian attitudes outnumber those with democratic attitudes. The author has explored the linkages between these aspects of respondents' political consciousness and their civic engagement attitudes, as well as their scores on social well-being and perception of anomie (defined here as lack of socie-

tal norms). Three macro-regions have been analysed: the West, the Centre and the South-East. The results of the analysis have made it possible to build a typology of respondents, which can serve as a reflection of Ukraine's population in terms of their views on democracy and authoritarianism.

Keywords: *antidemocratic attitudes, authoritarian attitudes, anomie, social well-being.*

Вступ

На думку відомого британського політолога Девіда Хелда, демократія як і раніше залишається найбільш привабливою моделлю державного устрою в сьогоднішньому світі. Це пов'язано з тим, що вона ґрунтується на принциповій відмові від прийняття будь-якої концепції політичного блага, відмінної від тієї, що створена самими людьми. Зокрема він зазначає: «Ідея демократії важлива, оскільки вона не являє собою всього лише одну цінність із багатьох інших, таких як свобода, рівність або правосуддя, а є цінністю, яка може бути посередником між конкуруючими директивами й пов'язати їх... Демократія не передбачає згоди щодо різних цінностей – швидше, вона пропонує спосіб взаємозв'язку цінностей і розв'язання ціннісних конфліктів учасникам відкритого процесу, що підлягає дотриманню лише певних умов, які захищають порядок і форму самого процесу. У цьому криються й інші елементи її привабливості» [Хелд, 2014: 428–429].

Ця очевидна для багатьох істина стає особливо актуальною в координатах політичної культури українського суспільства, яка характеризується вираженими антидемократичними й авторитарними установками. Ігнорування відповідного комплексу поглядів, який можна назвати антидемократичним синдромом, загрожує подальшим поглибленням даної проблеми й появою того, що ряд дослідників називає дефектною демократією. Остання є проміжною формою між ліберальними демократіями й авторитарними суспільствами, яка практикується популістськими лідерами та їхніми урядами для максимального зміцнення своєї квазідемократичної влади, а також її позиціонування як формально демократичної на міжнародному рівні [Мюллер, 2018: с. 74–84].

Значна поширеність антидемократичних і авторитарних установок створює сприятливі умови для повсюдного прийняття популізму, який ґрунтується на безапеляційній критиці

існуючого стану справ, а також висуненні себе (тобто популістського лідера) як морального мірила необхідних змін як на рівні суспільства, так і всієї держави. І без того очевидна проблема посилюється наявністю позитивного зворотного зв'язку між популізмом і суспільною свідомістю, що характеризується антидемократичним синдромом. Так, популіст знаходить благодатний ґрунт для своєї пропаганди у відповідних соціальних групах, а самі ці групи створюють запит на появу політичних лідерів зазначеного типу.

Отже, метою даної статті є вивчення особливостей прояву антидемократичного синдрому в українському суспільстві, із зазначенням його можливих наслідків. Для досягнення зазначеної мети ми:

- здійснили загальне оцінювання різних установок авторитарного й антидемократичного характеру;
- дослідили номологічну мережу елементів відповідної частини політичної свідомості;
- типологізували респондентів з погляду їх прийняття чи неприйняття різних аспектів антидемократичного синдрому;
- оцінили антидемократичний синдром з прив'язуванням до показників соціального самопочуття й аномії.

Методи

Дизайн. Як емпіричну базу використано результати трьох крос-секційних досліджень, вибірки яких репрезентують доросле населення України за такими параметрами, як регіон проживання, тип населеного пункту, стать і вік.

Перше з них було проведено за тиждень до введення воєнного стану П. Порошенком у ряді областей України (листопад 2018 р.). На той момент існував стан соціальної рівноваги, обумовлений структурою влади попереднього політичного режиму. Друге опитування проведено за тиждень до другого туру президентських виборів (квітень 2019 р.), тобто в момент максимального соціально-політичного напруження, пов'язаного з електоральною боротьбою. Третє опитування здійснено у вересні 2019 р., тобто вже після завершення парламентських виборів. Разом з тим ще було рано говорити про те, що нова влада реструктурувала соціально-політичний ландшафт «під себе». Фактично проведені опитування фіксували три стани

українського суспільства: доелекторальний, електоральний і постелекторальний.

Вибірка кожного опитування включає 600 спостережень. Співвідношення чоловіків і жінок у вибірках склало відповідно 45,0% і 55,0%, 45,0% і 55,0%, 45,3% і 54,7%. Середній вік респондентів – 47,0 років, 47,0 років, 46,7 років.

Інструменти. У процесі аналізу ми опираємося головним чином на результати використання трьох шкал соціологічного тесту «Типи політичної культури – II». Одна з них стосується авторитарних установок, дві інші – антидемократичних. Шкали антидемократичних установок ґрунтуються на ідентичних індикаторах, які змістовно показують скептичні твердження щодо демократії. Різниця між цими двома шкалами полягає в об'єкті відповідних установок. В одному випадку ними є Україна, в іншому – розвинені країни. Крім цього використані результати соціологічних тестів «Інтегральний індекс соціального самопочуття» [Дембіцький, 2017], «Індекс аномійної недостатності норм», «Індекс установок на громадянську активність» [Дембіцький, 2019].

Статистичний аналіз. Для обробки даних використані методи описової статистики й кореляційний аналіз. Усі обчислення проведені за допомогою мови програмування R (версія 3.1, бібліотека «psych»).

Результати

Антидемократичні та авторитарні установки. Розглянемо спрямованість антидемократичних установок щодо української демократії, демократії розвинених країн і авторитаризму. Для цього використаємо показники, що будуються як різницями між відсотком респондентів, які не погоджуються з відповідними твердженнями, і відсотком респондентів, які демонструють згоду. Виходячи з цього отримані показники можуть набувати значень від -100 (повне прийняття антидемократичних і авторитарних установок) до 100 (повна відмова від них).

У разі оцінювання української демократії (табл. 1) чітко вираженими є антидемократичні погляди, хоча вони дещо пом'якшуються на третьому етапі. При цьому, якщо ґрунтуватися на результатах останнього опитування, то найбільш

проблемним моментом є надання надмірної свободи багатим людям, а найменш проблемним – нестабільність, викликана демократією.

Таблиця 1

Величина відмінностей між кількістю незгод і згод з антидемократичними твердженнями (щодо України), %

<i>Антидемократичні твердження</i>	<i>Різниця у відповідях різної спрямованості</i>		
	<i>1 етап</i>	<i>2 етап</i>	<i>3 етап</i>
Демократія надає надто багато свободи багатим людям	-54,6	-55,5	-48,7
Демократичні вибори — це фарс, що не захищає інтересів простих людей	-48,8	-47,5	-38,5
Демократія — це тільки слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади для забезпечення власних інтересів	-57,3	-54,5	-44,8
Демократичні вибори, як правило, приводять до влади найбільш корисливих людей	-51,4	-53,6	-39,6
Демократія надає людині оманливу свободу вибору, якою вона не може скористатися	-44,4	-45,7	-32,2
Демократія несе простій людині непевність у завтрашньому дні	-30,4	-34,5	-20,2

Ставлення до демократії розвинених країн є значно позитивнішим (табл. 2), але все одно за більшістю тверджень фіксується негативний результат. У діахронному вимірі установки скоріше посилюються, хоча під час розгляду конкретних показників зміни не завжди односпрямовані. Як і у випадку України, найбільш проблемним моментом є занадто велика свобода для багатих людей, а найменш проблемним – нестабільність.

Таблиця 2

Величина відмінностей між кількістю незгод і згод з антидемократичними твердженнями (у відношенні розвинутих країн), %

<i>Антидемократичні твердження</i>	<i>Різниця у відповідях різної спрямованості</i>		
	<i>1 етап</i>	<i>2 етап</i>	<i>3 етап</i>
Демократія надає надто багато свободи багатим людям	-8,8	-16,0	-22,1
Демократичні вибори — це фарс, що не захищає інтересів простих людей	-4,5	-1,0	-7,7
Демократія — це тільки слова, якими прикриваються ті, хто має доступ до влади для забезпечення власних інтересів	-17,5	-21,6	-21,0
Демократичні вибори, як правило, приводять до влади найбільш корисливих людей	-9,1	-10,5	-19,0
Демократія надає людині оманливу свободу вибору, якою вона не може скористатися	-8,3	-11,5	-8,4
Демократія несе простій людині непевність у завтрашньому дні	11,0	7,9	3,2

При тому, що сила авторитарних установок є найвищою (табл. 3), більшість із них до третього етапу стає ще сильнішою. Найменш вразливою до «авторитарної загрози» є така цінність, як стабільність. До того ж вона в цьому сенсі істотно виділяється на тлі інших показників. А ось найбільше «авторитарне навантаження» відчують такі цінності, як перспективи (впевненість у завтрашньому дні) і безпека.

На підставі цих даних можна зробити кілька попередніх висновків. По-перше, українське населення характеризується

**Величина відмінностей між кількістю незгод і згод
з авторитарними твердженнями, %**

<i>Авторитарні твердження</i>	<i>Різниця у відповідях різної спрямованості</i>		
	<i>1 етап</i>	<i>2 етап</i>	<i>3 етап</i>
Єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних точок зору	-20,6	-18,2	-22,1
Наявність сильного політичного лідера дає людям упевненість у завтрашньому дні	-49,8	-54,8	-65,2
Тільки політика «сильної руки» може зберегти порядок у суспільстві	-43,3	-44,4	-47,3
Сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть один лідер	-38,7	-34,6	-45,3
Для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію	-52,2	-58,6	-53,3
Тільки по-справжньому сильний лідер може захистити те, що дорого всім	-58,5	-58,7	-63,0

широким прийняттям авторитаризму. При цьому ми вважаємо, що тут мова йде скоріше про «фасадну авторитарність», за якою ховаються патерналістські орієнтації. Так, на фігуру авторитарного лідера перекладаються обов'язки щодо забезпечення як тих цінностей, за які повинен відповідати очільник держави насамперед, так і тих, які повинні реалізовуватися в широкому соціальному просторі. По-друге, ставлення до української демократії значно гірше, ніж до демократії розвинених країн. Цю особливість можна пояснити різними позиціями, з яких ведеться відповідне оцінювання. Щодо України – це наша повсякденна політична дійсність, у якій ми стикаємося з фактами корупції, популістськими обіцянками й неефективністю державних інститутів. У свою чергу, цей негативний контекст відбивається на сприйнятті демокра-

тії взагалі, а не тільки в Україні. Щодо розвинених країн для оцінювання використовуються більш загальні уявлення про можливості демократичних процедур та інститутів, що веде до значно меншого прийняття антидемократичних поглядів.

Для того щоб краще зрозуміти описані результати, розглянемо номологічну мережу, в яку включені антидемократичні та авторитарні установки, а також типологізуємо респондентів залежно від їхнього ставлення до демократії й авторитаризму.

Номологічна мережа. Для побудови номологічної мережі, крім індексів антидемократичних і авторитарних установок, ми використали індекс аномії (ІАНН), соціального самопочуття (ПСС-15), а також установок на громадську активність (табл. 4).

Таблиця 4

Номологічна мережа політичної свідомості, $r (p < 0,001)$

<i>Елементи номологічної мережі</i>	<i>Сила зв'язку</i>		
	<i>АДУ-РС</i>	<i>АДУ-У</i>	<i>АвУ</i>
Антидемократичні установки, розвинені країни (АДУ-РС)	–	0,68	–0,34
Антидемократичні установки, Україна (АДУ-У)	0,68	–	–0,36
Авторитарні установки (АвУ)	–0,34	–0,36	–
Установки на громадську активність	0,41	0,44	–0,24
Аномія	–0,34	–0,39	0,23
Соціальне самопочуття	0,24	0,34	–0,17

З точки зору сили й характеру взаємозв'язків ставлення до української демократії й демократії розвинених країн є дуже близькими один до одного. При цьому установки щодо української демократії показують сильніші зв'язки в усіх випадках. Це, на наш погляд, говорить про сильнішу прив'язування даного показника до тієї соціальної ситуації й тих соціальних процесів, які позначаються на інших аспектах політичної свідомості.

Водночас сила зв'язку між двома показниками демократичних установок є високою (0,68). Це, серед іншого, може вказувати на те, що скепсис щодо демократії на локальному рівні веде до погіршення відповідних оцінок щодо демократії взагалі.

З точки зору такого антидемократичного контексту включеність у номологічну мережу авторитарних установок є значно слабшою. Останнє, однак, вказує на загальну поширеність авторитаризму в українському суспільстві і відносно слабку залежність цієї особливості від інших аспектів соціально-політичної дійсності.

З огляду на регіональну специфіку політичної свідомості населення України слід проаналізувати представлену номологічну мережу для груп респондентів, які представляють три макрорегіони: західний, центральний і південно-східний (табл. 5–7).

Таблиця 5

Номологічна мережа політичної свідомості (західний регіон), *r*

Елементи номологічної мережі	Сила зв'язку		
	АДУ-РС	АДУ-У	АвУ
Антидемократичні установки, розвинені країни (АДУ-РС)	–	0,57**	–0,48**
Антидемократичні установки, Україна (АДУ-У)	0,57**	–	–0,30**
Авторитарні установки (АвУ)	–0,48**	–0,30**	–
Установки на громадську активність	0,02	0,24**	0,09
Аномія	–0,22*	–0,54**	0,16*
Соціальне самопочуття	0,22*	0,51**	–0,16*

** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$.

Номологічна мережа для західного макрорегіону характеризується такими особливостями: 1) певним ослабленням зв'язку між антидемократичними установками щодо розвинених країн і України; 2) зміною характеру взаємозв'язків авторитарних і антидемократичних установок; 3) зміною характеру взаємозв'язків між установками на громадську активність,

показниками аномії й соціального самопочуття, з одного боку, а також антидемократичними установками – з іншого; 4) ослабленню взаємозв'язків авторитарних установок із показниками аномії й установками на громадянську активність.

Ослаблення зв'язку між оцінками української демократії й демократії розвинених країн вказує на більшу незалежність ставлення до демократії загалом і того, якої форми вона набула в Україні. Разом з тим зв'язок залишається досить тісним.

У свою чергу, така зміна у ставленні до демократії веде до очікуваної зміни сили зв'язку між антидемократичними й авторитарними установками. Для антидемократичних установок щодо України вона слабшає, а в разі розвинених країн стає тіснішою. Даний факт добре вкладається в логіку, згідно з якою більш негативне ставлення до демократії в цілому має поєднуватися з авторитарними поглядами. У разі ж України мова йде не стільки про демократію, скільки про оцінювання тих процесів, які відбуваються в нашій країні.

Цікавим є ослаблення сили зв'язку антидемократичних і установок на громадську активність. До того ж для антидемократичних установок щодо розвинених країн зв'язок зникає повністю. Це може бути викликано досить високою гомогенністю показників громадської активності. Так, близько 56% респондентів, які представляють захід України, демонструють установки на громадянську активність і лише близько 23% – на громадську пасивність. Зміна сили зв'язків із показниками аномії вказує на її більшу обумовленість політичною дійсністю України, ніж ставленням до демократії взагалі. Те саме є справедливим і для зміни сили взаємозв'язків з показниками соціального самопочуття.

Ослаблення зв'язку авторитарних установок із показниками соціального самопочуття й установками на громадську активність може вказувати на відносну незалежність даного показника від наявності/відсутності соціальних норм, а також готовності до участі в соціальних змінах.

У центральному регіоні сила і характер взаємозв'язків у цілому нагадують відповідну картину на загальнонаціональному рівні. При цьому для ряду зв'язків фіксується певне посилення. Передусім це стосується установок на громадську активність, яка тісніше взаємопов'язана з усіма трьома орієнтирами антидемократичного синдрому – обома показниками

**Номологічна мережа політичної свідомості
(центральний регіон), r ($p < 0,001$)**

<i>Елементи номологічної мережі</i>	<i>Сила зв'язку</i>		
	<i>АДУ-РС</i>	<i>АДУ-У</i>	<i>АвУ</i>
Антидемократичні установки, розвинені країни (АДУ-РС)	–	0,70	–0,33
Антидемократичні установки, Україна (АДУ-У)	0,70	–	–0,40
Авторитарні установки (АвУ)	–0,33	–0,40	–
Установки на громадську активність	0,48	0,47	–0,30
Аномія	–0,36	–0,36	0,20
Соціальне самопочуття	0,24	0,30	–0,11*

* $p = 0,06$.

антидемократичної спрямованості й авторитаризмом. Це є досить тривожним показником, враховуючи поширеність антидемократичних і авторитарних поглядів. Як і на заході, у центральному регіоні переважають орієнтації на громадську активність – 52%. Водночас кількість респондентів, орієнтованих на пасивність, становить близько 36%, що на 13% більше, ніж у західному регіоні.

Таблиця 7

**Номологічна мережа політичної свідомості
(південно-східний регіон), r ($p < 0,001$)**

<i>Елементи номологічної мережі</i>	<i>Сила зв'язку</i>		
	<i>АДУ-РС</i>	<i>АДУ-У</i>	<i>АвУ</i>
Антидемократичні установки, розвинені країни (АДУ-РС)	–	0,71	–0,33
Антидемократичні установки, Україна (АДУ-У)	0,71	–	–0,35
Авторитарні установки (АвУ)	–0,33	–0,35	–
Установки на громадську активність	0,48	0,48	–0,43
Аномія	–0,41	–0,35	0,31
Соціальне самопочуття	0,33	0,35	–0,21*

* $p = 0,01$.

На південному сході України, стосовно характеру взаємозв'язків ми спостерігаємо практично таку саму ситуацію, як і в центрі. Важливо, однак, відзначити, що це регіон з переважанням установок на громадянську пасивність. Відповідна група респондентів становить близько 50%. А ось респонденти, яких можна було б назвати орієнтованими на громадянську активність, становлять трохи менше 35%.

Типологія респондентів. Тепер побудуємо типологію респондентів, у якій береться до уваги їхнє ставлення до демократії в розвинених країнах, і авторитаризму [Дембіцький, 2018: 41–42]. При цьому для визначення позицій респондента як у контексті його установок на демократію, так і в контексті установок на авторитаризм, ми виходитимемо не з показників адитивних значень, а зі співвідношення відповідей – на індикатори методик. Так, установки можуть бути переважно позитивними, проміжними (невизначені, або амбівалентні, оцінки) або негативними. Відповідно, крос-класифікація показників двох вимірів створює дев'ять типів респондентів (табл. 8): I) політичні скептики; II) скептики щодо демократії; III) прихильники авторитаризму; IV) скептики щодо авторитаризму; V) ті, хто сумнівається; VI) прихильники авторитаризму, які сумніваються; VII) прихильники демократії, які сумніваються; VIII) прихильники демократії; IX) інструменталісти.

Таблиця 8

Типологізація респондентів, %

<i>Установки на демократію</i>	<i>Установки на авторитаризм</i>		
	<i>негативні</i>	<i>проміжні</i>	<i>позитивні</i>
Негативні	I. Політ.скепт.: 2,8	II. Скепт.демокр.: 3,0	III. Прих.авторит.: 40,5
Проміжні	IV. Скепт.авторит.: 3,2	V. Сумнів.: 5,1	VI. Сумнів.автрит.: 13,0
Позитивні	VII. Прих.демокр.: 8,7	VIII. Сумнів.демякр.: 3,2	IX. Інструмент.: 20,5

Налічується п'ять груп, розмір яких перевищує 5%: прихильники авторитаризму (40,5%), інструменталісти (20,5%), прихильники авторитаризму, що сумніваються (13,0%), прихильники демократії (8,7%) і ті, хто сумнівається (5,1%).

Найцікавіша частина результатів цієї типології, на наш погляд, пов'язана з кількістю респондентів, які поділяють позитивне ставлення по одному або по обох представлених параметрах. У цьому сенсі можна виділити три групи – респонденти з позитивними установками лише щодо демократії (11,9%), респонденти з позитивними установками і щодо демократії, і щодо авторитаризму (20,5%), респонденти з позитивними установками лише щодо авторитаризму (53,5%). Назвемо ці групи відповідно: демократи, інструменталісти й авторитаристи. Розглянемо, як наповненість цих груп пов'язана з показниками аномії й соціального самопочуття респондентів.

У разі аномії розглядаються чотири можливі групи, які можна визначити, використовуючи результати соціологічного тесту «Індекс аномійної недостатності норм» (табл. 9): 1) аномійна – респонденти, які говорять переважно про відсутність загальних норм у суспільстві; 2) невизначена – респонденти, яким переважно складно сформулювати чітку думку з відповідних питань; 3) амбівалентна – респонденти, які говорять як про відсутність норм в одних випадках, так і про їхню наявність в інших; 4) неаномійна – респонденти, які говорять переважно про наявність загальних норм у суспільстві.

Таблиця 9

**Ставлення респондентів до демократії й авторитаризму
в контексті показників аномії, %**

Співвідношення антидемократичних і авторитарних установок	Аномія (безнормність)*			
	–	?	+/-	+
Демократи	8,9	12,8	12,5	23,4
Інструменталісти	17,5	16,0	32,8	29,6
Авторитаристи	63,1	51,0	34,4	28,4

* Категорії респондентів: «+» –аномійна, «?» – невизначена, «+/-» – амбівалентна, «+» –неаномійна.

Респонденти, які відчувають переважно відсутність норм, включають до свого складу найбільшу відносну кількість авторитаристів і найменшу – демократів. Невизначена група має показники, дуже близькі до показників аномійної групи, хоча і є більш демократичною і менш авторитарною.

В амбівалентній групі відбувається «перелом» значень: практично зрівнюється між собою кількість інструменталістів і авторитаристів. Водночас, кількість демократів, як і раніше, є досить малою. Неаномійну групу можна назвати змішаною, оскільки кількість демократів, інструменталістів та авторитаристів у ній практично зрівнюється.

Говорячи про соціальне самопочуття, маємо на увазі чотири стани (табл. 10, 11), які може висловити респондент в контексті використання методики «Інтегральний індекс соціального самопочуття» [Дембіцький, 2017: с. 126]: 1) соціальна апатія – переважають варіанти відповіді «не цікавить»; 2) низьке соціальне самопочуття – варіантів відповіді «не вистачає» більше, ніж варіантів відповіді «вистачає»; 3) високе соціальне самопочуття – варіантів відповіді «вистачає» більше або стільки ж, як і варіантів відповіді «важко сказати, вистачає чи ні» (за умови, що немає варіантів відповіді «не вистачає»); 4) середнє соціальне самопочуття – всі інші профілі відповідей. З огляду на те, що гранично мала кількість респондентів характеризується соціальною апатією, цю категорію ми виключили з аналізу. Важливо також зазначити, що відповідні класифікатори відповідей були застосовані окремо до соціальних благ інституційного та індивідуального рівнів (індикатори ПСС-15, див. додаток 5).

Блага, які ми відносимо насамперед до сфери діяльності громадських інститутів, є такими: стабільність у державі і суспільстві, необхідна медична допомога, сучасні економічні знання, дотримання в країні прав людини, захищеність від конфліктів на політичному і міжнаціональному ґрунті, освіта, захист від злочинності, екологічна безпека.

Таблиця 10

Ставлення респондентів до демократії й авторитаризму в контексті соціального самопочуття (рівень інститутів), %

<i>Співвідношення антидемократичних і авторитарних установок</i>	<i>Соціальне самопочуття</i>		
	<i>низьке</i>	<i>середнє</i>	<i>високе</i>
<i>Демократи</i>	<i>11,1</i>	<i>16,9</i>	<i>10,0</i>
<i>Інструменталісти</i>	<i>21,9</i>	<i>14,3</i>	<i>15,0</i>
<i>Авторитаристи</i>	<i>54,9</i>	<i>44,2</i>	<i>50,0</i>

Аналізуючи отримані результати, слід вказати на низьку наповненість групи респондентів з високим соціальним самопочуттям – всього 3,3%. Отже, достовірність відповідних результатів цілком можна поставити під сумнів. Що стосується двох інших груп, то фіксуються певні зміни у структурі ставлення до демократії та фігури авторитарного лідера залежно від рівня соціального самопочуття.

Як блага індивідуального рівня ми визначили такі: повноцінне дозвілля, впевненість у своїх силах, можливість купувати найнеобхідніші товари і послуги, можливість працювати з повною віддачею, доброта і співчуття навколишніх людей, можливість харчуватися відповідно до своїх смаків. На перший погляд перераховані блага досить далекі з точки зору свого смислового навантаження від проблем демократії й авторитаризму. Разом з тим цікаво дізнатися, яким є вплив депривації базових потреб на основні політичні установки.

Таблиця 11

**Ставлення респондентів до демократії
й авторитаризму в контексті соціального самопочуття
(рівень повсякденної життєдіяльності), %**

<i>Співвідношення антидемократичних і авторитарних установок</i>	<i>Соціальне самопочуття</i>		
	<i>низьке</i>	<i>середнє</i>	<i>високе</i>
Демократи	7,0	17,9	17,2
Інструменталісти	18,2	23,9	21,8
Авторитаристи	61,4	44,0	44,7

Як видно, максимальна депривація базових потреб асоціюється з більш вираженими авторитарними й антидемократичними установками. Водночас принципової різниці між середнім і високим соціальним самопочуттям немає.

Таким чином, аномія значно тісніше пов'язана з антидемократичним синдромом, ніж соціальне самопочуття. Крім того, якщо порівнювати результати з точки зору показників соціального самопочуття інституційного та індивідуального характеру, не можна сказати про якісь виражені відмінності.

Обговорення

1) *Домінування авторитарних установок.* Ми виходимо з того, що необхідно відрізнити надання переваги авторитарним методам управління державою від сподівання на політичну силу, яка розв'яже проблеми виборців. Перше за своєю суттю є ідеологічною позицією, друге – різновидом патерналізму. З огляду на досить розвинену схильність українського суспільства до протестних виступів проти політичних лідерів, які перейшли межу дозволеного, а також локальні осередки такого роду непокори навіть у порівняно спокійний для політичної влади час, ми б не стали робити висновок про принципову схильність до авторитаризму в українському суспільстві. Куди логічнішими видаються емоційно-прагматичні мотиви – очікування того, що людина, наділена владою, візьметься розв'язувати ті проблеми, які «роз'їдають» державні інститути. Зважаючи на постійні випадки політичного розчарування, через які пройшло українське населення, фігура сильного політичного лідера перетворюється на такий собі ідеальний тип, що наділяється потенцією розірвати цей порочний цикл. І як тільки черговий фаворит нації критично відхиляється від омріяного образу, уся його «авторитарна чарівність» втрачає свою силу в очах масового споживача політичних наративів.

Ця ситуація створює порочне коло у відносинах політичних еліт із виборцями. Останні не бачать шляхів особистого впливу на розв'язування державних проблем системного характеру і займаються переважно тим, що «виписують» черговий кредит довіри. У свою чергу, політичні еліти розігрують потрібні ролі в процесі виборчої кампанії, а після перемоги на виборах роблять свій негативний внесок в існуючі системні проблеми.

Критично низька кількість респондентів (11,9%), повністю орієнтованих на демократію, говорить на користь подальшого збереження патерналістсько-авторитарно-популістського симбіозу. Його позитивною стороною є наявність механізмів протистояння переходу до справжнього авторитаризму, який, якщо й буде нав'язаний силовим шляхом, навряд чи отримає широку підтримку в суспільстві. Негативною стороною, як можна зрозуміти з уже сказаного, є його стійкість, що ґрунтується на соціальній віддаленості політикуму від простих громадян.

2) *Ерозія демократичних орієнтацій*. Патерналістсько-авторитарно-популістський симбіоз є лише однією частиною проблеми. Друга являє собою втрату віри в конструктивні можливості демократії. І хоча цей процес не зайшов так далеко, як поширеність авторитарних поглядів, його масштаби вельми загрозливі.

Ставлення до української демократії є виражено негативним. При цьому найбільш вагомим тригером такого ставлення можна назвати негативні емерджентні властивості української демократії. По-перше, майже 67% респондентів вважають, що вона дає дуже багато свободи багатим людям. По-друге, 64% респондентів переконані, що демократією лише прикриваються люди, які отримали владу саме для того, щоб досягти своїх інтересів.

У цьому сенсі стає очевидним, що проблема полягає в такій «демократії», яка робить інсайдерами людей, які мають більше фінансових ресурсів для отримання влади і піклуються лише про свої інтереси, а аутсайдерами – тих, кого інсайдери, по ідеї, повинні представляти у владі, але фактично не роблять цього. Це дає додаткове пояснення особливостям електоральної боротьби, що раз по раз набирає форму конкуренції між персональними політичними брендами. Значно легше повірити в професійні й особистісні якості окремої людини, ніж сотень і тисяч тих, хто асоціюється з функціонуванням неефективних державних інститутів.

Розглядаючи певне поліпшення оцінювання української демократії (якщо порівнювати осінь 2018 і осінь 2019 років), слід звернути увагу на два моменти. По-перше, це поліпшення не є значним. По-друге, цілком обґрунтовано можна очікувати повернення оцінок на більш низький рівень. Останнє ми пов'язуємо з двома аспектами політичної свідомості українського суспільства.

Перший стосується тих груп, які зробили найбільший позитивний внесок в оцінювання української демократії. Так, позитивне ставлення до демократії (як в українському контексті, так і в контексті розвинених країн) з більшою ймовірністю зустрічається серед виборців партій «Європейська солідарність» і «Голос» (вересень 2019 р.). Серед перших їхня кількість становила 31,8% і 45,5% відповідно, серед других –

47,4% і 42,1%. З огляду на такий електоральний вибір стає зрозумілою мотивація відповідних респондентів: українська демократія асоціювалася ними з попередньою владою, а відповідна оцінка була обґрунтуванням нещодавнього політичного вибору в умовах інтенсивного політичного протистояння. У нових же умовах немає ніяких раціональних та емоційних підстав давати позитивні оцінки новій владі, що викликає часто вкрай негативні асоціації.

Другий аспект пов'язаний з оцінками модальної групи, що є головним електоральним кредитором нової влади. Ці оцінки характеризуються досить вираженою антидемократичністю. Можна, звичайно, припустити, що оцінки цієї групи стануть більш позитивними, але якщо це не відбулося на момент останнього опитування (вересень 2019 року), то, ймовірно, не відбудеться й далі без відчутного поліпшення ефективності демократичних інститутів.

Що стосується демократії розвинених країн, то тут оцінки більш позитивні, а ось динаміка їх змін носить низхідний характер. З огляду на тісний зв'язок між двома вимірами антидемократичних установок це може означати подальше погіршення ставлення до демократії в цілому, а не тільки до її національних проявів. У контексті даних, зібраних у нашому дослідженні, нам залишається лише припускати причини цього низхідного тренду в оцінках. Можливо, він викликаний загальною тональністю повідомлень ЗМІ, які, як відомо, фокусуються більшою мірою на негативних подіях і історіях, ніж на позитивних. А тем для негативних наративів вистачає: політика Дональда Трампа, вихід Великобританії з Європейського Союзу, рух жовтих жилетів у Франції. Це лише ті, які першими приходять нам на думку і є більше, ніж одиничними подіями.

Утім виключно такий погляд на проблему був би значним спрощенням. Важливо розуміти, які дії розвинених країн безпосередньо стосуються політичної свідомості українського суспільства. Тут, знову ж таки, ми будемо орієнтуватися на своє бачення соціально-політичної ситуації в Україні. Але, як сказав Ервін Гоффман, «нестрогий спекулятивний підхід до фундаментальної області поведінки краще, ніж сувора сліпота до неї» [Гоффман, 2017: с. 61]. Насамперед відчувається

поступове зникнення «українського питання» з порядку денного як країн Європейського Союзу, так і Сполучених Штатів Америки¹. Це не може не відчуватися і всередині України. До того ж є факти взаємного зближення між Російською Федерацією і Європейським Союзом. Наприклад, на це вказує узгодження умов завершення газопроводу «Північний потік – 2» (осінь 2019 р.) і відновлення російської делегації в Парламентській асамблеї Ради Європи (літо 2019 р.). Не можна ігнорувати й наслідків міжнародної інтервенції в економічне життя України. Найчутливішими проблемами тут є тарифи ЖКГ і відкриття ринку землі. Тому розвинені країни далеко не завжди видаються дружніми. Отже, демократія, яку пов'язують із ними, цілком може асоціюватися з негативними для громадян України подіями і процесами.

Що в такому разі залишається? Якась фантастично-ідеальна демократія, в якій усе працює відповідно до встановлених принципів і процедур? Звичайно ж, це не відповідь на наявну проблему, оскільки запропоновані на сьогоднішні моделі демократії не існують поза конкретним соціально-політичним контекстом, будь то класична демократія чи демократія дорадчого типу. Таким чином, посилення антидемократичних настроїв в українському суспільстві має в своїй основі як внутрішні соціально-економічні суперечності, так і зовнішні політичні процеси, що розгортаються без прийняття до уваги важливих інтересів України.

3) *Ситуація в регіонах*. Кожен із трьох розглянутих регіонів демонструє своєрідний патерн взаємозв'язків елементів антидемократичного синдрому з різними аспектами політичної свідомості респондентів. Разом з тим, якщо центральний і південно-східний регіони можна назвати схожими з точки зору характеристик відповідних номологічних мереж, то західний стоїть осібно.

Показовою тут є відсутність зв'язку установок на громадянську активність з авторитарними установками і ставленням до демократії розвинених країн. Не є тісним і зв'язок установок на громадянську активність зі ставленням до української

¹ До того ж на початок 2020 р. окремі українські політики фігурують у справі, яка розглядається політичною опозицією у США як привід для імпичменту Д. Трампа.

демократії. З цього випливає, що антидемократичний синдром дуже слабо позначається на готовності до соціальних дій серед населення західного регіону. Цей факт можна трактувати і в позитивному, і в негативному ключі. Позитивною частиною є те, що підвищується ймовірність збереження орієнтації на відстоювання своїх прав незалежно від того, як далеко заходить соціально-політична депривація в українській державі. Негативним же аспектом є загроза спрямування громадянської активності в антидемократичне й авторитарне русло.

У цьому сенсі в центрі і на південному сході України саме орієнтовані на демократію і проти авторитаризму індивіди з більшою ймовірністю демонструють установки на громадянську активність. Як і в попередньому випадку, ця ситуація включає позитивний і негативний аспекти. Позитивний пов'язаний із переважанням громадянського потенціалу продемократичних сил над антидемократичними, негативний – з можливим «розмиванням» цього потенціалу під дією деструктивних соціально-політичних процесів. Важливою відмінністю між центром і південним сходом України є більший потенціал громадянської активності першого. На жаль, враховуючи скепсис щодо демократії розвинених країн, який посилюється, ймовірнішим є сценарій, за якого політична свідомість мешканців центрального регіону стане більш схожою на політичну свідомість мешканців південного сходу.

Висновки

Незважаючи на наявність в українському суспільстві людей, які повністю орієнтовані на демократію, їх число значно менше від тих, хто або поділяє демократичні й авторитарні погляди одночасно, або взагалі орієнтований антидемократично.

Вважаємо, що такі суттєво поширені змішані і чисті форми авторитарних установок є проекцією поширеного в Україні патерналізму. Останній, імовірно, обумовлений об'єктивною неможливістю та/або суб'єктивною неготовністю переважної більшості громадян України брати активну участь у розв'язанні інституційних проблем держави. Ця гіпотеза потребує окремого розгляду, а значить і додаткових емпіричних досліджень.

За такої інтерпретації на перший план виходить проблема зв'язку популізм–патерналізм у відносинах між політичними силами в Україні (які, звичайно, мають яскраво виражений персоніфікований характер) і виборцями. Отже, поширеність антидемократичних і авторитарних установок є симптомом більш загальної проблеми, розв'язання якої має системно позитивно вплинути як на функціонування інститутів української держави, так і інститутів українського суспільства.

Головне питання тут стосується того, якими засобами можна цього досягти. Ми виходимо з того, що владні еліти являють собою закриту соціальну групу, яка насправді не має на меті розв'язання зазначеної проблеми. Однак протестна активність широких верств населення, яка мала місце протягом історії незалежної України (й особливо під час революцій, що іменуються Помаранчевою та Гідності), хоча й демонструє громадянський потенціал українського суспільства, не виходить за межі логіки поточної рівноважної взаємодії між елітами й масами: найбільш інтенсивні протистояння спрямовуються в русло конкурентної боротьби між політичними гравцями, які належать саме до владних еліт.

З огляду на цей факт безглуздо сподіватися на будь-які позитивні зміни як у політичній свідомості, так і в політичній культурі українського суспільства без зміни структури відносин між політичною владою й населенням. Фактично ми говоримо про формування нової політичної свідомості за допомогою засвоєння і перманентної участі в загальних демократичних практиках, що ґрунтуються на відстоюванні своїх конституційних інтересів. Фундаментом таких практик є два аспекти. Перший полягає у вибудовуванні прагматичного громадянського консенсусу, який поділятиметься переважно більшістю громадян України. Другий – у перенесенні конфлікту з дихотомії «захід – схід» на дихотомію «громадянське суспільство – владні еліти». Звичайно, такий конфлікт не є принциповим, а повинен існувати лише в тих умовах, коли владні еліти є виразником різних негативних явищ: корупції, групової закритості, популізму тощо. На даному етапі цей конфлікт існує в латентному вигляді і, відповідно, не може бути знятий.

Джерела

Гоффман, Э. (2017). *Поведение в публичных местах: заметки о социальной организации сборищ*. Москва: Элементарные формы.

Дембіцький, С. (2017). Інтегральний індекс соціального самопочуття: альтернативний підхід. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, (4), 109–129.

Дембіцький, С. (2018). Конструювання, валідизація та інтерпретація соціологічного тесту «Типи політичної культури – II». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, (1), 25–45.

Дембіцький, С. (2019). Установки на громадську активність як компонент політичної культури індивіда. В О. Резнік (Ред.), *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України, 134–164.

Мюллер, Я.-В. (2018). *Что такое популизм?* Москва: Изд. дом Высшей школы экономики.

Хелд, Д. (2014). *Модели демократии*. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС.

ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ НА ДЕМОКРАТИЧНИХ І АВТОРИТАРНИХ УСТАНОВКАХ НАСЕЛЕННЯ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ

Стаття присвячена оцінюванню політичної ситуації в країні, виокремленню основних чинників, що обумовлюють ставлення населення до політичної ситуації. Проаналізовані основні установки та орієнтації населення, виокремлені основні чинники, що їх обумовлюють. Серед установок та орієнтацій автор передусім приділяє увагу таким: ціннісні орієнтації та орієнтири щодо форми правління. Розглядається сучасний стан демократичних і авторитарних установок в Україні.

Ключові слова: демократія, авторитаризм, політична ситуація, патерналізм.

Статья посвящена оценке политической ситуации в стране, выделению основных факторов, обуславливающих отношение населения к политической ситуации. Проанализированы основные установки и ориентации населения, выделены основные факторы, которые их обуславливают. Среди установок и ориентаций автор прежде всего уделяет внимание следующим: ценностные ориентации и ориентиры относительно формы правления. Рассматривается современное состояние демократических и авторитарных установок в Украине.

Ключевые слова: демократия, авторитаризм, политическая ситуация, патернализм.

The article throws into sharp relief respondents' evaluations of the general political situation in Ukraine (safe, quiet, tense, critical, etc.) and describes the factors that underlie the way in which the respondents perceive this situation (e. g. a person's belief that there are political leaders in Ukraine who are capable of effectively running the country, as well as political parties and movements which can be trusted). Attention is also given to social values primarily held by respondents (material well-being, justice, security, freedom, tolerance, observance of human rights, collectivism, willingness to sacrifice self-interest for the common good, etc.) and their preferences for authoritarian rule (the belief that Ukraine needs a strong leader) or democratic governance. The author lays out the factors con-

tributing to scepticism about democracy among Ukrainians (the virtual absence of democratic behavioural patterns, weak sense of civic responsibility, low institutional trust, etc.).

Keywords: *democracy, authoritarianism, political situation, paternalism.*

За останні пів року в українському суспільстві сталися певні політичні зміни, які не могли не відбитися на настроях населення.

Метою даної статті є розгляд того, як політична ситуація і зміни в країні відбиваються на настроях і установках населення.

Для цього плануємо відповісти на такі запитання:

Як респонденти оцінюють політичну ситуацію в Україні?

Які саме чинники обумовлюють ставлення до політичної ситуації в Україні?

Які установки та орієнтації на даний момент домінують у населення та чим вони обумовлені?

Оцінювання політичної ситуації в Україні

За даними омнібусу Інституту соціології у 2019 р. більше половини опитаних (60,4%) вважають політичну ситуацію в Україні напруженою. Однак, на відміну від попередніх років (табл. 1), значно менше респондентів оцінюють ситуацію як критичну та вибухонебезпечну. Наразі дещо зросла частка респондентів, котрі вважають ситуацію в Україні спокійною і благополучною.

Таблиця 1

Оцінювання політичної ситуації в Україні

Варіанти відповіді	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019
<i>Благополучна</i>	0,9	3,2	2,7	3,3	2,1	1,3	1,9	1,9	0,2	0,9	1,9	3,5
<i>Спокійна</i>	8,2	25,7	16	17,9	12,2	8,3	19,3	15,2	1,9	5,5	5,7	16,8
<i>Напружена</i>	50,3	45,9	55,3	55,3	64	64,9	61,1	58,4	40,8	52,5	59	60,4
<i>Критична, вибухонебезпечна</i>	33,9	13,6	14,8	11,1	13,3	18,6	11,1	17,2	55,4	38,5	27,8	13,5
<i>Важко відповісти</i>	6,6	11,5	11,1	12,1	8,3	6,9	6,6	7,2	1,6	2,3	5,6	5,8
<i>Немає відповіді</i>	0,1	0	0,2	0,3	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,2	0,0	0,0

Така тенденція може пояснюватись певною вірою населення, що нова влада зможе змінити ситуацію найкраще.

Чинники, що обумовлюють ставлення до політичної ситуації в Україні

Спостерігаються певні взаємозв'язки (рівень кореляції $-0,168$) між ставленням до політичної ситуації в країні й вірою в наявність політичних лідерів, які могли б ефективно керувати країною (табл. 2).

Таблиця 2

Взаємозв'язок оцінки політичної ситуації в Україні та наявності політичних лідерів, які могли б ефективно керувати країною, %

Оцінка ситуації		Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною?		
		<i>так</i>	<i>ні</i>	<i>важко сказати</i>
Варіанти відповіді	благополучна	69,8*	14,3	15,9
	спокійна	66,0	12,2	21,8
	напружена	49,5	21,8	28,7
	критична, вибухонебезпечна	38,7	41,6*	19,8
	важко відповісти	39,4	17,3	43,3

*розбіжності значущі на рівні 0,05

Зараз **50,9%** (у цілому по виборці) вважають, що в країні є сильні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною. Серед тих, хто таких не бачить (22,3%), – 21,8% вважають ситуацію напруженою, а 41,6% – вибухонебезпечною. Люди покладають певні сподівання на спроможність нової влади щось змінити у країні на краще. Про це свідчить той факт, що головними агентами позитивних змін в країні є: **молоді політики**, які прийшли до уряду, – у них найвищий відсоток (49,4%), **волонтери** (44,5%), журналісти-розслідувачі, популярні блогери (30,2%). Водночас найбільш негативно впливають: досвідчені політики, що вже давно при владі (57,1%), представники великого бізнесу (35,8%), керівники місцевої влади різних рівнів (28,0%) та керівництво міжнародних фінансових організацій – МВФ, Всесвітній банк тощо (24,6%).

Однак варто зауважити, що існуюча віра у правильність дій нової влади не довгострокова. Адже довіра до нової влади поступово падає, що також підтверджують дані центру Разумкова. За результатами дослідження, проведеного Центром Разумкова з 4 по 9 жовтня 2019 р., 45% респондентів вважали, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі (у вересні 2019 р.[1] так вважали 57%), 29% – що події розвиваються в неправильному напрямі (у вересні – 17%) [Центр Разумкова]¹.

Крім того, оцінювання політичної ситуації населення України залежить від: загального рівня оптимізму населення; наявності політичних партій і рухів, яким можна довіряти; оцінювання впливу ЄС на економіку країни; загальної ситуації в країні; матеріального стану та ціннісних орієнтацій (табл. 3).

Оцінка політичної ситуації в цілому є наслідком віри у спроможність політичних еліт поліпшити матеріальне становище та забезпечити населення базовими потребами.

Установки та орієнтації населення

На даний момент політичні орієнтири населення більшою мірою прагматичні й орієнтовані на індивідуальні блага. Для більшості найважливішим у суспільстві є **матеріальний добробут, справедливість, соціальна захищеність, дотримання прав людини**. Значно менш важливими є: готовність поступитися власними інтересами заради державних, колективізм та терпимість (табл. 4).

Це певним чином відбивається й на орієнтирах щодо форми правління. Населенню на даний момент більш притаманні патерналістські погляди та перекладання відповідальності на іншу постать, яка зможе забезпечити людей необхідними матеріальними благами та гарантувати захищеність з мінімальними індивідуальними затратами самої людини за своє майбутнє.

¹ Центр Разумкова. Було опитано 2015 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької і Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення країни за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

<p>Віра в позитивні зміни в майбутньому (Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться, чи ніякого поліпшення не відбудеться?) <i>Очікуваний результат:</i> є зворотний зв'язок між оцінюванням політичної ситуації й вірою в позитивні зміни</p>	<p>Спостерігається значуща зворотна кореляція (-0,146) між оцінюванням політичної ситуації й вірою в позитивні зміни: серед тих, хто вважає, що у найближчий рік життя більш або менш налагодиться – більш позитивне ставлення до політичної ситуації</p>
<p>Наявність у країні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу <i>Очікуваний результат:</i> є зворотний зв'язок між оцінюванням політичної ситуації й наявністю політичних сил, яким можна довірити владу</p>	<p>Спостерігається значуща зворотна кореляція (-0,162) між оцінюванням політичної ситуації й наявністю політичних сил, яким можна довірити владу: серед тих, хто вважає, що такі політичні сили наразі існують – більш позитивне ставлення до політичної ситуації</p>
<p>Вплив на економіку зближення України з ЄС <i>Очікуваний результат:</i> є прямий зв'язок між оцінюванням політичної ситуації й оцінюванням впливу від зближення з ЄС</p>	<p>Спостерігається значуща кореляція (0,214) Серед тих, хто позитивно оцінює вплив ЄС на економіку України, більш позитивна оцінка політичної ситуації, і навпаки, серед тих, хто негативно оцінює вплив, – оцінка більш скептична</p>
<p>Загальна оцінка ситуації в Україні (Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?) <i>Очікуваний результат:</i> є прямий зв'язок між оцінюванням політичної ситуації й загальною ситуацією в країні</p>	<p>Спостерігається значуща кореляція (0,146) Серед тих, хто позитивно оцінює ситуацію в країні, більш позитивна оцінка політичної ситуації, і навпаки.</p>
<p>Матеріальне становище (Як би Ви оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї в цілому?) <i>Очікуваний результат:</i> є непрямої зв'язок між оцінюванням політичної ситуації й матеріальним становищем людини</p>	<p>Спостерігається значуща кореляція (0,101) Серед тих, хто позитивно оцінює ситуацію в країні, більш позитивна оцінка політичної ситуації, і навпаки. Серед можливих більш спокійна оцінка політичної ситуації</p>
<p>Ціннісні орієнтації населення <i>Очікуваний результат:</i> є прямий зв'язок між оцінюванням політичної ситуації і домінуючими цінностями</p>	<p>Спостерігається значуща кореляція (0,109) Серед тих, кому притаманні цінності країн Західної Європи, спостерігається більш позитивна оцінка політичної ситуації, і навпаки, серед тих, кому притаманні цінності східнослов'янських країн, – більш скептична</p>

Таблиця 4

На Вашу думку, що із зазначеного нижче є найважливішим для людини в суспільстві?, %

1	Матеріальний добробут	51,1
2	Справедливість	44,6
3	Соціальна захищеність	43,1
4	Дотримання прав людини	41,0
5	Свобода	26,7
6	Повага до людської гідності	23,1
7	Повага до людини праці	19,3
8	Терпимість	6,7
9	Колективізм	5,2
10	Готовність поступитися власними інтересами заради державних	4,5
11	Інше	0,2
12	Важко сказати	2,1

На даний момент більшість респондентів вважають, що для нормального розвитку країні потрібна сильна рука і сильний лідер. Тільки сильний лідер, на їхню думку, може захистити, він дає людям упевненість у завтрашньому дні. Підтвердженням цієї тези є дані ще одного дослідження. Це дослідження було проведене в 2018 (одна хвиля) і 2019 (дві хвилі) роках співробітниками відділу методології і методів соціології Інституту соціології в рамках вивчення особливостей політичної культури населення України ($N=600$, вибірка стратифікована за регіоном та типом населеного пункту, із квотуванням за статтю та віком) (табл. 5).

Таблиця 5

Значення побудованих індексів. Динаміка 2018–2019 рр.

Індекс	2018	2019 (v1)	2019 (v2)
Індекс установок щодо демократії у розвинених країнах	17,1	17,1	16,9
Індекс установок щодо української демократії	12,9	12,9	14,4
Індекс авторитарних установок	22,4	22,4	22,5

Як бачимо, Україні більш притаманні авторитарні установки з певним скептичним ставленням до демократії, тобто респонденти доволі скептично ставляться до демократії в Україні, що певним чином переноситься і на ставлення до демократії в цілому та оцінювання демократії в розвинених країнах.

Для більшості демократія не вселяє віру у стабільність і можливість змінити життя на краще. На думку респондентів, вона є лише засобом прояву влади і збагачення еліт [Жуленьова, 2019].

Майже третина опитаних вважає, що практично немає інструментів впливу на владу, а будь-яка спроба щось змінити в політичному житті країни потребує великих жертв, котрі, як правило, виявляються марними. Цікаво, що майже однаковим є відсоток тих, хто погоджується і не погоджується з твердженням, що немає сенсу боротися за свої права, якщо влада їх ігнорує. Наразі ставлення людей до цього питання є амбівалентним. У 2018 р. дещо більшим був відсоток тих, хто не бачив сенсу боротися за свої права (48,5% – більшою мірою погоджуються – 2018, 44,5% – 2019).

Однак порівняно з 2018 р. починає дещо зростати віра у можливість змінити життя через виборчий процес. Така тенденція певною мірою відбивається і на демократичних установках. У 2019 р. дещо зменшився скептицизм стосовно демократії в Україні, це ми бачимо як за розподілом відповідей за пунктами шкали тих, хто не згоден із твердженнями, так і за показником інтегрального індексу (рис. 1).

Порівняно з 2018 р. дещо поліпшилося ставлення до української демократії, що може бути пов'язано з очікуваннями від виборів і нового Президента.

За результатами дисперсійного аналізу установки щодо демократії чи авторитаризму різняться залежно від ідеологічних переконань, матеріального становища та типу поселення. Більш демократично орієнтованими є люди з неповною вищою/вищою освітою, яким вистачає коштів на все необхідне. Це переважно представники середнього класу, що відповідає тезі Ю. Шульгіна про те, що середній клас є основою демократичних перетворень [Середній клас., 2009: с. 308–315]. На виникнення і розвиток демократії впливає рівень економічного розвитку, адже економічне зростання веде до плюралізму та обумовлює виникнення демократичного політичного режиму [Липсет, Сен, Торрес, 1993].

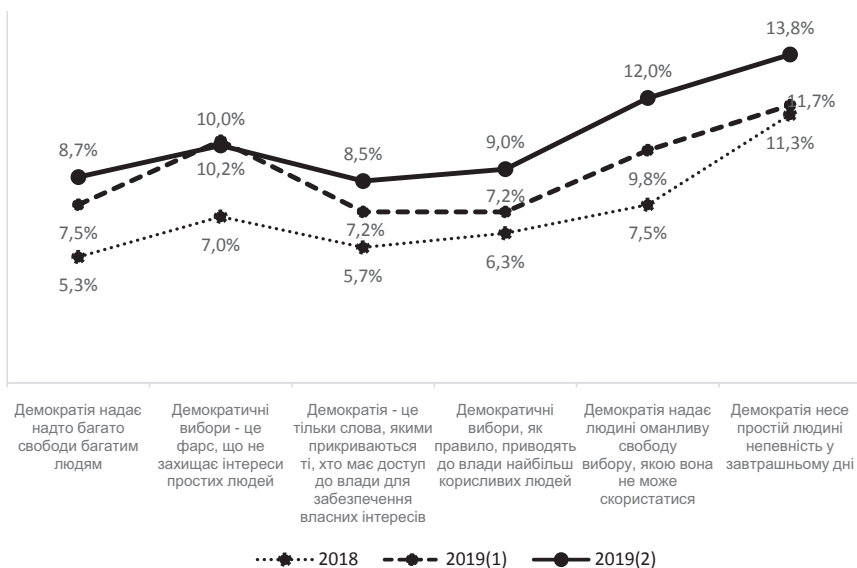

Рис. 1. Динаміка ставлення населення до демократії в Україні, % тих, хто не згоден із твердженнями шкали

Поточний стан розвитку демократії в Україні призводить до нівелювання основних принципів цієї форми правління: *народ – джерело влади (суверенітет народу), вільні вибори, наявність незалежних засобів масової інформації (ЗМІ), ідеологічна багатоманітність і плюралізм думок, багатопартійність, широкі і гарантовані права і свободи громадян, прийняття політичних рішень по волі більшості, але з урахуванням і гарантією прав меншості, прийняття політичних рішень за волею більшості, але з урахуванням і гарантією прав меншості.*

Одним із чинників, який обумовлює скептицизм щодо демократії, є практично повна відсутність у державі демократичних інститутів, де реалізовувались би демократичні цінності. В умовах існуючої кризи довіри до інститутів, відсутності «звички» до проживання в умовах уже встановлених демократичних інститутів (Rustow, 1970) говорити про готовність жити, підтримуючи демократичні цінності, передчасно. Згідно з Rustow «звичка» ж з'являється лише тоді, якщо в країні існують відповідні інституціональні основи, завдяки яким вибори, формування уряду й законотворча діяльність здійснюються без збоїв. Тоді люди починають цінувати ці інститути і засвоюють втілені в них норми.

Установки населення стосовно авторитаризму

2019 (2)		% по стовбчику
Єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних точок зору	взагалі не згоден	11,7
	скоріше не згоден	14,2
	важко сказати, згоден чи ні	26,2
	скоріше згоден	30,3
	повністю згоден	17,7
Наявність сильного політичного лідера дає людям упевненість у завтрашньому дні	взагалі не згоден	5,5
	скоріше не згоден	6,8
	важко сказати, згоден чи ні	12,8
	скоріше згоден	39,0
	повністю згоден	35,8
Тільки політика «сильної руки» може зберегти порядок у суспільстві	взагалі не згоден	10,0
	скоріше не згоден	10,2
	важко сказати, згоден чи ні	12,3
	скоріше згоден	30,3
	повністю згоден	37,2
Сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть один лідер	взагалі не згоден	10,5
	скоріше не згоден	9,3
	важко сказати, згоден чи ні	15,0
	скоріше згоден	28,8
	повністю згоден	36,3
Для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію	взагалі не згоден	10,0
	скоріше не згоден	7,7
	важко сказати, згоден чи ні	11,3
	скоріше згоден	29,3
	повністю згоден	41,7
Тільки по-справжньому сильний лідер може захистити те, що дорого всім	взагалі не згоден	7,0%
	скоріше не згоден	5,0
	важко сказати, згоден чи ні	13,0
	скоріше згоден	32,5
	повністю згоден	42,5

У випадку України відсутність патернів демократичної поведінки, патерналістська орієнтація, низька громадянська відповідальність і практично відсутність політичного усвідомлення своїх прав і важелів впливу, а також низька довіра до основних інститутів влади призводять до критики і скептичного ставлення до демократії як такої.

Джерела

Жуленьова, О. (2019). Сучасний стан демократичних і авторитарних установок населення України (2018–2019 роки). *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць, 3(43), 65–73.

Липсет, С. М., Сен, К.-Р. & Торрес, Д. Ч. (1993). Сравнительный анализ социальных условий необходимых для становления демократии. *Международный журнал социальных наук*, 3, 5–33.

Оцінка громадянами ситуації в країні та діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків (2019, 11 жовтня). *Центр Розумкова*. Отримано з <http://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv>.

Шульгін, Ю. (2009). Середній клас як соціальна основа демократичних перетворень в Україні. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 16, 308–315.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ШЛЯХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН ДЛЯ УКРАЇНИ – ПОГЛЯД КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРАКТИК СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ

Статтю присвячено пошуку теоретичних та емпіричних засад відстеження поступу України до Європи не на рівні декларацій (як політиків, так і громадян), а на рівні реальних соціальних змін у цьому напрямі. Теоретичним підґрунтям є авторська концепція соціальної напруженості, в якій остання визначається через практики соціальних взаємодій, їхню сталість або зруйнованість і при цьому є основним чинником соціальних змін. Робиться висновок про те, що постійні коливання між олігархічним феодализмом і революційними кризами, що ускладнює наш поступ до Європи, можна розірвати лише швидкими радикальними реформами з постійним моніторингом трансформації повсякденних практик соціальної взаємодії. Емпіричний інструментарій відстеження наявності реального поступу в напрямі Європи побудовано на основі теорії капіталів Бурдьє.

Ключові слова: соціальні зміни, соціальна напруженість, практики повсякденних взаємодій, система капіталів П. Бурдьє.

Стаття посвящена поиску теоретических и эмпирических основ отслеживания движения Украины в Европу не на уровне деклараций (как политиков, так и граждан), а на уровне реальных социальных изменений в этом направлении. Теоретическим основанием выступает авторская концепция социальной напряженности, в которой последняя определяется через практики социальных взаимодействий, их постоянство или разрушение и при этом выступает основным фактором социальных изменений. Делается вывод о том, что постоянные колебания между олигархическим феодализмом и революционными кризисами, которые затрудняют наше продвижение в Европу, можно разорвать только быстрыми радикальными реформами с постоянным мониторингом трансформации повседневных практик социального взаимодействия. Эмпирический инструментальный отслеживания наличия реального прогресса в направлении Европы построен на основе теории капиталов Бурдьє.

Ключевые слова: социальные изменения, социальная напряженность, практики повседневных взаимодействий, система капиталов П. Бурдьє.

The paper focuses on developing a theoretical framework and exploring empirical evidence for the assessment of Ukraine's progress towards integration into the European Union. It is suggested that only real social changes which have an effect on people's lives should serve as the assessment criteria – rather than politicians' assurances or ordinary citizens' statements. The author's conception of social tensions is chosen as the theoretical underpinnings of this study. Social tension is here defined by reference to social interaction practices – whether these practices are well-established and reproducible or whether, on the contrary, they have been disrupted. On the other hand, social tension is considered to be the crucial factor behind social changes. It is noted that Ukraine's veering back and forth from feudal oligarchy to revolutionary upheavals constitutes a serious hindrance to the successful integration of this country into the EU. Quick and radical reforms are seen as being able to break this vicious circle, provided that they are carried out along with the constant monitoring of transformations in everyday practices of social interaction. A set of empirical indicators has been developed to track changes in these practices and therefore to conclude if Ukraine is getting closer to Europe. P. Bourdieu's theses about the forms of capital provided a theoretical basis for this methodology.

Keywords: social change, social tensions, everyday practices of social interaction, a Bourdieu-based system of capitals.

Про шлях України до Європи, вибір Європейського вектора суспільних трансформацій у нашій країні говориться вже майже 30 років, з моменту розпаду Радянського Союзу і здобуття нами незалежності. Частка тих громадян, які цей рух підтримують, у нас постійно зростає. Особливо помітним це стало в останні роки, коли цей показник перевищив психологічно важливу відмітку 50%. У *табл. 1* подано дані на кінець 2019 р. з динамікою за роки попередні.

Таблиця 1

«Як ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?», %

<i>Варіанти відповідей</i>	2006	2008	2012	2016	2019
Скоріше негативно	23,2	18,8	22,1	29,5	20,3
Важко сказати	33,8	36,9	31,8	22,5	21,0
Скоріше позитивно	43,0	44,1	45,9	48,0	58,8

Однак хоч би якими переконливими були декларативні заяви політиків і навіть опитування, що показують збільшення серед наших громадян кількості тих, хто на тому ж декларативному рівні обирає саме цей напрям суспільних змін, про реальні трансформації та їх успішність говорити на цій підставі треба дуже обережно. Що ж може стати емпіричним референтом того, що цей рух справді відбувається і ми, образно кажучи, стаємо більш європейською нацією?

Як теоретичну платформу для пошуку відповіді на ці запитання я оберу теорію капіталів П. Бурдьє [Бурдьє, 2002] та власну інтегративну модель соціальних змін [Бевзенко, 2018]. Почну з останнього.

Відповідно до згаданої моделі саме рівень соціальної напруженості в суспільстві є основною характеристикою, яка зумовлює суспільну динаміку. Під напруженістю там було запропоновано розуміти міру щільності-нешільності *соціальної тканини*. А останню – як усю наявну в суспільстві систему *практик соціальних взаємодій* і утворених таким чином множини *соціальних мережевих зв'язків*. За рахунок поняття *соціальної тканини* було змодельовано ситуацію на *макрорівні* (соціальна напруженість як міра щільності соціальної тканини). Поняття *практик соціальних взаємодій і відповідних соціальних мереж* дає змогу побачити ситуацію з рівнем напруженості на *мезорівні соціальної реальності*. Соціальна напруженість на *мікрорівні* описувалася в цій моделі за допомогою *табитуальних налаштувань та табитуальної кризи*.

У даному разі нас будуть цікавити передусім два зазначені рівні – макро- та мезо-. Макрорівень може вказувати на те, наскільки взагалі динамічною є ситуація в країні і чи можемо ми сподіватися на еволюційний поступ, еволюційні соціальні зміни в напрямі Європи (або якомусь іншому, але саме еволюційний, а не кризово-революційний). Так визначений мезорівень допомагає сконструювати певні показники відстеження цього руху, уявлення про те, наскільки ми є близькими-далекими від бажаного європейського майбутнього. Останнє – мовою певних емпіричних даних, причому не на декларативному, а на фактичному рівні, рівні повсякденних практик.

Для цього кілька слів уточнення щодо згаданої моделі. У процесі її побудови мною було виділено три принципово

різні суспільні стани, в яких може перебувати те чи інше суспільство. А саме:

1. *Стан низької напруженості й високої соціальної стабільності.* За звичним очікуванням це мало б розцінюватися як позитивне явище. Однак у цій моделі я показала, що це не так. Надто низька соціальна напруженість означає дуже щільну соціальну тканину, малорухливу систему соціальних взаємодій, відсутність варіативності в повсякденних практиках. На мікрорівні – налаштованість людей на виконання звичного, надто рутинізованого, без ініціативи та можливості шукати інші варіанти. Цей стан може забезпечувати тривале задовільне функціонування соціальної системи в разі повної відсутності викликів, які робили б неможливим постійне відтворення усіх налагоджених систем мережевих зв'язків. Цей стан – стан високих ризиків, пов'язаних із відсутністю ресурсів для адаптації в разі появи як екзогенних (війна, кліматичні, екологічні, природні чинники, санкції й порушення постачання важливих для суспільства ресурсів тощо), так і ендогенних (інституційна дестабілізація, неефективна діяльність влади, внутрішні конфлікти) чинників. Дія цих чинників стає загрозливою, коли вони руйнують звичні практики життєзабезпечення й натомість більшість громадян не можуть винайти інші й увійти в нові, ефективні соціальні взаємодії. Здатність до еволюційних змін блокується саме цією дезадаптивністю. Цей рівень соціальної напруженості спостерігається, як правило, в суспільствах традиційного, авторитарного, тоталітарного типу. Приклад СРСР є тут хрестоматійним. За всіх проблем та система трималася досить довго і внутрішня соціальна напруженість була низькою. У можливість її руйнації не вірили навіть досвідчені західні суспільствознавці. І це тривало доти, доки зовнішні чинники не зіштовхнули її зі стану стабільності і не висвітили внутрішні проблемність і низьку адаптивність. Зміни, що стартують із цього стану, можуть бути еволюційними, але, як правило, є революційними – до нового через руйнацію старого. У цьому разі відбувається перехід від надто низької для еволюційних змін напруженості до її надто високих показників, що називається – система проскакує бажаний стан еволюційного вікна.

Останнє зауваження є важливим з точки зору нашої проблеми європейського поступу України. Якщо ми констатуємо, що наша країна перебуває в подібному стані, то вихід на бажану трансформацію в бік Європи потребує різких і іноді болючих змін. Вони можуть бути спонтанними – стихійно-революційними, а можуть мати характер реформ, але теж глибоких і суттєвих. Останнє робити важко, бо є ризики суспільних протестів у разі відсутності філігранного менеджменту.

2. *Стан середньої соціальної напруженості.* Це єдиний стан, коли еволюційні зміни можливі. Діапазон значень соціальної напруженості в цьому разі ми називали еволюційним коридором. Це відносна нестабільність, тут соціальна тканина є вже менш щільною, спостерігається різноманіття у практиках мережевих взаємодій, спрямованих за задоволення тих чи інших потреб людини (є вибір лікаря, вчителя, партії, за яку голосувати, та міста, в якому жити, вибір і право проявляти незадоволення діями владних інститутів – усе, чого позбавлена людина в першому стані). У цьому разі внутрішня системна рівновага підтримується саме за рахунок цього адаптивного ресурсу, що існує на мезорівні, рівні практик соціальних взаємодій. Недієздатність одного варіанта повсякденних практик, спрямованих на задоволення тих чи інших потреб, вмикає інший варіант. Соціальна тканина є більш розрідженою, соціальні валентності більш рухливими.

Розвинені європейські країни варто віднести саме до цього стану. Не лише на рівні формальних законів, а й на рівні повсякденних практик існують механізми підтримання життєздатності суспільства й руху до суспільних змін еволюційним шляхом. У нашому випадку, якщо ми на емпіричному рівні констатуємо саме цей стан, надія на поступове просування до Європи є більш обґрунтованою. Це той стан, коли наявний діапазон соціальної напруженості є швидше позитивом, аніж негативом, незадоволення та протести тут є проявом конструктивного засобу зворотного зв'язку з владою. І до того моменту, доки цей коригувальний зв'язок працює, соціальна напруженість не заважатиме бажаному суспільному поступу, а нашому випадку – в європейському напрямі.

3. *Стан високої соціальної напруженості і нестабільності.* Це стан, коли більшість людей на рівні повсякденних практик виявляються в ситуації неможливості ані адаптуватися до змін,

ані конструктивно вплинути на владу, яка б на системному рівні регулювала ситуацію. Це стан масштабних протестів, деструктивних конфліктів, революцій і непередбачуваних наслідків цих подій. Стан некерованих лавиноподібних змін. Ми у своїй країні пройшли через ці потрясіння неодноразово і в непередбачуваності їх результатів теж неодноразово переконалися. Ці революційні потрясіння нас ніби просуvalи ближче до Європейського вектора, але потім настав період чергової фактичної (не декларативної) призупинки цього руху.

Перехід від одного з таких станів до іншого не є простим і лінійним. Він, як правило, пов'язаний з тим, що вже звично називається точками *соціальних біфуркацій*. За допомогою цього поняття соціологи інкорпоровали у свій понятійний тезаурус ті елементи нелінійного бачення суспільної динаміки, яке раніше обходилося увагою. Саме лінійність – нелінійність у базових теоретичних налаштуваннях задає нам різні очікування щодо суспільних змін. Терміни «трансформація», «перехідність», які ми тривалий час використовували для позначення процесів, що відбуваються в нашому суспільстві, вказували на те, що ми воліємо все ж таки бачити все крізь призму лінійних моделей, еволюційних змін. А от термін «криза» – це вже про нелінійність, біфуркацію, непередбачуваність.

Що все сказане дає нам у руслі заявленої теми дослідження – знайти емпіричні референти нашого реального руху в Європейському напрямі окрім тих декларативних заяв та преференцій, які громадяни висловлюють.

У *табл. 2* наведено відповіді наших громадян на питання, які зміни в країні вони вважають позитивними, а які – негативними¹.

У руслі заявленої нами методологічної установки на наведені відповіді варто подивитися не поверхнево, а пробуючи уявити, наскільки оцінки, що їх люди давали, співвідносяться з їхнім власним повсякденним досвідом, а наскільки вони продиктовані тими уявленнями, що формують різні інформаційні джерела. У цьому разі як позитивні, так і негативні оцінки матимуть різну вагу.

¹ Громадська думка в Україні – 2019 (Моніторинг 2019). Інститут соціології НАНУ. Опитано 1802 респондентів, республіканська вибірка, репрезентативна за ознакою віку, статі та місця проживання. Червень–липень 2019 р., похибка вибірки в межах 2,5%.

Розподіл відповідей на 2 питання: «За останні 5 років у нашій країні відбулося багато змін, які по-різному відбилися на житті кожного українця.

1) Спробуйте оцінити, які з цих змін найбільш позитивно вплинули на життя в країні? (стовпчик А), %

2) Спробуйте оцінити, які з цих змін найбільш негативно вплинули на життя в країні? (стовпчик В), %. Усього 1802. *, ¹

<i>Варіанти відповідей</i>	А Позитивно відбилися, % до всіх	В Негативно відбилися, % до всіх	Баланс
Реформування шкільної освіти (початок втілення програми «Нова українська школа» з першого класу)	23.3	26.3	-3.0
Відмова від закупівлі російського газу, перемога України у стокгольмському арбітражі над Газпромом	29.6	27.5	2.1
Зміни в системі охорони здоров'я (вільний вибір власного лікаря, програма «Доступні ліки»)	25.1	35.2	-10.1
Отримання Україною безвізового режиму з ЄС	54.7	8.3	46.4
Децентралізація влади (передання повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування)	31.7	13.7	18.0
Отримання Томосу (створення самостійної Православної Церкви України)	24.4	24.6	-0.2
Створення патрульної поліції	21.3	13.9	7.4
Зміни у пенсійному забезпеченні (нова система нарахування пенсій)	12.7	28.1	-15.4
Закріплення в Конституції курсу на повноправне членство в ЄС та НАТО	21.9	15.9	6.0
Ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної»	25.6	15.0	10.6
Реформування армії (підвищення боєздатності, оснащення армії новими видами зброї)	33.4	7.5	25.9
Надання адресних субсидій під час оплати комунальних послуг	28.0	15.7	12.3

¹ Автором запитання є відділ соціальної психології Інституту соціології НАН України.

Діяльність системи органів для боротьби з корупцією (НАБУ, спеціалізована антикорупційна прокуратура, Державне бюро розслідувань, Вищий антикорупційний суд)	13.8	22.9	-9.9
Створення прозорої системи державних закупівель ProZorro, надання державних адміністративних послуг он-лайн	17.2	10.2	7.0
Будівництво та відновлення доріг державного та місцевого значення	23.6	8.8	14.8
Заходи з підтримки вимушених переселенців	11.5	7.3	4.2
Нічого з переліченого	6.3	6.7	
Важко сказати	4.7	12.3	

* респонденти мали змогу обрати по п'ять варіантів у кожному з питань

Наведені результати показують, що найбільш реальною ознакою позитивних змін у країні люди вважають отримання безвізового режиму. Баланс позитиву та негативу в цьому разі є 46.4 % (табл. 2). Цій оцінці варто довіряти, бо за іншими питаннями видно, що 45% громадян або їхніх близьких родичів скористалися тими можливостями, що їх відкрив безвіз хоча б один раз. І тому могли виставити цю оцінку, не судячи з повідомлень преси, а з власних практик. Можливо, те саме можна сказати стосовно оцінювання ремонту доріг – по них їздять багато українців або їхніх родичів, і оцінка іде від реальних практик. А от стосовно інших позитивних оцінок тут є питання. Наприклад, реформування армії через власні практики можуть оцінити лише ті близько 2%, хто сам або його родичі був у зоні бойових дій. Та сама проблема децентралізації, як вона відбилася в безпосередньому житті? Більшість про це може судити лише з інформаційних джерел. Те ж стосується й надання адресних субсидій (на час опитування їх реально ще не було у практиці, а лише анонсувалися як реформаторські заходи). Заходи з підтримки вимушених переселенців оцінити через власні практики може порівняно невелика кількість людей, хто має цей власний досвід. А тим важче сказати, що знають люди про закупівлю газу знову-таки поза офіційними повідомленнями. Отже, у більшості цих відповідей ми маємо справу з тими оцінками, які люди дають на підставі уявлення про ситуацію, сформованого різними інформаційними джерелами, і набагато рідше – власним повсякденним досвідом.

А от на вибір тих варіантів відповіді, що мають негативний баланс, найчастіше більшість людей давала відповідь саме на підставі власних практик. Це реформа школи (діти й онуки є у всіх, і з відповідними проблемами люди стикаються в повсякденні). Медична реформа вийшла на негатив, оскільки до лікарів треба звертатися майже усім рано чи пізно, досвід рідних теж є безпосереднім досвідом. І хай як пропагувалася ця реформа у ЗМІ, люди не оцінили її гідно, хоча, напевне, в ній було багато того, що справді наближало нас до західних стандартів. Проте на рівні зміни відповідних практик люди не змогли це оцінити як позитив. Те саме стосується реформи церкви – туди зрідка або часто теж ходять багато громадян або їхніх родичів. Відправляти різні церковні таїнства стало у нас нормою (вінчання, відспівування), і в який бік зміняться ці практики після переходу до іншої церкви, люди можуть оцінити не завдяки повідомленню на телебаченні, а завдяки власному досвіду. І тут вагомим може виявитися зовсім не значення цих змін для країни, а те, чи змінився священик, чи змінилася мова церковної служби, зрештою – чи просто змінилися розцінки на виконання різних церковних треб. І тому ніби така позитивна і європейськи спрямована подія, як надання Україні Томосу, оцінюється дуже стримано, можна сказати з нульовим суспільним балансом. Антикорупційні заходи в позитив теж не увійшли, бо з дрібною або великою корупцією люди зустрічаються на власному досвіді часто і помітити зміни тут їм не важко, аби вони були. Корупція ж є однією з найважливіших проблем, на яку люди вказують. За іншими питаннями моніторингу серед актуальних завдань «розвитку та перетворень в нашому суспільстві» вона стоїть на першому місці, і на це вказали 55% опитаних.

Тут можна поставити запитання – до чого тут та абстрактна концепція соціальної напруженості, яка викладена на початку статті?

На мою думку, ця концепція дає можливість від просто констатувальних коментарів щодо отриманих результатів перейти до певних прогнозів або застережень. Адже, як там показано, для відстеження ситуації із соціальною напруженістю ми маємо дивитися на те, що відбувається на рівні повсякденності, на рівні практик повсякденних взаємодій. Інакше кажучи, ми можемо говорити про соціальну стабільність у

тому разі, коли в полі безпосередніх практик усе більш-менш стабільно й основні свої потреби люди звично задовольняють. У разі критичних ситуацій саме тут з'являються розриви, й жодні позитиви на рівні, віддаленому від повсякдення, рівень напруженості швидко не зменшать.

Ілюстрацією до сказаного можуть бути наші останні вибори президента 2019 року. Хоча і мова, і армія, і безвіз, і отримання Томосу видаються позитивом для країни, вони мало спрацювали на зняття тієї напруженості, що латентно була відчутною в суспільстві на той момент. Остання була зумовлена саме повсякденням і проблемами, що там виникали, але гідно не відстежувалися і не враховувалися політиками. І саме це призвело до «електорального Майдану», як назвав результати тих виборів Євген Головаха. Якраз зазначені «приземлені» речі справляють найбільший вплив на багатьох людей і є чинником збільшення – зменшення соціальної напруженості. І це була та кризова ситуація (варіант 3 у наведеній вище схемі, ситуація високої напруженості), яка веде до непередбачуваних наслідків. Що ми й мали у квітні 2019 р., коли результат 73% за Зеленського виявився неочікуваним навіть для найдосвідченіших соціологів. Більшість нібито хотіла до Європи, а от явно проєвропейський кандидат П. Порошенко не просто поступився, а приголомшливо поступився молодому, не досвідченому, стриманому в проєвропейських обіцянках В. Зеленському.

То на що ж ми маємо дивитися, щоб оцінити, як саме відбувається рух України до Європи і чи відбувається взагалі? Які ознаки тут можуть давати надію або, навпаки, застерігати? З чого ми можемо зробити висновок про те, в якому із зазначених вище 3-х станів перебуває зараз наша країна, і, відповідно, як з цього старту вона може потрапити в коло Європейських держав?

Часто на це питання відповідають у термінах зміни цінностей. Не заперечуючи принципової правильності цього твердження, знову поставимо питання – а де ці зміни цінностей проявляються – спостерігаються? Буду заперечувати проти відстеження їх через прямі питання громадянам. Декларовані цінності мало стосуються реальних, що працюють у ситуації потужних соціальних змін. Думаю, тут треба дивитися саме на трансформацію названих повсякденних практик, транс-

формацію тих соціальних взаємодій, що відбувається. Якраз у них, у стилях життя, які в такий спосіб формуються, ми можемо побачити реальні, а не декларовані цінності. Людина може (і зазвичай це робить) декларувати цінність здоров'я, але якщо у своїх повсякденних практиках вона рухається в протилежному напрямі, то ми не можемо це назвати реальною цінністю, що спрямовує поведінку. У разі ж руху до Європи маємо говорити саме про цей, практичний рівень соціальних змін [Бевзенко, 2007].

Як саме в емпіричному дослідженні ми можемо відстежити відповідні соціальні взаємодії та їхні зміни на рівні повсякденних практик?

Тут я звернуся до обіцяної вище теорії капіталів П. Бурдьє. Виходитимемо з психологічно обґрунтованого постулату, що кожна людина у своїй поведінці прагне або стабілізації свого статусного положення в соціальному просторі, або його підвищення. Механізм руху людини в соціальному просторі від нижчих соціальних позицій до вищих Бурдьє концептуалізує через процес обміну різними капіталами. Більш статусну позицію можна обміняти на гроші, соціальний капітал (довіра, підтримка інших), культурний капітал (освіта, знання мов, уміння поводитися в суспільстві, уміння спілкуватися з людьми, знання соціальних норм інших культурних ареалів), людський та особистісний (здоров'я, доброта, чуйність, витриманість, толерантність, високий інтелект, талант). А от те, які саме капітали є «в ходу» в тій чи іншій країні, і може слугувати опосередкованим індикатором того, які ж цінності там панують. До того ж це вказує на те, як вибудовуються практики мережевих взаємодій у різних соціальних полях, спрямовані на підтримку свого соціального статусу або на його підвищення (соціальну мобільність).

Для дослідження цього нами було сконструйовано систему індикаторів, якими охоплено, по можливості, більшу частину цих можливих капіталів. Їх складові показано в *табл. 3*.

Запропонована система індикаторів кілька років (з певними перервами) пропонувалася нашим громадянам для оцінювання того, що ж є у нас найбільш ходовим капіталом для побудови власної стратегії соціальної мобільності, спроби просунути на більш високі соціальні позиції, досягнення соціального успіху. До того ж водночас ми просили оцінити

Таблиця 3

Складові робочого інструментарію

<i>Види капіталу</i>	<i>Ресурси як компоненти відповідного капіталу</i>
ЛЮДСЬКИЙ	Високий інтелект, здібності
	Приваблива зовнішність
	Гарне здоров'я
	Готовність іти на ризик
ОСОБИСТІСНИЙ	Уміння іноді йти в обхід закону
	Чесність, принциповість
	Егоїзм, індивідуалізм
	Прагнення й уміння робити людям добро
СОЦІАЛЬНИЙ	Походження з родини з високим соціальним становищем
	Впливові родичі
	Впливові друзі
КУЛЬТУРНИЙ	Знання іноземних мов
	Гарна освіта
	Вихованість, хороші манери
	Уміння переконувати, красномовність
	Політична обізнаність
	Уміння розпоряджатися грошима
ЕКОНОМІЧНИЙ	Матеріальний достаток
	Заможні батьки

цю ситуацію щодо розвинених країн Заходу. (Малися на увазі передусім за країни Європи, хоча США та Канаду теж часто умовно відносять до цієї категорії. Але в даному разі йдеться про певну загальну характеристику західного способу життя). Ясна річ, останнє переважна більшість людей могла зробити не на ґрунті свого досвіду, а на основі того, які мають про це уявлення. Однак саме ці уявлення лежать в основі того вибору європейського вектора змін, про який люди говорять, даючи відповіді, які містить *табл. 1*.

У *табл. 4* наведено результати цих опитувань за чотири роки з певним кроком. І є можливість порівняти як динаміку, так і відстань між нами і Європою, описану саме в цих термінах

ходових капіталів. Розмова ж про капітали та їх конвертацію – це розмова про реальні практики соціальної взаємодії, в яких ця конвертація відбувається.

Ці дані – самоспостереження українців за своїм життям у плані того, які ресурси вони використовують (а значить – прагнуть накопичувати) для просування по соціальних сходах або хоча б для отримання певної соціальної стабільності. Це і є те, що вони будуть неявно цінувати саме на практично-му рівні, а не на рівні декларацій.

Таблиця 4

«Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища в нашій країні та в країнах Заходу?»

*Динаміка змін за роки спостереження – 2009, 2012, 2016, 2019, %**

Варіанти відповіді	У нашій країні				У країнах Заходу			
	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800	2019 N=1800	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800	2019 N=1802
Високий інтелект, здібності	30,3	31,8	36,6	35,6	56,1	60,8	60,1	57,9
Гарне здоров'я	27,6	38,3	35,1	34,1	23,0	30,8	30,2	29,6
Приваблива зовнішність	11,1	14,5	13,6	18,1	9,7	12,1	11,6	15,1
Готовність іти на ризик	18,6	16,0	21,0	23,8	18,3	19,7	16,8	19,4
Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	33,1	29,2	31,2	5,3	5,5	4,7	8,2
Чесність, принциповість	11,0	15,9	15,4	17,1	18,3	24,7	31,3	25,7
Егоїзм, індивідуалізм	12,0	13,7	13,4	15,8	6,1	8,6	6,2	9,2
Готовність допомагати людям	10,2	14,5	13,1	14,7	8,1	12,8	16,6	15,1
Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	38,6	33,9	32,9	24,2	22,5	14,9	16,4

Впливові родичі	51,1	46,5	49, 2	42.3	12,8	10,5	9, 9	8.7
Впливові друзі	27,0	28,4	28, 5	26.9	7,3	6,9	5, 5	6.2
Знання іноземних мов	12,8	17,6	21, 1	19.9	22,6	29,8	30, 6	32.5
Гарна освіта	25,8	26,4	28, 7	27.9	49,0	48,4	52, 2	48.2
Прагнення й уміння робити людям добро	6,1	9,6	7, 3	9.8	5,2	8,6	10, 0	9.3
Вихованість, гарні манери	4,8	7,9	6, 6	9.2	11,2	19,4	15, 4	16.1
Уміння переконувати, красномовність	12,3	11,8	11, 9	14.4	13,7	13,3	13, 0	13.7
Політична обізнаність	7,0	8,0	5, 1	6.3	9,9	13,5	8, 9	8.8
Уміння розпоряджатися грошима	14,4	17,8	13, 4	13.6	23,7	24,1	20, 9	18.1
Заможні батьки	36,5	37,5	28, 3	22.6	15,5	10,0	6, 2	5.4
Важко відповісти	7,7	7,7	7, 1	5.9	15,0	12,5	11, 9	11.6

* респонденти мали можливість обрати 5 відповідей.

Подивімося на ті рядки *табл. 4*, які виділено жирним шрифтом і в яких відмінність між ситуацією в нас і в Європі, на думку громадян, є найбільшою. Як за допомогою цих даних ми можемо реконструювати картину поширених практик соціальних взаємодій, які б дали нам можливість зробити висновок, у якому ж стані із трьох зазначених вище перебуває наша країна?

Інформативною є майже кожна з акцентованих позицій, особливо в разі її поєднання з іншими, близькими за змістом. Так, потреба в інтелекті у нас виявляється значно нижчою, ніж в Європі. Поруч можна поставити й такі капітали, як знання іноземних мов та хороша освіта – це у нас теж має значно меншу вагу. Мовою практик соціальних взаємодій і цінностей це означає – прагнення реально вчитися, включатися в ті ме-

режі, що дають знання, у нас далекі від європейських. А ось інша ціла низка пов'язаних позицій, за якими спостерігається велика різниця між нами і Європою, а саме: «Походження з родини з високим соціальним становищем», «Впливові родичі», «Впливові друзі», «Заможні батьки», вказують на цінності і практики, притаманні швидше традиційному, аніж модерному суспільству. Цінність міцних стосунків у колі «своїх» тут може поступитися «чесності і принциповості», на що і вказує відповідна позиція в таблиці. Особливої уваги заслуговує позиція «Уміння іноді йти в обхід закону», яка демонструє чи не найбільшу різницю в оцінках нашої та європейської ситуації – 31,2% проти 8,2% за останніми даними (2019 р.). Більшу різницю спостерігаємо лише на такі позиції, як «Впливові родичі» (42,3% проти 8,7%). За цим – та висока криміналізованість соціальних практик взаємодій, що в нас спостерігається, де корупція, рейдерство, шахрайство займають чільне місце. Корупція стала у нас фактично нормою, через яку неможливо переступити, якщо хочеш втриматися в своїй позиції або зробити крок на підвищення. Побутове дрібне хабарництво у звичках і габітуальних налаштуваннях майже кожного. Звичайно, динаміка, що міститься в наведених даних, дає невелику надію на позитивний поступ. Але чи маємо ми шанс реально просунути такими темпами?

Які ж висновки в термінах описаних суспільних станів ми тут можемо зробити? Отже, знову звернемося до моделі соціальної напруженості, запропонованої вище, та висновків з неї. Швидше за все визначення нашого суспільства як «неофеодалізм» доведеться визнати близьким до правди. Це ж означає, що ми маємо ту стабільність, яка забезпечується саме цими практиками. Можна заперечувати – яка ж стабільність, якщо ми постійно рухаємося від революції до революції? А це і є характеристика першого стану з низькою напруженістю, про який йшлося вище. Вихід із нього у разі появи зовнішніх або внутрішніх дестабілізуювальних чинників (які унеможливають функціонування системи навіть у такому «неофеодальному, традиційному» варіанті) дуже рідко буває еволюційним – це або цементування ситуації тоталітарними методами, або революційні події, або швидкі, по суті теж революційні, але вміло проведені реформи. Ми поки що йшли шляхом коливання від олігархічної стабільності через напруженість до революції. Останні зніма-

ли чергову напруженість, стабілізуючи ситуацію, але знову ж таки у форматах традиційного, олігархічного, неофеодального суспільства. І тому знімали напруженість на короткий час, а потім знову вона різко стрибала до критичних показників під дією тих самих або ще й нових чинників. Вихід, який би міг розірвати це коло, – у швидких, радикальних реформах, що унеможливили б повернення олігархічного феодалізму і реально, а не декларативно, наближали б нас до європейських практик соціальних взаємодій. Проте парадокс у тому, що зміни потрібні швидкі, а практики – річ інертна. Спроба вирішити питання через формальне наближення нашого законодавства до європейського жодним чином не розв'яже проблему, бо кінцевою метою мають бути саме практики повсякдення, їхня трансформація. І справитися з цим завданням може лише дуже вмілий менеджмент із сильною інформаційною підтримкою і водночас міцними заслонами на шляху до повернення старих «неофеодальних, традиційних» форматів практик (іти в обхід закону, непотизм, впливові родичі тощо). Показником того, що почався реальний рух у напрямі Європи, може бути суттєве зближення наших і європейських практик досягнення соціального успіху в плані найефективніших ресурсів, які цьому слугують. (Можливий інструмент вимірювання – запитання в *табл. 4*).

Джерела

Бевзенко, Л. (2000). Смысл жизненного успеха: социально-культурологический контекст. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 34–51.

Бевзенко, Л. (2007). Життєвий успіх, цінності, стилі життя. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 132–151.

Бевзенко, Л. (2008). *Стили жизни переходного общества*. Киев: ИС НАН Украины.

Бевзенко, Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74 (частина 1); 4, 73–104 (частина 2).

Бурдье, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1(2), 40–58.

Бурдье, П. (2002). Формы капитала. *Экономическая социология*, 3(5), 60–75.

Радаев, В. (2002). Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация. *Экономическая социология*, 3(4), 20–32.

КУЛЬТУРНА КОМПЕТЕНЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Трансформація суспільної організації актуалізує нові вимоги до державного управління і соціальних взаємин. На авансцену висувуються запити на компетенції, що забезпечуватимуть успішність суспільного розвитку. Становлення ліберально-демократичного ладу, гармонізація відмінних ціннісних світів сучасних соціумів і крос-культурні практики потребують наявності низки ключових компетенцій, серед яких здатності до комунікації і критичного сприйняття, творчого підходу, спілкування різними мовами, обізнаність у цифрових технологіях, уміння навчатися тощо. Усе це так чи так можна обійняти терміном «культурна компетенція». Її слід пов'язувати з морально-ціннісними підвалинами діючої особи. Соціологічний моніторинг ІС НАНУ свідчить про кореляцію між рівнем компетенції і моральності соціальних інститутів та громадянською активністю, ефективністю управлінських рішень. Культурна компетентність є важливим ресурсом міжнародного співробітництва. Вона пов'язана з повагою до культурної різноманітності, плюралізмом і толерантністю, які формуються в процесі міжкультурного навчання.

Ключові слова: культурні компетенції, креативність, міжкультурна комунікація, полікультурність соціумів, крос-культурний моніторинг, міжкультурне навчання, культурна толерантність.

Трансформація общественной организации актуализирует новые требования к государственному управлению и социальных взаимоотношений. На авансцену выдвигаются запросы компетенции, обеспечивать успешность общественного развития. Становление либерально-демократического строя, гармонизация отличных ценностных миров современных социумов и кросс-культурные практики требуют наличия ряда ключевых компетенций, среди которых способности к коммуникации и критическому восприятию, творческий подход, общение на разных языках, осведомленность в цифровых технологиях, умение учиться и тому подобное. Все это так или иначе можно занять термином «культурная компетенция». Ее следует связывать с морально-ценностными основаниями действующего лица. Социологический мониторинг ИС НАНУ сви-

детельствует о корреляции между уровнем компетенции и нравственности социальных институтов и гражданской активностью, эффективностью управленческих решений. Культурная компетентность является важным ресурсом международного сотрудничества. Она связана с уважением к культурному разнообразию, плюрализмом и толерантностью, которые формируются в процессе межкультурного обучения.

Ключевые слова: культурные компетенции, креативность, межкультурная коммуникация, поликультурность социумов, кросс-культурный мониторинг, межкультурное обучение, культурная толерантность.

Transformation in the organisation of society engenders new demands on public administration and social interactions. Therefore, emphasis is being placed on a set of competences conducive to successful social development. A liberal democratic order, which is, for example, gaining ground in Ukraine, involves the coexistence of different social value systems and thus a growing number of cross-cultural practices. In this context, the following key competences are most needed: interpersonal skills, critical thinking, creativity, multilingual communication, digital skills, ability to learn, etc. All of them can be encompassed by the term "cultural competence" (CC), which, in turn, relates to the moral and ethical principles and values of a social actor. The data of the "Ukrainian Society" nationwide survey conducted by the Institute of Sociology of the National Sciences of Ukraine, along with the findings of other studies focusing on CC, suggest that there is a link between institutional competence and morality on the one hand and civic engagement, as well as effective managerial decision-making, on the other. Cultural competence plays a prominent part in cross-national collaboration. In one way or another, CC requires respect for cultural diversity and pluralism, as well as tolerance, which should be developed through cross-cultural training.

Keywords: cultural competence(s), creativity, cross-cultural / intercultural communication, polycultural nature of societies, cross-cultural survey, cross-cultural training, cultural tolerance.

Вступ. Стрімкі суспільні перетворення та новітні виклики світовому розвитку висувають нові вимоги до умов суспільного будівництва та співпраці в сучасному соціумі. За нинішніх обставин людський капітал, котрий формувався раніше, за інших історичних умов, уже не може адекватно реалізуватися. Про це свідчать сучасні практики соціальних взаємин, ведення бізнесу, ринку праці, вимог менеджменту до

людських ресурсів. Актуальні життєві ситуації ставлять перед людиною багато питань, невідомих раніше, вимагають компетентних відповідей і рішень, реалізації програм удосконалення людської життєдіяльності в нових суспільно-історичних умовах, зокрема у гуманітарній царині в соціальному вимірі. Нові виклики потребують нових компетенцій та громадянської активності людей.

Кожному соціуму конче потрібні особистості, які здатні справлятися з нагальними кризовими проблемами, які володіють сформованими компетенціями щодо правильного оцінювання обставин і формулювання завдань розв'язання проблемних ситуацій. При цьому передбачається, що компетентні особи мають бути моральними, відповідальними, здатними до співпраці, такими, які можуть приймати креативні рішення, у тому числі у розвиненні національної державності і громадянського суспільства.

Мета статті – висвітлити стан і перспективи вивчення формування необхідних для успішного соціального розвитку культурних компетенцій.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Компетентнісна проблематика в соціологічних дослідженнях тільки починає розвиватися. Ще існує чимало питань щодо методик емпіричних досліджень компетенцій та їхніх релевантних індикаторів. Утім українські соціологи з ІС НАН України Н.Костенко і Л.Скокова зробили якісне дослідження, у якому тестували шкалу культурної компетентності, зокрема з'ясували сприйняття в Україні інших культур, проаналізували міжкультурну взаємодію тощо [Костенко, Скокова, 2012]. Проте актуальна оцінка рівня культурної компетентності, його ролі в ефективній роботі соціальних інститутів чекає свого систематичного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Загальна ерудиція, культурні горизонти, освітній рівень, креативність і критичність, комунікативні здатності тощо визначатимуть управлінський потенціал у наш час. Особливо це стосується культурного оснащення топових керівників, менеджерів, громадських діячів. Як відомо, глобалізація, яку ми переживаємо, означає посилення взаємозалежності, послаблення кордонів, що склали-

ся історично, стискання як часу, так і простору. Ця взаємозалежність, взаємозумовленість відбувається на всіх соціальних рівнях і в усіх сферах – економічній, культурній, політичній, науковій, екологічній тощо. Водночас, процес глобалізації здійснюється через створення глобальної мережі культурних кодів, символів та значень. Інтернет, мода, реклама, кінематограф, природні катаклізми, політичні події, наукові відкриття, курси валют – усі ці різноякісні явища, повідомлення і знаки існують одночасно для всіх, сприймаються усіма та справляють відповідний вплив. Завдячуючи глобальним засобам масової інформації й мережеві спільності всі живуть у одній системі подій та одній системі смислів (Танчер В. 2018).

Отже, глобалізація постає як комплекс взаємопов'язаних процесів: економічних, культурних, технологічних, політичних. Наслідком таких процесів є необмежений плин інформації, образів, ідей, товарів, капіталів, стилів життя, загроз та ризиків через кордони. У поєднанні з виникненням соціальних мереж і політичних інституцій, що обмежують вплив національних держав на життєдіяльність своїх суспільств, – усе це сприяє створенню глобальної культури сучасного світу. За таких умов культурні процеси, які є дуже важливими для соціального функціонування й визначення ідентичності членів соціумів, слабо контролюються національними державами. Наднаціональні, глобальні впливи стають більш потужними і визначальними. Звідси виникають не досліджувані раніш проблеми, що постають перед політиками, керманічами культурного розвитку. Сучасна соціально-політична аналітика свідчить, що в полікультурному (мультикультурному) світі, котрий вступив у період швидкої глобалізації, одразу проявилися проблеми, суперечності і конфліктні зони в царині соціально-культурних відносин, які стали предметом розгляду, темами аналітичних розвідок і дискусій соціальних дослідників. Культурні взаємовпливи, уніфікація культурного споживання, універсалізація норм і цінностей, гібридизація культур тощо є помітними наслідками глобалізації, що стрімко набуває визначального чинника сучасного суспільного розвитку. У цьому сенсі можна прийняти визначення глобалізації як процесу посилення інтенсивності й глиби-

ни взаємодії та взаємозалежності між культурними світами (національно-державними утвореннями, цивілізаційними моделями) у глобальній світ-системі, а це, своєю чергою, актуалізує проблематику правильного витлумачення таких процесів, компетентних відповідей, прийняття адекватних рішень. Тобто нові виклики часу очікують компетентної культурної активності людей.

Зараз українському соціуму конче потрібні такі люди, які можуть переважно самостійно справлятися з важкими (кризовими) обставинами і проблемами. Йдеться, таким чином, про людей, які володіють сформованими компетенціями щодо грамотного оцінювання стану життєвих обставин, адекватного формулювання завдань із розв'язання важливих проблемних ситуацій. При цьому передбачається, що компетентні люди повинні бути високоморальними, здатними до співробітництва, критично налаштованими, такими, які можуть приймати результативні рішення. Визначено, що компетенція – це атрибут професіоналізму, який у своїй основі має солідну професійну (функціональну) підготовку в межах професійної діяльності людини. Проте компетенцію не можна редукувати тільки до реалізації професійної підготовки. *Компетенція – це своєрідний конгломерат.* У своєму складі він має цілу низку інших компонентів позапрофесійного характеру. І вони, як свідчить практика, конче потрібні сучасній молоді. Йдеться передусім про соціальну, мовну, крос-культурну, діджитальні, критично-креативні та інші компетенції.

Важливо наголосити, що компетенції не можна зводити до якогось (одного) окремого компонента, який сам по собі є необхідним для виконання певної життєдіяльності. Компетентність – це не тільки якісь посадові чи професійні повноваження, якість спеціалізоване знання, якісь кваліфікації, уміння, здібності. *Компетенція є сукупністю певних компонентів, таких як знання, уміння, кваліфікація, повноваження, настанови, ціннісно-сміслові позиції, які разом забезпечують досягнення запланованих результатів (цілей, цінностей).* У такому ключі компетенція може бути відносно усталеною характеристикою окремих людей, окремих соціально-професійних категорій, окремих організацій, спільнот, угруповань, соціально-культурних середовищ, населення країни в цілому.

Значущість компетенції, таким чином, можна розглядати на трьох рівнях: *micro* (індивід), *mezzo* (організація), *macro* (суспільство). Особливо цінними є ті компетенції, реалізація яких на практиці приносить користь водночас як у сфері особистого чи професійного життя, так і суспільству в цілому. В соціологічній літературі такого роду компетенції визначаються як *ключові* компетенції. Стосовно цього, до речі, Рада і Парламент Європи прийняли у 2006 році Європейські рамки ключових компетенцій, котрі формуються в процесі неперервного навчання протягом усього життя. У цих рамках визначаються компетенції, які необхідні громадянам (європейцям) для їх самореалізації, активної громадянської позиції і набуття шансів на ринку праці в сучасному суспільстві. При цьому підкреслюється, що системи освіти в країнах ЄС повинні підтримувати формування таких компетенцій у всіх молодих людей. Водночас різні програми та інститути повинні й дорослим створювати можливість навчання та отримання означених компетенцій та умінь.

Європейські рамки компетенцій охоплюють вісім ключових компетенцій, які передбачають реалізацію таких знань і умінь: *спілкуватися рідною мовою, спілкуватися чужою мовою, бути обізнаним в інформаційній сфері, володіти математичними і основними науково-технічними знаннями й навичками, вміти навчатися, вміти користуватися соціальними і громадськими можливостями, бути ініціативними і підприємливими; бути культурно усвідомленими і креативними* [Рекомендація Європейського Парламенту та Ради, 2006].

Усі означені ключові компетенції є однаково важливими, адже кожна з них має позитивно сприяти успішній життєдіяльності. Загалом будь-які компетенції людини можуть здійснюватися в кількох узагальнювальних аспектах: *когнітивному, поведінковому і мотиваційному*. Когнітивний аспект пов'язаний зі знаннями, пізнавальним процесом, охоплює логічне, інтуїтивне, креативне мислення. Поведінковий аспект пов'язаний з умінням, навичками, кваліфікаціями, здібностями людей, які мають прояв у ефективних діях, спрямованих на досягнення певних цілей. Своєю чергою, мотиваційний аспект ґрунтується на мотивації життєвої чи професійної активності людей,

їхніх настановах і готовності до реалізації певних цілей. Суттєве значення тут мають інтерналізовані ціннісно-сміслові позиції, що являються у вигляді стандартів життєвої активності, в тому числі й її мотивації.

Якщо взяти, що компетенція високого рівня завжди ґрунтується на поєднанні когнітивного, мотиваційного і поведінкового аспектів, то тоді можна дійти таких висновків. Володіння тільки певним знанням ще не означає, що людина є достеменно компетентною. Однак наявність певного знання щодо цього є обов'язковим, бо воно є науково обґрунтованою підставою практичних умінь у певній ситуації. Зі свого боку, уміння проявляються як кваліфікації та здатності, що зумовлюють ефективне використання знань задля виконання поставлених завдань і розв'язання існуючих проблем. Проте тому чи тому може сприяти (або ні) мотиваційна сторона компетентності, яка на підставі ціннісно-сміслового тлумачення визначає зацікавленість певним знанням і готовність до його практичного застосування (через реалізацію умінь, здібностей, кваліфікацій). Це означає, що даний мотиваційний аспект, який є в цілому суб'єктивною складовою життєвої активності людей, відіграє сьогодні, мабуть, вирішальну роль як у формуванні, так і реалізації їхньої компетенції.

У сучасних соціумах будь-яка життєва компетенція може розглядатись як культурна. Оскільки в межах певної культури життєва компетенція повинна враховувати відповідні цінності і зразки, що історично вироблені в даній культурі для розв'язання типових життєвих проблем. Зрозуміло, типові життєві проблеми та технології їх розв'язання з часом змінюються. Наприклад, ті ключові компетенції, які прийняв у 2006 р. Європейський Парламент, спрямовані на розв'язання проблемних ситуацій, які виникають у зв'язку з викликами постмодерного, інформаційного суспільства. Усі зазначені ключові компетенції вважаються (в європейських рамках) однаково важливими, бо кожна з них може сприяти нормальному життю в суспільстві знань. Сфери ключових компетенцій перетинаються одна з одною, частково збігаються, й тому вони переважно взаємодоповнюють одна одну. Так, уміння у сфері інформаційних і комунікативних технологій є необхід-

ною умовою процесу навчання; вміння навчатися сприяє підвищенню компетентності в інших сферах людської активності. Водночас певні елементи чи характеристики притаманні всім ключовим компетенціям. Це стосується розвитку критичного мислення, креативності, ініціативності, розв'язування проблемних ситуацій, оцінювання ризиків, конструктивного керування емоціями. Досягнення нормативного рівня ключових компетенцій, а також їх складових можна справді розглядати як ресурс збільшення людського капіталу, розвитку його творчого потенціалу в цілому.

Отже, можна сказати, що виширокому (антропологічному) розумінні означені ключові компетенції є культурними. За своїм походженням вони є *культурними артефактами* або *ментефактами*. У вузькому розумінні культурна компетенція визначається як комплекс набутих рис, здатностей, знань, умінь і ціннісних орієнтацій, які дають можливість людині вільно брати участь у культурі, проявляти відповідну культурну активність. Культурна компетенція в цьому разі передбачає, що людина має не тільки знання та систематичні уявлення про цю (наприклад, вітчизняну) культуру, але вона також здатна прийняти, засвоїти через інтерналізацію її цінності, норми і смисли. Розвиток культурної компетенції щільно пов'язаний із формуванням культурної ідентичності людей.

Операціонально використовуючи поняття культурної компетенції, можна аналітично виділяти її «активні» і «пасивні» аспекти. Перші пов'язуються з активною культурною участю (участью), культурною експресією (чуттєвістю), проявом нормативної культурної ідентичності. Інші обмежуються, як правило, набуттям тільки певної сукупності знань про культуру, пасивною культурною участю, коли люди виступають переважно в ролі глядачів, слухачів, споживачів. Зрозуміло, що за сучасних умов швидкої зміни соціокультурних реалій культурна компетенція наповнюється не тільки новим змістом. Вона стає також схильною до плюралізації, мультиплікації нових своїх різновидів. Так, з'являються мережева компетенція, компетенція у сфері пропозицій медіа та культурного споживання, у царині адаптації до сучасних змін, екокультурна, громадсько-політична компетенція тощо.

Видається важливим ув'язування культурної компетенції з морально-ціннісними засадами діяльності. Теоретики постмодерністського бачення сьогоденної реальності звертають увагу на те, що нерідко спостерігається суперечність між традиційною моральністю й етикою (етосом) певних спільнот, професійних груп, сучасних «племен» і т.п. Те, що вважалось неприйнятним, аморальним, девіантним у недалекому минулому, тепер, за певних обставин, стає припустимим, доцільним, принаймні не асоціальним. Це коли юристи використовують свої професійні навички, щоб «обійти» закони, правоохоронці застосовують злочинні дії заради «честі мундира», громадські діячі, «публічні особи» (нардепи) використовують ненормативну лексику у спілкуванні, не соромляться демонстрації хамства і аморальності тощо. Тобто групові звички і норми вступають у суперечності з загальнолюдською моральністю. Професійна компетенція не може відокремлюватися від загальнолюдських норм поведінки й гуманістичної моральності, ефективність діяльності окремих осіб – від суспільної корисності. Тобто компетенції мають розглядатися в ширшому світоглядному, ціннісному контексті.

Щодо форм культурної активності, то їх можна певним чином кваліфікувати відповідно до ментальних і поведінкових контактів, які здійснює людина з існуючою культурою. Вона, по-перше, може читати пресу, слухати радіо, спостерігати культурні явища тощо. По-друге, вона також може аналізувати, наприклад, літературні твори, міркувати про художні твори, дискутувати на різні теми тощо. По-третє, людина може брати участь як аматор у культурних заходах, наприклад співати або танцювати в клубі перед публікою. По-четверте, разом з іншими людина може просувати, пропагувати якусь культурну тематику, моду, художні рухи тощо. По-п'яте, за власною ініціативою людина може поширювати серед широкого загалу якісь культурні проєкти і т. п. По-шосте, людина може активно брати участь, наприклад, у художній самодіяльності, займатися спортом, мати хобі і т. ін. По-сьоме, сьогодні людина може активно і творчо приймати участь у мережеві комунікації, висловлюючи свої оцінки і судження щодо культурних явищ і подій.

За умов сьогоденішньої культурної різноманітності, коли загострюються питання захисту національно-культурної ідентичності і, водночас, просування різноманітних форм культурної глобалізації, особливого значення набуває міжкультурна компетенція. Вона пов'язується з процесом формування у людини розуміння культури Інших, ґрунтується на усвідомленні того, що різноманітність (різноманітність) – це об'єктивна характеристика світової культури і рушійна сила її розквіту. Отже, міжкультурна компетенція – це не тільки чинник адаптації до різноманітності, уникнення виключення та маргіналізації Інших, заохочення толерантності та солідарності в сучасних суспільствах. Полікультурність є також ресурсом розвитку, який може перетворитися в людський капітал, слугуватиме підмурком для творчості, креативу, оригінального розв'язування життєвих проблем завдяки перенесенню тих чи тих елементів із одних культурних контекстів у інші.

Розвинута міжкультурна компетентність містить у собі повагу до чужих точок зору, традицій, культур, а також готовність розв'язувати мирним шляхом будь-які конфлікти. Люди з такою компетенцією мають, як правило, здатність бачити себе на місці інших людей, навіть асоціюватися з ними, приймати як свої їхні переконання і погляди. У сучасних суспільствах таких людей незрівнянно більше, ніж у колишніх (суто традиційних) соціумах. Адже, з одного боку, люди сьогодні часто-густо міняють соціальні ролі, а з другого – сучасний культурний обмін, діалог культур, культурна взаємодія породжують здатність людей до вживання в чужі культури, проникнення в чужі погляди, вірування, переконання. Усе це сприяє так чи так формуванню толерантної крос-культурної компетентності.

Визначальну роль у цьому процесі мусить відіграти міжкультурне навчання, розвиток міжкультурного комунікативного потенціалу. Таке навчання сприятиме відкритості до інших, толеруванню відмінностей, взаєморозумінню, рівним можливостям та антидискримінації. Адже це є одним із основоположних принципів Європейського Союзу, до якого ми прагнемо.

Висновок. Отже, культурна компетенція є важливою складовою і ресурсом оптимізації роботи усіх соціальних інститу-

цій, реалізації потрібних реформ. У наш час належить підвищувати не тільки культурну компетенцію, але й крос-культурну також, тобто виробляти здатність розрізняти й розуміти різні культурні коди, культурні спадщини, різноманітні культурні втілення. Це потрібно для того, щоб налагоджувати результативне соціальне управління, міжкультурну комунікацію, усувати міжкультурне напруження, але й досягти необхідного рівня суспільного розвитку.

Джерела

Костенко, Н., Скокова, Л. (2012). Тестування шкали культурної компетентності (CQS): українська аудиторія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 231–234.

Рекомендація Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» (2006). *Рекомендація 2006/962/ЄС від 18 грудня 2006 р.* Отримано з <http://zakon2.rada.gov.ua/law/show/994-975>.

Ручка, А. О. (2017). Компетентність як ресурс життєвої активності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 4(18) (с. 264–276). Київ: ІС НАН України.

Танчер, В. В. (2019). Культурная ідентичність в полікультурному суспільстві. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти: зб. наук. праць*, 4, Вип. 4, (с. 271–285). Київ: КНУКіМ

ЦІННІСНІ ПРОСТОРИ ЛОКАЛЬНОГО В СОЦІОЛОГІЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Представлена концепція «множинності ціннісних просторів локального», де поняття «цінності» розглядається як полісемантичний концепт, звернення до якого дає можливість розставляти релевантні методологічні акценти в реконструкціях різних полів ціннісної присутності в рамках соціокультурного бачення, тобто розуміючи цінності як зміст моделей культури й дії, як інструменти соціальних порядків, що успадковуються, існують і змінюються в різних сферах сучасних соціумів.

Ключові слова: цінності, ціннісні зміни, ціннісні простори, операціональний словник мотиваційних регуляторів, соціологічна діагностика ціннісних систем, ціннісна ментальність соціуму.

Представлена концепция «множественности ценностных пространств локального», где понятие «ценности» рассматривается как полисемантический концепт, обращение к которому позволяет расставлять релевантные методологические акценты в реконструкциях разных полей ценностного присутствия в рамках социокультурного видения, то есть понимая ценности как содержание моделей культуры и действия, как инструменты социальных порядков, которые наследуются, существуют и изменяются в разных областях современных социумов.

Ключевые слова: ценности, ценностные изменения, ценностные пространства, операциональный словарь мотивационных регуляторов, социологическая диагностика ценностных систем, ценностная ментальность социума.

The paper puts forward a concept which can be described as the “multiplicity of value-driven spaces of the local”. The “value” is regarded here as a polysemous term that allows a researcher to lay a pertinent methodological emphasis on a particular aspect when reconstructing different fields of values’ presence within the framework of a specific sociocultural vision. This, in turn, involves understanding values as something that underlies patterns of culture and action, as tools of social orders, which are inherited, exist and change in different areas of contemporary societies.

Keywords: values, value change, value-driven spaces, operational vocabulary of motivational regulators, sociological diagnostics of value systems, value-driven mindset of society.

Про цінності останнім часом багато говорять у публічній риториці й академічних дискурсах, спираючись на декларації міжнародного співтовариства, що визначають перспективи розвитку, політичні доктрини, особливості наявної ситуації та досвід наукового дослідження. Для соціологічної рефлексії це не дивно, оскільки, словами Мілтона Рокича, у будь-якій теорії суспільства, явно чи неявно, простежується загальна теорія цінностей. Очевидно, є певні цикли повернення непідробного інтересу до цінностей, перегляду й уточнення їх проєкцій і концептуалізацій. Можливо, це відбувається в тому числі й коли перед суспільством постає питання «в ім'я чого», соціум збуджений і, здавалося б, повинен щось вирішувати і на щось наважуватися, як у нашому, українському випадку. Власне, це й рухає реалізацією дослідження цінностей і ціннісних змін, яка вписана у тематичні плани Інституту соціології НАН України на найближчий час.

Наукова зацікавленість у цьому проєкті обумовлена несумісністю й неузгодженістю ціннісних систем українського суспільства, що фіксується численними свідченнями, в тому числі й за регіональним критерієм. Це має відомі історико-культурні та структурні обґрунтування, а також зазнає впливу поточних подій і нерівноважених суспільних станів. Водночас в умовах, що склалися, намічається певний рух окремих соціокультурних груп від політичної культури «підданих» до культури «громадян», характерний для західної ціннісної моделі [Almond & Verba, 1963]. Виникає необхідність прояснити соціальні перспективи цього процесу в українському суспільстві. Робоча концепція дослідження, в поданні якої полягає мета цієї статті, заснована на наведених нижче констатаціях і припущеннях.

Цінності серед концептів мотиваційного вокабуляру

Цінності були особливим предметом соціологічних досліджень протягом понад століття, однак і зараз залишаються полісемантичним і багатовимірним концептом, включеним у теоретичні побудови різних парадигм соціальних і гуманітарних наук. Як поширена символічна генералізація цінності маніфестують культурне кредо суспільства, вказують вектор суспільного розвитку, напрям, у якому діють люди,

інститути й соціуми, до чого вони прагнуть і що вважають важливим [Jaspers, 2016]. В історичному наративі соціології, авторизованому іменами від неокантіанців до Парсонса, фокусується «трансцендентна» природа цінностей, вираження ними ідеального буття, те саме, що «еталону» або «референтного» відсилання (В. Віндельбанд, Г. Рікерт), або ж у душі «розуміючої» інтенції М. Вебера, їх співвіднесеність із поняттями «значущості», «надання значення» чогось суб'єктом соціальної дії, «утилітаристське» визначення цінності «користю», «вигодою», «благом», що стосується до людських потреб (У. Томас, Ф. Знанецький), набуття ними статусу нормативних регуляторів (Т. Парсонс) [Максименко, 2011: сс. 284–291; Елишев, 2011].

Сучасний аксіологічний дискурс зберігає очевидну диференціацію поглядів на природу та визначення цінностей. З огляду на специфіку методологічних позицій без однозначного вирішення залишаються питання про те, чи виникають наші цінності як належне або суще, абсолютне або релятивне, про взаємозв'язок дискурсивного й регулятивного контекстів їх побутування, – чи більше про них говорять, ніж ними керуються, або це не так. Втілені цінності в культурі, соціальних структурах чи в поведінці індивідів. Та й якою мірою взагалі сумісні ці контексти, чи можуть вони бути узгодженими й неруйнівними, інвестуватися у стабілізувальний суспільний ресурс або вести до соціальних зрушень.

Поняття «цінності» розглядається тут як полісемантичний концепт, звернення до якого дає змогу розставляти релевантні методологічні акценти в реконструкціях різних полів ціннісного побутування в рамках соціокультурного бачення, тобто розуміти цінності як зміст моделей культури й дії, як інструменти культурної артикуляції світу, успадкованих, існуючих і мінливих соціальних порядків.

Цінності – не єдиний конструкт, який формує уявлення та образи бажаного й важливого і який організовує, мотивує дію індивідів і груп, диференціює типи поведінки в тій чи іншій сфері. **Операціональний словник** мотиваційних регуляторів охоплює як ціннісні імплікації (цінності, ціннісну свідомість, ціннісну ментальність, ціннісні преференції та пріоритети), так і більш жорсткі інструменти, такі як норми, інтереси, потреби, а також і ймовірні стимулятори – предис-

позиції, установки, переконання, схеми сприйняття й інші конструкти, що спонукують до дії. Аж ніяк не завжди зрозуміло – і суб'єкту, і його оточенню, – які з них виявляються вирішальними в тому чи іншому конкретному акті дії та взаємодії. Тобто йдеться про **множинність форматів координації індивідуальної й колективної активності**, де цінності, проте, вельми впливові, оскільки забезпечують зв'язність культури, структури та дії, внутрішню мотивацію й зовнішні норми, що сприяє узгодженості в широкому масштабі, соціальної та культурної впорядкованості [Miles, 2015: pp. 680–704; Тевено, 2009]. Ціннісна артикуляція може відсилати до колишніх, нинішніх і майбутніх контекстів, співвідноситися з експліцитним або імпліцитним значенням цінності; вказувати на її стійкість, незмінність або податливість до метаморфоз. У будь-якому разі ціннісна присутність емотивно й оціночно впливає на атмосферу, простір реалізації схем, які керують нашою дією. Можна сказати, що онтологічний статус цінностей як людських уявлень про найбільш бажану з можливих перспектив фокусує гносеологічні очікування від цього концепту.

Механіка ціннісних змін

Незважаючи на те, що цінності як фундамент культури (П. Сорокін) служать смисловим обґрунтуванням культурного відтворення і не зазнають швидкоплинної корекції, проблематика *ціннісних змін* – наявний тренд сучасного наукового бачення. Цьому сприяють масштабні структурні зрушення, викликані соціально-економічними, політичними та культурними трансформаціями, які супроводжуються численними глобальними й локальними кризами з їх погрозами та ризиками [Нойзер, 2009: сс. 20–24]. Важлива роль і історичних подій, які актуалізують необхідність певних соціокультурних груп стверджувати свою колективну ідентичність, уявлення про бажане майбутнє, гідне й економічно забезпечене, збуджуючи в суспільстві стани перегляду цінностей, що дуже характерно для сучасного українського соціуму. Інтерференція екзогенних і ендогенних впливів створює тут особливе середовище для ціннісних флуктуацій, коректованих умова-

ми військового конфлікту, матеріального ущемлення значної частини населення, гальмуванням реформаційних процесів.

Механіка ціннісних змін передбачає, що з модифікацією простору досвіду його вже важко зрозуміти й пояснити в термінах «важливого» і «бажаного» на наявній, традиційній смислової основі. У постіндустріальних, посттрадиційних соціумах потрібні інші конвенціональні рамки, що дають можливість індивіду розуміти дії й наміри інших людей, вписавши їх у загальне уявлення про те, що відбувається. Координувальна здатність колективних цінностей і загальних благ, що забезпечують найприйнятніші угоди [Нойзер, 2009: сс. 20–24], в цьому разі особливо актуальна. Однак визнання їх у цій якості на рівні особистості може бути дуже непростим, а інколи й недосяжним, що не дивно для сучасної культури, орієнтованої на одночасну наявність цінностей універсалізму й різноманітності. Працюють механізми еволюції й реєволюції цінностей, хоча й у різних, згасаючих чи наростаючих ритмах, намічаючи характер трендів або залишаючи хиткі цінності, «на випробувальному терміні» [Bindé, 2004]. Проте навряд чи можлива повна заміна ціннісних конфігурацій, які склалися й домінують. Невизначеність, яка виникає у процесі координації ментальних конструкцій і дій, стимулює інтерпретаційну активність різних груп, що може як розсіювати цю невизначеність, так і ущільнювати її залежно від тимчасових і подієвих контекстів, зовнішніх і внутрішніх.

Конфігурації полів огляду

У турбулентному статус-кво, у стані «emergency», в якому все ще перебуває українське суспільство, не маючи гарантій щодо можливої тривалості цього періоду, жодна апеляція до цінностей не береться як непохитна чи остаточна [Костенко, 2016: сс. 16–29]. Тим більше це стосується різних сфер колективного та індивідуального життя, описування їх у термінах «порядків значущого» (Л. Тевено, Л. Болтанські) або ж, слідуючи утилітарним обмеженням даного проекту, у термінах соціальних і культурних сфер.

Кожна із цих сфер співвідноситься зі специфічними ціннісними преференціями, у них по-різному організовується простір і час ціннісної присутності, спосіб ціннісного відсилання,

елементарні відносини взаємодії суб'єктів. Сполучуваність, спорідненість чи послідовність щодо ціннісних полів інших сфер або світів не передбачувані й не обов'язкові, швидше відтворюється якась власна автономія або відгородженість від ціннісних проникнень іззовні. Проте і в кожній зі сфер співвіднесеність із цінностями також не дуже рівноважна, не позбавлена невідповідності і навіть взаємовиключних модуляцій, що передбачає множинність ціннісних виборів.

У поле зору дослідження потрапляють:

1) **ціннісна ментальність соціуму** відповідно до ціннісних пріоритетів статусних, вікових, гендерних груп, соціокультурних типів, регіональних спільнот, а також із визначенням універсальних і специфічних критеріїв визнання диференційованих ціннісних преференцій. Дослідження останніх років свідчать, що український соціум залишається «традиційно» налаштованим на домінування консервативних цінностей, передусім безпеку й виживання, важливість яких у ситуації, що склалася, помітно зміцнюється.

Водночас зростає значущість самореалізаційних, демократичних, громадянських цінностей, спрямованих у бік європейської моделі політичної модернізації. У регіональному контексті рух цінностей відбувається нерівномірно: траєкторія значущості демократії, компетентності, креативності знижується із Заходу на Схід [Ручка, 2017: сс. 25–34];

2) **ціннісні режими влади**, що претендує на встановлення легітимних порядків значущості, які можуть стати такими за наявності головної умови – інтерналізації цінностей, що просувається владою, індивідами на основі прийнятного для них розуміння світу і «віри в легітимність» владного суб'єкта (М. Вебер), тобто довіри громадян до нього. Декларування цим суб'єктом, наприклад, «європейських цінностей» на тлі непереконливих свідчень верховенства права, що практикується тут і зараз, особистісних прав і свобод, ставить під сумнів претензії влади на визнання, в тому числі і як засновника ціннісних пріоритетів. Тобто виконання функції цінностей – відновлювати довіру в системі влади – в даних обставинах загальмовується, а статус самих цінностей не стає чіткішим [Бурлачук & Іваненко, 2018: сс. 333–350];

3) **цінності соціальної комунікації** як змісту та форматів здійснення сучасної культури (медіа, соціальні мережі, кіберкультура). У просторі, де інтенсивно складаються ціннісні порядки загального і блискавичного зв'язку, зацікавленого спілкування, нових спільнот і популярності, в умовах зростаючих інформаційно-технологічних ресурсів з очевидністю виявляються ризики генерувати контрольовані товариства, які «програмують», та тих, кого «програмують» (В. Флюссер). Для цього є чимало можливостей – від навмисного спотворення інформації, уразливості персональних даних до кібератак у різних масштабах і з різними цілями, «вірусного зараження як способу оперувати за рахунок інфекції, мутації й колонізації різних мереж» [Parikka, 2016: p. 66], тобто як способу здійснення влади й контролю над ринками безпеки. Потрібно узгоджувати завдання індустрії кібербезпеки і культурної політики, або, використовуючи політико-культурну формулу, рефлексувати з приводу того, наскільки конгруентними можуть бути сьогодні ідеї безпеки і свободи слова, або ширше – транспарентності суспільства [Костенко, 2017: сс. 17–22; Наумова, 2018: сс. 79–82];

4) **аксіологія залучення** поширюється на сфери, інституційно організовані або ті, що складаються фактично, які транслиують цінності, привертають до них увагу, артикулюючи їх важливість і значущість як преференційних орієнтирів дій і взаємодій. Це передусім **художня культура**, яка пропонує різні ціннісні конфігурації з вельми умовною перевагою традиційних цінностей у масових жанрах і неоліберальних у сучасному мистецтві [Шульга, 2017: сс. 325–334], або ж, наприклад, яка культивує зразки радикального індивідуалізму поряд зі всілякими проєкціями солідарності. Це також «**ціннісна соціалізація**» в системі освіти, що порушується сьогодні конкуренцією старих і нових просвітницьких доктрин з акцентуванням на компетентності взаємодій, яка розуміється по-різному, залежно від прерогативи статусного чи практичного визнання. Це і сфера **культурної партиципації**, де ціннісна привабливість, як показують наші дослідження, коригується економічною доступністю, моральними й ідеологічними міркуваннями, вимогами щодо дотримання якості продукту [Скокова, 2018: сс. 66–82]. І, нарешті, простір **повсякденних**

культурних практик, підпорядкованих рутинним механізмам, коли ціннісна апеляція практично не сформована, переходить автоматизмом звичної дії або проявляється дуже опосередковано.

Діагностика ціннісних систем

Сучасні моделі й алгоритми діагностики цінностей у соціології засновані здебільшого на самоідентифікаційних процедурах «віднесення до цінностей» індивідів і груп, що дає змогу фіксувати ціннісні пріоритети й ціннісні преференції, що їх поділяють у самих різних суспільних стратах. Кожна з таких моделей специфічна щодо критеріїв класифікації цінностей і ціннісних переваг, що визначає горизонти і деталі інтерпретації одержуваних з її застосуванням даних. Цінності ідентифікуються як «термінальні» й «інструментальні» (М. Рокич), «матеріалістичні» і «постматеріалістичні» (Р. Інглхард), за допомогою кластерних агрегацій латентних мотиваційних типів (Ш. Шварц), ціннісних типів (Г. Клагес), визначених ціннісних континуумів (Г. Хофстеде). Дієвою є модель ціннісних синдромів «вітальних», «просоціальних», «самореалізаційних», «політико-цивільних» цінностей (А. Ручка), відповідно до якої здійснюється ціннісний моніторинг проекту «Українське суспільство». У цілому ж моніторингові крос-культурні застосування цих моделей свідчать різною мірою про ціннісний рух **від цінностей обов'язку і прийнятності до цінностей саморозвитку й автономії**. Дана констатація може бути верифікована із застосуванням комбінаторної моделі опитувань, проєктивних методик у фокус-групових дослідженнях і аналізу текстів. На завершення варто було б позначити очікування від проєкту, пов'язані з отриманням генералізованого знання щодо множинності ціннісних просторів українського соціуму і розв'язанням двох основних завдань:

- 1) встановити нинішній стан ціннісної ментальності населення України, особливості ціннісних порядків в окремих соціокультурних сферах, враховуючи соціальні зміщення, що відбулися в суспільстві за останні роки;
- 2) розробити сценарії перспектив ціннісних змін в українському соціумі на основі ідентифікації культурних

ресурсів і ризиків цього процесу з точки зору суспільного реформування.

Методологія дослідження ґрунтується на розвитку та поєднанні дослідницьких перспектив *соціології культури* з пріоритетом гомологічної проєкції структурних і культурних стратифікацій (Бурдьє) і *культурсоціології* з постулатом автономії культури (Д. Александер), а також *аксіологічних підходів* у сучасному соціологічному пізнанні. Передбачається використовувати всі доступні емпіричні бази для кількісного і якісного дослідження, орієнтуючись на ключові цінності наукового проєкту – рефлексувати з приводу власних конструкцій як «уявних сигніфікацій» (К. Касторіадіс) та досягати свідчень доступу до реальності (Б. Латур).

Джерела

Бурлачук, В., & Іваненко, О. (2018). Проблематика цінностей в українській соціології 70–80-х років ХХ століття. *Історія української соціології* (сс. 333–350). Київ: Кондор.

Елишев, С. О. (2011). Изучение понятий «Ценность», «Ценностные ориентации» в междисциплинарном аспекте. *Ценности и смыслы*, 2(11). Retrieved from: <https://istina.msu.ru/publications/article/991489/>.

Костенко, Н. (2016). В состоянии «emergency»: культурные эффекты. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 16–29.

Костенко, Н. В. (2017). Участие в культуре: культурные техники и медиатизация неопределенности. *Український соціологічний журнал*, 1–2, 17–22.

Максименко, А. А. (2011). Социологическая интерпретация понятия «ценность». *Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. Социология*, 2, 284–291.

Наумова, М. (2018). Повсякденність соціальних мереж. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки, КНУ ім. Тараса Шевченка*, 30, 79–82.

Нойзер, В. (2009). Структурные изменения в посттрадиционном обществе. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*, 2(1), 20–24.

Ручка, А. О. (2017). Ціннісні тренди в контексті сучасних модернізаційних процесів. В О. В. Зернецької (заг. ред.), *Історичні та стратегічні імперативи модернізації провідних і транзитивних країн*

світу: збірник наукових праць (сс. 25–34). Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Скокова, Л. Г. (2018). Культурна партиципація в Україні: бар'єри та стимули. *Український соціум*, 2, 66–82.

Тевено, Л. (2009). Глава 1.2. Ценности, координация, и рациональность: экономика соглашений или эпоха сближения экономических, социальных и политических наук. В А. Олейник, Р. Нуреев, В. Андреефф, К. Менар, С. Соссье, Л. Тевено, & С. Авдашева *Институциональная экономика*. Москва: ИНФРА-М. Получено из <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook848/01/part-003.htm>, <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook848/01/part-003.htm#i335>.

Шульга, Р. П. (2017). Включення в культуру: бажання, очікування, можливості. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: збірник наукових праць*, 4(18), 325–334.

Almond, G. A., & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bindé, J. (2004). Introduction. In Jérôme Bindé (Ed.), *The Future of Values: 21st-Century Talks*. New York: UNESCO, Berghahn Books. URL: <https://www.berghahnbooks.com/title/BindeFuture#toc>.

Jaspers, E. (2016, 27 Oct.). Values. *Oxford Bibliographies*. Last modified. Retrieved from: <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0182.xml>.

Miles, A. (2015, Aug.). The (Re)genesis of Values. Examining the Importance of Values for Action. *American Sociological Review*, 80(4), 680–704.

Parikka, J. (2016). *Digital Contagions: Media Archaeology of Computer Viruses*, 2nd edition. London: Peter Lang.

ЦІННОСТІ В ОПТИЦІ КУЛЬТУРАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Стаття присвячена розгляду становлення нового субполя в культуральній соціології – соціології оцінювання. Вирізняє основні напрями досліджень, ключові фігури, інституціоналізаційні кроки. Показано особливості способів аналізу цінностей у сучасних суспільствах через практики оцінювань, вимірювань, квантифікацій.

Ключові слова: культуральна соціологія, соціологія оцінювання, цінності, оцінювання, вимірювання.

Статья посвящена рассмотрению становления нового субполя в культуральной социологии – социологии оценивания. Выделены основные направления исследований, ключевые фигуры, институционализационные шаги. Показаны особенности способов анализа ценностей в современных обществах через практики оценок, измерений, квантификаций.

Ключевые слова: культуральная социология, социология оценивания, ценности, оценивание, измерение.

The article describes the coming into being of a new subfield within cultural sociology, which is the sociology of valuation and evaluation (SVE). Special attention is given to the core research strands in SVE, key contributors to this area of knowledge and its steps towards institutionalisation. Referring to a number of informative works in SVE, the author shows that the systems of values and preferences in present-day societies can be analysed through practices of valuation and evaluation, as well as measurement (quantification in particular).

Keywords: cultural sociology, sociology of valuation and evaluation, values, (e)valuation, measurement.

У сучасній соціології культури дослідники дедалі частіше трактують культурні феномени процесуально, намагаються показати їх мінливість, динамічність, контекстуальність. У зв'язку з цим зазнають змін і дослідження в царині традиційної проблематики цінностей. Відбувається перехід до вивчення динамічних ціннісно-сміслових конфігурацій, які актуалізовані в конкретному часопросторі, узгоджені чи ні

з ширшими дискурсивними структурами, множинними порядками цінностей тощо (Дж.Александр). Значну увагу привертають морфологія практик оцінювання/валоризації предметів, людей, процесів тощо, особливості розгортання цих практик у різних полях і соціальних контекстах. У фокусі інтересу перебувають насамперед механізми набування цінності певними речами, продуктами, явищами, подіями, чинники конструювання оцінок, класифікацій, ранжувань у сучасних суспільствах. Ці напрями пропонують подальший розвиток проблематики цінностей, що потребує детальнішого розгляду у вітчизняній соціології. **Метою статті** є аналіз становлення нового напрямку в культуральній соціології – соціології оцінювання, що передбачає виявлення особливостей інституціоналізації цього напрямку, його чільних представників, діапазону й тематики проблем, нових перспектив у дослідженнях цінностей у сучасних суспільствах.

Евалюаційні студії як новий напрям у соціальних дисциплінах

Соціологія оцінювання (*sociology of valuation and evaluation* – SVE) пов'язана із ширшим напрямом студій оцінювання (*valuation studies*), який залучає представників економічної, культуральної соціології, а також дослідників суміжних дисциплін – студій науки і технології (STS), студій організацій і менеджменту, культурної антропології, культурної географії, історії, філософії, політології та ін. Здійснюються кроки з інституціоналізації напрямку: проходять тематичні сесії на форумах і конференціях, виходять статті, збірки, часописи, присвячені цій проблематиці. Одна з останніх збірок «Моменти оцінювання» висвітлює доробок прагматичної перспективи в соціальних науках щодо оцінювання, зокрема у зв'язку з естетичним досвідом і практиками [Antal, Hutter, Stark, 2015].

Часопис «The Sociological Review» присвятив один із монографічних випусків темі «Спеціальні міри» (2011, № 2). Спецвипуск «Соціологія цінування і оцінювання» вийшов у журналі «Human Studies» (2015) [Cefa, Zimmermann, Nicolae, Endreß, 2015]. Часопис «Historical Social Research» розмістив останніми роками щонайменше три спецвипуски, зокрема «Конвенції і квантифікації – трансдисциплінарні перспективи»

ви у статистиці і класифікаціях» (2016, №2), «Ринки і класифікації: категоризації і оцінювання» (2017, №1), «Управляючи через числа – ключові індикатори і політики очікувань» (2019, №2). Спецвипуск журналу «Social Science Information» має назву «Теоретизуючи виміри, рейтинги і метрики» [Brighenti, 2019].

Ще з 1991 року виходить друком міждисциплінарний часопис «Research Evaluation», присвячений проблематиці оцінювання різноманітних наукових проєктів на різних етапах їх реалізації. З 2013 року став виходити новий часопис «Valuation Studies» як майданчик для інтернаціональної дослідницької спільноти студій оцінювання. На сайті журналу оцінювання визначено так: будь-яка соціальна практика, коли встановлюють, оцінюють, узгоджують, конструюють, оспорюють вартість чи цінність (value or values) будь-чого. Цінність у цьому контексті визначають як результат соціального виробництва, перформативних процесів оцінювання. У зв'язку з цим дослідників цікавить широкий діапазон активностей (продукування, комбінування, циркуляція, вимірювання, оцінювання), метою яких є зробити ті чи інші речі, явища оціненими [Helgesson, Muniesa, 2013]. Варто зазначити, що й в Україні є спеціальний журнал евалюаційних досліджень у різних полях соціуму [Скокова, 2017].

Наявною є семантична багатозначність і дисциплінарна багатогранність поняття «оцінювання». Практики оцінювання можуть бути пов'язані з різними соціальними процесами та об'єктами, наприклад, оцінками вартості певних товарів у грошовому виразі (мінова, споживацька вартість в економіці), з конструюванням стандартів для оцінювання трудового чи навчального процесу індивідів і організацій (норми вироблення, бали, індекси тощо), з конструюванням стандартів рівня розвитку країни, регіонів (порівняння ВВП на душу населення, індекси людського капіталу, індекси дотримання громадянських прав і свобод тощо). Також оцінювання стосується набування чи втрачання символічної вартості певними людьми (групами людей), об'єктами, культурними продуктами, ідеями/ідеологіями (цінності, репутація, символічний капітал, бренд, марка, авторитет, престиж, рейтинг, знаменитість, стигма, стереотипізація, «моральна паніка» як оцінки

поведінки тощо. Така багатоаспектність процесів оцінювання наводить на думку щодо доцільності використання трансдисциплінарних підходів, хоча практичні способи реалізації подібних проєктів ще потребують розроблення.

Соціологія оцінювання в культуральній соціології

Засади осмислення світу людьми, особливості й механізми приписування цінності/важливості/значущості його складовим віддавна є у фокусі зацікавлень соціології культури, яка займається питаннями класифікацій, сигніфікацій, символізацій, типізацій, стереотипізацій тощо [Ламонт, 2009]. Можна пригадати праці Е. Дюркгайма, М. Моса, Г. Зимеля, Дж. Дьюї та інших класиків соціології, присвячені цим питанням. У соціології соціальних структур, професій, мистецтва, науки важливим напрямом є дослідження статусу, честі, престижу, репутацій. Разом з тим нові стани сучасних суспільств, мінливість їх множинних культурних порядків, а також розширення діапазону методів і технік аналізу сприяють виокремленню субполя студій/соціології евалюацій. У рамках руху культуральної соціології (Дж.Александр, Д.Інгліс) важливим уявляється завдання інтеграції розпорошених у різних субдисциплінах знань щодо систем і засад селекції, оцінювання, приписування цінності, їх концентрації через специфікацію понять, а також проведення відповідних емпіричних досліджень.

Назву і доцільність виокремлення «соціології (е)валюації» пропагує американська дослідниця Мішель Ламон, представниця культуральної соціології [Helgesson, Muniesa, 2013]. Її праці останніх двох десятиліть часто були присвячені саме тематиці класифікацій і оцінювань і становлять вагомий внесок у розвиток напряму. Вона брала активну участь в обговоренні критеріїв і стандартів у сфері якісної методології в міждисциплінарному полі соціології, культурної антропології, права, політичних та соціальних дисциплін [Lamont, White, 2008] – проблематика, яка є актуальною і для вітчизняної соціології. Інший предмет її зацікавлень – практики рецензування наукових досліджень, поданих на розгляд пропозицій проєктів. Зокрема, підкреслено суперечності між оцінюваннями як результатами сліпого рецензування і відкритими колегіальними обговорюваннями переваг і недоліків проєктів, залучення до експертних оцінок представників іншої, ніж розглядається,

дисципліни, що посилює неупередженість [Lamont, Mallard, Guetzkow, 2006].

Стали широковідомими дослідження на тему «як мислять професори», в яких розглядається вплив на формування експертних оцінок неформальних правил, стандартних параметрів оцінювання, критерії визначення оригінальності тощо. Пропонується розвивати далі дослідження такого плану для поглиблення емпіричного розуміння специфічних особливостей експертної оцінки в гуманітарних науках порівняно з іншими дисциплінарними кластерами [Lamont, Mallard, Guetzkow, 2006]. Важливим внеском у соціологію оцінювання є її кейс стаді процесу конструювання наукової репутації Ж. Деріда [Ламонт, 2009; Lamont, 1987]. Одна з останніх праць (спільно з колегами) присвячена безпосередньо огляду проблематики оцінювань у полі культуральної соціології [Beljean, Chong, Lamon, 2016]. Дослідники спрямували увагу на ключові питання в осмисленні переваг і недоліків підходів до конструювання і сприйняття класифікацій, канонів, оцінювання культурних об'єктів різними акторами поля культури.

Популярними на сьогодні в соціології культури й соціології евалюацій є протиставлення бурдюзіанських і постбурдюзіанських підходів [Скокова, 2017; Скокова, 2018: с. 69–85]. Бурдье наголошує, що смаки, практики культурного споживання кваліфікують представників тих чи тих груп, сприяючи репродукуванню систем соціальних, класових відмінностей у соціумах [Beljean, Chong, Lamon, 2016; Підходи до класового аналізу, 2019: с. 128–132]. З іншого боку, можливості набуття культурного, символічного капіталу тісно пов'язані з місцем у класовій структурі та інших соціальних ієрархіях. Взаємодія із культурними благами, їх оцінювання в рамках цієї теоретичної перспективи зводяться, на думку критиків, лише до символічних маркерів соціальних відмінностей, ставок у боротьбі за просування нагору в соціальних полях. Представників «нової» соціології культури ця ситуація не задовольняє. Так, французький дослідник Б. Лаір вважає карикатурним образ індивіда як носія гомогенних смаків у різних полях споживання. Просторова й соціальна мобільність, взаємодія протягом життя із представниками різних соціальних груп, вплив смаків партнерів, збільшення доступності різноманітних куль-

турних благ – ці та інші чинники розбивають бурдюзіанську концептуалізацію уніфікованого габітусу й усталених смаків, сприяють баченню людини як синглярної, унікальної й одночасно плуральної, із широким набором диспозицій, необов'язково узгоджених між собою. Ці ідеї підтримують і масштабні кількісні дослідження явищ всеїдності, культурної мобільності, ознаки яких характерні для деяких соціальних груп у сучасних соціумах (насамперед, молодь, особи із вищим рівнем економічного, освітнього капіталу, міські жителі). Разом із тим дослідження культурного споживання і соціальної нерівності підтверджують існування і репродукцію усталених структурних кореляцій між обсягами практик, спрямованістю культурних орієнтацій (наприклад, жанрових уподобань) і місцем у соціальній структурі. Неоднозначність отримуваних результатів стимулює подальші пошуки в цій царині.

Прагматична соціологія тестування

Практики культурного оцінювання – як серед експертів, культурних посередників (критиків, редакторів журналів, оглядачів, медійних фігур тощо), так і серед звичайної публіки – пекребувають у фокусі уваги прагматичної соціології оцінювання. Серед чільних фігур – французький науковець Антуан Еньон, який розробляє соціологію тестування. Його аналіз смакування знавцем цінної марки вина став уже хрестоматійним [Hennion 2004]. Матеріальний поворот/поворот до речей у різних його проявах значно вплинув на способи концептуалізації культурних практик [Костенко, 2012]. Нині дослідники намагаються детально реконструювати взаємодію, зіткнення людей і матеріального, *human* і *non-human*, зіставляти дискурсивні порядки оцінювань, засади еквівалентності (Л.Болтанські, Л.Тевено). Вони враховують тілесні, фізичні (наприклад, звукові, смакові, візуальні), контекстуальні, ситуаційні якості й характеристики учасників ситуації зіткнення, які й призводять до певних ефектів (захват, піднесення, обурення, відраза тощо). Науковців цікавлять повсякденні звички, фонові знання, тілесні компетентності, рухливість чи ригідність артефактів, час і простір, біографічні ситуації людей і речей. Дослідження оцінювань стає складною соціологічною реконструкцією, розплутуванням різних ниток, ланцюгів

дій, взаємодій, подій, сукупність яких й породжує практики прихильності аматорів (фанів музики чи любителів ковзанів, скандинавської ходьби, плавання чи інших видів дозвілля і спорту), практик конструювання уявних ієрархій і реальних рейтингів митців, вартості творів у світі мистецтва, літератури. Зрозуміло, що відмінності інтерпретацій не можуть не породжувати напружень, конфліктів, що також стає важливим аспектом аналізу.

Французька соціологиня Наталі Енік присвятила одне зі своїх досліджень деталям конструювання образу В. ван Гога, особливостям практик глорифікації його як особистості й митця [Эник, 2014]. Сьогодні його полотна продають за величезні гроші, водночас він добре відомий серед широкої публіки завдяки видаванню альбомів, біографій, фільмів, поширенню репродукцій на різних комерційних товарах. Вона деталізує поступовий процес створення міфу навколо цієї поста-ті та вирізняє елементи його привабливості для різних публік.

В інших працях Енік порівнює три парадигми мистецтва (за аналогією з ідеєю наукових парадигм Т.Куна): класичне, модерне мистецтво і contemporary art, які відрізняються, зокрема, своїми ціннісними засадами [Heinich, 2014]. Енік підкреслює, що метою прагматичної соціології культури і мистецтва є не інтерпретація конкретних творів чи активності митців. Натомість вона створює деталізований опис дій, об'єктів, контекстів на основі документів, історичних реконструкцій, зроблених істориками мистецтва. Також для неї важливо описувати різні категорії «актантів», залучених до описуваних ситуацій. Ці описи дають можливість розкрити певні *правила гри*, які існують поза окремими акторами й діями (нагадує поняття «фрейм» І.Гофмана). Вона розробляє критерії для вирішення різних способів практикувати мистецтво. Для класичного мистецтва важливим є освоєння і впровадження стандартних патернів фігурацій в ідеалізованій чи реалістичній формі. У модерному мистецтві на перший план виходять трансляція емоцій, експресія внутрішньої унікальності митця, трансгресія кордонів усталених класичних фігурацій або повна відмова від них (абстрактне мистецтво). Третій тип – contemporary art – передбачає вихід за межі повсякденних уявлень. Відбувається не лише відмова від класичних фігурацій, а й відмова від

вимог модерного мистецтва демонструвати зв'язок між твором і внутрішніми переживаннями митця. Важливішою стає гра, іронія, афект. Значущу роль починають відігравати нові соціальні, технічні медіації, спеціальні пристрої для демонстрації твору. Інсталяцію чи перформанс важко уявити в рамках класичного чи модерного бачення твору (тобто холст у рамці, статична скульптура). Зростає роль критиків, кураторів, авторських пояснень того, що відбувається. Відповідно бачимо підрив традиційних музейних правил збереження творів. Часом вони величезні, часом потребують спеціальних пристроїв для зберігання, а іноді можуть зберігатися лише у цифровій формі. Змінюються економічні рутини, правила транспортування, страхування, традиційні техніки реставрації. Ці різні аспекти, на думку Енік, пояснюють, що contemporary art більше, ніж естетична категорія, чи новий етап у мистецтві, насправді це нова парадигма мистецтва. Саме тому для його оцінювання треба враховувати нові правила гри.

Соціологія оцінювання і практики вимірювання

Італійський дослідник Андреа Брігенті пропонує свою концептуалізацію зв'язку виміру (measure) і цінностей. Він застосовує термін «*середовище виміри-цінність*», який підкреслює реляційність цих феноменів та здатність їх мереж/нексусів утворювати певну топологічну конфігурацію [Brighenti, 2018]. Будь-яке вимірювання передбачає імпліцитну наявність цінності, поціновування і, своєю чергою, проявляє, візуалізує, унаочнює цю цінність. Пропозиція виміру, поділу реальності на певні сфери одразу надає тому чи тому сегменту більшої вартості, ніж його контрагенту. Так, вирізнення сакрального (Е.Дюркгейм) унаочнює існування цінного, значущого ($n=1$), тоді як профанне автоматично опиняється на позиції $n=0$. Світ модерну, індустріального капіталізму формується й через устремління фіксації, калькуляції, раціоналізації навколишнього світу (М.Вебер). Відбувається нормування часу праці, норми вироблення на виробництві, здійснюються дедалі точніші переписи населення, застосовуються дані статистичних досліджень у різних сферах життя. А. Брігенті вирізняє три аспекти соціальних вимірювань: технологічно-науковий, політико-адміністративний, морально-судженневий. Він ви-

значає виміри як реляційний девайс, що проявляє відносини цінності та збирає розрізнені об'єкти у динамічні конфігурації у тому чи тому середовищі [Brighenti, 2018: p. 29]. Конститутивними для цих конфігурацій є напруженість, суперництво, тиск, бо всі вони задіяні у владні відносини. Отже, на думку дослідника, аналітичними елементами, які формують середовище вимірювання-цінності та розкривають цю конститутивну напруженість, є актори, практики, формати, динаміка, трансформація та опір. Прикладами середовищ вимірів-цінностей можуть бути місто, тіло, мас-медіа та ін. Так, кожне місто можна вимірювати за різними кількісними зіставними параметрами (кількість населення, кількість та якість житла, розвиненість інфраструктури тощо); водночас кожне місто є унікальним, неповторним, сингулярним з точки зору історії, подій, морального клімату та ін. До того ж пізнавальні засади інтерпретацій вимірювань-цінностей є історичними, динамічними, відкритими до трансформацій. Отже, знаходити й розплутувати складні реляції цінностей-вимірювань є неординарним завданням для культуральної соціології.

Подібні ідеї тісних зв'язків цінностей і вимірювань підтримують й інші науковці. Одним із джерел інспірацій слугують праці Джона Дьюї у руслі філософії прагматизму, який наголошував свого часу на важливості відходу від статичного вивчення цінності на користь розуміння оцінювання як діяльності [Дьюї, 2003]. Цінність як поняття, на його думку, позначає важливі, значущі якості речей, подій, явищ. Один із представників соціології оцінювання Ф.Муньеса (редактор «Valuation Studies», професор в *Centre de Sociologie de l'Innovation* – місця походження акторно-мережевої теорії) детально розглядає ідеї Дьюї, показуючи, що його акцент на діяльності, процесі чи практиці оцінювання дав змогу відійти від дихотомії реалізм-ідеалізм, коли цінність трактується чи то як внутрішня якість феномена, чи то як властивість свідомості [Muniesa, 2012]. Цінність є «об'єктивною», але вона стає такою лише в актуальних, практичних ситуаціях, а не поза ними. Дьюї розглядав й етимологічну складність понять оцінки/цінності, характерну і для повсякденного мовлення; оцінювати (в грошах, балах, активах), тобто приписувати вартість і цінувати – вважати вартим (довіри, пошани, поклоніння тощо).

Бачимо невіддільність у процесі оцінювання намагань вирізнити об'єктивні характеристики предмета оцінювання і наявність суб'єктивно відфільтрованих засад оцінювання. Отже, кожна практика оцінювання містить у собі вимірювання як намагання приписати вартість і цінність як культурні засади здійснення таких вимірювань. Муньеса наголошує на доцільності прагматичних засад осмислення цінності як діяльності, а не як речі, і на прикладі емпіричного дослідження фінансових практик капіталізації підприємств показує, що ці активності самі є джерелом (економічної) цінності.

Різновидом практик вимірювання/оцінювання є *практики квантифікації/кількісного вимірювання*. Термін «соціологія квантифікації» поширюється після виходу у 2008 році статті американських дослідників Венді Еспеланд і Стівена Мітчела з однойменною назвою [Espeland, Mitchell, 2008]. У ній автори звертають увагу на значне збільшення останніми десятиліттями попиту населення та урядів на кількісну оцінку соціальних явищ. Квантифікація, тобто продукування і комунікування/трансляція чисел розглядається як генералізоване соціологічне явище, яке потребує додаткових зусиль для розуміння його технологічних, політичних, етичних підстав, появи нових режимів кількісних вимірювань. Поширення новітніх технологій збирання даних, як соціологічних (методи онлайн-опитувань), так і комерційних (збирання слідів діяльності юзерів для маркетингу, реклами тощо), накопичення Big Data, а разом із ними й нових дослідницьких питань, робить цей напрям дуже актуальним. Уявлення про сучасний стан соціології квантифікації можна отримати із розлогого огляду Е.Берман і Д.Хіршмана, присвяченого рецензуванню восьми книг останніх років з цієї проблематики [Berman, Hirschman, 2018]. Автори рецензії констатують розпорошеність праць, брак усталеної термінології (наприклад, щодо розрізень понять квантифікації, класифікації), відсутності чітко визначеного об'єкта дослідження, узгоджених теоретичних концептів та методичного інструментарію, але водночас наявність динамічності та інноваційності пошуків у цьому субполі. Вони вирізняють чотири актуальні лінії досліджень. Перша лінія стосується *технополітики квантифікації*, тобто тих, хто приймає рішення про кількісне оцінювання і обирає його

методологію. Це питання, як ми бачили вище в даному тексті, розглядав А.Брієнті, вирізняючи такий важливий елемент процесу оцінювання, як ключові актори. У сучасних реаліях українського суспільства цей аспект квантифікаційних практик теж є напрочуд актуальним (проблема Всеукраїнського перепису 2020) [Соціолог Евгений Головаха., 2020]. Друга лінія аналізу – вплив, значущість квантифікації; затребуваність кількісних даних, які *ефекти, наслідки* вони мають для поліпшення, реформування соціального, економічного, політичного життя. Третя лінія – способи *регулювання практик* квантифікації, збереження балансу між перевагами їх кумуляції і потенційною можливістю вторгнення у приватне життя, порушення конфіденційності громадян. Четверта лінія – *соціологічні дослідження* квантифікаційних практик. Серед них вирізняють дослідження самоквантифікації/цифрового самовідстеження/ біочутливих технологій у повсякденному житті індивідів (мережево-цифрові девайси для відстеження перебігу спортивних, оздоровчих занять, тілесних станів (сердцевий пульс, рівень глюкози тощо). Інші напрями соціологічного аналізу: порівняльні зіставлення різних практик кількісних обстежень в емпіричних полях; кейс стаді практик квантифікації в межах того чи того поля, контексту. Таким чином, бачимо, що становлення субполя соціології квантифікації сприяє глибшому розумінню складних процесів поширення мережево-цифрової культури в сучасних суспільствах, від популярності повсякденних практик самовідстеження до моніторингу комерційними і дослідницькими організаціями цифрових слідів діяльності людей у різноманітних контекстах – на робочому місці, вдома, у торгових центрах. Щодо поширення останніх варто навести фрагмент реклами нового ТРЦ в м. Києві: «Як відомо, 30–50% відвідувачів ТРЦ не вимикають WiFi на своїх смартфонах. ТРЦ першим в Україні задіє WiFi-систему Shopster. Технологія дасть змогу відстежувати поведінку покупців одразу за кількома параметрами. На основі отриманих даних можна буде постійно вдосконалювати рекламні та інші активності для стимулювання продажу. У цілому в ТРЦ буде встановлено близько 500 датчиків IBeacon – маленьких бездротових пристроїв. Основною перевагою використання системи Shopster для ТРЦ стане можливість

допомогти покупцеві не піти без покупки, поліпшити сервіс і зміцнити лояльність, а також збільшити ефективність управлінських рішень для топ-менеджменту ТРЦ й отримати додатковий інструмент зростання доходів» (<https://rau.ua/novyni/novini-partneriv/retroville-2/>).

* * *

Соціологія евалюації є новим напрямом у рамках широкого руху культуральної соціології, а також міждисциплінарного поля студій оцінювання. Нині можемо спостерігати дедалі виразніші спроби більш чітко виокремити предмет, термінологічний апарат, завдання і методологію досліджень, пов'язання оцінювань із ширшими культурними, політичними, економічними процесами. Оцінювання як соціальні явища класифікацій, сигніфікацій, типізацій, вимірювань, приписувань цінності тим чи тим культурним об'єктам все частіше трактується процесуально: як контингентно виникаючі фігурації дій / взаємодій людського і матеріального; як напруження між «діяннями» і «висловлюваннями» у практиках оцінювання, як переплетіння / мережі символічного, тілесного, когнітивного, матеріального, діяльнісного, дигітального. Не менш важливими є питання ключових акторів, технологій, політик оцінювання, етичних засад збирання масивів даних вимірювань, мети їх використання, аудиторій, наслідків і ефективності процесів квантифікації соціальних явищ.

Джерела

Дьюи Дж. Несколько вопросов относительно ценности // Реконструкция в философии. Проблемы человека. Москва: Республика, 2003. С. 337–347.

Костенко Н. Нові метафізики: соціологічний опис // Смилова морфологія соціуму / за ред. Н.Костенко. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. С. 3–15.

Ламонт М. Как стать самым важным французским философом: случай Деррида // Логос. 2009. № 4–5. С. 3–42.

Підходи до класового аналізу / за ред. Е.О. Райта; перекл. з англ. О. Симончук. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 287 с.

Ручка А. Субкультури як соціологічний конструкт // Субкультурна варіативність українського соціуму / За ред. А. Ручки, Н. Костенко. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2010.

Скокова Л. Дослідження практик евалюації в культуральній соціології // Евалюація: наукові, освітні, соціальні проекти / Ред-ри: В. Євтух, Л. Корпоровіч, М. Руїсс, Л. Рутка. Київ: CESESP, 2017. Вип. 3. С. 106–117.

Скокова Л. Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2018. 345 с.

Соціолог Евгений Головаха: честно скажу, у меня были конфликты со всеми властями // КП в Украине. 5 февраля 2020 г.

Эник Н. Слава Ван Гога. Опыт антропологии восхищения. М.: V-A-C press, 2014.

Adkins L., Lury C. Introduction: Special Measures // The Sociological Review. 2012. Vol. 59 (2). P. 5–23.

Antal B. A. et al (ed.). Moments of Valuation. Exploring Sites of Dissonance / Edited by Ariane Berthoin Antal, Michael Hutter, David Stark. Oxford University Press, 2015.

Beljean S., Chong P., Lamon M. A post-Bourdiesian sociology of valuation and evaluation for the field of cultural production // Routledge International Handbook of the Sociology of Art and Culture / (eds.) Laurie Hanquinet, Mike Savage. Routledge, 2016. P. 38–48.

Berman E. P., Hirschman D. The Sociology of Quantification: Where Are We Now? // Contemporary Sociology: A Journal of Reviews. 2018. Vol. 47 (30). P. 257–266.

Bourdieu P. Distinction: A social critique of the judgment of taste. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.

Brighenti A. M. The Social Life of Measures: Conceptualizing Measure-Value Environments // Theory, Culture, Society. 2018. Vol. 35 (1), P. 23–44.

Brighenti A. M. Umwelt-measures. On extensive and intensive measures: Introduction to the special issue «Theorising measures, rankings and metrics» // Social Science Information. 2019. Vol. 58 (2). P. 224–237.

Cefai D., Zimmermann B., Nicolae S., Endrefß M. Introduction // Human Studies. 2015. Vol. 38 (1). P. 1–12.

Espeland E.N., Mitchell S. A Sociology of Quantification // European Journal of Sociology. 2008. Vol. 49 (3). P. 401–436.

Heinich N. Practices of Contemporary Art: A Pragmatic Approach to a New Artistic Paradigm // Artistic Practices: Social Interactions and Cultural Dynamics / Ed. Tasos Zembylas. N.Y.: Routledge, 2014. P. 32–43.

Helgesson C.-F., Muniesa F. For What It's Worth: An Introduction to Valuation Studies // Valuation Studies. 2013. Vol. 1(1). P. 1-10.

Hennion A. Pragmatics of Taste // M. Jacobs, N. Hanrahan (eds.). The Blackwell Companion to the Sociology of Culture. Oxford/Malden: Blackwell, 2004. P. 131-144.

Lamont M. How to Become a Dominant French Philosopher: The Case of Jacques Derrida // The American Journal of Sociology. 1987. Vol. 93(3) P. 584-622.

Lamont M. Toward a Comparative Sociology of Valuation and Evaluation // The Annual Review of Sociology. 2012. Vol.38. P. 1-21.

Lamont M. Revisiting How Professors Think across National and Occupational Contexts // Papers : revista de sociologia. 2013. Vol. 98 (3). P. 587-591.

Lamont M. Mallard G., Guetzkow J. Beyond blind faith: overcoming the obstacles to interdisciplinary evaluation // Research Evaluation. 2006. Vol.15(1). P. 43-55.

Lamont M., White P. Report on Workshop on Interdisciplinary Standards for Systematic Qualitative Research. Cultural Anthropology, Law and Social Science, Political Science and Sociology Programs. National Science Foundation, 2008.

Muniesa F. A Flank Movement in the Understanding of Valuation // The Sociological Review. 2012. Vol. 59 (2). P. 24-38.

ЦІННІСНІ РЕЖИМИ ВЛАДИ

Спираючись на вчення М. Вебера про типи легітимності, автор представив концептуальну модель відносин цінностей і панування в інститутах влади. У своєму вченні про легітимність Вебер розрізняє два основні поняття: прагнення легітимності (*der Legitimitätsanspruch*) і віри у легітимність (*der Legitimitätsglaube*). Прагнення легітимності описує вимогу з боку влади до громадян, а віра в легітимність означає феномен довіри громадян до влади. Місцезнаходження цінностей – у проміжку між прагненням влади легітимності й відповіддю громадян на це прагнення у термінах довіри.

Ключові слова: цінність, влада, легітимація, соціальна пам'ять, націоналізм.

Опираясь на учение М. Вебера о типах легитимности, автор представил концептуальную модель отношений ценностей и господства в институтах власти. В своем учении о легитимности Вебер различает два основополагающих понятия: притязание на легитимность (*der Legitimitätsanspruch*) и веру в легитимность (*der Legitimitätsglaube*). Притязание на легитимность описывает требование, которое идет со стороны власти к гражданам, а вера в легитимность означает феномен доверия граждан к власти. Местонахождение ценностей – в промежутке между притязанием власти на легитимность и ответом граждан на это притязание в терминах доверия.

Ключевые слова: ценность, власть, легитимация, социальная память, национализм.

Building on M. Weber's theory about three types of legitimate rule, the author puts forward a conceptual model of the relationship between values and power exerted by governing institutions. In this theory, Weber draws a distinction between two basic concepts: claim to legitimacy (*der Legitimitätsanspruch*) and belief in legitimacy (*der Legitimitätsglaube*). The former describes the demand imposed on citizens by the authority, whereas the latter is related to the phenomenon of trust in this authority. Values are located in the interval between the claim to legitimacy and citizens' response to this claim in terms of trust.

Keywords: value, power, authority, legitimation, social memory, nationalism.

Необхідність у легітимації – одна з основних проблем обґрунтування влади. Вона передбачає вирішення питання як про джерело походження влади, так і про оновлення ресурсів довіри до неї. Процеси глобалізації загострили це питання, оскільки для низки виниклих постнаціональних державних утворень треба було знайти нове джерело легітимації, через що під сумнів підпадало головне джерело легітимації – народ.

Легітимація аж ніяк не являє собою формальну юридичну процедуру, пов'язану з узаконенням влади, з визначенням її відповідності існуючим у державі правовим нормам. Вона тісно пов'язана з цілим комплексом моральних норм, з визнанням існуючої влади як правильної і справедливої. Таке визнання спирається на ціннісні переваги суспільства, коли ціннісні зрушення в суспільній свідомості впливають на зміни в структурі влади. Як тільки під впливом ідей Просвітництва відбулася десакралізація монархічної влади, старі цінності поступилися місцем поняттю «народ». Таке ціннісне обґрунтування можна виявити у знаменитому памфлеті діяча французької революції абата Сійеса «Що таке третій стан?» (1789).

Поняття народу як джерела легітимації влади з'явилося тоді, коли на зміну монархічній державі прийшла буржуазно-демократична республіка. На відміну від монархічної держави, де влада була санкціонована божественним промислом, секуляризованій державі потрібно було легітимізувати себе, вдавшись до інших ціннісних джерел, і розвивати інші форми соціальної інтеграції суспільства.

При цьому не варто думати, що поняття «народ» є ціннісно нейтральним. Коли в преамбулі Конституції України читаємо «виражаючи суверенну волю народу», ми розуміємо, що йдеться не просто про населення, яке проживає на певній території, а про якусь «надприродну» людську єдність, наділену особливою суверенною волею.

У результаті розвитку капіталізму населення, ставши географічно рухомим і роз'єднаним, виявилось вирваним із станових соціальних груп, що складають єдине тіло монархії. Виникла потреба знайти новий засіб об'єднання, інтеграції суспільства, заснований на інших принципах. На ці виклики і спробувала відповісти національна держава, запропонувавши абсолютно новий спосіб інтеграції – політичну мобілізацію мас.

Із появою національної держави по-новому постало питання про легітимацію влади. Принцип демократичної участі сформував новий рівень *солідарності*, опосередкований правом, і відкрив для держави секуляризоване джерело *легітимації*.

Якщо держава Нового часу визначалася наявністю суверенної влади монарха й мінімумом суб'єктивних свобод у підданого, то в результаті зміни суверенітету государя народним суверенітетом права підданого перетворилися на права людини і громадянина й політичні громадянські права. У заснованій республіці енергія консолідації суспільства надходила не з релігійних доктрин, а з національної свідомості, що формувалася.

Для цієї політичної мобілізації була потрібна ідея. Тільки національна свідомість робить підданих громадянами одного політичного цілого, його членами, які можуть відчувати себе відповідальними один за одного. Виникнення національної свідомості підготовлялося *ідеологією*, яка на той час з'являється як відповідь на запит щодо інтеграції суспільства і практично заміщає собою релігійну свідомість.

Спираючись на вчення М. Вебера про типи легітимності та їхні інтерпретації, представлені у праці П. Рікера «Lectures on Ideology and Utopia» (1986), спробуємо побудувати концептуальну модель співвідношення цінностей і панування в інститутах влади. У своєму вченні про легітимність Вебер розрізняє два основні поняття: прагнення легітимності (*der Legitimitätsanspruch*) і віри в легітимність (*der Legitimitätsglaube*). Дані поняття спеціально не виділяються в соціології Вебера, а є результатом реконструкції. Прагнення легітимності описує вимогу, яка надходить з боку влади до громадян, а віра в легітимність означає феномен довіри громадян до влади. Зв'язок між прагненням легітимності й вірою у легітимність можна розглядати тільки в мотиваційному контексті. Таке мотиваційне вивчення відносин панування протистоїть марксистському розумінню влади, де використовується причинно-наслідкова модель, побудована на взаємодії базису й надбудови.

Мотиваційна модель влади дає можливість точніше визначити місце, яке займають цінності у відносинах панування.

Місце цінностей займає проміжок між прагненням владою легітимності й відповіддю громадян на це прагнення в термінах довіри.

Цінності необхідні для того, щоб довіра могла відповідати прагненню влади бути легітимною або, інакше кажучи, функція цінностей полягає в тому, щоб постійно поновлювати довіру в системі влади.

Якщо владі приписується прагнення легітимності, то це означає, що влада має якості суб'єкта, здатного формулювати свої вимоги. Коли типи соціальної дії застосовуються до суб'єкта, у нас не виникає особливих ускладнень з приводу їх застосування. Цілераціональну або традиційну дію можна цілком уявити. Проблема виникає тоді, коли ми намагаємося застосувати ці типи дії стосовно влади.

Наприклад, чи означає бюрократично-правовий тип влади лише спосіб здійснення влади чи це є певною вимогою до індивіда діяти відповідно.

Що означає, що влада діє? Як і за допомогою чого владу можна мислити і розглядати як суб'єкт?

Інше питання полягає в тому, в якій формі здійснюється, виражається це прагнення до легітимності? Влада ж не може заявити про себе: хочу бути легітимною.

Вираження владою таких претензій здійснюється за допомогою ідеології. І хоча в українській Конституції у статті 15 записано, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова, це не означає, що влада перебуває в якомусь стерильному середовищі, схожому на ідеологічний вакуум.

Так, наприклад, бюрократична раціональність є обмеженою раціональністю, яка функціонує в системі, що дотримується зовсім інших правил. Цієї теми торкається Ю. Габермаса та інші постмарксистки. Вони обговорюють той факт, що *технологія може функціонувати ідеологічно*.

Отже, з боку влади виходять «заповіді» або «вимоги», які той, хто діє, вважає на нього накладеними. Той, хто їх виконує, може діяти в результаті примусу, тоді процес легітимації не відбувається.

Утім ці «заповіді» й «вимоги» можуть знайти внутрішню згоду в індивіда, і він діє відповідно до своїх переконань.

Заповіді й вимоги втягають у гру мотивації співвідношення між прагненням і довірою.

Заповіді й вимоги влади за допомогою ідеології маскуються і можуть сприйматися не як запити влади, а як запити суспільства, нації, соціального прогресу.

Ідея нації продовжує зберігати своє місце в ядрі сучасного політичного дискурсу. Вона безпосередньо включена в механізм легітимації влади, і по тому, наскільки слабшає її емоційна привабливість, можна судити про трансформації, що їх зазнає влада. Однак ідея нації служила не стільки легітимації влади, скільки мобілізації мас на досягнення цілей, часто протилежних республіканським принципам.

У національній державі народний дух (нація) наповнює юридичну форму культурним субстратом і передбачає подвійне кодування громадянства, надаючи індивіду в тому разі, якщо він належить до нації, статус громадянина. Цей зв'язок республіканізму й націоналізму породжує небезпечну амбівалентність, вважає Ю. Габермас.

Із протистояння зовнішньому ворогу виникло екзистенціальне самоствердження нації й колективне поняття національної свободи, яке конкурує з двома поняттями свободи індивідуалістичного штибу: з поняттям приватної свободи громадян суспільства і з поняттям політичної автономії громадян держави.

Спробуємо сформулювати ті претензії на легітимацію (*der Legitimitätsanspruch*), що характеризують сучасну українську владу. Зрозуміло, що в декларативній формі зафіксованих у якомусь державному документі цих претензій не існує. Ці прагнення досить аморфні, їх порядок, черговість, значимість можуть змінюватися залежно від політичної ситуації. Їх сліди можна виявити у виступах політичних діячів, програмах партій, політичних дискусіях. Список цих претензій не є строго визначеним і кількість положень довільна.

1. Ця влада вважає, що вона спирається на традицію. Як ми знаємо, вона вважає, що веде своє походження від УНР, що процес побудови незалежної національної держави був перерваний більшовицькою інтервенцією.

2. У тому, що вона є європейською, бо в її конституції поважаються права людини, конституційні права і свободи гарантуються й не можуть бути скасовані.

3. У тому, що вона діє відповідно до законів.

4. У тому, що вона українська.

5. У тому, що вона антикомуністична (політика декомунізації).

Якщо порівняти ці вимоги, то вони висловлюють різні види легітимності й відповідно різні види довіри. Якщо розглянути пп. 2. і 3, то це буде тип легально-раціонального панування, тоді як пп. 1. і 4. – швидше тип традиційного панування. Цим різним типам панування відповідають і різні типи довіри.

Виходить, що цінність – це запит, адресований тим, хто підпорядковується цим претензіям і тим самим відповідає на них своєю довірою.

Цінність претензії влади в тому, що вона є європейською і діє відповідно до законів, ґрунтується на раціональних підставах, які спираються на віру в законність чинної влади і право управляти за певними правилами; або що вона є українською і традиційною, ґрунтується на традиційних підставах, які спираються на віру у святість традиції.

Тут варто уточнити веберівську типологію легітимного панування, його три чисті типи. На перший погляд, можна було б сказати, що українська влада – це легально-раціональний тип влади, проте ми бачимо, що там наявні й інші типи влади. Раціонально-правовий тип влади залишається формою панування тією мірою, якою він зберігає щось від двох інших структур претензій, а право служить для того, щоб замаскувати залишки традиційного і харизматичного.

Емпіричне соціологічне дослідження припускає, що можна з'ясувати, яку підтримку серед населення отримують ці запити влади. Якщо ми звернемося до даних моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАНУ, то питання про рівень довіри Президенту, Верховній Раді, уряду не відбиває повною мірою відгуку громадян на запити влади.

Коли 70–80% респондентів відповідають, що вони не довіряють Президенту й уряду, то ця відповідь передусім означає, що у представниках влади вони бачать людей, зайнятих

особистим збагаченням, а не служінням суспільству й державі. Недовіра респондентів не означає, що вони не підтримують, наприклад, політику декомунізації або європейського вибору.

Тому питання про легітимність української влади потребує інших, додаткових процедур вимірювання, коли недостатньо простих даних про довіру.

Оскільки під час аналізу ціннісних режимів влади ми виходимо з мотиваційної моделі, то однією з основних сфер її реалізації є сфера освіти, в якій безпосередньо відбувається процес переведення загальних ідеологічних концептів у площину особистого світогляду індивіда. Особливе місце в цьому процесі займає історична освіта. Тому було б доцільно провести текстологічне дослідження шкільних підручників історії, в яких за допомогою набору різних наративів здійснюється оформлення національної свідомості, склеюються різні періоди національної історії, відбувається «пересування» цінностей, відтворюються уявлення влади про саму себе.

У цьому сенсі цікавим видається аналіз сталінських підручників історії, запропонований російським філософом Георгієм Федотовим (1886–1951), де у довільних історичних схемах, що поєднують Карла Маркса і Олександра Невського, автор спостерігає народження нової національної свідомості Росії, яке відбувається в тяжких, хворобливих формах. Політичний успіх завжди дає можливість переможцеві, незалежно від того, маємо ми справу зі Сталіним, чи із сучасними політичними лідерами, перебудувати історичну пам'ять (починаючи з перейменування міських вулиць і площ, переписування підручників і заміни громадських пам'ятників). Історія постійно переписується переможцями, які змінюють один одного, і було б наївно вважати, що тут можливий імунітет від можливості подальшого переписування.

Крім того, досвід функціонування сучасної української держави змушує нас поставити під сумнів поширене марксистське твердження про те, що держава – це лише апарат насильства. Насправді держава функціонує не тільки як влада, а й як ідеологія, завдяки чому вона й має можливість себе відтворювати.

Якщо процес легітимації розглядати історично як зміну вищих цінностей, що лежать в основі легітимації, то мож-

на запропонувати дещо відмінну від веберівської типологію легітимації.

Перший тип легітимації пов'язаний із сакральною владою монарха, коли джерело влади бачиться у сфері трансцендентного.

Другий тип легітимації пропонує сучасна національна держава, коли проголошується, що вся повнота влади належить народу.

Третій тип легітимації пов'язаний із процесом глобалізації та утворенням постнаціональних держав.

Для України третій тип легітимації не є неактуальним, оскільки вона наполегливо продовжує існувати в парадигмі національної держави. Однак її прагнення потрапити до сім'ї європейських народів постійно розкитує обраний нею тип легітимації.

Обґрунтовуючи третій тип легітимації, слід мати на увазі, що диктат світового ринку, розширення мережі всесвітньої комунікації і розвиток засобів повідомлень робить зовнішній суверенітет держав анахронізмом. До цього варто додати зростаючі глобальні небезпеки, які, попри бажання світових націй, уже давно об'єднали їх у якусь ризикову спільноту, що призводить до практичної необхідності створення політично дієздатних установ на наднаціональному рівні.

Під тиском обставин національні держави гуртуються у дедалі більші спільноти. Як свідчить приклад Європейського Союзу, при цьому виникають небезпечні прогалини в легітимації, пов'язані з необхідністю примирити народний суверенітет і наднаціональні державні утворення. Однак ця проблема існує тільки в тому разі, коли ми дотримуємось *субстанціоналістських* поглядів на народний суверенітет. Цей погляд передбачає, що ще до утворення національної держави існує якийсь народ, наділений національною ідентичністю, від якого надходить державна воля, спрямована на утворення національної держави.

З появою нових, ще більш віддалених від своєї основи організацій, на кшталт брюссельської бюрократії, зростає перепад між органами влади, що складають свої власні програми, і системними мережевими переплетеннями, з одного боку, та демократичними процесами, з іншого. Такі процеси

показують неадекватність субстанціалістських поглядів на народний суверенітет.

Європейський Сенат Федеративного конституційного суду вважає, що «принцип демократії був би неприпустимо “вихолощений», якби виконання державних повноважень не можна було пов’язати з «відносно гомогенним» державотворчим народом». Передбачається, що демократично легітимізована державна влада повинна надходити від народу, який у процесі формування політичної волі достатньою мірою артикулює свою «національну ідентичність», установлену дополітично поза правовою сферою.

Подібні формулювання виявляють концептуальні бар’єри, які ставить субстанціалістське розуміння народного суверенітету в питанні про передання суверенних прав наднаціональним єдностям.

Легітимність майбутнього Європейського Союзу, як вважають прихильники субстанціалістської версії, ґрунтується на спільних інтересах країн-учасниць, а не на певній волі якогось загальноєвропейського народу.

Жорстка зв’язка «легітимність – нація» виявляє свою обмеженість у сучасних умовах і потребує пошуку нових підстав і умов легітимації. Ряд сучасних соціологів, у тому числі Ю. Габермас, Е. Балібар, вважають, що існує радикальний історичний досвід, який повною мірою пов’язує європейські народи. Досвід світових воєн показує, що європейці повинні подолати риси тієї легітимності, в якій укорінені механізми національної винятковості. Чому б з цього не виникнути свідомості політико-культурної єдності та ще на широкому тлі загальних традицій..., ставить питання Габермас.

Інші соціологи, які дотримуються ліворадикальних позицій, – Хардт, Негрі – пропонують свою модель легітимації постнаціональних держав, що народжуються з індустрії комунікацій.

Для них джерело легітимації позбавлене будь-якого стосунку до суб’єкта, хоч би чим/ким він був: сакральною монаршою волею чи сакральним народом. Вони представляють сучасну систему влади безособовою машиною, яка не потребує якогось додаткового інституту і яка легітимує сама себе.

Імперська машина влади сама себе легітимуює і відтворює, тобто є аутопойетичною або системною. Вона виробляє соціальну тканину, яка знімає або редукує будь-які суперечності.

Таке розуміння легітимації спирається на необхідність враховувати комунікативне визначення суспільного виробництва, в якому відбувається збіг і поєднання виробництва за допомогою мови, лінгвістичного виробництва реальності й мови власної легітимації. Однак таке уявлення про легітимацію зводить усю соціальну реальність, у тому числі й політичну, до лінгвістичної. Звичайно, не можна заперечувати величезну роль мас-медіа у створенні образів сучасного світу, проте вони не можуть виключити із сучасного життя фактів матеріального виробництва, боротьби за стратегічні ресурси, які мають свою власну логіку. Тому виробництво за допомогою мови ще не збігається з матеріальним виробництвом і питання легітимації можна звести до маніпулювання лінгвістичними образами.

Сучасні процеси глобалізації, що заперечують суверенітет національних держав, гостро ставлять проблему легітимації сучасної влади, оскільки фундаментально змінюють принцип громадянства сучасного суспільства, коли джерелом влади стає не громадянське суспільство, а різні корпоративні структури.

Запропоновані розмірковування дають можливість по-новому поглянути на динаміку ціннісних орієнтацій. Цінність – це не тільки абстрактний ідеал, абсолютна ідея, а й певний засіб домінування, спосіб здійснення владних відносин.

ДИНАМІКА ЦІННІСНО-НОРМАТИВНИХ УПОДОБАНЬ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ (2017–2019 рр.)

У статті йдеться про динаміку ціннісно-нормативних уподобань населення України. У регіональному розрізі даний аналіз ставлення респондентів до традицій, цінностей і норм країн Західної Європи та східнослов'янських країн. Дослідження виявило, що мають місце значні міжрегіональні відмінності в ціннісно-нормативних уподобаннях. Формування єдиної прогресивної системи цінностей і норм приведе до консолідації українського суспільства на шляху до побудови розвиненої демократичної держави.

Ключові слова: ціннісно-нормативні вподобання, населення України, європейські цінності, цінності східнослов'янських країн, консолідація українського суспільства.

В статье речь идет о динамике ценностно-нормативных предпочтений населения Украины. В региональном разрезе дан анализ отношения респондентов к традициям, ценностям и нормам стран Западной Европы и восточнославянских стран. Исследование выявило, что имеют место значительные межрегиональные различия в ценностно-нормативных предпочтениях. Формирование единой прогрессивной системы ценностей и норм приведет к консолидации украинского общества на пути к построению развитого демократического государства.

Ключевые слова: ценностно-нормативные предпочтения, население Украины, европейские ценности, ценности восточнославянских стран, консолидация украинского общества.

The paper analyses and compares the attitudes of Ukraine's population towards values, norms and traditions referred to as West European and East Slavic. For this purpose, the data of the "Ukrainian Society" nationwide survey for the years 2017–2019 have been used. The comparison is made on the basis of a person's region of residence. All the three surveys revealed marked differences in the respondents' preferences for one set of values and norms or the other. For instance, those living in the East and South opt for East Slavic values, whereas "Westerners" gravitate towards Europe. In the author's opinion, a common progressive system of social values needs to be devised. Such a system is expected to make Ukrainian

society stronger and more integrated, thereby laying the foundations for a highly developed, democratic state.

Keywords: *preferences for particular values and norms, Ukraine's population, European values, East Slavic values, making Ukrainian society stronger and more integrated.*

Останні кілька років Україна впевнено йде шляхом зближення з країнами Західної Європи. У червні 2017 року набув чинності безвізовий режим перетинання кордонів з країнами ЄС, збільшено торгові квоти безмитної торгівлі, розвиваються бізнесові та особисті відносини громадян України і європейських країн-партнерів. Вагома підтримка України Європарламентом та більшістю лідерів провідних країн. Не найкращим, але показовим прикладом інтеграції нашої країни до європейських країн є масова робітничка міграція українців до Польщі, Чехії, Угорщини, Німеччини та країн Балтії.

Постає цілком закономірне запитання: чи готові громадяни України влитися до європейської сім'ї? Чи відповідають цінності та норми, що панують в Україні, європейським стандартам? Розгляд цього питання потребує особливої уваги.

Важливість вивчення цінностей, що панують у будь-якому, в тому числі й в українському, суспільстві, випливає з такого визначення: «...цінність – духовне формоутворення, що існує через моральні та естетичні категорії, теоретичні системи, утопічні образи, суспільні ідеали, і виступає критерієм оцінки дійсності людиною» [Піча, В. М., Піча, Ю. В., Хома, Н. М. [та ін.], 2002: с. 422]. Починаючи з Т. Парсонса у соціологічній науці розглядають єдність системи цінностей, що панує в суспільстві, в країні, як найважливіший принцип, на основі якого досягається соціальна згода, завдяки якій формується національна ідея.

На ґрунті існуючої системи цінностей, потреб, інтересів суспільства виникають, формуються або розробляються соціальні норми – «сукупність зобов'язуючих принципів, правил, еталонів вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і у всіх сферах людської життєдіяльності» [Піча, В. М., Піча, Ю. В., Хома, Н. М. [та ін.], 2002: с. 245–246].

Про те, що розуміють під терміном «європейські цінності» в Євросоюзі, написано у Статті 2. Лісабонського договору від 2009 року «Цінності Союзу» [Ценности].

Цінностями, на яких заснований Союз, є повага людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства закону й поважання прав людини, включаючи права осіб, які належать до меншин. Ці цінності є спільними для сукупності держав-членів, яка характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і гендерною рівністю.

Робота з вивчення й вдосконалення європейських цінностей триває й досі. Більшість прихильників концепції європейських цінностей нині відносять до них таке:

- спільність історичної долі та спадщини народів Європи і, ширше, Заходу;
- право націй на самовизначення;
- парламентаризм, демократичний устрій держави і суспільства, що включає особливу увагу до дотримання прав меншин, їх підтримку;
- верховенство права, правова культура;
- ринкова економіка, що ґрунтується на приватній власності;
- соціальна справедливість, що спирається на соціальне партнерство;
- пріоритет прав людини, суверенітету особистості над державним суверенітетом, ліберальний індивідуалізм;
- світськість суспільства і культури, багато в чому засновану, однак, на християнській спадщині;
- толерантність і мультикультуралізм.

Утім досі немає єдиного вичерпного списку європейських цінностей, тобто такого, що визнаний експертним співтовариством, хоча коли заходить мова про європейські цінності, всі розуміють одне одного, але кожен вкладає дещо своє у бачення предмета.

Це зауваження стосується не тільки наукового співтовариства, а й громадян пострадянського простору, зокрема жителів України. Протягом усього часу руху країни до Європейського Союзу майже не проводиться роз'яснювальна робота серед широких верств населення. Замість цього словосполучення «європейські цінності» звучить як мантра. У результаті ко-

жен розуміє даний феномен на свій розсуд залежно від рівня освіти, регіону проживання, віку, досвіду спілкування з європейцями тощо.

У чому полягає відмінність між європейськими та східнослов'янськими цінностями? Заведено вважати, що ці розбіжності обумовлені передусім відмінностями в моральних цінностях. Так, у Європейському Союзі цілком легальними є одностатеві шлюби, у деяких країнах використовують терміни «батько 1» і «батько 2» замість «батько» і «мати», цінністю є захист прав сексуальних меншин та легалізація легких наркотиків. Цінністю у східних слов'ян є традиційна сім'я, шанобливе ставлення до батьків. У ставленні до сексуальних меншин багато хто бачить прірву між європейським і східнослов'янським менталітетом.

Відповідь на питання, які цінності близькі українцям, можуть дати дані, що містить табл. 1, яка відображає думки респондентів з цього приводу.

Як видно з наведених даних, у 2019 р. в цілому в країні 32,6% респондентів цілком або скоріше сприймали як свої традиції, норми та цінності країн Західної Європи, порівняно із 2017 р. таких стало на 1,5% більше. Причому абсолютно впевнених у своєму виборі стало на 0,5% менше, одночасно на 2% збільшилась кількість людей, які сприймають скоріше європейські цінності як свої. Традиції, норми та цінності східнослов'янських країн у 2019 р. близькі 37,4% населення, що на 7,3% менше, ніж у 2017 р. Однозначно впевнених у своїх уподобаннях стало менше аж на 5,3% - 14,6% проти 19,9% у 2017 р., тоді як кількість людей, які скоріше сприймають східнослов'янські цінності, скоротилась за два роки на 2%. Якщо прихильників східнослов'янських норм та цінностей у 2017 р. було більше на 13,6%, то у 2019 році розрив скоротився до 4,8%. Насторожує той факт, що у 2017 р. майже чверті населення (24,2%) було важко відповісти на це запитання, а в 2019 р. ця кількість зросла до 29,9%, тобто на 5,7%. За два роки просування у європейському напрямі, після відміни візового режиму істотно збільшилась кількість людей, які або не розуміють, про що йде мова, або перебувають у стані дезадаптації. Можна розцінювати це явище як маргінальний стан великого прошарку населення України згідно з визначенням маргінальної особи-

Таблиця 1

**Динаміка орієнтації населення регіонів України
щодо цінностей та норм поведінки, %**

<i>Скажіть, будь ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі до Ваших?</i>												
<i>Регіон</i>	<i>Захід</i>		<i>Центр</i>		<i>Південь</i>		<i>Схід</i>		<i>Донбас</i>		<i>Україна</i>	
<i>Рік</i>	<i>2017</i>	<i>2019</i>	<i>2017</i>	<i>2019</i>	<i>2017</i>	<i>2019</i>	<i>2017</i>	<i>2019</i>	<i>2017</i>	<i>2019</i>	<i>2017</i>	<i>2019</i>
Країн Західної Європи	24,3	26,1	16,4	17,0	14,6	6,1**	12,8	12,1	10,8	4,2**	16,5	16,0
Скоріше країн Західної Європи, ніж східнослов'янських країн	16,3	27,3**	14,0	14,7	18,2	7,5**	15,6	16,3	6,6	7,6	14,6	16,6
Важко відповісти	22,1	26,1**	23,9	32,4**	28,6	39,9**	15,6	25,3**	45,8	25,3**	24,2	29,9**
Скоріше східнослов'янських країн, ніж країн Західної Європи	20,0	11,8**	26,9	22,7**	20,8	28,2**	31,6	28,7	15,7	35,3**	24,8	22,8
Східнослов'янських країн	17,3	8,7**	18,8	13,2**	17,7	18,3	24,4	17,6**	21,1	27,7**	19,9	14,6**

*Різниця балів значуща на рівні 5%; ** - на рівні 1%.

У таблиці наведені дані по регіонах України:

Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;

Центр – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, Київ;

Південь – Миколаївська, Херсонська, Одеська області;

Схід – Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області;

Донбас – Донецька, Луганська області.

стості: це «індивід, який інтеріоризуючи основні цінності двох або більше конфліктуючих соціокультурних систем, переживає дискомфортні почуття, які проявляються у суперечливій цим системам поведінці» [Піча, В. М., Піча, Ю. В., Хома, Н. М. [та ін.], 2002: с. 202].

Найпростішим це питання, як і в 2017 р., виявилось для жителів Сходу. Однак у 2017 р. тільки 15,6% респондентів було важко визначитися зі своїми вподобаннями, у 2019 році ця кількість зросла до 25,3%, тобто на 9,7%. Рівно на стільки ж стала меншою частка прихильників східнослов'янських цінностей: на 6,8% тих, що визначились однозначно, та на 2,9% тих, хто скоріше їх сприймає (сумарно 46,3% у 2019 р. проти 56,05% у 2017 р.). Сумарна кількість респондентів у Східному регіоні, яким скоріше або цілком близькі цінності країн Західної Європи, за два роки не змінилась, але кількість тих, що відповіли однозначно, скоротилась на 0,7%. Водночас рівно на стільки ж зросла кількість тих, хто обирає європейські цінності скоріше. Історично склалося так, що в даному регіоні панують східнослов'янські традиції, норми та цінності. Прихильників західноєвропейських традицій, норм та цінностей у цьому регіоні майже удвічі менше, а тих, хто впевнено засвоїв їх, у 2019 р. було всього 12,1%.

На відміну від дослідження 2017 року, коли питання про ціннісні уподобання було найскладнішим для жителів Донбасу, де 45,8% респондентів не визначилися з відповіддю, у 2019 році «лідерами» стали жителі Півдня, де не визначились 39,9% опитаних, що на 11,3% більше порівняно з результатами попереднього опитування (було 28,6%). Разом з тим спостерігається різке скорочення кількості людей, яким близькі цінності країн Західної Європи (з 32,7% у 2017 р. до 13,6% у 2019 р.), тобто майже у 2,5 раза (на 19,2%). Цілком близькі ці цінності тільки 6,1% населення даного регіону, хоча у 2017 р. їх було 14,6%. Так само спостерігається скорочення кількості респондентів, яким європейські цінності близькі скоріше: з 18,2% у 2017 р. до 7,5% у 2019 р. Проте спостерігається суттєве зростання кількості прихильників східнослов'янських цінностей. Якщо у 2017 р. їх було в регіоні 38,5%, то у 2019 році 46,5%, тобто збільшилося на 8%. Кількість упевнених прихильників цих цінностей зросла не суттєво, лише на 0,6%, а кількість тих,

хто скоріше їх вважає близькими, зросла на 7,4%. Скоріше за все дається взнаки близькість Південного регіону до окупованого Криму, з терен якого «плетється» проросійська пропаганда, тоді як українська влада мало що робить задля підтримки населення даного регіону.

Найчіткіше визначились зі своїми ціннісними вподобаннями жителі Донбасу. У всіх регіонах України кількість респондентів, яким було важко відповісти на питання про те, які цінності їм найближчі, за два роки суттєво зросла. Збільшення на 4,0% у Західному, на 11,3% у Південному, а в середньому на 5,7%. На Донбасі ж ця кількість зменшилась аж на 19,5%, з рекордних, найбільших у країні 45,8% у 2017 р. до рекордних, найменших 25,3% у 2019 р., що менше за середній показник по країні на 4,6%. Причому це зменшення в основному сталося за рахунок різкого збільшення кількості прихильників східнослов'янських цінностей: за два роки з 38,8% до 63,0%, тобто в 1,6 раза. Майже так само, в 1,5 раза, скоротилась чисельність тих, кому цілком або скоріше близькі цінності країн Західної Європи: із 17,4% у 2017 р. до 11,8% у 2019 р. Даний показник є найменшим у країні, що не може не викликати тривогу. Невпевнені кроки влади до врегулювання ситуації на Донбасі, недостатня економічна та моральна підтримка жителів, близькість до бойових дій і російська пропаганда зробили так, що регіон різко віддаляється від декларованого вектора руху до норм і цінностей країн Західної Європи.

У Центральному регіоні за два роки теж суттєво зросла кількість тих, хто не зміг визначитись у виборі між європейськими та східнослов'янськими цінностями: їх стало на 9,5% більше. Незначуще, всього на 1,3%, зросла загальна кількість прихильників європейських цінностей. Як показав аналіз даних, кількість людей у Центральному регіоні, яким були близькі східнослов'янські цінності, скоротилась за два роки на 9,8%, із 45,7% до 35,9%, тобто майже на відсоток більша кількість тих, хто не зміг визначитись.

Єдиним на теренах України, жителі якого продемонстрували впевнений рух у бік Європи у ціннісному плані, став Західний регіон. Здавалося б, що в регіоні, наближеному до західного кордону, жителі якого мають тісні культурно-історичні, економічні та побутові зв'язки з такими європейсь-

кими країнами, як Польща, Чехія, Угорщина, має відбуватися чітка ціннісно-нормативна самоідентифікація населення. Однак дослідження показує, що у 2017 р. 22,1% респондентів було важко відповісти на питання про їхні ціннісні вподобання. У 2019 р. ця кількість зросла на 4%, до 26,1%, що дорівнює майже чверті населення регіону. Цей показник нижчий (на 3,8%) за показник у цілому в країні, але є найменшим серед даних по регіонах. Підтвердилася гіпотеза про проєвропейську орієнтацію значної частини населення регіону: її однозначно підтримує практично чверть населення (26,1%), що на 10,1% більше, ніж у цілому по країні. Якщо традиції, цінності та норми поведінки країн Західної Європи у 2017 р. скоріше підтримувало 16,3% респондентів, то у 2019 р. їх стало на 10,0% більше (27,3%). Таким чином загальна підтримка даних уподобань зросла за два роки з 40,6% до 53,4%, це найвищий показник по країні, тобто більше половини населення Західного регіону підтримує рух до європейських цінностей. Кількість прихильників традицій, цінностей і норм поведінки східнослов'янських країн скоротилась майже вдвічі. Скоріше чи повністю їх вважали близькими до своїх 37,3% населення у 2017 р. проти 19,5% у 2019 р. Спостерігається свідоме збільшення тяжіння населення Західного регіону до цінностей країн Західної Європи.

Зіставлення відповідей респондентів про близькість їм традицій, цінностей і норм поведінки громадян країн Західної Європи та східнослов'янських країн показало досить тривожну тенденцію. Жителі Півдня та значною мірою Донбасу стають більш прихильними до східнослов'янських цінностей, тоді як жителі Центру та особливо Заходу мають чітку проєвропейську ціннісну орієнтацію.

Дослідження виявило, що за два роки після введення в дію безвізового режиму на тлі суспільної невизначеності суттєво зросла кількість українців, що перебувають у стані ціннісної дезадаптації, таких, що не можуть чітко визначитись, яка система цінностей їм близька.

Поглиблюється розмежування між Східним та Західним регіонами за ціннісними ознаками. Практично за два роки спостережень це розмежування набуло ознак розколу. Подолання цього розколу приведе до консолідації та просуван-

ня на шляху до створення нового суспільного ладу, але для цього треба проводити зважену політику, обережно, з повагою ставитися до ціннісних та нормативних уподобань населення різних регіонів держави, враховуючи їхні культурно-історичні особливості.

Дослідження виявило, що одного декларування просування України до європейських традицій, цінностей і норм європейської спільноти замало. Потрібно для цього створювати соціально-економічні, політичні та соціокультурні передумови.

Для досягнення суспільної злагоди необхідно підвищувати рівень життя українського народу до рівня хоча б найближчих європейських сусідів. Тоді простіше буде сформувати у населення чіткіше уявлення про демократичні цінності та норми, що мають панувати у розвинених суспільствах.

Джерела

Піча, В. М., Піча, Ю. В., Хома, Н. М. [та ін.]. (Уклад.). (2002). *Соціологія: терміни, поняття, персоналії*. Київ: Каравела, Новий світ-2000.

Ценности. Отримано з <https://europarlamentti.info/ru/Cennosti-iceli/cennosti/>

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК У СУЧАСНОМУ СВІТІ: КРИТЕРІЇ, ДОСЯГНЕННЯ, ОРІЄНТИРИ

Стаття містить соціально-історичний аналіз економічного розвитку глобального суспільства, висвітлює основні цілі й орієнтири людського розвитку в сучасному світі.

Ключові слова: економічне зростання, сталий розвиток, державні соціальні витрати, ринок праці, освіта.

Статья содержит социально-исторический анализ экономического развития глобального общества, освещает основные цели и ориентиры человеческого развития в современном мире.

Ключевые слова: экономический рост, устойчивое развитие, государственные социальные расходы, рынок труда, образование.

The paper analyses economic development of global society from a socio-historical perspective. Special attention is given to the main goals and benchmarks for human development in the present-day world.

Keywords: economic growth, sustainable development, public social spending, labour market, education.

В умовах глобалізації та універсалізації економічних процесів у сучасному світі виникає необхідність класифікації та оцінювання досягнень як загальносвітового розвитку в цілому, так і кожної країни зокрема. Розв'язанням даного завдання стає складання різних міжнародних рейтингів, при цьому практично всі вони, фіксуючи кількісні показники економічної сфери держав, містять оцінку якості зростання, а також прогноз на майбутнє, заснований на взаємовпливі цих чинників. Тим самим підтверджується чітке розмежування між економічним зростанням і соціальним розвитком.

Однак у науковому дискурсі актуальним залишається питання критерію соціального прогресу і розвитку, та можливостей його застосування до економічних реалій. Якщо у фундаментальному філософському розумінні розвиток – це якісне змінювання, що має загальний масштаб і відбувається на всіх рівнях буття [Миронов, 2005, с. 477], то соціоекономічне трактування орієнтується на пошук балансу між економічним (кількісним) і соціальним (якісним) зростанням. Одним

із показників такого балансу у світовому вимірі названо сталий економічний розвиток, що передбачає зростання за цілою низкою ознак. Так, у дослідженнях Світового банку наголошується, що економічне зростання має супроводжуватися перетвореннями в соціальному плані, у сфері розвитку людини, і тільки в такому разі воно може називатися стійким. Крім цього, воно повинно мати всеохопний характер («економічне зростання стійке тільки тоді, якщо воно охоплює все населення в цілому, і особливо – найбільш вразливі групи») [Ukraine Growth: p. 6].

Чи можна назвати сучасні процеси у глобальній економіці прогресивним розвитком і стійким економічним зростанням? З одного боку, як демонструють світові історичні дослідження, у планетарному масштабі сучасне людство досягло вражаючих як соціальних, так і економічних показників. За окремими підрахунками, тисячоліття тому глобальний прибуток на особу на день становив приблизно 2 \$ (якщо вимірювати в доларах США 2011 р.), і протягом майже тисячі останніх років цей показник для світу в цілому залишався практично в зазначених межах, лише зрідка змінюючись локально і на нетривалий час. Каталізатором різкого і довгострокового економічного зростання стала індустріалізація, що охопила спочатку лише певну кількість країн, але завдяки якій, однак, у період із 1800 до 1900 рр. ВВП на людину на день подвоївся. Інакше кажучи, за одне століття середньосвітовий прибуток виріс більш ніж удвічі порівняно з попередніми 18-ма століттями разом. До 2016 р. цей показник збільшився до 40 \$ наособк, однак при цьому економіки різних країн і континентів досі перебувають у нерівних умовах і демонструють різні темпи зростання: якщо у США це значення становить 145 \$ на особу на день, то в Африці в цілому – найбіднішому континенті світу – всього 13\$. Згідно з прогнозами, якщо зазначені тенденції триватимуть, глобальний прибуток на особу на день сягне 166 \$ у 2100 р.; при цьому в США він становитиме приблизно 605 \$ на особу на день [Marian, 2019].

Дослідник Гарвардського університету С. Пінкер стверджує, що прогрес, якого досягло людство на даний час, є безпрецедентним, причому як у плані матеріального, так і духовного розвитку. Пов'язано це передусім із утвердженням ідей гуманізму, зародження якого відбувалося ще в епоху Про-

світництва; даний історичний період іноді називають гуманітарною революцією, оскільки з нього починається умовний відлік поступового скасування жорстоких (з точки зору сучасної людини) практик, які були звичайним явищем у різних цивілізаціях протягом тисячоліть (таких як рабство, публічні страти, дитяча праця і т. д.) [Pinker, 2018: р. 13]. З часом відбувається гуманізація суспільства у планетарному масштабі, і наступним її етапом стає підвищення рівня і якості життя всього населення, що передбачає поліпшення не тільки матеріальних умов існування, а й надання можливостей для розвитку. Основна теза, що наразі висувається ООН щодо людського розвитку, полягає ось у чому: всі люди повинні мати можливість жити тим життям, яке має для них цінність; доступ до основних елементів гідного життя не повинен пов'язуватись із платоспроможністю людей... Найважливішими аспектами в глобальному суспільному розвитку згідно з концепцією ЛР ООН є: добробут, соціальна справедливість і рівноправність. Проте пріоритет у цій сукупності належить принципу рівності можливостей [Доклад о человеческом развитии 2014: с. 8].

Отже, стійке економічне зростання в сучасному розумінні передбачає не тільки збільшення матеріального добробуту, а й примноження можливостей для розвитку; при цьому воно потребує загального характеру поширення і перспективи розширення в майбутньому. Життєво важливо при цьому забезпечити умови, за яких майбутні покоління мали б такі ж або навіть ширші можливості [Доклад о человеческом развитии 2016: с. 4]. У перспективі економічне зростання має стати запорукою розширення доступу більшої кількості людей до нових можливостей, які забезпечують не тільки нагальні потреби, а й розвиток здібностей, компетенцій, отримання знань і навичок, самореалізацію.

Сталий розвиток не може відбуватися в обмеженому просторі однієї або кількох країн і навіть континентів; при цьому він неодмінно повинен задіяти всі сфери життя суспільства. Крім того, деякі соціальні цілі (наприклад, боротьба з бідністю, прийнята ООН у 2015 р. як одна з 17 цілей сталого розвитку) стають актуальними для всього людства, а їх досягнення тягне за собою перспективу економічного зростання для світу в цілому. Інші 16 ЦСР охоплюють широкий спектр сучасної

соціальної проблематики – від боротьби з нерівністю і зміною клімату до якісної освіти й гідної роботи.

Зміна світової громадської думки щодо глобальних проблем відбулася за історично невеликий проміжок часу. С. Пінкер у своєму циклі лекцій, які було організовано економічною й соціальною радою ООН, зауважує: «...ще сто років тому, якби ви поставили собі за мету боротьбу з бідністю, вас би засміяли. А сьогодні в числі інших таку мету ставить перед собою ООН» [Все не так плохо..., 2019].

Насправді за останні два століття інтенсивних економічних перетворень населення світу в цілому значно поліпшило свій життєвий рівень. Голод викоринений майже в усіх регіонах (притому, що ще століття тому регулярний голод у деяких країнах світу вважався звичайним соціальним та економічним явищем). 1800 р. у Франції, на той момент одній з найрозвиненіших країн світу, середньостатистична кількість продуктів харчування на особу на день містила всього 1846 ккал. У 2013 р. кількість продуктів харчування на особу на день в Африці, найбіднішому континенті світу, становила 2624 ккал [Marian, 2019]. Поліпшення якості життя людини (насамперед – розв'язання проблеми голоду), як припускає С. Пінкер, стає основним стимулом для розвитку гуманітарного потенціалу суспільства. Саме фізіологічна забезпеченість енергією людства у глобальному масштабі (за підрахунками фізіологів цей поріг становив 2000 ккал. на день на людину) дала можливість переорієнтувати цілі з короткострокового виживання на довгостроковий розвиток не тільки окремого класу, а й усієї цивілізації [Pinker, 2018: р. 20].

Зростання добробуту (як держави, так і окремої особи) дає змогу витратити кошти на охорону здоров'я, тому ще одним наслідком економічного зростання стає помітне збільшення тривалості життя людини: якщо в 1870 р. очікувана середня тривалість життя в Європі, США і світі в цілому становила 36, 35 і 30 років відповідно, то сьогодні дані показники збільшилися більш ніж удвічі і становлять 81, 79 і 72 роки відповідно. У 1800 р. показник дитячої смертності становив трохи менше половини дітей, які не дожили до п'ятирічного віку (43% у світовому вимірі); на сьогодні цей показник становить близько 4% у даній віковій групі [Marian, 2019].

Відповідно ще одна гуманітарна сфера, в якій зафіксовані суттєві прогресивні зміни, – це освіта. Порівняно з 1800 р., коли 88% мешканців Землі були неписьменними, зараз кількість такого населення скоротилася і становить близько 13% загальносвітового (зі значним зростанням за цей період чисельності світового населення). За зауваженням С. Пінкера, показники IQ середньостатистичної людини нині демонструють вищий рівень, ніж рівень 98% населення минулого століття, а можливість здобути середню освіту має набагато більша кількість дітей, ніж століття тому [Все не так плохо..., 2019]. Доктрина ООН, пропонуючи як пріоритетну мету виконання всіма країнами світу зобов'язань про загальну безкоштовну середню освіту, передбачає: якщо в світі вдасться досягти загального здобуття повної середньої освіти до 2030 р., то в такому разі прибуток на душу населення може зрости на 75% до 2050 р., що дасть змогу на 10 років скоротити термін досягнення мети з ліквідації бідності [Всемирный доклад по мониторингу образования, 2017: с. 14].

При цьому вже зараз очевидно, що навіть повна середня освіта не є достатньою для сучасної людини, яка виходить на ринок праці. За даними дослідження McKinsey Global Institute, якщо у США на працю, що використовує фізичні та ручні навички, припадало 90 мільярдів відпрацьованих годин у 2016 р., то до 2030 р. цей обсяг зменшиться на 11%; у Західній Європі цей показник, що становить 113 мільярдів відпрацьованих годин, зменшиться на 16% у той самий проміжок часу. Трудова діяльність, що передбачає використання базових когнітивних навичок (таких як базова грамотність та базові математичні здібності, необхідні касирам та іншому персоналу, зайнятому обробкою даних низького рівня складності), складаючи в 2016 р. 53 млрд відпрацьованих годин у США, зменшиться на 14% до 2030 р.; у Західній Європі цей обсяг (62 млрд годин) також зменшиться на 17%. Водночас обсяг праці з використанням вищих когнітивних навичок (обробка інформації високого рівня, яку використовують у своїй роботі аналітики, лікарі, редактори, бухгалтери), становлячи 62 млрд відпрацьованих годин у США у 2016 р., збільшиться на 9%; у Західній Європі він зросте з 78 млрд годин на 7%. Соціальні та емоційні навички (комунікація, здатність до безперерв-

ного навчання, адаптивність і вміння створювати бізнес-проекти), що становлять у 2016 р. 52 млрд годин у США і 67 млрд годин у Західній Європі, збільшаться на 26% і на 22% відповідно. Нарешті, найбільша затребуваність у майбутньому торкнеться технологічних навичок – інженерія, ІТ, дослідницькі роботи – потреба в них зросте з 31 млрд годин у США на 60% і з 42 млрд годин у Західній Європі – на 52% [Skill shift automation..., 2018].

З упровадженням досягнень науково-технічного прогресу в економіку вимоги до сучасної людини, що виходить на ринок праці, у вигляді певного обсягу знань, умінь, навичок, необхідних для будь-якої професійної діяльності, не тільки зростають, а й потребують постійного оновлення. У зв'язку з цим ЦУР, затверджені на період до 2030 р., передбачають можливість навчання протягом усього життя для всіх, тобто процесу, який триває з самого народження і протягом усіх етапів життя [Всемирный доклад по мониторингу образования, 2017: с. 2].

Тому пріоритети масової свідомості, спрямовані на отримання найвищого рівня освіти, як і більш повного людського розвитку, стають дедалі більш виправданими, що доводиться як міжнародними, так і вітчизняними емпіричними дослідженнями тенденцій ринку праці.

За даними доповіді «The Future of Jobs 2018» Міжнародного економічного форуму, рівень автоматизації у світовій економіці до 2022 р. сягне 42% (це означає, що така кількість світової праці буде виконуватися машинами, а 58% усе ще припадатиме на людську працю); однак до 2025 р. співвідношення зміниться, і вже більше половини виконуваної роботи (52%) здійснюватиметься машинами, а 48% – людиною. Саме таке потужне впровадження технологій в економіку потребуватиме загального підвищення кваліфікації та освіти глобального населення: до 2022 р. в середньому кожному жителю планети знадобиться додатково до вже наявного ще 101 день навчання. Водночас нестача фахівців з вищою освітою, згідно з прогнозами, у світовому масштабі ризикує зрости у найближчій перспективі до 40% [The Future of Jobs, 2018].

Прогнозованим соціально-економічним наслідком автоматизації буде скорочення робочих місць низької кваліфікації, що потребують в основному невисокого рівня освіти й

володіння кількома нескладними навичками, що передбачають виконання простих рутинних операцій. І цей сценарій зумовлюється логікою прогресивного економічного розвитку, з яким рано чи пізно зіткнеться будь-яка країна.

Екстраполюючи ці тенденції для глобальної робочої сили, діапазон оцінок відтоку робочих місць у період до 2022 р. вказує на те, що 75 мільйонів робочих місць можуть бути витіснені вищевказаними тенденціями; разом з тим 133 мільйони додаткових нових місць можуть знадобитись економіці одночасно [Cann, 2019].

Отже, центральне місце в державній політиці в галузі зайнятості має займати збільшення робочої сили, яка оволоділа надійними навичками, здатної до перепідготовки і безперервного підвищення кваліфікації, що дає змогу забезпечити впевненість у майбутньому, а в сфері освіти – забезпечення вільного доступу всіх громадян до будь-якого рівня освіти протягом усього життя. Як справедливо зауважував А. Маршалл, справжні економісти однакостайно вважають, що саме такі витрати дають справжню економію, а відмова від істотних витрат на народну освіту є, з точки зору інтересів країни, і помилковим, і аморальним рішенням [Маршалл: с. 51].

Аналізуючи всі перелічені досягнення в економічному й соціальному розвитку, можна з повним обґрунтуванням стверджувати, що чималий прогрес у зазначеній сфері глобальним суспільством досягнутий. Разом з тим потреби сучасної людини також зростають, стаючи обов'язковими вимогами до держави й соціуму. Поняття мінімальної заробітної плати, надійного соціального захисту, гідного пенсійного забезпечення мають стати невід'ємною складовою функціонування державної політики; до них додаються вимоги екологічної безпеки, доступної освіти і можливості підвищення кваліфікації протягом усього життя, визначаючи тим самим сутність процесу підвищення соціальних стандартів. Однак і соціум пред'являє сучасній людині цілий ряд вимог до оволодіння навичками, знаннями, кваліфікацією, і в цьому сенсі даний перелік також кратно збільшився порівняно з минулим століттям.

Дотримання політики високих соціальних стандартів зумовлює обов'язкову участь держави в регулюванні економіч-

них процесів, її роль як головного суб'єкта соціальної політики в сучасному світі. І ця вимога проявляється не тільки в пострадянських країнах як відгомін практики патерналістських відносин людини і держави; в тому ж руслі висловлюється більшість громадян інших країн. Теза про посилення подібної участі знаходить своє підтвердження в соціологічних опитуваннях, причому жителі різних в усіх відношеннях країн (стосовно економічного укладу, рівня життя, культури, віросповідання і т.д.) виразно висловлюються за збільшення впливу свого уряду в економіці, розуміючи під цим передусім захист інтересів більшості населення.

За даними дослідження Global Poll 2017, що було здійснено Міжнародною конфедерацією профспілок (ITUC) у 16 країнах світу і репрезентує думку 53% світового населення, більшість опитаних у даних країнах (від 89% до 94%) вважають, що необхідно збільшити роль держави в забезпеченні належного рівня соціального захисту, доступу до освіти й охорони здоров'я, гідних пенсійних доходів, оплачуваної декретної відпустки і виплат з безробіття. Актуальність цих вимог фіксувалась і п'ять років тому, в Global Poll 2012. Крім того, переважна більшість опитаних у 2017 р. (93%) вважають для себе важливою роль уряду в обмеженні корпоративних зловживань і в затвердженні верховенства закону. На думку голови Міжнародної конфедерації профспілок С. Барроу (Sharan Burrow), така однастайність викликана тим, що під час економічної кризи більшість урядів майже повністю відмовилися від відповідальності за політику зайнятості, результатом чого стала масова незахищеність працездатного населення (73% респондентів глобального опитування турбуються про втрату своїх робочих місць, і майже половина опитаних (44%) вважають, що наступне покоління в їхній країні не знайде гідної роботи). Найбільш песимістичні в останньому питанні – респонденти Південної Кореї (69% відповідей «малоймовірно»), ПАР (66%), Франції (65%), Японії (61%) і Гватемали (58%). Більш оптимістично налаштоване населення зростаючих економік – Данії (85% відповідей «імовірно»), Індії (81%), Китаю (76%) і, що цікаво, Бразилії (69% позитивних відповідей) – тут респонденти сподіваються, що ситуація для наступного покоління зміниться на краще [Global Poll 2017: р. 58–88].

При цьому, як уже зазначалося, спрямування державних коштів у фінансовий сектор у період економічної кризи є серйозним прорахунком державної політики. Набагато кориснішим як у соціальному, так і в економічному сенсі є вкладення коштів у людський розвиток, зокрема – в освітні програми і створення висококваліфікованих робочих місць. У розвинутій економіці спостерігається зростання інтелектуального змісту трудової діяльності (особливо – в інноваційних сферах виробництва), що стає стимулом для підвищення рівня і якості освіти і має бути враховано в державній політиці. Саме в цьому контексті більшість населення бачить вирішальну роль уряду своєї країни.

Створення робочих місць в українській суспільній свідомості бачиться основним способом виведення з кризи вітчизняної економіки. На запитання, поставлене в моніторингу 2017 р. «Які заходи потрібні для виведення вітчизняної економіки з кризи?», максимальна кількість опитаних (42,3%) погодилися з варіантом «Створення нових робочих місць переважно на великих промислових підприємствах» і майже стільки ж (39,5% опитаних) вказали варіант «Створення нових робочих місць переважно в малому і середньому бізнесі». У цілому 81,8% респондентів вважають найефективнішим способом виведення економіки з кризи створення необхідної кількості робочих місць.

Що стосується думки українського населення з приводу значення основних соціальних потреб, то вона практично збігається з вищенаведеними даними глобального опитування. Згідно з результатами моніторингу 2019 р. в українському суспільстві найважливішими соціальними вимогами людини визначаються: матеріальний добробут (51,1% респондентів), справедливість (44,6%), соціальна захищеність (43,1%). Більшість громадян в українському суспільстві обирає принаймні дві із зазначених альтернатив під час відповіді на запитання «На Вашу думку, що із зазначеного є найважливішим для людини в суспільстві?».

Актуальність проблеми матеріального добробуту підтверджується і в інших відповідях на запитання моніторингу. Так, визначаючи своє матеріальне становище за останні 2–3 місяці майже третина опитаних (32,2%) обирають варіант «Виста-

чає лише на продукти харчування» і трохи більше третини (38,1%) вважають, що їм «вистачає на прожиття»; в цілому ж більше трьох чвертей опитаних українських громадян оцінюють свій матеріальний рівень на 4 і менше балів із 7 можливих. При цьому «роботи, що підходить», не вистачає більш ніж третині (39,8%) опитаних, вистачає – 33,5% опитаних, «необхідної медичної допомоги» не вистачає 44% респондентів, вистачає – 28,4%. Такі відповіді свідчать про невиконання державою своїх зобов'язань щодо забезпечення соціальними гарантіями у сфері матеріального добробуту та медичної допомоги.

Щодо уявлень про соціальну справедливість, то більшість громадян бачить її сутність насамперед у рівномірному і легітимному розподілі матеріальних благ. На питання моніторингу 2019 р. «Наскільки справедливим сьогодні в Україні є розподіл багатства (нерухомість, фінансові накопичення, товари тривалого вжитку тощо)?» цілком (скоріше) справедливим такий розподіл визнали 6,9% респондентів, скоріше несправедливим – 27,2% респондентів, зовсім несправедливим – 59,5% респондентів. Практично той же розподіл спостерігається у відповідях на питання «Наскільки справедливою сьогодні в Україні є система формування заробітної плати найманих працівників?»: цілком (скоріше) справедливою її визнають 10% опитаних, скоріше несправедливою – 29,4%, зовсім несправедливою – 54,1% опитаних.

На думку фахівців Всесвітнього банку, нинішня економічна модель України взагалі не відповідає «Цілям сталого розвитку». Глибока рецесія, знецінення та звуження державних витрат спричиняє значне скорочення наявних доходів населення. Незважаючи на високий рівень грамотності, велику кількість студентів та університетів, міжнародні дані все більше свідчать про те, що подібні стійко високі і зростаючі показники не супроводжуються якісними результатами в економіці України (такі показники, як кількість зареєстрованих патентів на душу населення, показник здатності застосовувати знання і т.д., залишаються низькими) [Ukraine Growth: p. 6–11]. Натомість ці досягнення в ЛР використовують інші країни світу, в які спрямовуються міграційні потоки кваліфікованих спеціалістів. За даними ООН, Україна входить у топ-3 країн Центральної та Східної Європи за обсягом ІТ-ринку

та відповідного кадрового потенціалу: висококваліфіковані ІТ-спеціалісти є однією з конкурентних переваг країни. Однак існуюча тенденція відтоку таких фахівців за кордон свідчить про необхідність вжиття негайних заходів щодо збереження кадрового ресурсу в країні та спрямування освітнього потенціалу в українську економіку [Цілі сталого розвитку: Україна, 2015].

В українських реаліях дуже важливо навіть за цих обставин зберегти освітні досягнення держави, не знижувати рівня соціальних стандартів в освіті, не обмежувати доступності до всіх її рівнів і запобігти, з одного боку, її елітизації, а з іншого – примітивізації та знеціненню. Не менш важливим є й забезпечення основних вимог українських громадян – створення робочих місць, забезпечення гідною працею та зарплатою.

Глобальний вимір свідчить, що люди в усіх країнах світу поділяють загальні цінності відносно взаємозалежних соціальних проблем, адже глобальні економічні процеси викликають схожі наслідки в усіх державах. За підсумками останнього десятиліття жорстка економія коштів, що мали б бути направлені на соціальний розвиток, має негативні наслідки на приблизно 5,8 млрд осіб, або 75% світового населення. Згідно з прогнозом МВФ нова хвиля суворої економії, яка поступово стає «ною нормальністю», у 2020–2021 рр. торкнеться 130 країн світу. Тобто для мільярдів мешканців різних країн це означає кризу на ринку праці, погіршення умов життя, зростання нерівності й соціального невдоволення [Ortiz, Cummins, 2019].

Єдиним засобом уникнення проблем, що насуваються, є створення об'єктом економіки людини, а метою – людський розвиток та всебічне задоволення можливостей для нього.

Джерела

Миронов, В. В. (Ред.) (2005). *Філософія: учебник для вузов*. Москва: Норма.

Ukraine Growth. Study Final Document. Faster, lasting and kinder. Public Disclosure Authorized. Retrieved from [Ukraine-Growth-Study-Final-Document-Faster-Lasting-and-Kinder](#).

Marian L. Tupy. (2019). *The Miracle of Industrialization*//FEE Foundation for economic education. Retrieved from <https://fee.org/articles/the-miracle-of-industrialization/>.

Pinker, S. (2018). *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*. New York: Viking An imprint of Penguin Random House LLC, 375 Hudson Street.

Доклад о человеческом развитии 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости (2014). Отримано з [https:// HDR-2014-Summary-Russian.pdf](https://HDR-2014-Summary-Russian.pdf).

Доклад о человеческом развитии 2016. Человеческое развитие для всех и каждого. Отримано з http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_RU_Overview_Web.pdf.

Все не так плохо: знаменитый профессор из Гарварда о прогрессе, которого достигло человечество. (2019). Получено из <https://news.un.org/ru/story/2019/06/1356401>.

Всемирный доклад по мониторингу образования. Образование в интересах людей и планеты: построение устойчивого будущего для всех. (2017). ЮНЕСКО. Получено из <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002457/245752R.pdf>.

Skill shift automation and future of the workforce. (2018). Retrieved from <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/globalthemes/future-of-organizations/skill-shift-automation-and-the-future-of-the-workforce/mgi-skill-shift-automation-and-future-of-the-workforce-may-2018.ashx>.

The Future of Jobs 2018. (2018). Retrieved from <http://reports.weforum.org/future-of-jobs-2018/>.

Cann, O. (2019). *10 reasons to be optimistic in 2019*. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/10-reasons-for-optimism-in-2019/>.

Маршалл, А. *Принципы экономической науки*. Получено из <http://www.library.fa.ru/files/Marshall.pdf>.

Global Poll 2017. International Trade Union Confederation. Retrieved from <http://www.ituc-csi.org>.

Цілі сталого розвитку: Україна. Завдання та індикатори. (2015). Отримано з <http://bit.ly/SDGsUkraine>.

Ortiz, I., & Cummins, M. (2019). *Austerity: The New Normal. A Renewed Washington Consensus 2010–24. Working Paper October*. Retrieved from https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/austerity_the_new_normal_ortiz_cummins.pdf.

СУБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН У СУСПІЛЬСТВІ НЕСТІЙКОЇ ІНСТИТУЦІЙНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ КООРДИНАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено проблемі концептуалізації соціальної агентності в ситуаціях нестійкої інституційності. Обґрунтовується необхідність залучення до теоретичного конструкту концептуальних положень, напрацьованих у дослідженнях інституціоналізації, агентності та соціальних змін. Огляд усіх зазначених напрямів підтверджує, що в кожному з них не існує однозначних концептуалізацій, водночас в усіх є теоретичні конструкти, які взаємодоповнюють один одного під час аналізу суб'єктів змін в умовах нестабільності. Запропоновано теоретичну схему аналізу, яка поєднує підходи неінституціоналізму (Д. Норт), постструктуралізму (П. Бурдьє) та теорії соціальних змін (П. Штомпка).

Ключові слова: агенти змін, суб'єкти змін, соціальні зміни, соціальна нестабільність, інституційна нестійкість.

Стаття посвячена проблеме концептуализации социальной агентности в ситуациях неустойчивой институциональности. Обосновывается необходимость привлечения к теоретическому конструкту концептуальных положений, наработанных в исследованиях институционализации, агентности и социальных изменений. Обзор всех отмеченных направлений подтверждает, что в каждом из них не существует однозначных концептуализаций, в то же время во всех есть теоретические конструкты, которые взаимодополняют друг друга во время анализа субъектов изменений в условиях нестабильности. Предложена теоретическая схема анализа, которая сочетает подходы неинституционализма (Д. Норт), постструктурализма (П. Бурдьє) и теории социальных изменений (П. Штомпка).

Ключевые слова: агенты изменений, субъекты изменений, социальные изменения, социальная нестабильность, институциональная неустойчивость.

The focus of this research paper is on the problem of conceptualising social agency in the context of unstable institutionality. The author argues for the necessity of incorporating this theoretical construct into conceptual frameworks developed through studies on institutionalisation, agency

and social change. An overview of these research strands indicates that none of them has a clear-cut conceptualisation of the above phenomenon; on the other hand, they have theoretical constructs that complement each other during the analysis of change actors and agents in the context of instability. The paper concludes with a theoretical scheme combining D. North's new institutionalism with P. Bourdieu's post-structuralist approach and P. Sztopka's theory of social change. The proposed scheme can be used to analyse agents of social change along with institutions.

Keywords: *agents of change / change agents, actors of change / change actors, social change, social instability, institutional instability.*

Попри величезну кількість досліджень, присвячених трансформаціям українського суспільства, дотепер у вітчизняному соціологічному дискурсі фактично не представлена тема агентів соціальних змін. Існуючі в соціології концепції соціальної агентності описують дію агентів змін переважно за умов соціальної стабільності. Натомість наше суспільство перебуває в стані інституційної нестійкості. У цих умовах процеси відновлення стійкої інституційної структури та досягнення соціального балансу потребують перетворень, детермінованих активними діями агентів змін. Виходячи з цього актуальним видається розроблення проблематики агентності, визначення специфіки реалізації її різних форм за умов нестабільності. На часі осмислення конфігурації ключових агентів змін на сучасному етапі розвитку українського суспільства та оцінювання їх впливів у різних сферах.

Не можна сказати, що тема агентності взагалі не досліджується в Україні. Існує, наприклад, значний доробок у дослідженні волонтерського руху як специфічного різновиду агентності. Можна познайомитися з дисертаціями, захищеними з цієї проблеми соціологами, психологами, юристами, педагогами [Юрченко, 2009; Лях, 2009; Вашкович, 2018; Круцюк, 2019]. Проте бракує цілісного аналізу дії різних агентів, яка спричинює зміни в ключових царинах життя. Метою цієї статті є позначення теоретичних координат, які дали б можливість провести комплексне дослідження агентності в умовах нестійкої інституційності.

Перехідні суспільства, до яких належить й українське, характеризуються складними перетвореннями всіх ключових соціальних інститутів. Відповідно для оцінювання ролі

і внеску у цей процес різних суб'єктів змін необхідно насамперед визначити особливості інституціоналізації сучасного українського суспільства. Інституціоналізація позначається дослідниками як мультिवаріантний і складний для операціоналізації концепт [Gunther, 2002], який по-різному розробляється послідовниками Вебера і Парсонса. За Вебером інституціоналізація – процес творення легально-раціональної системи інститутів, що включає як індивідуальний рівень, на якому творяться норми, так і системний, на якому формується структура (Ф. Селжнік, Дж. Колеман, Дж. Гоманс, Г. Блумер, П. Блау). За Парсонсом інституціоналізація – це інтеграція очікувань акторів, які складають релевантну інтерактивну систему ролей, об'єднану спільними цінностями. Індивіди можуть впливати на процес інституціоналізації лише через систему ролей і норм, які зумовлюють їхню поведінку (Н.Смелзер, К. Девіс, В.Мур).

Подальший розвиток структурно-функціонального підходу пов'язаний із творчістю С. Гантінгтона [Хантінгтон, 2004]. Він звертає увагу на те, що швидкі соціальні зміни супроводжуються швидкою мобілізацією нових груп у політичному житті в поєднанні з повільним розвитком соціальних інститутів, тобто фактично визначає, що суспільства, які переживають трансформаційні процеси, мають ознаки нестійкої інституційності. За Гантінгтоном інститути – сталі, значимі й такі, що відтворюються, форми поведінки; інституціоналізація – процес, унаслідок якого інститути отримують свої цінності та стабільність. Доробок Гантінгтона цінний також з огляду на те, що ним запропоновані критерії визначення рівня інституціоналізації; здатність до адаптації, або гнучкість; складність, автономність; узгодженість. Коротко їх можна охарактеризувати так:

- *адаптивність/ригідність*. Функція тиску з боку оточення та віку організації. Чим більше вимог ззовні і чим старіша організація, тим вища її адаптивність. Ригідність більше притаманна молодим організаціям. Здатність до зміни функціональності – ознака високого рівня інституціональності;

- *складність/простота*. Чим складніша організація (структурно та функціонально), тим вищий рівень її інституціоналізації;

- *автономність/підкорення*. Незалежність від інших суспільних утворень та способів поведінки, політична організація не є інструментом конкретної групи, виразником лише її інтересів;

- *узгодженість/розпорошеність*. Високий рівень згоди щодо функціональних кордонів організації та процедур розв'язання конфліктів усередині неї [Хантингтон, 2004: с. 32–42].

Спираючись на ці положення, можна не лише оцінити рівень інституціоналізації різних сфер суспільного життя, а й обґрунтувати тенденцію до зростання ролі громадянських практик, особливо у громадсько-політичній сфері, оскільки саме стан перехідності відкриває новий публічний простір, у якому через участь громадян у політичному процесі та безпосередньому врядуванні відбувається перетворення приватних індивідів на громадян, які усвідомлюють суспільні інтереси.

Найдоцільнішим у ракурсі дослідження демократичного транзиту видається розгляд інституціоналізації в динамічному аспекті, а отже концептуальна рамка неоінституціоналізму. У межах цього напряму виділяють соціологічний неоінституціоналізм (П. ДіМаджіо, В. Пауел), який акцентує обмеженість дій акторів культурним та організаційним контекстом, та інституціоналізм раціонального вибору (Д. Норт), згідно з яким інститути – це обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми. На його думку, інституційні обмеження включають як заборони індивідам здійснювати певні дії, так і вказівки, за яких умов окремим індивідам дозволені деякі дії. Відповідно інституційні рамки визначають, які саме організації виникають і як вони змінюються. Проте й організації, що об'єднують людей, які прагнуть спільно досягти власної мети, впливають на процеси зміни інституційних рамок [Норт, 1997: с. 19–20]. В українському науковому дискурсі вже відмічалось, що неоінституціоналістські теорії мають значний евристичний потенціал саме щодо аналізу перехідних суспільств, оскільки тут зміни формальних інститутів здійснюються під впливом неформальних практик акторів [Колодій, 2011], проте й дотепер головна увага дослідників зосереджена на формальних інститутах, а не на діяльності агентів. Водночас, виходячи з концепції здійснення вибору в рамках обмежень, саме роль неформальних акторів

є вирішальною для інституційних перетворень у суспільстві нестійкої інституційності, яке характеризується такими ознаками, як високий рівень невизначеності і слабкий контроль за дотриманням правил.

Варто також долучити до теоретичної схеми нашого дослідження концептуалізацію процесів деінституціоналізації і становлення нових соціальних інститутів, здійснену Є. Головахою та Н. Паніною. Вони запропонували бачення інституціоналізації як сукупності таких процесів: 1) становлення і прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій та ритуалів); 2) створення організаційних структур, які відповідають за артикуляцію й порядок дотримання цих правил і становлять соціальну структуру інституціоналізованої поведінки; 3) формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил і організованих структур, що відбиває погоджуваність людей із цим інституціональним порядком [Головаха & Паніна, 2001]. Водночас те, що інституційно легітимується ставленням масових суб'єктів, народжується у кризовому суспільстві завдяки діям активної меншості, зокрема агентів змін.

Наступна теоретична лінія дослідження має бути вибудована у площині проблематики агентності. Ця тема належить до найбільш теоретично затребуваних і активно обговорюваних у сучасній соціології. У дискусії щодо агентності, яка розгорнулася навколо відомої дихотомії Гіденса про агентність і структуру [Гидденс, 2003], взяли участь практично всі важковаговикі соціологічного метатеоретизування – від Александра, який вважав, що треба розплутати плутанину між актором і агентом: [Alexander, 1992], до Колінза, на думку якого, риторика агентства/структури «є концептуальною балаканиною» [Collins, 1992].

За Гіденсом агентність – це наявність рефлексії та креативності у будь-яких діях (практиках, вчинках), що їх здійснюють індивід або група, які є «носіями агентності». Спектр думок, які були згенеровані щодо введення в соціологічне теоретизування цього конструкту, варіювався в широкому діапазоні – від заперечення цінності підходу, бо, агентність є підказкою, яка лише заплутує, а отже не має цінності для соціологічного теоретизування [Loyal & Barnes, 2001], до заклику вийти за

межі агентності та особистості, оскільки здатність до агентності є лише похідною від затребуваності її соціальними структурами [Fuchs, 2001]. Проте переважно в дискурсі було досягнуто консенсусу в дусі Гіденса щодо підтримки подолання суворого дуалізму між агентством і структурою та визнанням необхідності концептуального поєднання в аналізі як свободи, так і обмежень [Гидденс, 2003].

Разом з тим, як слушно констатували автори одного з досліджень, «існує багато абстрактних метатеорій про "акторів" та їх "агентство", але є мало теорій щодо цієї теми». [Meuer & Jerperson, 2000]. Це проблематизує перехід від метатеоретичного рівня теоретизування на рівень емпіричного дослідження, зокрема коли «виникає необхідність теоретично осмислювати конкретні структури й емпірично дослідити, чиї концептуальні зрушення призводять до яких структурних змін, коли, де і за яких умов» [Арчер, 1994].

Сучасна лінія дослідження агентності доволі тісно пов'язана із соціально-психологічними дослідженнями. Активно просувається ідея про те, що агентство як соціологічна змінна не може бути адекватно осмислене, якщо не спиратиметься на модель особистості, ситуації й життєвого шляху за межами агентства [Hitlin & Long, 2009]. Агентство перестає бути абстрактною властивістю, його намагаються виміряти і концептуалізувати, перш ніж покласти в основу соціологічних досліджень, що моделюють взаємодію між громадськими структурами й індивідами. Зокрема, в соціологічний дискурс вводяться поняття про різні види особистісної агентності, такі як агентність ідентичності або агентність життєвого циклу, в ході реалізації якого відбувається накопичення ідентичностей. Агентство життєвого циклу спеціалізується на переходах, за допомогою яких індивід заявляє про соціальні ідентичності або залишає їх і зустрічається в «великих» життєвих рішеннях, спрямованих на зміни життєвого курсу [Hitlin & Elder, 2007]. Разом з тим зазначимо, що хоча агентність є ознакою будь-яких дій і практик, не всі ці практики спрямовані на інституційні перетворення. Тому надалі зосередимося на тому, в якій спосіб суб'єкти практик стають агентами соціальних перетворень.

Перехід від агентності до агентів добре ілюструє досить слабкий зв'язок між високою теорією та емпірією. У досліджен-

нях різних соціальних сфер з'являються різні набори агентів, які виокремлюються за різними ознаками, а їхні дії описуються різними теоретичними схемами. Наприклад, під *економічними агентами* дослідники розуміють суб'єктів економічних відносин, які беруть участь у виробництві, розподілі, обміні і споживанні економічних благ. Уже саме ототожнення суб'єкта й агента фактично ігнорує величезну дискусію, що точиться між теоретиками стосовно ліній розмежування між «агентом», «актором», «суб'єктом». Зокрема, за Бурдьє це розрізнення має принциповий характер, оскільки суб'єктом управляє структура, натомість агенти здійснюють стратегії, проте їхні вільні дії приводять до того, що вони (часто неусвідомлено) відтворюють соціальну структуру [Бурдьє, 1994]. Проте реальне відтворення структури в економічній площині мислиться у вигляді конкретних дій щодо виробництва, розподілу, обміну і споживання. Відповідно до кола агентів потрапляють домогосподарства (індивіди і їхні сім'ї), які виступають агентами пропозиції, оскільки мають економічні ресурси і є їх продавцями на ринку ресурсів, отримуючи за це грошові доходи, необхідні для споживання товарів і послуг. Крім цього агентами є установи (фабрики, ферми, шахти, магазини), всі, хто має економічні ресурси й веде господарську діяльність. Як агенти попиту вони купують необхідні для виробництва ресурси, а як агенти пропозиції пропонують на ринку виготовлені товари і послуги. Нарешті агентом є держава в особі державних установ, завдання яких полягає в регулюванні економіки.

Зазначимо, що розуміння суб'єкта й агента в політичному процесі подібне до того, яке ми бачили стосовно економічних агентів. Тут так само ключовим є поняття «суб'єкт політики», а агенти частіше маркуються саме як «агенти впливу», а не як катализатори змін [Фоломєєв, 2012].

Щодо класифікації політичних агентів, то традиційно в політиці йдеться про групи інтересів, а агенти політичних відносин розбиті на такі групи: 1 – аномічні, що утворилися спонтанно (учасники бунтів, маніфестацій та інших стихійних виступів); 2) неасоціативні – об'єднання людей, у яких існує безпосередній персональний контакт, неформальні зв'язки, але немає жорсткої організаційної структури (групи споживачів, що утворилися для пікетування компаній това-

ровиробників, етноконфесійні угруповання тощо); 3) асоціативні – легально існуючі об'єднання й асоціації, які мають організаційну структуру й апарат, що виражають ті чи інші приватні інтереси (професійні – профспілки, етнічно-організовані національні рухи, демографічні – жіночі, молодіжні, ветеранські організації тощо); 4) інституційні групи – угруповання людей, що існують усередині формальних структур соціально-політичних інститутів (армії, парламенту, партії, бюрократії і т. ін.). Це можуть бути відомчі корпорації бюрократів, які працюють у рамках галузевих департаментів і міністерств, депутатські групи і фракції в парламенті, армійські клітки і т. ін.; 5) індивідуальні актори в політиці, їхня зона автономної активності досить обмежена порівняно зі сферою діяльності «груп інтересів», у яку інтегровано більшість дій індивідів [Сравнительная политология сегодня, 2002: 129–135].

Окремим потужним напрямом досліджень є розроблення проблематики агентності в організаційному підході. Хоча увага зосереджена тут в основному на практичних проблемах, у ході їх дослідження створюються моделі змін, що набувають статусу теорії. Зокрема, варто взяти до уваги мета-модель, або так звану кольорову модель, яка об'єднала низку ключових припущень щодо того, що саме стоїть за змінами і якою при цьому є роль агентів змін – людей або груп, які беруть на себе завдання ініціювати та керувати змінами в організації [Vermaak & De Caluwé, 2017]. Було виокремлено п'ять моделей змін, у яких роль агентів різна.

Раціональна модель змін ґрунтується на науковому менеджменті. Зміни плануються й мають привести до заздалегідь визначених результатів. Основні суб'єкти – це експерти, які визначають необхідні зміни, менеджери, які їх упроваджують, та керівники проєктів, які контролюють їх упорядковану реалізацію.

Соціально-політична модель описує процес змін у термінах інтересів, конфліктів і влади. Передбачається, що люди змінюють свою думку, якщо враховуються їхні власні інтереси або якщо їх можна змусити приймати певні ідеї. За такого підходу агенти змін працюють над зближенням ідей чи поглядів, формують коаліції чи блоки, а зміни стають наслідком переговорного процесу.

Мотиваційна модель пов'язує зміни із впливами на поведінку людей. Позитивне стимулювання (визнанням, перспективами, створенням командного духу і т.ін.) мобілізує готовність людей діяти з максимальною віддачею. Головним механізмом, який використовують агенти змін, є за такої моделі якість уваги, яка приділяється людям.

Модель змін через навчання ґрунтується на тому, що люди змінюються в процесі навчання. Агент змін є фасилітатором, допомагає групі зрозуміти спільну мету і підтримує групову динаміку. Навчання створюється спільно з учасниками, які зміцнюють свої здібності й опановують ефективніші способи дії.

І нарешті самоорганізаційна модель змін, які розглядаються як безперервний автономний процес. Втручання агента змін лише каталізує зміни, надаючи додаткові поштовхи, підтримуючи творчість та новаторство.

Отже, існуючі напрацювання дають можливість збагатити загальну концептуалізацію агентності завдяки залученню теоретичних напрацювань, створених у суміжних із соціологією царинах досліджень. Для подальшого окреслення теоретичних меж потрібно поєднати проблематику агентності та соціальних змін саме в соціологічному контексті. За такого поєднання дослідник має розширити ракурс бачення, заданий дискусією щодо агентності та структури, зважаючи на різноманітні типи змін, які можуть розрізнятися за цілями та характером. У першому випадку розрізняють: 1) дії, спрямовані безпосередньо на структури, в ході яких вводяться нові норми, висувуються оригінальні ідеї, виникають нові відносини, формуються нові ієрархії; 2) дії, спрямовані не на структури, а на людей (виховання, навчання, координація тощо), хоча побіжно вони також здатні впливати на структури, роблячи тим самим свій внесок у соціальні зміни; 3) дії, спрямовані на об'єкти – як природні, так і ті, що створені людиною. Що ж до типології змін за характером, то виокремлюють зміни латентні та явні й такі, що виникають «знизу» чи відбуваються «зверху» [Штомпка, 1996: с. 322–325].

Знову-таки, зважаючи на заданий ракурс дослідження, типи агентів можуть виділятися на різній основі. Якщо дослідження стосується суспільних змін у тривалій часовій пер-

спективі, дослідники говорять про *агентів історичних змін* [Штомпка, 1996], до яких належать: 1) позитивні дійові особи історії, ті суспільства (племена, люди), які створили великі цивілізації (окремі історико-культурні типи): єгипетську, асиро-вавилонську, китайську, індійську, перську, єврейську, грецьку, римську, арабську і германо-романську (європейську); 2) негативні дійові особи історії, які грали деструктивну роль і сприяли остаточному краху, розкладалися цивілізації, які занепадали (наприклад, гуни, монголи, тюрки); 3) люди і племена, у яких відсутній творчий початок, а отже вони являють собою лише «етнографічний матеріал», який використовується творчими агентами для побудови власних цивілізацій [Штомпка, 1996: с. 190].

Якщо розглядається суспільство «тут і зараз», говорять про *агентів інституційних змін*. У рамках обраного нами вище не-інституційного підходу слід звернути увагу на важливе розрізнення. За Норттом інститути визначають правила, а організації – це команди, що діють за правилами [Норт, 1997]. Тому саме організації, які створюються для досягнення певних цілей, у процесі руху до мети є головними *агентами інституційних змін*. Відповідно, говорячи про українське суспільство, можемо припустити, що соціальною основою демократичного транзиту мають бути активні представники громадянського суспільства.

У широкому сенсі в обох часових перспективах агентами соціальних змін є індивідуальні й колективні діячі різного виду. Штомпка відносить до них: 1) індивідів, які мають особливі якості (знання, компетенції, талант, «харизму») і діють або в інтересах інших, або маніпулюють ними. Це – лідери, пророки, ідеологи, державні діячі, диктатори, тирані і т.д.; 2) тих, хто займає позиції, що забезпечують особливі повноваження (але не обов'язково мають виняткові особисті якості). Роль таких людей (правителя, законодавця, менеджера, поліцейського тощо) потребує дій, що визначають долю інших; 3) соціальні рухи, які є справжньою причиною, агентами (суб'єктами) соціальних змін, а не просто еманациєю («закінченням») самостійних історичних процесів. Вони організують, конструюють, перетворюють і здійснюють революції, а не грають запропоновані ролі. Отже, вони не з'являються

автоматично в потрібний момент, а активно рекрутують і мобілізують своїх прихильників, борються не за встановлений «фінал історії», а за особливі цілі, які обираються свідомо [Штомпка, 1996].

Як бачимо, Штомпка застосовує поняття агентів та суб'єктів як синоніми, проте за змістом його розуміння наближено до думки Бурдье, який розрізняв суб'єктів і агентів, щоб відокремити дії, породжені структурою, від дій, породжених агентами і спрямованих на її перетворення. У цьому сенсі суб'єкти Штомпки слугують справді як синоніми агентів Бурдье, на думку якого, «історія стає історичним процесом, тобто історією, що приводиться в дію й діє, якщо тільки за її здійснення беруться агенти, яких до цього схиляє їхня історія і які з огляду на свої попередні «капіталовкладення» схильні до того, щоб цікавитися її функціонуванням і мають здібності, необхідні для того, щоб змусити її функціонувати» [Бурдье, 2007: с. 128].

Якщо звернутися до типології дій, які можуть спричиняти соціальні зміни, можна помітити, що, наприклад, суб'єкти громадянських практик в умовах нестійкої інституційності будуть представлені на всьому континуумі таких дій [Штомпка, 1996: с.322]. Їхня мотивація частково буде занурена у приватні мотиви й наміри, проте за умови втрати сталої нормативної регуляції продуковані ними нові практики матимуть помітний соціальний резонанс. Рух по континууму в бік колективних практик фіксує далі протестні дії, які також «запускають» суб'єкти громадянських практик. На наступному відтинку континууму стихійна колективна поведінка перетворюється знову-таки за участю суб'єктів громадянських практик на колективні дії, що мають цілеспрямований, скоординований характер (мітинги, маніфестації і т.п.), і нарешті суб'єкти громадянських практик стають активними учасниками політичних дій у боротьбі за владу (наприклад, проводять кампанії за скасування виборів тощо).

Така наскрізна лінія суб'єктності на континуумі різних способів дій свідчить про те, що за умов нестійкої інституційності досить складно досягти методологічної чистоти, розрізняючи психологічні та соціологічні аспекти. Намагання Бхаскара чітко розмежувати сфери соціальної і психологічної науки через розмежування людських дій, що спричиняються суто

власними міркуваннями і планами, від тих, що продукуються в ході відтворення та трансформацій соціальної структури [Bhaskar, 1989], навряд чи можна реалізувати в дослідженні агентів соціальних змін. Натомість більш перспективним видається комплексний міждисциплінарний підхід, у якому агентність представлена як комплексне багатовимірне явище в поєднанні структурного та особистісного аспектів.

Якщо агрегувати всі наведені вище концептуальні підходи до агентності та агентів і їхньої ролі у змінах, можна запропонувати теоретичну схему аналізу, яку варто застосовувати за умов інституційної нестійкості. Як вихідний варто, на нашу думку, застосовувати підхід Бурдьє, в якому задіяна низка понять, необхідних для дослідження агентності. За Бурдьє агенти і групи агентів визначаються за їхніми відносними позиціями в соціальному просторі, який складається з різних полів: економіки, політики, бюрократії, релігії, освіти, науки, культури. Структура поля – це стан співвідношення сил між агентами або інститутами, залученими в боротьбу. Важливо, що тут зустрічаються саме агенти та інститути, що дає можливість оцінювати їхню взаємодію і вплив на трансформацію структури. Додатково в теоретичному аналізі мають застосовуватися наведені вище концептуальні напрацювання щодо процесів інституціоналізації та агентності, які запропоновані для: 1) оцінювання інституційної спроможності; 2) визначення стратегії агентів та оцінювання їхньої ефективності; 3) співвідношення явних і латентних впливів у загальному перебігу змін.

Це дає можливість витримати єдину логіку дослідження стосовно різного роду змін, як явних, так і латентних, як ініційованих «згори», так і «знизу». Комплексний підхід забезпечує цілісність оцінювання дій агентів та інститутів, враховуючи те, що вони можуть займати позиції одночасно в кількох полях і використовувати для впливу в одному з них свій капітал з іншого. Головна перевага запропонованого підходу в тому, що він дає можливість розглядати дію різного кола агентів залежно від обраної площини аналізу, проте задає єдині принципи аналізу, що дасть змогу визначити закономірності в діях агентів соціальних змін.

Джерела

Алмонд, Г., Пауэлл, Дж., Стром, К., & Далтон, Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор*. Москва: Аспект Пресс.

Арчер, М. (1994). Реализм и морфогенез. *Социологический журнал*, 4, 50-68.

Бурдьё, П. (1994). *Начала*. М.: Socio-Logos.

Бурдьё, П. (1993). *Социология политики*. М.: Socio-Logos.

Бурдьё, П. (2007). *Социология социального пространства*. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя.

Вашкович, В. В. (2018). *Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород: Ужгородський національний університет.

Гидденс, Э. (2003). *Устройство общества: Очерк теории структуризации*. М.: Академический проект.

Головаха, Є., & Паніна, Н. (2001). Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–22.

Колодій, А. (2011). Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політологічних дослідженнях *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політолог. студії*, 1, 129–139.

Круцюк, О. В. (2019). *Індивідуально-психологічні та мотиваційні особливості особистості як чинники діяльності волонтера*: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Лях, Т. Л. (2009). *Соціально-педагогічна діяльність студентських волонтерських груп*: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка.

Норт, Д. (1997). *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. М.: Начало.

Фоломеев, М. (2012). Політичні актори як дійові сили політичного процесу: проблема концептуалізації. *Вісник Дніпропетровського університету. Політологія*, 9(12), 207-211.

Хантингтон, С. (2004). *Политический порядок в меняющихся обществах*. М.: Прогресс-Традиция.

Штомпка, П. (1996). *Социология социальных изменений*. М.: Аспект Пресс.

Юрченко, І. В. (2009). *Інституціоналізація волонтерського руху в Україні*: автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Київ: Інститут соціології НАН України.

Alexander, J. C. (1992). Some Remarks on Agency' in Recent Sociological Theory. *Perspectives*, 15(1), 1-4.

Bhaskar, R. (1989). *Reclaiming Reality: a Critical Introduction to Contemporary Philosophy*. London: Verso.

Collins, R. (1992). The Romanticism of Agency/Structure Versus the Analysis of Micro/Macro. *Current Sociology*, 40, 77-97.

Fuchs, S. (2001). Beyond Agency. *Sociological Theory*, 19(1), 24-40.

Gunther, R. A (2002). Crisis of Institutionalization: The Collapse of the UCD in Spain. *Political Parties. Old Concepts and New Challenges* (pp.191-232). NY: Oxford University Press.

Hitlin, S. & Elder, G. (2007). Time, Self, and the Curiously Abstract Concept of Agency Author(s). *Sociological Theory*, 25(2), 170-191.

Hitlin, S. & Long, Ch . (2009). Agency as a Sociological Variable: A Preliminary Model of Individuals, Situations, and the Life Course. *Sociology Compass*, 3(1), 137-160.

Loyal, S. & Barnes, B. (2001). «'Agency» as a Red Herring in Social Theory. *Philosophy of the Social Sciences*, 31(4), 507-24.

Meyer, J. W & Jepperson, R. L. (2000). The 'Actors' of Modern Society: The Cultural Construction of Social Agency. *Sociological Theory*, 18(1), 100-120.

Vermaak H, De Caluwé L. (2017). Creating a Colorful Model of Change: Reflection on Developing a Theory as Scholar-Practitioners. *Journal of Management Inquiry*, 26(2), 225-239.

АГЕНТИ ЗМІН У ПОЛІ ОСВІТИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Статтю присвячено розгляду сучасних поглядів стосовно того, якою має бути освіта та хто саме повинен визначати основні напрями змін у цьому секторі. Також розглянуто деякі зміни в сучасній українській освіті (зростання приватної середньої освіти, онлайн-освіта, «Нова українська школа», протидія булінгу тощо).

Ключові слова: освіта, агенти змін, соціальні зміни в освіті, приватна освіта, онлайн-освіта, антибулінг.

Статья посвящена рассмотрению современных взглядов на то, каким должно быть образование и кто именно должен определять основные векторы изменений в этом секторе. Также рассмотрены некоторые изменения в современном украинском образовании (рост частного среднего образования, онлайн-образование, «Новая украинская школа», противодействие буллингу).

Ключевые слова: образование, агенты изменений, социальные изменения в образовании, частное образование, онлайн-образование, антибуллинг.

The paper analyses contemporary views on what education should be like and who exactly ought to set key trends in this area. Special attention is given to some recent changes in the Ukrainian education system, such as the growth of private education sector (secondary schools in particular), the increasing popularity of online learning, the “New Ukrainian School” reform, a bullying prevention campaign, etc.

Keywords: education, agents of change / change agents, social change in education, private education, online learning, anti-bullying.

Ця стаття не претендує на повноту охоплення теми, а є радше переліком запитань, на які необхідно зважати під час розгляду теми освіти в сучасному українському соціумі. Традиційними вже стали скарги на те, що освіта перебуває в кризі, але некритичне повторення цих тез унеможливило розгляд тих змін, які відбуваються протягом останніх років. Тому в рамках даної статті важливо, по-перше, висвітлити основні ідеї сучасних західних науковців щодо місця освіти

та її суб'єктів, по-друге, розглянути зміни в українському освітньому полі (у часових рамках 2014–2019 рр.) та їхніх агентів.

Отже, чи існує сьогодні консенсус стосовно того, *якою* має бути освіта та *хто* саме повинен визначати основні напрями змін у цьому секторі?

З точки зору Метта Рідлі (Matt Ridley), автора бестселера «Еволюція всього. Як виникають нові ідеї», лібертаріанця за переконаннями, сучасна система шкільної освіти, котра ґрунтується на прусській моделі, передусім має на меті «перетворити неслухняних дітей на дисциплінованих громадян» [Рідлі, 2019: с. 177]. До того ж він наводить факти про те, що запровадження державної системи освіти в Британії (та її колоніях) у другій половині XIX ст. витіснило більш здорову систему приватного навчання, яка могла б розвиватися далі. У XXI ст. суперечності між спробами держав (як першого світу, так і найбідніших) регулювати поле освіти та зростанням приватного сектору ще більше посилюються. «Справжня трагедія націоналізованої освіти в тому, що в ній відбувається замало інновацій» [Рідлі, 2019: с. 181]. Шлях, який пропонує автор (як для освіти, так і для інших галузей, розглянутих у його книзі), полягає в тому, що держава має бути стимулятором найкращих практик, а не диктатором, а студентів заохочують до навчання, а не інструктують. Більше свободи – менше державного втручання, більше інновацій – менше консерватизму. При цьому, на думку автора, життєздатні інновації виживуть, якщо їм не заважати, бо освіта є системою, що *еволюціонує*, а не змінюється миттєво відповідно до планів проєктувальників. Адже людський світ, як переконує Рідлі, – це результат людських дій, але не людського задуму. Зміни в освіті, як і в інших системах, постають із взаємодій мільйонів людей, а не тільки із планів небагатьох проєктувальників.

Т.Вагнер та Т.Дінтерсміт (Tony Wagner, Ted Dintersmith) не проти державного контролю над освітою взагалі, але вони жорстко критикують той стан, у якому американська освіта опинилася сьогодні, і парадоксальним чином їхні критичні зауваження дуже пасують до вітчизняної ситуації в полі освіти. Так, автори критикують:

- тестову систему, що вбиває креативність;
- застарілі знання, що їх не можна ніде застосувати;
- засмученість учителів, котрі страждають від надлишкових бюрократичних процедур і не мають часу на творчу діяльність;
- відсутність шансів у випускників ВНЗ знайти роботу по спеціальності;
- відірваність програми вищої школи від потреб інноваційної економіки;
- втрату дітьми цікавості до навчання та пізнавального інтересу до світу вже до настання десятирічного віку тощо.

«Нам дісталася освітня система, що чудово підійшла б Радянському Союзу в 1970-х роках, але не має нічого спільного з основними цінностями й сильними сторонами Америки» [Вагнер & Дінтерсміт, 2017: с. 298]. І далі — «американці всіх поколінь стануть здатні на неймовірні речі, якщо ми лише перестанемо вставляти їм палиці в колеса» [Вагнер & Дінтерсміт, 2017: с. 298]. Останній розділ книги розповідає про вдалі кейси інновацій у полі освіти, які існують як у США, так і в інших країнах (наприклад, Фінляндії). Основною проблемою тут, на мою думку, є *масштабування* — чи можна використовувати вдалий досвід інноваційного ВНЗ або навіть усієї фінської середньої освіти у великій країні. Таким чином, вдалі інновації існують, але питання полягає в тому, як саме їх можна успішно впровадити не лише в окремих закладах.

Загалом Т.Вагнер та Т.Дінтерсміт критикують тестову систему оцінювання, однак тести *PISA*¹, на відміну від інших, вважають взірцем вдумливого підходу до тестування. Що ж говорить про сучасну систему освіти керівник і засновник порівняльного тесту PISA Андреас Шлейхер (Andreas Schleicher)? Власне, він також наголошує на проблемі масштабування: «Це одна з основоположних трудностей, які стосуються реформи освіти: промисловий порядок органі-

¹ PISA (Programme for International Student Assessment) — це міжнародна програма з оцінювання освітніх досягнень учнів, яка має на меті отримання порівнюваних даних по країнах про рівень знань і вміння їх застосовувати на практиці серед учнів віком 15 років. У 2018 р. Україна вперше взяла участь у дослідженні, результати якого мають бути оголошені 3 грудня 2019 р. (див. <https://vseosvita.ua/news/tsentr-iaкости-osvity-prezentuvav-sait-dlia-testuvannia-za-zavdanniamy-pisa-5203.html>), після завершення роботи над даним текстом.

зації освіти допомагає доносити ідеї до школи, але він недостатньо підходить для перенесення ідей зі шкіл у систему загалом, щоб поширювати і примножувати позитивні практики» [Шлейхер, 2018: с. 235]. Основними агентами змін, на його думку, мусять стати *вчителі*, які мають не просто реалізовувати якісь інновації, а й брати участь у їх розробленні. З іншого боку, державні інститути повинні знайти спосіб сприяти як агентам, так і їхнім інноваціям: «Освітні системи мають краще ідентифікувати основних агентів змін і захищати їх. А ще – шукати дієвіших способів масштабувати й поширювати інновації» [Шлейхер, 2018: с. 269]. Тобто саме поле освіти має стати більш прихильним до змін, тільки тоді винахідники нових ідей та практик зможуть почуватися вільно й генерувати вдалі ідеї.

Отже, різні автори, виходячи з різних (часом протилежних) ідеологічних позицій, загалом говорять про те, що:

- освіта – це досить консервативна сфера, яка не поспішає за змінами, що відбуваються в інших сферах сучасних суспільств;
- поле освіти потребує інновацій;
- цим інноваціям потрібно як мінімум не заважати.

Для аналізу вітчизняного освітнього процесу та змін у ньому, ймовірно, буде корисною схема соціальних змін П.Штомки, розроблена ним у відомій праці «Соціологія соціальних змін» [Штомпка, 1996]. Він характеризує соціальні зміни за двома критеріями:

- за наміром агентів – явні/латентні (непередбачувані);
- за початковою точкою – знизу/згори.

Поєднання цих двох критеріїв дає чотири варіанти соціальних змін:

- явні зміни зверху – наприклад, реформа освіти (такі як «Нова українська школа»), ініційована і втілена урядом та іншими державними інституціями;

- латентні зміни зверху, що виникають через дії уряду, але результат дій – протилежний або непередбачуваний – наприклад, скорочення числа вчителів, від'їзд студентів на навчання в закордонні ВНЗ і т.д.;

- явні зміни знизу – політичні реформи під тиском вулиці, активістів – наприклад, підвищення заробітної плати вчителям завдяки вуличним протестам;

- латентні зміни знизу, які виникають завдяки людям, що живуть приватним повсякденним життям та щодня роблять свій вибір на користь тієї чи іншої життєвої стратегії, в тому числі в полі освіти. Результати таких індивідуальних дій складаються в тенденції, які можна побачити вже на певній відстані.

Вітчизняне поле освіти має дуже багато окремих складових, у кожній з яких можна спробувати проаналізувати зміни, що відбуваються. Так, спеціального розгляду потребує дошкільна, шкільна, середня спеціальна, вища освіта, освіта дорослих тощо. Водночас не можна забувати про те, що поле освіти взаємодіє з іншими, і відстежувати зміни в освіті ізольовано від змін в інших сферах неможливо. Наприклад: 1) реформа харчування у шкільних їдальнях², яка починається в деяких школах Києва з цього навчального року, начебто не є реформою системи освіти, але, безперечно, матиме вплив на самопочуття школярів, а відтак – і на навчальний процес; 2) визнання сучасною медициною певних синдромів (таких як синдром дефіциту уважності та гіперактивності – СДУГ) особливістю дитини, а не «поганим вихованням», що має змінити ставлення вчителів до таких дітей та дати їм можливість для більш комфортного навчання; 3) технічні інновації, які впливають на навчальний процес (електронні щоденники та журнали, поширення доступу до мережі Інтернет та багато іншого). Неможливо досягнути всі взаємозв'язки такого роду в рамках однієї роботи, але аналізуючи будь-яку сферу, варто пам'ятати про її зв'язок з іншими.

Розглянемо деякі зі змін у полі освіти, що мали місце протягом останніх років. **Зростання приватної середньої освіти.** За даними Держкомстату³, закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), заснованих на державній та комунальній власності, в Україні на 2014/15 н.р.⁴ було 17437, на 2018/19 н.р. –

² <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2653460-skilni-idealni-tez-reformuut-na-korist-apatitu-skolariv.html>

³ http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/zag_ser_profes_osvit_18.xls

⁴ На 2014/15 н.р. Держкомстат наводить дані вже без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м.Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, а тому зменшення кількості закладів не пов'язане з російською агресією. Значне скорочення – саме за рахунок тимчасово окупованих територій – відбулося в 2014/15 н.р. порівняно з 2013/14 н.р.

15293, тобто відбулося **зменшення на 12,3%**. Водночас за цей період число приватних закладів **зросло** зі 167 до 228 – **на 36,5%**. І хоча приватні ЗЗСО поки що складають малу частку від усіх закладів (1,5%, з яких 28,9% – у м. Києві), динаміка, безперечно, є. Щодо кількості учнів, то за цей період вона у державних ЗЗСО зросла на **7,2%**, у приватних – на **83,8%** (частка учнів приватних закладів від усіх учнів у 2018/19 н.р. – 0,8%). Кількість учителів державних ЗЗСО зменшилась на **3,0%**, приватних – зросла на **35,2%** (частка учителів приватних ЗЗСО на 2018/19 н. р. – 1,1%).

Агентами змін тут стали ентузіасти, які взяли на себе ризики відкриття приватної школи, що є доволі ризикованим проектом (принаймні в дошкільній освіті є багато випадків збитковості приватних навчальних закладів, які через це вимушені були закритися). З іншого боку, сприйняття освіти виключно як бізнесу також є доволі поширеним у колі тих, хто відкриває нові приватні ЗЗСО, і питання, якою мірою ці люди сприймають свій заклад освіти як бізнес-проект, а якою – як інноваційний навчальний заклад, залишається відкритим.

Педагогічна освіта та подальша зайнятість педагогів.

У 2018 р. до закладів вищої освіти (ЗВО) було прийнято 310 326 осіб, із них за напрямом «освіта, педагогіка» – 34 318 (11%). Ця частка чи не найбільша⁵ з усіх напрямів підготовки спеціалістів. Чи йдуть потім ці люди працювати за спеціальністю, у сферу освіти? Далеко не всі. Так, кількість педагогічних працівників віком до 30 років серед усіх учителів ЗЗСО становить 8,8% на 2018/19 н.р., при цьому їх число зменшилось на 9,3% порівняно з попереднім навчальним роком. Отже, можна припустити, що обраний напрям навчання для молоді – лише найпростіший спосіб отримати диплом про вищу освіту, а не покликання чи плани на подальшу роботу. Із таким дипломом молоду людину швидше візьмуть на роботу у приватний сектор дошкільної або позашкільної освіти (різного роду курси для раннього розвитку дітей), крім того, можна займатися на фрилансі репетиторством або доглядом за дитиною (няня-гувернантка, яка допомагає з уроками молодшим школярам).

⁵ Більша – тільки «управління та адміністрування» – 12,6%.

Важко сказати, чи можна назвати агентами змін безпосередньо юних власників дипломів педагога, які пішли працювати у розвивальний центр для дітей дошкільного віку замість звичайної школи, але, безумовно, якщо є запит на позашкільну освіту, то буде й пропозиція, а отже, розширення сектору приватної освіти може стати трендом.

Онлайн-освіта. Тут, звичайно, головний кейс – це проєкт Прометеус (Prometheus), який з осені 2014 р. надає доступ до безкоштовних онлайн-курсів. Безперечно, в Україні є прошарок людей, які користуються англійськими онлайн-курсами (на зразок Coursera), але україномовні курси дали можливість багатьом удосконалити свої знання з різноманітних предметів без мовного бар'єру. В переліку пропозицій Prometheus – не тільки курси від українських учених та практиків, а й адаптація всесвітньо відомих курсів від провідних викладачів та університетів світу. Також проєкт дає доступ до онлайн-курсів підготовки до ЗНО. Агентами змін тут були молоді люди, які амбіційно проголошують: «Наша мета – революція в освіті в Україні».

«Нова українська школа». Широковідомий проєкт реформи шкільної освіти, яка скорочено називається НУШ, було запущено в тестовому режимі в 2018/19 н.р., а з осені 2019 р. всі перші класи перейшли на новий стандарт. Декларована мета НУШ, викладена в її Концепції, полягає в тому, щоб виховати *особистість, патріота та інноватора*⁶.

Оскільки реформа тільки розпочалася, на даний час неможливо коректно оцінити результати пілотного проєкту, втім НУШ уже має своїх прихильників та незадоволених. Так, у моніторингу Інституту соціології НАНУ в 2019 р. включено блок запитань щодо ставлення до змін, і одним із пунктів цього переліку змін було «Реформування шкільної освіти (початок втілення програми “Нова українська школа” з першого класу)». За даними моніторингу, серед переліку змін, які справили найбільш *позитивний* вплив, впровадження програми НУШ назвало 23,3% опитаних, серед змін, які

⁶ Концепція НУШ доступна за посиланням <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/konczepczyia.pdf>

справили найбільш *негативний* вплив, – 26,3%⁷. Отже, у громадській думці поки що немає однозначно сформованого ставлення до цих інновацій.

Ґрунтовний загальнодержавний моніторинг «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти»⁸ проведений Українським центром оцінювання якості освіти (УЦОЯО) в 2018 р., був розроблений до загального впровадження нового стандарту освіти, відповідно, в ньому не враховано перехід на НУШ.

Що ж стосується оцінювання пілотного впровадження НУШ, то на виконання наказу МОН №943 від 09.07.2019 у липні 2019 р. ДНУ «Інститут освітньої аналітики» за участі ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» проведено загальнодержавне дослідження процесу запровадження Концепції НУШ у закладах загальної середньої освіти. Результати доступні на сайті Інституту освітньої аналітики⁹. Втім аналізувати отримані дані важко, адже не зовсім зрозумілою є методика проведення дослідження, наприклад, щодо формування вибіркової сукупності. Як указано на сайті в передмові до викладеного звіту, «вибірка дослідження сформована на основі страти “місто-село”. Респонденти дослідження – учителі початкової школи, які в 2018/2019 н.р. викладали в 1 класі, та батьки учнів, які в 2018/2019 н.р. навчалися в 1 класі. Дослідження проводилося за допомогою

⁷ Не виключено, втім, що це негативне ставлення викликано тим, що багато інших пунктів із запропонованого переліку змін є такими, до яких важко ставитись погано (наприклад, отримання безвізового режиму) – навіть противникам політики П. Порошенка, яка втілювалась у 2014–2019 рр. Відтак, за потреби обирати щось із запропонованого списку як зміни, які справили негативний вплив, респонденти обирали шкільну реформу (тому серед тих, хто голосував за В. Зеленського, негативно оцінює шкільну реформу 27,7%, серед тих, хто голосував за П. Порошенка, – 19,0%, різниця є статистично значущою на рівні 95%).

⁸ Звіт про результати першого циклу загальнодержавного моніторингово-дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти» у 5 частинах доступний на сайті Українського центру оцінювання якості освіти за посиланням: <http://testportal.gov.ua/zvity-dani-2/>

⁹ http://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2019/09/Doslidzhennya_NUSH_2019.pdf

онлайн-опитування у Google Forms»¹⁰. Судячи з цього, участь в опитуванні брали всі бажаючі, що істотно викривляє оцінки пілотного впровадження.

Невідомо, якою мірою МОН буде керуватися даними цього дослідження, але, безперечно, команда міністерства, яка розпочала впровадження реформи, постає як агент соціальних змін.

Школа як безпечне середовище. Антибулінг. Важливими є зміни, які стосуються не тільки змісту освітніх програм, а й безпеки шкільного середовища для дитини. Так, нещодавно прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)»¹¹. Протидія булінгу є однією зі складових реформи НУШ, і на сьогодні ця тема вийшла із тіні замовчування та стала широко обговорюваною. «Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти» – це також і онлайн-курс на платформі Прометеус¹², який пропонує допомогу в опануванні знань для роботи з ситуацією булінгу в закладі освіти. Курс розраховано на 80 годин навчання.

Булінг у закладах освіти – зовсім не новий феномен, оцінка цього явища протягом багатьох років проводиться щонайменше в такому міжнародному проєкті як «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді (НБС)», що здійснюється в Україні кожні 4 роки (остання, п'ята, хвиля – в 2018 р.). Втім тільки остання хвиля дослідження привернула увагу до булінгу в українському освітньому середовищі (чи то хвиля уваги до булінгу сприяла зверненню до цих даних). Згідно з даними 2018 р. **35%** учнів виступали в ролі кривдника, **37,9%** – у ролі жертви булінгу [Соціальна обумовленість.., 2019: с. 41–43]. Хоча за час проведення другої–п'ятої хвиль дослідження, з 2006 до 2018 р., спостерігається позитивна

¹⁰ Див.: Передмова до викладеного дослідження на сайті Інституту освітньої аналітики за посиланням <http://iea.gov.ua/material/> Посилання доступне станом на 30.11.2019.

¹¹ Закон прийнято 18.12.2018 р., текст доступний за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2657-19>

¹² https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:MON+AB101+2019_T2/about

динаміка щодо зменшення булінгу (в 2006 р. 57% учнів брали участь у цькуванні інших), саме у 2018 р., у рамках впровадження НУШ та прийняття згаданого Закону, тема протидії булінгу стала широко обговорюваною. Розпочав інформаційну кампанію проти булінгу ЮНІСЕФ за підтримки уряду Німеччини, ядром кампанії став сайт <https://www.stopbullying.com.ua/>.

Звичайно, від прийняття закону та інформаційної кампанії до реальної протидії — чимала дистанція, але принаймні цей темний бік шкільного життя стане більш дослідженим та менш замовчуваним, а отже — і менш загрозливим для дітей.

Загалом у вітчизняному полі освіти діє дуже багато різних агентів, що, в умовах нестійкої інституційності та політичної нестабільності, дає можливість як для впровадження локальних інновацій, так і до започаткування вагомих соціальних змін.

Джерела

Балакірева, О. М., & Бондар, Т. В. [та ін.]. (2019). *Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»*. Київ: Фоліант.

Вагнер, Т., & Дінтерсміт, Т. (2017). *Мистецтво навчати. Як підготувати дитину до реального життя*. Київ: Наш формат.

Рідлі, М. (2019). *Еволюція всього*. Київ: КМ-БУКС.

Шлейхер, А. (2018). *Найкращий клас у світі: як створити освітню систему 21-го століття*. Львів: Літопис.

Штомпка, П. (1996). *Социология социальных изменений*. Москва: Аспект Пресс.

Розділ другий

УДК 303.01

В. Казаков,
кандидат соціологічних наук

ЩО ТАКЕ АНАЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ?

В роботі розглядається сутність і зміст аналітичної соціології, її характеристики, як конструктивні, так і негативні. До останніх відносять інтуїтивність, лінійність часу, лінеаризацію простору, ньютонівське або механістичне розуміння причинності, відсутність динаміки в аналітичних моделях тощо. На даний час домінуючою стає точка зору про те, що використання даного наукового напрямку є вже обмеженим і недостатнім.

Ключові слова: аналітична соціологія, розкладання, частки єдиного, «ванна Коулмена», лінійність, механізм, механістичний менталітет.

В работе рассматривается сущность и содержание аналитической социологии, ее характеристики, как конструктивные, так и негативные. К последним относят интуитивность, линейность времени, линеаризацию пространства, ньютоновское или механистическое понимание причинности, отсутствие динамики в аналитических моделях и т.д. В настоящее время доминирующей становится точка зрения о том, что использование данного научного направления является уже ограниченным и недостаточным.

Ключевые слова: аналитическая социология, разложение, элементы единства, «ванна Коулмена», линейность, механизм, механистический менталитет.

This research paper acquaints the reader with analytical sociology as a distinct approach to understanding the social world. The author describes the objectives and key ideas of this approach, as well as its virtues (or constructive characteristics) and shortcomings. The latter include heavy reliance on insight, linear conception of time, linearisation of space, adherence to the Newtonian (i. e. mechanistic) understanding of causation, lack of dynamics in analytical models, etc. Currently, a good many researchers hold the opinion that analytical sociology has a number of limitations and therefore cannot be widely used for explaining social phenomena.

Keywords: analytical sociology, dissection, parts of the whole, "the Coleman boat / bathtub", linearity, mechanism, mechanistic mindset.

У сучасній науці викристалізувалося багато різних напрямів досліджень, які позиціонують себе як «аналітичні». Так, ще 1985 року В. Танчер писав про існування серед основних напрямів західної соціології (символічного інтеракціонізму, структурно-функціонального аналізу, теорії «соціального обміну» тощо) «конфліктно-аналітичної соціології». При цьому він вважав, що провідним представником «аналітичної конфліктології» є Л. Козер. Крім нього до «аналітичних соціологів» він відносив Дарендорфа, Вебера і деяких інших [Танчер, 1985: с. 17, 152, 157].

Термін «аналітичний» є похідним від терміна «аналітика»: розкладання, розчленування на певні початки, елементарні частки єдиного або цілого, принципи, в силу яких міркування, дослідження набувають обґрунтованої форми і доказового характеру. Саме на цій основі на Заході у ХХ-му сторіччі сформувалася аналітична філософія, яка досліджує вживання мовних засобів і виразів, тлумачених як справжнє джерело постановки філософських (пізнавальних) проблем.

Інше розуміння аналітичної філософії пропонують автори англо-американського «Словника політичного аналізу» (1982) Дж. Плейно, Р. Пірс і Х. Робін. З їхньої точки зору, «політичну філософію, як філософію аналітичну, цікавлять смисли слів і понять (так само, як і аналітичну соціологію – уточнення авт.), логічна спроможність аргументів, шляхи пізнання істини, а також підстави, на яких пропозиція може бути визнана істинною або помилковою» [Семінар: 26 основних понять політичного аналізу, 1993: с. 80].

Інакше кажучи, в науках аналітичного напрямку (в тому числі і в аналітичній соціології) відбувається як поділ, так і інтеграція пізнання (знання) вченого-теоретика і вченого-емпірика. Перший (філософ), не відмовляючись від значення і ролі досвіду, спостереження тощо, а також від їхнього використання, у першу чергу і в основному, описує і пояснює об'єктивну реальність за допомогою встановлення раціонального взаємозв'язку і взаємозалежності речей і дій різних суб'єктів. Другий описує і пояснює дійсність, у першу чергу, на основі спостереження і досвіду, підданих верифікації, наприклад, за допомогою того самого досвіду або спостереження. Іншими словами, в рамках «аналітичних» наук встановлюються

взаємини «істини розуму» і «істини факту» (Лейбніц), а точніше «істини розуму» і «істини тіла». Основна маса фактів сприймається і фіксується органами почуттів тіла людини.

Проте, відразу постає питання щодо «істини розуму». В рамках «аналітичних» наук дослідники намагаються домогтися сумісності «істини розуму» і «істини факту» («істини тіла»), їхньої узгодженості, консенсусу, взаємодії тощо.

Як уже зазначалося, аналітична соціологія включає в себе різні, відносно автономні, наукові напрями (наприклад, аналітичну конфліктологію). Вони акцентують і намагаються по-різному вирішити однакові або різні проблеми пізнання, у тому числі зазначені вище. Зокрема, різні форми взаємовідносин різних за походженням і якістю «істини розуму» і «істини факту» («істини тіла») на різних етапах пізнання породжують деяку його непрозорість, невизначеність, суперечливість, неточність. На вищих рівнях пізнання і знання виникає проблема необхідності обмеження нескінченності пізнання, проблема утворення понять і категорій, конструювання моделей тощо.

Аналізуючи позитивістське метатеоретизування Дж. Тернера, В. Резнік, наприклад, пише, що той за відправну точку перспективного формального теоретизування бере **аналітичне** моделювання, пояснюючи, що «**аналітичні** схеми розглядалися їхніми розробниками як необхідна передумова для продукування тестованих теоретичних тверджень» [Резнік, 2017: с. 84, 85].

Однак, В. Резнік звертає увагу й на інше. На думку Тернера, пише він, «аналітичні моделі можуть бути великою мірою інтуїтивними (*insightful*), але загалом важко перевіряються: вони містять забагато понять із надто різноманітними зв'язками, щоб бути безпосередньо випробовуваними. Відтак найкориснішим видається використання **аналітичної** моделі (виділено авт.) для визначення процесів, завдяки яким поняття є пов'язаними у формальному твердженні. Тобто модель має унаочнювати те, чому, як і завдяки яким основним процесам різні феномени пов'язані між собою. Виділяючи ці основні процеси та відображення їх взаємозв'язків, можна краще досягнути сенс важливих соціальних процесів, про які потрібно розвивати формальні пропозиції. І попри те, що **аналітична**

модель загалом не підлягає точному випробуванню через надмірну складність, її можна розкласти на абстрактні пропозиційні твердження, які піддаються остаточному тестуванню» [Резнік, 2017: с. 84–85].

Власне, Тернер не тільки відзначає важливість аналітичних моделей (аналітичної соціології), а й вказує на їхні недоліки. По-перше, вони великою мірою можуть бути «інтуїтивними», через що їх важко перевірити. По-друге, в аналітичних моделях фіксуються різні феномени з «надто різноманітними зв'язками», тобто їм притаманна «неперевірюваність і неточність».

Однією із основних ланок аналітичної соціології є так звана «ванна Коулмена». На думку М. Гацкова, за її допомогою концептуальний апарат соціологічної теорії перестає бути еkleктичним, і стає досить пластичним та багатостороннім, що дозволяє відтворити цілісну картину суспільства. Це відбувається, по-перше, тому, що вона «задає якщо не універсальний шаблон, то такий, що широко застосовується для пояснення різних соціальних явищ і допомагає поставити власне соціологічне запитання: яким чином соціальна ситуація А призводить до соціальної ситуації Б». А, по-друге, ця **центральна** для аналітичної соціології схема «дозволяє вбудовувати фрагментарні дослідження в цілісний експланаторний ланцюжок» [Гациков, 2011: с. 156].

Пояснимо на конкретному прикладі. На макрорівні існує якась соціальна ситуація А, звідти відбувається макро-мікро перехід до акторів та їх дій на мікрорівні. На мікрорівні між індивідами виникають мікро-мікро зв'язки та взаємодії, формується колективна поведінка, на підставі якої відбувається мікро-макро перехід на макрорівень до нової соціальної ситуації. Відбувається своєрідне «пірнання» з макро-широт до глибин мікрорівня.

У цьому плані слід відзначити специфіку моделі «ванни Коулмена» (як і деяких інших аналітичних моделей). Ця модель має статичний характер, принаймні, її інтерпретатори не акцентують увагу на її можливій динамічності, а тим більше на її можливій діалектичності. Гациков, зокрема, у своїх роботах наводить кілька варіантів використання у теорії «ванни

Коулмена». У найбільш абстрактній формі вона (у Х. Есера, наприклад, під назвою «три кроки експланаторного ланцюжка») включає в себе позиції існуючого «макро-феномена» (соціальна ситуація А) і зміненого «макро-феномена» (соціальна ситуація Б) [Гацков, 2011: с. 157].

Ситуація А є об'єктивною реальністю, яка існує в конкретний даний момент її дослідження, це існуюче статичне сьогодення. Змінена ситуація Б фіксується як статична у певному конкретному часі "x1" і в певному конкретному соціальному просторі "Б1". Але ці кількісні показники з необхідністю і неминучістю змінюються так само, як змінилася ситуація А, приймаючи відповідні параметри "x2", "x3" ... "xn"; "y2", "y3" ... "yn" і відповідно виникають ситуації "Б2", "Б3" ... "Бn". Однак, в моделі «ванни Коулмена» ці можливі зміни не беруться до уваги, хоча можливо лише «поки», лише в момент дослідження ситуації "Б1". Але про цю можливість в концепті «ванни Коулмена» не згадується, у ньому взагалі не йдеться про неї. Іншими словами, розмірковування щодо можливої зміни ситуації Б не пропонуються, і дослідження ситуації Б набуває статичності, яка лише фіксується, і яка часто виражена в абстрактній формі.

Критикуючи А. Рахманова, Гацков пропонує ще декілька варіантів застосування моделі «ванни Коулмена». Перша модель полягає у тому, що пояснення макрофеноменів відбувається через мікрорівень на прикладі дослідження М. Вебера (за Дж. Коулменом та його роботою 1990 року). У цій моделі макрофеноменом (соціальною ситуацією А) є «протестантська релігійна доктрина ("етика")», а соціальною ситуацією Б – «капіталістичний суспільний лад» [Гацков, 2011: с. 155]. Дана модель-схема, запропонована Гацковим, значно спрощена і дискусійна, і тому не може відповісти на запитання, який саме «капіталістичний суспільний лад» мається на увазі, оскільки той постійно і значним чином змінюється.

Коротко можна сказати, що причина зазначених недоліків полягає у статичності ситуації Б, статичності розуміння капіталізму.

Друга модель-схема експланаторного ланцюжка (за Дж. Коулменом та його дослідженням 1974 року суб'єктивного характе-

ру церкви у її формуванні, як корпоративного актора в рамках появи корпоративного права), запропонована Гацковим, також не уникає статичності [Гациков, 2014: с. 162]. Те саме можна сказати і про третю модель (О. Рахманов) стосовно проблеми легітимації приватної власності у православ'ї [Гациков, 2014: с. 163]. По суті, претензії Гацкова до Рахманова – це претензії до статичності моделі «ванни Коулмена». Втім, це інше, окреме і дискусійне питання.

Узагальнюючи вище викладені варіанти моделі «ванни Коулмена», можна сказати, що в їхніх рамках не пропонувалося і не передбачалося подальшого дослідження ситуації Б при зміні її параметрів x і y , а також можливість її варіативності. Хоча можливо динамічність макроситуації та її відповідне дослідження (моніторинг) передбачалися, але на цьому дослідники не акцентували увагу або взагалі не ставили такої мети. Як пише Гацков: «На початковому етапі дослідження «ванна Коулмена» є радше **декларацією основних кроків запропонованого (або навіть лише передбачуваного) напрямку пояснення** (виділено авт.), аніж готовим рішенням проблеми» [Гациков, 2014: с. 163]. А чи можливе взагалі вирішення проблеми динамічності (мінливості), особливо ситуації Б, в рамках аналітичної соціології та її варіанту – механістичної соціології (Гендстрьом)?

У цьому плані модель Джованні Аррігі яка у певному сенсі нагадує «ванну Коулмена», вельми відрізняється від вище викладених [Іваненко & Казаков, 2018].

Слід зазначити, що аналітичний підхід (аналітична соціологія) часто ототожнюється із механістичним підходом. Більше того, вже досить давно у науковій (у тому числі і в соціологічній) літературі має місце критика «механістичного менталітету». Як пише Тоффлер, цивілізація Другої хвилі створила якісно новий образ реальності зі своїми своєрідними (механістичними, механістичними) уявленнями про матерію (її переривчасту, дискретну будову) і причинність (ньютонівське або механістичне її розуміння), час (лінійність, послідовність) і простір (лінеаризація) тощо. Як менталітет, так і образ мають різні змінні форми свого прояву. Зокрема, Тоффлер пише, що прихильники такого підходу (у тому числі і він сам)

«рухаються від ідеї, що організація подібна **механізму** (виділено авт.), кожна з її дій передбачувана і детермінована відповідно до концепції організації, яка є ближче до біологічної. Живі системи детерміновані тільки частково, і передбачувані лише іноді» [Тоффлер, 2001: с. 248].

У більш широкому плані, вказуючи на історичну необхідність і неминучість виникнення такого менталітету, оскільки індустріальний капіталізм потребує раціонального обґрунтування індивідуалізму, Тоффлер наголошує на його значимості і конструктивності. У цьому сенсі людина перестає розглядатися як пасивний придатак племені, роду, сім'ї, держави, а сприймається як вільна, автономна особистість. Тоффлер вважає, що «атомістичний підхід проявляється, як ми бачили, навіть у політиці, де елементарною частинкою стає голос» [Тоффлер, 2002: с. 195].

Узагальнюючи, можна сказати, що Тоффлер розглядає механістичний (механізмений) менталітет і образ як у рамках онтології, так і в рамках гносеології. В онтології, на його думку, «механістичний підхід до причинності був і досі залишається надзвичайно корисним» [Тоффлер, 2002: с. 489]. Однак далі він уточнює, що «механістичне розуміння причинності виглядає зараз, як особливий випадок деяких, але не всіх, явищ» [Тоффлер, 2002: с. 490]. Інакше кажучи, в рамках гносеології механістичний (механізмений) менталітет на даний час вже не є достатнім. Він, якщо й не застарів, то є досить обмеженим у своїх рамках. У цих рамках і при його застосуванні, на думку Тоффлера, відбуваються відмова від великомасштабного мислення і узагальнюючої теорії та надмірний поділ єдиного цілого на його складові частини. Власне, «стає ясно, що наше прагнення розглядати висмикнуті з контексту кількісні деталі у дедалі точнішому дослідженні, дедалі дрібніших проблем призводить до того, що ми дізнаємося все більше і більше про все менше і менше» [Тоффлер, 2002: с. 223–224].

Таким чином, доходимо висновку, що Тоффлер ставить під питання і піддає сумніву гносеологічні (філософські) основи аналітичної соціології. Однак варто звернути увагу, що не сам аналітичний процес, а його епістемологічні основи.

Джерела

Арриги, Д. (2006). *Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени. Серия: Университетская библиотека Александра Погорельского*. Москва: Издательский дом «Территория будущего».

Гацков, М. (2011). Социологический анализ и логос. Эксплаторная схема аналитической социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 143–161.

Гацков, М. (2014). Эпистемологические основы аналитической социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 146–172.

Іваненко, О., & Казаков, В. (2017). Метатеорія та парадигми соціальних конфліктів: від Дж. Рітцера до П. Гедстрьома. *Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць*, 9(20), 87–96.

Іваненко, О., & Казаков, В. (2018). Практики метатеоретизування: Рітцер, Вебер, Аррігі, Гедстрьом. *Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць*, 10(21), 11–27.

Козер, Л. (2000). *Функции социального конфликта*. Москва: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги.

Рахманов, О. (2019). Механістичні перспективи метатеоретизування в соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 143–159.

Резник, В. (2010). Теоретико-методологические основания концептуализации легитимации частной собственности. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 88–106.

Резнік, В. (2017). Позитивістське (мета)теоретизування Дж. Г. Тернера: підстави та начерки стратегії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 68–93.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*, 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер.

Савчинський, Р. (2018). Проект аналітичної соціології, або у пошуках відповіді на питання «чому?». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 46–64.

Семинар: 26 основных понятий политического анализа (1993). *Политические исследования*, 1, 77–91.

Танчер, В. В. (1985). *Методологический кризис современной буржуазной социологии*. Киев, Наукова думка.

Тоффлер, Э. (2001). *Метаморфозы власти*. Москва: ООО «Издательство АСТ».

Тоффлер, Э. (2002). *Третья волна*. Москва: ООО «Издательство АСТ».

Философский энциклопедический словарь. (1989). 2-е изд. Москва: Советская энциклопедия.

Bunge, M. (2004). How does it work? The search for explanatory mechanisms. *Philosophy of the Social Sciences*, 34(2), 182–210.

Elster, J. (2007). *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Hedström, P. (2005). *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Hedström P., & Bearman, P. (Eds). (2009). *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*. Oxford: Oxford University Press.

Hedström, P., & Swedberg, R. (Eds.). (1998). *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hedström, P., & Ylikoski, P. (2010). Causal Mechanisms in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology*, 36, 49–67.

Ylikoski, P. (2009). Illusions in scientific understanding. In H. De Regt, S. Leonelli, & K. Eigner (Eds.), *Scientific Understanding: Philosophical Perspectives*. Pittsburgh, PA: Pittsburgh University Press.

ВІД ШЮЦА ДО МАРКУЗЕ: ТИПІЗАЦІЯ МИСЛЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ТИПІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено аналізу методологічних підходів до вивчення типізації мислення як інструменту типізації особистості у феноменологічній соціології та критичній теорії. Проведено порівняльний аналіз, показано схожість і відмінності в методологічних підходах до дослідження проблеми типізації у творчості А. Шюца та Г. Маркузе. Показано відмінності у застосуванні конструкту типізації як інструменту, за допомогою якого можна пояснити взаємовідносини особистості і суспільства на мезо- та макрорівнях. Для Шюца – типізація це необхідний елемент, що забезпечує процеси інтеріоризації та самоідентифікації, для Маркузе – інструмент, за допомогою якого суспільство створює абстрактного індивіда або одновимірну людину. **Ключові слова:** особистість, типізація, типізація мислення, типізація особистості, феноменологія, критична теорія.

Статья посвящена анализу методологических подходов к изучению типизации мышления как инструмента типизации личности в феноменологической социологии и критической теории. Проведен сравнительный анализ, показано сходство и различия в методологических подходах к исследованию проблемы типизации в творчестве А. Шюца и Г. Маркузе. Показано различия в применении конструкта типизации как инструмента, с помощью которого можно объяснить взаимоотношения личности и общества на мезо- и макроуровнях. Для Шюца типизация – это необходимый элемент, обеспечивающий процессы интериоризации и самоидентификации, для Маркузе – инструмент, с помощью которого общество создает абстрактного индивида или одномерного человека.

Ключевые слова: личность, типизация, типизация мышления, типизация личности, феноменология, критическая теория.

*The paper analyses and compares the core methodological approaches to describing typification of thinking as a tool for typification of an individual. These approaches were initially used in phenomenological sociology (by Alfred Schütz) and critical theory (by Herbert Marcuse). Both scholars utilised the typification construct to explain the relationship between the individual and society at meso- and macro-levels, but looked at this construct from different perspectives: Schütz considers typification to be the necessary element of internalisation and self-identification, whereas Marcuse sees it as a means by which society creates an “abstract” individual, or a one-dimensional man. **Keywords:** individual, typification, typification of thinking, typification of an individual, phenomenology, critical theory.*

У вітчизняному соціогуманітарному дискурсі проблематика феноменологічної соціології та критичної соціальної теорії розробляються доволі активно. В тому чи іншому аспекті до проблеми типізації індивіда у працях Шюца зверталися різні науковці. Зокрема аналізувалася категорія «типового» [Шульга, 2007], процес типізації [Карпенко, 2010; Садоха, 2011], його роль у конструюванні соціокультурної реальності [Дресер, 2011]. Не обійдена увагою й тема одновимірної людини у Маркузе [Яковенко, 2012; Ляпіна, 2012; Алієва, 2016]. Однак проблематики типізації у творчості Маркузе українські дослідники взагалі не торкалися, і загалом ця тема в його творчості розглядається скоріше конспективно в контексті досліджень проблеми типізації [Сердюк, 2001; Тараканова, 2016] або маніпуляції свідомістю [Козлова, 2010; Стоян, 2018].

Хоча Шюц і Маркузе належать до різних соціологічних шкіл, їх об'єднує як тема повсякденних практик, так і тема особистості. Завданням нашого дослідження буде простежити, як перетинаються теоретичні підходи авторів у дослідженні теми типізації мислення і як застосовується цей механізм до процесу типізації особистості.

Проблема типізації як інструменту свідомості, намічена вже Г. Зімелем, глибоко розвинена у феноменологічному підході А. Шюца. Його основна увага була спрямована на вивчення структури повсякденного мислення людини в повсякденному житті. Типізація при цьому відіграє першорядну роль, будучи основою сприйняття всіх об'єктів.

Шюц показує, що індивід оперує типовою для нього системою знань (релевантною культурному зразку рідної групи), яка й визначає не тільки соціальну дію, а й соціальний тип. Типізація мислення означає здатність індивіда групувати свою увагу на необхідних йому знаннях (і системах релевантності). Це основа формування типової поведінки в звичному йому повсякденному світі. Типізація пропонує готові рецепти поведінки в тій чи іншій ситуації, що дає змогу діяти ефективно, досягати поставлених цілей, виходячи з життєвих планів.

Хоча основну увагу у феноменологічній теорії Шюца приділено вивченню механізмів мислення людини в повсякденному світі, разом з тим досліджується і проблема освоєння нових схем знання. Наприклад, ситуація входження індивіда в нову

групу пов'язана з проблемою кризи повсякденного мислення і засвоєння ним нових систем релевантності та схем знання. Шюц вважає, що в процесі освоєння нового культурного зразка і нової системи релевантності знання виникають проблеми з успішністю процесу інтерналізації. Процеси соціалізації та інтерналізації виникають із досвіду і формування необхідного знання для сприйняття/інтерпретації світу, в якому перебуває індивід. При цьому така проблематика пов'язана також із макропроцесами, з рівнем розвитку культури, ростом індивідуалізації, збільшенням кількості груп і прийнятих індивідом ролей, а також процесом маркування на Свій-Чужий.

Індивід організовує знання виходячи з релевантності цього знання для його дій. За допомогою типізації він структурує знання про свій соціальний світ і концентрує увагу на знаннях, потрібних і необхідних йому для ефективних дій [Шюц, 2004: с. 535]. Для характеристики цього процесу Шюц вводить поняття «шари релевантності», кожен з яких потребує різного ступеня знань, при цьому знання стає диференційованим, ступінь бажаного знання залежить від ступеня його релевантності [Шюц, 2004: с. 535].

Мислення індивіда організовує знання певним чином, «дійова особа, що перебуває всередині соціального світу, переживає його передусім як поле своїх актуальних і можливих дій», тобто вибирає як об'єкти, так і потрібний ступінь знання виходячи з актуальності цього знання для ефективної дії [Шюц, 2004: с. 535].

Релевантна система знань дає можливість індивіду успішно і найкраще діяти, оскільки формує типові схеми дій і взаємодій, надає готові рецепти інтерпретації соціального світу, а також формує типову установку індивіда. Функція культурного зразка полягає в наданні заздалегідь готових інструкцій і формує звичне мислення, «мислення-як-зазвичай».

Шюц досліджує роботу повсякденного мислення крізь призму приналежності людини до ми-групи, ставлячи перед собою завдання зрозуміти «як культурний зразок групового життя, представлений у повсякденній свідомості людини, що живе повсякденним життям у групі серед своїх побратимів» [Шюц, 2004: с. 534].

У процесі соціалізації член рідної групи засвоює знання, що відповідає культурному зразку, інтерналізує його у своїй суб'єктивній свідомості, що й дає йому змогу мислити, діяти і взаємодіяти типом: «Знання, що відповідає культурному зразку, саме собі доводить, або, точніше, приймається як саме собою зрозуміле доти, доки не доведено протилежне. Це знання варте довіри рецептів інтерпретації соціального світу, а також поведження з речами і людьми, що дає можливість уникати небажаних наслідків, досягати у будь-якій ситуації мінімальними зусиллями найкращих результатів» [Шюц, 2004: с. 537].

За Шюцем знання не вільне від суперечностей, оскільки існує проблема поєднання різних систем знання, пов'язаних із тим, що індивід має рольовий набір і одночасно входить до різних груп. Поєднання різних позицій призводить до проблеми поєднання різних думок, щодо ключових питань (моральних, політичних, економічних). Шюц зауважує, що індивід «може одночасно вважати однаково правильними фактично несумісні один з одним твердження...Ця неузгодженість не обов'язково наслідок якоїсь логічної помилки. Просто людська думка залучає до сфери своєї уваги змісти на різних рівнях і різні релевантності, і люди не усвідомлюють тих модифікацій, які відбуваються з цими змістами з переходом з одного рівня на інший» [Шюц, 2004: с. 537].

Так, індивід, що діє з позиції певної ролі у певній групі, мислить типізовано. Група, роль визначає його мислення, релевантне системі інтерпретацій даної групи. При цьому дисонанс виникає із входженням/зближенням з іншою групою, коли освоюється не рідний культурний зразок. Така неузгодженість знання, яка виникає з поєднання різних ролей, може призвести до конфлікту всередині особистості. За Шюцем різні соціальні ролі переживаються індивідом як набір само-типізацій, які упорядковуються в особливому індивідуальному порядку сфер релевантності. Можливо, що риси власної особистості, які мають для індивіда вищу релевантність, нерелевантні з точки зору системи релевантностей, взятої на віру групою, членом якої він є [Шюц, 2004а: с. 644–645].

Отже, Шюц досліджує тип мислення більшою мірою на мікрорівні, показує відмінності між різними соціальними групами і їх мисленням, відповідність типу мислення культур-

ному зразку групи, виділяє проблеми інтерналізації культурного зразка нерідної групи. За допомогою типізації індивід опановує релевантну систему інтерпретації цього світу, систему релевантності знання, а також типові рецепти поведінки й орієнтацій. На відміну від Шюца Маркузе досліджує тип мислення більшою мірою на макрорівні, виділяє характерні риси мислення, притаманні для всього розвиненого індустріального суспільства. Маркузе показує трансформацію типу мислення, перехід від двовимірності до одновимірності.

Як і Шюц, Маркузе виходить з того, що тип мислення є інструментом типізації особистості. Однак він розглядає трансформацію типу мислення не в процесі соціалізації, а виділяє специфіку самого способу (на основі типізації), яким сприймається реальність, факти, поняття, смисли в процесі розвитку індустріального суспільства. Маркузе виділяє тип мислення, властивий усім індивідам даного суспільства, який сформований загальною логікою і поширюється через процес її інтеграції в усі сфери суспільства. При цьому він показує, як за допомогою сформованого типу мислення формуються індивідуальні потреби, інтереси, а також думки і почуття індивіда. У його підході складність інтерналізації суспільства нівелюється, а процес інтроєкції має специфіку, за якої відбувається тотальне засвоєння логіки суспільства. Словом, Маркузе показує, як сформований тип мислення стає непроблематизованим і несуперечливим, характерним для всього суспільства.

Процес типізації індивіда/типізації мислення розглядається ним в процесі аналізу специфічних засобів, через які суспільство формує й організовує кожного члена цього суспільства. При цьому політична влада, поєднана із владою бізнесу, формує в індивіда ті потреби, які їй необхідні. Якщо раніше цей процес збігу/відповідності індивідуальних і колективних потреб/інтересів розглядався теоретиками насамперед через соціалізацію та інтеріоризацію, а також через аналіз специфіки процесу індивідуалізації, заданого рівнем розвитку культури, то в теорії Маркузе процес формування індивіда (і його мислення) аналізується як результат застосування репресивних методів, завдяки яким індивід стає повністю конформним. При цьому повне панування суспільства над

індивідом досягається розвитком цього суспільства і забезпечується досягненнями в розвитку науки, техніки і, відповідно, технології. Маркузе відзначає, що «можливості (інтелектуальні й матеріальні) сучасного суспільства незрівнянно більші порівняно з минулим. Це означає, що сфера панування суспільства над індивідом незрівнянно ширша, ніж раніше» [Маркузе, 1996: с. 88].

Індивід не має альтернатив у виборі своїх потреб і інтересів, а також не має таких способів мислення, які давали б йому якісь альтернативи як у виборі мислення, так і в інтерпретації реальності. При цьому панування суспільства досягається через формування індивідуальних потреб і устремлень, які повністю збігаються з потребами та інтересами політики й бізнесу на протигагу справжнім потребам індивіда. У кінцевому підсумку таке підпорядкування всеохопній раціональності робить саме суспільство ірраціональним.

У розвиненому індустріальному суспільстві відбувається і трансформація самих механізмів освоєння/прийняття індивідом суспільства. Цей процес неможливо охарактеризувати тільки за допомогою механізму інтроєкції, оскільки названий механізм сам трансформується. Процес інтроєкції передбачає існування внутрішнього виміру, який не повною мірою збігається із зовнішнім, і він і є індивідуальною свідомістю та індивідуальним несвідомим. Маркузе позначає цей внутрішній вимір через поняття «внутрішньої свободи», де індивід може бути самим собою [Маркузе, 1996: с. 101]. На сучасному етапі розвитку технологічна реальність повністю проникає в особистий простір. У результаті такого вторгнення технологічної реальності й нівелювання внутрішнього простору відбувається не пристосування як таке, а мімесис, індивід ідентифікує себе з усім суспільством, і така автоматична ідентифікація є результатом панування, що перейшло на новий етап, продуктом складного, наукового управління та організації. «У цьому процесі зводиться нанівець «внутрішній» вимір свідомості, в якому може вкорінитися опір до статус-кво» [Маркузе, 1996: с. 102]. Відбувається процес тотальної інтерналізації соціальної реальності як само собою зрозумілої, повернення до реіфікації реальності (як, наприклад, у традиційному/доіндустріаль-

ному суспільстві), але цей процес стає керованим і контрольованим владою.

Модель одновимірного мислення виключає будь-які альтернативні моделі дискурсу й моделі поведінки, а утвердження такого одновимірного, преформованого типу мислення стає інструментом типізації індивіда. Сформований тип мислення успішно інтерналізує (привласнює) тільки ті ідеї, спонукання, цілі на рівні індивідуальних потреб, які відповідають логіці й інтересам панування/суспільства [Маркузе, 1996: с. 103].

Маркузе показує, що сучасна індустріальна культура також ідеологізована по своїй суті, і спосіб одновимірного мислення, який насаджується, переважає не тільки в політиці і бізнесі, а й охоплює всі сфери суспільства, в тому числі й науку (філософію, психологію, соціологію) та різні види мистецтва. «Суспільство блокує всю групу опозиційних операцій і поведінки; відповідно, поняття, які їх стосуються, постають ілюзорними або безглуздими... Операціональна і біхевіористська точки зору, широко вживані як “звичка думки”, стає точкою зору цього універсуму дискурсу й дії, потреб і сподівань» [Маркузе, 1996: с. 105].

Аналіз трансформацій, які відбуваються як у всіх сферах суспільства, так і в самому процесі типізації індивіда в соціальному світі, Маркузе проводить за допомогою понять десублімації та інтеграції. Інтеграція однієї сфери в іншу, поширення одновимірного мислення, ідей, розпоряджень сприяє процесу формування індивідуальних і закріпленню суспільних потреб на користь панівної раціональності (і пов'язує все суспільство в єдине ціле). При цьому трансляція панування (як і саме панування) стає анонімним і процес формування індивіда/процес інтерналізації панування відбувається через формування внутрішнього авторитаризму. Нові форми інтродекції згладжують антагонізм і суперечності як у способі мислення індивіда, так і в прийнятті того, що є, без надання шансів будь-якого конструювання альтернатив того, що могло б бути.

Так, на сучасному етапі розвитку процес типізації індивіда стає керованим. У результаті продуманої технології, яка реалізується в мовній формі, формується одновимірне

мислення індивіда, типові соціальні звички мислити і діяти. Таке мислення втрачає автономію і здатність до критичного аналізу реальності. Позитивне мислення і обмежений досвід оперують тільки фактами і буденним, зосереджені на звичайних повсякденних потребах та інтересах, а сприйняття світу виключає зв'язок із широким контекстом дійсності. «Вплив прогресу приводить Розум до підкорення фактам життя і до динамічної здатності виробляти більші й масштабніші факти такого ж способу життя» [Маркузе, 1996: с. 102]. Тому багато речей, такі як агресія і насильство, стають звичними, само собою зрозумілими.

Завдяки цій технології згладжуються суперечності в суспільстві. При цьому поняття втрачають свій первісний зміст, вони починають позначати лише те, що з їх допомогою позначено в публічному і стандартизованому використанні, «ритуалізоване поняття наділяється імунітетом проти суперечності» [Маркузе, 2003]. Індивід втрачає здатність відрізнити справжнє від запропонованого як справжнє (і названого таким). Тому відбувається і трансформація в розпізнаванні смислів значущих понять і втрачається їх зміст. Наприклад, «категорії свободи стали взаємозамінними або навіть тотожними зі своїми протилежностями» [Маркузе, 2003].

Універсум публічного дискурсу формує тип свідомості індивіда за допомогою певних суджень. «У центральних точках універсуму публічного дискурсу з'являються само собою зрозумілі, аналітичні судження, функція яких подібна до магічно-ритуальних формул. Знову і знову потрапляючи у свідомість реципієнта, вони створюють враження того, що він вкладається в коло умов, запропонованих формулою» [Маркузе, 2003]. У результаті авторитарна мова, характерна для сучасного суспільства, формує одновимірне мислення індивіда, яке відповідає логіці суспільства.

Отже, мова стає інструментом процесу типізації індивіда, його мислення і поведінки, а також інструментом формування потреб, думок і почуттів. У сучасному суспільстві процес типізації мислення індивіда стає повністю керованим і заданим у певному руслі пануванням і є авторитарним по своїй суті. При цьому досягається повна згода індивідуальних і громадських інтересів, і ця відповідність стає найбільшою мі-

рою регульованою і контрольованою за всю історію розвитку суспільства.

Маркузе називає свідомість індивіда, сформовану в такий спосіб за якого досягається тотальна й авторитарна відповідність індивіда і суспільства, «щасливою». Однак за такою «щасливою свідомістю», в якій не відбувається розвиток, криється нещастя, страх і фрустрація. Саме тому така нестійка свідомість більшою мірою може бути керована.

Відмінність дотехнологічного і технологічного панування полягає у специфіці того способу, яким це панування організоване. На різних етапах розвитку панування виявляє себе в тій чи іншій формі, закріплюється логікою й типом мислення, хоча «історія, як і раніше, залишається історією панування, а логіка мислення – логікою панування» [Маркузе, 2003]. Здатність індивіда на сучасному етапі до розпізнавання істини і до того способу мислення, яким вона може бути виявлена, повністю втрачається. Логіка, здатна розпізнавати істину, змінюється одновимірними формами мислення мірою розвитку технологічного проекту. При цьому втрачається розуміння індивідом світу як історичного універсуму та результату діяльності історичного суб'єкта, в якому реальність та існуючі факти є результатом історичної практики індивіда. Отже, Маркузе констатує повернення до реіфікації світу й індивіда в ньому. Індивід втрачає повністю здатність сприймати себе творцем цього світу. Втрачається сприйняття світу як історичного універсуму, а фактів – як результату історичної практики індивіда. Цінності, які існують поза сферою заданої суспільством раціоналізації, стають тільки суб'єктивними і відокремленими від об'єктивної реальності.

Маркузе виділяє соціальний тип «абстрактного» індивіда, який мислить позитивно, переживає тільки те, що дано і запропоновано емпіричним світом. Його повсякденний досвід і переживання світу байдужі до ширшого контексту світу, частиною якого він є. При цьому його мислення оперує фактами, його досвід обмежений позитивним мисленням і одновимірною поведінкою. Преформована свідомість поглинається фактами, обмеженим досвідом, мислення – поведінкою, яка потрібна й необхідна, а самі прагнення поглинаються реальністю.

Порівняння підходів Шюца й Маркузе дає можливість показати, як один і той же механізм типізації стає інструментом як позитивного, так і негативного впливу на соціальні взаємодії. Шюц показує, що суб'єктивний сенс забезпечує існування ми-групи, оскільки система типізації та релевантності, що визначає загальну ситуацію групи, формує загальний відносно природний світогляд. На мезорівні типізація необхідна для індивіда, завдяки їй члени групи «відчувають себе “як вдома”, тобто легко знаходять собі орієнтири у спільних околицях, керуючись певним набором рецептів, що містяться в більш-менш інституціоналізованих звичках, народних звичаях тощо, які допомагають їм входити в контакт з речами та іншими людьми, що перебувають у подібній ситуації» [Шюц, 2004а: с. 644]. Проте з перетворенням безлічі різноманітних групових типізацій на макрорівні в якусь єдину «істинну» версію втрачає сенс саме поняття суб'єктивного сенсу. Одновимірна людина втілює тип «абстрактного» індивіда, «який переживає (і виражає) тільки те, що йому дано (дано в буквальному сенсі), який оперує тільки фактами, а не їх рушійними силами, і чия одновимірна поведінка може зазнавати маніпулювання» [Маркузе, 2003].

Для Шюца проблема кризи повсякденного мислення в процесі освоєння систем релевантності та схем знання також актуальна, але його теоретична схема пропонує спосіб розв'язання цієї проблеми за допомогою введення універсального типу «чужака». Універсальність типу чужака пов'язана з типовою ситуацією, коли індивід освоює нові ролі, має намір зайняти певний статус, стати членом нової групи, тобто стати певним соціальним типом. Відмінність чужака від члена рідної групи передбачає наявність у індивіда іншої схеми знання, яка не релевантна культурному зразку даної групи. Так, на мезорівні завжди зберігається можливість наявності різних бачень ситуації, що є обмеженням для панування одновимірного мислення. Маркузе, ігноруючи мезорівень, переводить проблему в площину взаємин індивіда безпосередньо із суспільством. У результаті єдиним способом вирішення ситуації стає для нього «Велика відмова», проте сам теоретик не дає переконливих обґрунтувань того, як саме може запанувати «нова раціональність».

У цілому є підстави констатувати, що використання теоретиками процесу типізації як інструменту, за допомогою якого можна пояснити взаємовідносини особистості і суспільства, можливе у двох протилежних напрямках. Шюц розглядає цей інструмент як важливий елемент конструювання реальності, що ним користується особистість для входження в суспільство. За його допомоги забезпечуються процеси інтеріоризації та соціальної ідентифікації. Для Маркузе – це інструмент, за допомогою якого суспільство забезпечує власне самовідтворення. Це також спосіб конструювання реальності, який, однак, на особистісному рівні призводить до стандартизації та універсалізації індивіда через підміну істинних потреб хибними. Варто, проте, зауважити, що критична теорія не є єдиною версією трактування взаємин особистості і суспільства. Для постмодерністів на місце стандартизованої особистості суспільства споживання прийшов ізольований індивід фрагментованого світу. У таких координатах теоретична схема Маркузе повністю втрачає сенс.

Джерела

Алієва, О. Г. (2016). Людина в індустріальному суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 11, 11–14.

Дреєр, Й. (2011). Символ і теорія життєсвіту: «Трансценденції життєсвіту і подолання їх за посередництва знаків і символів». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 3–25.

Карпенко, І. В. (2010). Проблема типізації та її суспільствознавчі тематизації. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 40, 239–249. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgzdia_2010_40_25.

Козлова, О. Н. (2010). Манипуляция сознанием и субъектность в XXI веке. *Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение»*, 3, 113–130. Получено из https://www.rsuh.ru/upload/main/vestnik/fsi/Vestnik-3_10.pdf.

Ляпіна, Л. А. (2014). Ідейні витоки мультикультуралізму в критичній теорії Герберта Маркузе. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили] Серія: Соціологія*, 232 (244), 26–30.

Маркузе, Г. (1996). *Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства*. В: Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія (сс. 87–134). Київ: Либідь.

Маркузе, Г. (2003). *Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества*. Москва: Центр гуманитарных технологий. Получено из: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5440/5444>

Садоха, О. В. (2011). Від життєвосвітової завданості до життєвосвітової даності. *Культура України*, 33. Отримано з http://www.ic.ac.kharkov.ua/nauk_rob/nauk_vid/rio_old_2017/ku/kultura33/19.pdf.

Сердюк, Т. Г. (2001). *Категория «типическое» в историческом познании*. Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук. Барнаул.

Стоян, А. А. (2018). Роль «машин желания» в обществе массового человека. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. Философия, этика, религиоведение*, 1, 61–68.

Тараканова, Е. Н. (2016). *Современные системы типизации и их роль в конструировании социокультурной реальности*. Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. культурологии. Санкт-Петербург.

Шульга, О. (2007). Типологія категоріально-поняттєвого апарату феноменологічної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 119–131.

Шюц, А. (2004). Чужак. В: А. Шюц, *Избранное: Мир светящийся смыслом* (сс. 533–549). Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).

Шюц, А. (2004а). Равенство и смысловая структура социального мира. В: А. Шюц, *Избранное: Мир светящийся смыслом* (сс. 616–666). Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).

Яковенко, Т. (2012). Становище homo economicus у суспільстві споживання: від комфорту до екозагрози. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*, 15, 89–95.

ТЕОРЕТИЧНА І ПРАКТИЧНА ЛОГІКА СОЦІОЛОГІЇ БРУНО ЛАТУРА

Стаття присвячена авторському осмисленню теоретичної та практичної логіки акторно-мережевої теорії Бруно Латура. Підхід ученого розглядається як альтернативна версія класичному соціологічному мисленню, яке оперує в рамках перспективи заздалегідь концептуалізованого виміру реальності, населеному відповідними базовими соціальними сутностями – суспільством, структурами, суб'єктами тощо. Така перспектива резонує з історичним контекстом виникнення соціології як науки – утворенням націй-держав на зламі XVIII–XIX століть. Натомість акторно-мережева теорія пропонує позицію агностичної невизначеності щодо того, якими компонентами населений соціальний вимір. Це, у свою чергу, передбачає перегляд самої ролі соціології як науки.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, історія соціології, соціальний конструктивізм.

Статья посвящена авторскому осмыслению теоретической и практической логики акторно-сетевой теории Бруно Латура. Подход ученого рассматривается как альтернативная версия классическому социологическому мышлению, которое оперирует в рамках перспективы заранее концептуализированного измерения реальности, населенном соответствующими базовыми социальными сущностями – обществом, структурами, субъектами и тому подобное. Такая перспектива резонирует с историческим контекстом возникновения социологии как науки – образованием наций-государств на изломе XVIII–XIX веков. Вместо этого акторно-сетевая теория предлагает позицию агностической неопределенности относительно того, какими компонентами населенное социальное измерение. Это, в свою очередь, предполагает пересмотр самой роли социологии как науки.

Ключевые слова: акторно-сетевая теория, история социологии, социальный конструктивизм.

The paper presents the author's understanding of the theoretical and practical aspects of actor-network theory expounded by Bruno Latour. The scholar's approach is regarded as an alternative to classical sociological thinking which operates within the framework of a pre-conceptualised dimension of reality inhabited by basic social entities like society, structures, actors, agents, etc. Such a viewpoint resonates with the historical context within which sociology originated: the formation of nation-states

at the turn of the 19th century. Instead, actor-network theory suggests the perspective of agnostic uncertainty as to what components inhabit the social dimension. This, in turn, involves revising the very role of sociology as a science.

Keywords: *actor-network theory, history of sociology, social constructionism.*

Від самого початку соціологічний проєкт Бруно Латура був спрямований на розвиток чутливого теоретико-методологічного інструментарію, що дає змогу уникнути об'єкт-суб'єктної системи координат пізнання реальності, притаманної світоглядній ідеології доби Модерну. Втім відхід від звичної логіки теоретизування породив проблему нерозуміння та недооцінювання сукупного евристичного потенціалу акторно-мережевої теорії (АМТ).

У якому сенсі акторно-мережева теорія Бруно Латура є, власне, теорією? Що і як досліджувати за допомогою АМТ? Щоб дати відповідь на ці запитання, їх необхідно розглянути в контексті загальної історії розвитку соціологічної теорії й методології та з огляду на те, які проблеми порушувалися цією наукою в часи її зародження й інституалізації та як саме шляхи розв'язання цих проблем пропонує переглянути за допомогою свого соціологічного проєкту Бруно Латур.

Розвиток соціології як науки – це багато в чому було продовження справи, закладеної в часи Просвітництва. Ще Монтеस्क'є порівнював закономірності природного світу й соціального [Смит, 2008: р. 168]. Подібно до того, як природничі науки десакралізували світ природи, соціальні намагалися десакралізувати світ соціальний. Здебільшого це полягало у створенні міцних об'єктів-фактів, які пояснювали природу соціального світу. Такими об'єктами стали ідеї суспільства, класів, структури тощо. За їхньої допомоги соціологія намагалася розвінчати міфічні уявлення про причини та природу людського співіснування, оскільки природничі науки розвінчували міфи щодо уявлень про природні явища та процеси.

Просвітницький курс соціології одразу поставив її в позицію критики щодо уявлень самих змістовних наповнювачів їх категорій – пересічних людей, які власне і складали суспільства, класи і т.п. На противагу їхнім уявленням соціологи нібито відкривали «об'єктивний» дійсний стан речей. Хоча сьогодні, в часи артикуляції перформативної природи знан-

ня [Дудина, 2012], доречніше говорити, що йшлося не так про відкриття об'єктивної реальності, як про її створення. «Русо, Конт, Дюркгайм бажали посилити соціальні зв'язки. Їхні уявлення про суспільство як про певний об'єкт пізнання були нормативними, сформульованими у світлі надій стосовно суспільства майбутнього» [Смит, 2008: с. 145].

Посилаючись на поділ Зігмунтом Бауманом соціологів на «інтерпретаторів» та «законодавців» [Latour, 2005: р. 41], Латур наголошує на політичній ролі останніх протягом перших етапів розвитку соціології у ХІХ та першій половині ХХ століття. Якщо розглянути історичний контекст зародження і розвитку соціологічної думки, то помітним є те, що в часи розпаду імперій, утворення нових національних держав, постійних революцій та війн новостворена наука відіграла важливу роль у стабілізації ситуації, у розв'язанні проблеми співжиття людей через композиціонування їхньої спільності, їхньої уніфікації як членів великих групових утворень, з точки зору яких і пропонувалось критично переосмислити найрізноманітніші сфери життя, які були причиною відмінностей між людьми – такі як релігія, економіка, мистецтво тощо. Соціальне стало клеєм, який поєднував ці всі відмінності, а суспільство – тим верховним арбітром, з позиції якого стало звичним розглядати стан речей у спільному житті людей.

Якщо такий стан речей може бути виправданий для часів війн та революцій, то сьогодні для Бруно Латура соціологія є не тільки науково, а й політично не релевантною. Появу АМТ можна трактувати як наслідок вагомих труднощів, з якими традиційна соціологічна термінологія зіткнулась у застосуванні звичних концептів для осмислення сучасних процесів.

Діагноз часу цим процесам влучно поставив Зігмунт Бауман у праці «Індивідуалізоване суспільство» [Бауман, 2002]. Розвиток технологій і комунікаційних систем веде до інтенсифікації соціальної мобільності та стрімкого зростання культурної гетерогенності. Сьогоднішні соціокультурні середовища складаються з широкого пласту різних складових, залучених із різних часів, культур та місць.

Суспільства осмислюються як дедалі більш індивідуалізовані, в яких такі старі статичні складові, як спільноти та ідентичності, втрачають свою міцність та стабільність і постають мінливими та крихкими утвореннями. Сам мікрокосмос

людини формується таким широким спектром найрізноманітніших унікальних чинників, що стає доволі проблемно редукувати такі особливості лише до певних змінних на кшталт концепту структури, суспільства чи ідентичностей.

Ідея суспільства стає все більш ефемерною через розмиття її концептуальності. Це розмиття здійснене передусім чергу сучасними комунікаційними технологіями, які забезпечують можливість швидкої міжсуспільної трансляції грандіозних потоків інформації, що призводить до дедалі більшої ролі зовнішніх чинників у формуванні повсякденного життя, світогляду людини й стрімкого перетворення структурних складових суспільства.

Соціологія Латура – це не соціологія суспільства, індивідів чи людської взаємодії. Акторно-мережева теорія – це спосіб розпочати дослідження на основі невизначеності щодо об'єктів, які становлять соціальне. Аналітичний інструментарій Латура не відіграє тієї ролі в його підході, яку зазвичай відіграють концепти соціологічних теорій. Якщо здебільшого концепти вводяться для того, щоб якомога чіткіше окреслити конкретні об'єкти, загнати певні аспекти реальності в чітко визначені слова із суворо окресленими значеннями, а в разі з кількісними дослідженнями – бажано ще й відобразити характеристики об'єкта в цифрових аналогіях, то для Латура його концепти – це швидше приціл, лінза, яка допомагає розгледіти всі необхідні деталі в ході дослідження. У цьому сенсі акторно-мережева теорія є теорією в буквальному сенсі цього слова.

З давньогрецького «*theore*» означає «дивитися на щось», «розглядати». Теоретична цінність підходу Латура не в критичній відстороненості, а навпаки – у критичній близькості. Інструментарій АМТ виконує роль когнітивної лінзи, головне завдання якої ввести дослідника в безпосереднє розглядання реальності без її попередньої категоризації та розрізнення. Словник Латура слугує інструментом трансляції соціологічної уяви, не обтяженої суб'єкт-об'єктною дихотомією і завдяки цьому максимально відкритої та чутливої до простеження безпосереднього виробництва колективного співіснування найрізноманітнішими його учасниками.

Головною причиною, чому Латур відмовляється від теоретизування у традиційному стилі, є те, що, принаймні в соціальних науках, теоретичне пояснення неминуче приз-

водить до спрощення та фальсифікації досліджуваної реальності. За словами Латура, теоретичне пояснення замінює «агентів-провідників» (*mediators*) простими «посередниками» (*intermediaries*). Перші – це конкретні чинники, що залишають свій унікальний слід на результаті, тоді як останні – це лише провідники загальних каузальних сил [Latour, 2005: p. 105].

Використовуючи більш традиційну термінологію, можемо сказати, що з теоретичним поясненням певного феномену він постає не так, як він сам себе сприймає та позиціонує й діє, а так, як його позиціонує сама теорія. Як тільки він постає описаним у такий спосіб, то може без проблем бути інтегрований у загальні рамки теоретичного пояснення. Феномен спрощується до простого загального типу, а його індивідуальні особливості ліквідуються. У процесі теоретичного пояснення явища ми завжди вправно замінюємо оригінал спрощеною копією, що спеціально призначені для інтегрування в теорію. Теоретичне пояснення завжди частково фальсифікує реальність або змінює тему [Latour, 2005: p. 100].

Латур закликає нас розвивати погляд на суспільство, що цілком складається з активних агентів-провідників, а не статичних посередників. «АМТ просто не сприймає як своє завдання стабілізувати соціальне щодо предмета свого дослідження, такий обов'язок повинен бути залишений повністю самим акторам» [Latour, 2005: p. 30–31]. У плані методології це означає, що ми повинні прискіпливо описувати все, що трапляється в кожному конкретному випадку. Зокрема, ми повинні окреслювати мережі впливів, не вдаючись до посилення на такі багатофункціональні терміни, як «демократизація», «імперіалізм» тощо.

Можна сказати, що одним із постулатів соціології Латура є принцип ігнорування абстрактного впливу чи абстрактної дії. Дослідник повинен детально висвітлити механізм, що веде до переформатування колективів. Цього не можна робити в загальних рисах чи раз і назавжди. Кожна наукова розвідка стикається з конкретним випадком [Latour, 2005: p. 137].

Акторно-мережева теорія потребує можливості завжди «вказати пальцем» на конкретні «сліди» учасників колективної реальності, в яких проявляється їх агентна спроможність. Аксиологічний пафос АМТ – це артикуляція живої присутності, живого співіснування. Соціологія Латура – це сучасна

екологічна соціологія «live», соціологія колективної співприсутності, природа якої завжди іманентна. Найрізноманітніші чинники, які уможливають цю колективність, онтологічно є конкретними агенціями, розміщеними в часі і просторі.

Якщо соціальні теорії та методології в основному спрямовані на активізацію критичності та аналітичності як необхідних якостей дослідника, то проєкт Латура – це проєкт нової соціологічної чутливості.

Інструментарій АМТ примушує/дозволяє дослідникові помічати найрізноманітніші агенції, що так чи інакше продукують колективне життя, переміщатися від однієї до іншої, в реальному часі стежити за ними та ідентифікувати, як вони окреслюють і змінюють колективну співприсутність.

Особливо цінним це є в ситуації глобального поширення масових комунікацій, які активно змінюють природу й механізми колективного життя. Якщо в часи Французької революції новина про падіння Бастилії два тижні подорожувала до Мадрида, то сьогодні, як пересвідчилися громадяни України взимку 2013–2014 років, можливою є безпосередня колективна співприсутність/співучасть в бурхливих соціальних конфліктах за фізичної віддаленості від епіцентру подій на десятки тисяч кілометрів. Ця фізична віддаленість може нівелювати можливість безпосередньої фізичної участі в епіцентрах протестних дій, але наявність глобальних комунікаційних мереж дає змогу дистанційному підключенню великому спектру інших діяльностей – координаційній роботі, інформаційній підтримці, фінансовій допомозі тощо – що в подіях «Євромайдану» стали вагомими чинниками-агенціями окреслення траєкторії розвитку цієї проблемної ситуації (*matters of concern*) колективної невизначеності (*uncertainty*).

Саме для аналізу таких проблемних ситуацій, у яких відкриваються (або, ще не відкрились) «чорні скрині» механізмів колективних дій та оголюються найрізноманітніші агенції-учасники соціального життя, і є ефективною чутливістю інструментарію АМТ, який ґрунтується на методології дослідження акторів у ситуаціях, де межі не визначені, а рамки співвіднесення (*frames of reference*) постійно змінюються [Latour, 2005: p. 12].

Соціологічне пояснення, за Латуром, має закінчуватися суспільством, а не починатися ним. Для того щоб отримати

точну інтерпретацію соціального, ми маємо не намагатися врегулювати розбіжності, а простежити зв'язки між ними й дати їм повністю розкритися у процесах руху реальності й ідентифікувати, як саме вони виробляють певні *режими істини* в реальності.

З поглядами про існування різноманітних режимів істини Латур ознайомився ще під час своїх ранніх досліджень біблійної екзегези. За його словами [Latour, 2010], у результаті конструктивного прочитання теорії «ланцюгів перекладу» німецького протестантського теолога Р. Бульмана, за допомогою якої той простежував напшарування у смислах Євангелій, які накладались після смерті Ісуса Христа, Латур дійшов висновку про те, що специфікою режиму промовляння в релігії є довгий ланцюг посередників. На його думку, ані «віра», ані референтність, як у випадку з наукою, не є визначальними категоріями для цього режиму. Однак, не займаючи скептичної стосовно релігійних практик позиції, Латур визнає за ними не просто своєрідний режим промовляння, а особливий режим істини.

Також варто відзначити, що поняття режиму істини (*regime of truth*) або режиму промовляння (*régime d'énonciation*) у Латура є близьким до визначення, яким користується М. Фуко, котрий визначає режим істини, як «систему упорядкованих процедур для конструювання, регулювання, поширення, циркуляції та функціонування тверджень» [Foucault, 1977: p. 12].

Акторно-мережева теорія дає можливість соціальним наукам почути голос актора, побачити, як він сприймає себе в різних мережах та угруповуваннях людей і речей. Певний актор не обов'язково має належати до конкретної спільноти чи суспільства. Позиції і зв'язки постійно змінюються й актор може мати різні зв'язки з різними угрупованнями, що до того ж перебувають у стані постійного руху. АМТ не ставить за мету розшифрувати і прояснити дії та переконання акторів, сказати, що вони насправді роблять чи чим вони насправді є, натомість пропонує довідатися це від них і дати їм самим змогу окреслювати причинно-наслідкові зв'язки зі світом, аніж просто розглядати їх як «інформантів». Латур стверджує, що ми повинні самі «йти за акторами» (*follow the actors*), щоб «дізнатися від них, чим для них є колективне співіснування» [Latour, 2005: p. 250]. Завдання соціальних учених не зрозумі-

ти та об'єктувати людину як соціальну, «товариську» істоту, а дослідити продукування асоціацій-зв'язків.

Для цього концепти повинні бути ослаблені, щоб дозволити заговорити акторам, Латур стверджує, що «найкраще використовувати найзагальніший, найбанальніший, навіть найвульгарніший репертуар, так щоб не було ніякого ризику змішувати власні концепти та плідні ідіоми акторів» [Latour, 2005: р. 29–30]. Ризик полягає в тому, що соціолог може легко стати жертвою своєї любові до конструювання складних термінів для окреслення того, що на їхню думку насправді мають на увазі актори, але це нівелює роль «складної і цілком рефлексивної метамови акторів» [Latour, 2005: р. 30].

Акторно-мережева теорія воліє використовувати те, що можна було б назвати *інфрамовою*, яка не відіграє ніякої ролі, за винятком засобу переміщення з однієї точки зору до іншої [Latour, 2005: р. 30]. Тому хороше дослідження в стилі АМТ, дає можливість поняттям акторів бути сильнішими, ніж аналітиків.

У цьому власне і сенс «об'єктивності» для Латура: «Об'єктивність» означає не особливу якість свідомості, не його внутрішню правильність і чистоту, а присутність об'єктів, коли вони здатні заперечувати (*to object*) тому, що про них сказано... Лабораторний експеримент створює для об'єктів рідкісні, цінні, локальні і штучні умови, де вони можуть постати у своєму власному праві перед твердженнями вчених. Зрозуміло, мова не йде про повне протиставлення суб'єктивного і об'єктивного. Навпаки, саме в лабораторії (в широкому сенсі) завдяки, а не всупереч штучності і обмеженості експериментальної ситуації досягається найбільший ступінь близькості між словами й речами. Так, речі можна зробити гідними мови. Однак ці ситуації так нелегко знайти, вони такі незвичайні, якщо не сказати чудесні, що розроблення нового протоколу, винахід нового інструменту, виявлення потрібної позиції, проби, прийому, експерименту часто заслуговують Нобелівської премії» [Латур, 2003: с. 36].

Текст соціологічного дослідження й має бути такою лабораторією, куди аналітик мобілізує найрізноманітніші агенції й надає їм право бути почутим як учасникам колективного існування.

Латур пропонує проект соціології, яка максимально відповідальна щодо перформативних наслідків своєї діяльності, зокрема щодо політичної та моральної її складової.

Сучасний соціолог у версії АМТ вже не може бути «законодавцем» і брати участь у безпосередній соціальній інженерії, відтворюючи певні уніфікувальні сутності на зразок суспільства чи класу. На тлі всієї багатогранності сучасного колективного життя й незліченної кількості агенцій, які його формують, – це є ані науково, ані політично релевантною стратегією дослідницької діяльності.

Місію соціолога в розумінні АМТ можна назвати дипломатичною. Соціологічні тексти досліджень – це своєрідні майданчики переговорів, на яких збираються та легітимізуються голоси найрізноманітніших кандидатів на колективне існування. АМТ дає змогу дослідникові бути відкритим до постійного оновлення цих кандидатів. Як інструмент соціологічного аналізу вона виконує функцію винесення, трансляції різноманітних «слідів» існування цих агенцій із хаотичної реальності у спільний текст, колективний наратив, який легітимізує їхню участь у колективних відносинах соціального життя. «Хороший опис не потребує пояснень» [Latour, 2005: p. 146], тому сам опис є теоретизуванням, тобто будуванням реальності, зміною стану речей, артикуляцією деяких особливостей реальності, які беруть участь у композиціюванні колективних відносин, але зазвичай є непомітними для соціальних наук.

Нейтральний недуалістичний категоріальний апарат АМТ підштовхує нас до фундаментального перегляду природи нашого колективного / соціального існування, до перегляду звичного розуміння, чим ми поєднані, де конкретно ці зв'язки розміщені та які моральні й емоційні навантаження вони несуть. У деяких текстах для зображення зв'язків-асоціацій Латур використовує англійський термін *attechmant* (прив'язаність), що конотує із психологічною теорією прив'язаності між людьми та зі східнофілософським позначенням емоційної залежності суб'єкта від зв'язку з різноманітними феноменами реальності. АМТ дає змогу ідентифікувати ці зв'язки-залежності, артикулювати їх гетерогенність та відносність, а отже, й легітимізує питання щодо їх зміни та композиціонування інших форматів колективного співіснування.

У такому ракурсі соціологічне дослідження несе експліцитну політичну відповідальність за реальності, які воно продукує, за те, наскільки представлені голоси учасників проблемної

ситуації, що досліджується, наскільки помічені «сліди» агенцій, що окреслюють колективні відносини цієї ситуації.

В українській мові існує доволі чітке розрізнення між термінами дослідження та розслідування. Хоча англійське *investigation* конотує як з першим, так і з останнім. Соціологічне дослідження інструментарію АМТ – це швидше ретельне розслідування, скрупульозний пошук емпіричних «слідів», які можуть сказати, з чіїх дій окреслюється певний колектив.

Соціологія Латур – це максимально прагматично орієнтований спосіб позиціонування наукової діяльності. Як зазначає сам Латур, однією з головних заповрок вдалого дослідження є «хист домовлятися про інтерв'ю» [Latour, 1996: p. 52]. З підходом, де емпірика має казати все і де не має лишатися прогалин для редукованого теоретичного пояснення, це твердження може вважатися одним із визначень продукування якісної соціальної науки.

Осмислення теоретичної та практичної логіки АМТ було б не повним без її порівняння з соціологічною парадигмою П'єра Бурдьє, який починаючи з 1960-их і аж до своєї смерті у 2002 р. вважався метром французької соціології. Багато в чому проєкт АМТ вибудовувався Латуром у протиставленні критичній соціології Бурдьє, хоча водночас не важко простежити паралелі між цими двома підходами. У «Перезбируючи соціальне» Латур неодноразово посилається на праці Бурдьє. Із цих посилянь доцільним буде припустити, що Латур цінує ту частину дослідницького проєкту Бурдьє, яка спрямована на прискіпливе дослідження локальних взаємодій та габітусу. Подібна дослідницька оптика багато в чому перегукується з підходами АМТ.

Натомість схильна до глобального абстрагування теорія полів та капіталу, притаманна пізньому Бурдьє, починаючи із «Розрізень» вступає в дисонанс із дослідницькою перспективою АМТ із її фокусуванням на невизначеності щодо об'єктів, які складають соціальне. Як зазначає Віллем Шинкель, «близькими по духу до АМТ є аналітичні дослідження Бурдьє, які аналізують соціальну каузальність з першого погляду природної для людини поведінки, адже в цьому разі йдеться про подолання дихотомії природа / суспільство, але твердження Бурдьє про те, що така каузальність являє собою структуру або систему з погляду АМТ не є неприйнятними» [Schinkel, 2007: p. 724].

При цьому варто зазначити, що, якщо Бурдье розглядає габітус як «структурувальну структуру», тобто не просто окремі вміння чи звички, а як спосіб бачення світу, Латур прагне розглядати кожну компетенцію окремо, використовуючи для її позначення таку притаманну йому метафору зі світу сучасних технологій, як «плагін», який можна «завантажити», тобто оволодіти певним умінням чи навичкою, й при цьому через пошукові інструменти – наприклад, Google – простежити його походження [Latour, 2005].

Акторно-мережева теорія досі не стала мейнстрімовим напрямом соціологічної теорії. Втім клопітка праця Бруно Латура не пройшла безслідно. Мультипарадигмальна соціологічна наука поповнилась якісно новою перспективою. І, як часто відбувається у випадках входження нового знання в певну наукову сферу, розвиток АМТ став не лише важливою подією самою по собі, а й необхідним у наш час викликом постулатам іншим, більш традиційним соціологічним парадигмам. Латурівська критика непроблематичного використання трансцендентних категорій суспільства і суб'єкта ставить питання про релевантність реальностей, які продукуються в соціологічних дослідженнях і артикулюють питання політичної відповідальності соціологічної теорії та практики.

Джерела

Дудина, В. И. (2012). Эпистемологическая реконфигурация социального знания: от репрезентации к перформативности. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 15(3), 35–50.

Латур, Б. (2003). «Когда вещи дают сдачи». *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*, 3, 20–39.

Смит, Р. (2008). *История гуманитарных наук*. Москва: ГУ ВШЭ.

Foucault, M. (1973). *The Birth of the Clinic*. New York: Pantheon Books.

Latour B. (1996). *Aramis, or the love of technology*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.

Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction To Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Latour, B. (2010). Coming Out As Philosopher. *Social Studies of Science*, 40(4), 599–608.

Schinkel, W. (2007). Sociological discourse of the relational: the cases of Bourdieu & Latour. *The Sociological Review*, 55(4), 707–729.

КАУЗАЛІСТСЬКА ПЕРСПЕКТИВА МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ І АНАЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ П. ГЕДСТРЕМА

У статті розглядається каузальність (причинність) як фундаментальна категорія пізнання й одна з найважливіших у методології, ключове поняття категоризації та концептуалізації навколишнього світу, яка виявляє значний метатеоретичний потенціал, продукуючи обґрунтовані причинні пояснення в соціальних науках. Аналітична соціологія позиціонується як дослідницька стратегія, що представляє теоретичне знання як набір схем каузальних механізмів і забезпечує метатеоретизування інструментом агентно-орієнтованого імітаційного моделювання.

Ключові слова: каузальність, аналітична соціологія, механістичне пояснення, соціальна дія, експлананс, експланандум, агентно-орієнтована обчислювальна модель, П. Гедстрем.

В статье рассмотрена каузальность (причинность) как фундаментальная категория познания и одна из важнейших в методологии, ключевое понятие категоризации и концептуализации окружающего мира, которая имеет значительный метатеоретический потенциал, продуцируя обоснованные причинные объяснения в социальных науках. Аналитическая социология позиционируется как исследовательская стратегия, представляющая теоретическое знание как набор схем каузальных механизмов и обеспечивающая метатеоретизирование инструментом агентно-ориентированного имитационного моделирования.

Ключевые слова: каузальность, аналитическая социология, механистическое объяснение, социальное действие, экплананс, экпланандум, агентно-ориентированная вычислительная модель, П. Хедстрем.

One of the main points discussed in this paper is causality, which is considered to be a basic category of cognition. Causality holds a special place in the methodology of social sciences; moreover, it is a key concept that serves to categorise and conceptualise the world. The author points to the particular usefulness of causality category for metatheorising due to its ability to produce well-grounded explanations. From this perspective, analytical sociology is seen as a research strategy which interprets scien-

tific knowledge as a set of causal mechanism schemes and supplies meta-theorising with a reliable tool called agent-based modelling and simulation.

Keywords: *causality, analytical sociology, mechanism-based explanation, social action, explanans, explanandum, agent-based computational model, P. Hedström.*

Хоч би якою складною, диференційованою і невловимою була соціальна реальність, соціологія як наука має прагнути до систематизації та генералізації знань про цю реальність. Утім соціологічне пізнання відстає від змін соціальної реальності, і цю ситуацію можна назвати соціологічним лагом [Сергеев, 2019]. Для розв'язання проблем відставання соціологічного опису й пояснення від змін соціальної реальності потрібен тип метатеоретизування, в межах якого наголос робився б на формулюванні деяких генералізувальних висновків на основі теоретичних досягнень науки й емпірично вивічених моделей. Дж. Рітцер визначив метатеоретизування в соціології як рефлексивне дослідження фундаментальної структури соціології в цілому, а також різних її елементів: незалежних сфер дослідження, понять, методів, даних і теорій [Рітцер, 2002: с. 563]. Сутність і сенс наукових фактів увиразнюється мовою у формі понять, категорій, законів, теоретичних концептів. Єдиним цілим соціального знання є поступальний приріст наукових знань і одночасне уточнення наукових понять, адже саме наукове поняття інституціоналізує найсуттєвіші якості, відношення, закономірні зв'язки виучуваного предмета [Грехов, 2019: с. 182]. З'ясувавши особливості, типи, напрями [Пилипенко, 2017] та основні стратегії метатеоретизування [Дудина, 2017], необхідно знайти дослідницьку стратегію, яка забезпечувала б виконання соціологією її найголовнішої функції – пояснення, і ключове поняття, яке відображало б найзагальніші закономірні зв'язки, суттєві якості й ознаки наукових фактів. Каузальність (причинність) є саме таким поняттям, яке видозмінювалося, удосконалювалося, доповнювалося, уточнювалося, пройшло шлях корегування, апробації, шліфування і залишається найперспективнішим для метатеоретичних досліджень за будь-яких змін соціальної реальності.

Пояснення в соціології відбувається за допомоги побудови причинно-наслідкових (каузальних) моделей, які отримують

теоретичну доведеність і емпіричне підтвердження. Між соціальними явищами існують причинно-наслідкові зв'язки, а причинно-наслідковий зв'язок – центральною формою соціального пояснення. Тож основна мета соціальних досліджень є виявлення причинних механізмів, які приводять до соціальних результатів. Для соціології найважливішими експланандумами (предметами пояснення) є соціологічні феномени. Хоча емпіричні дані, методи дослідження і змістовні теорії розрізняються залежно від соціологічного поля, загальні ідеї про можливі каузальні механізми є тим, що ці поля поєднує. Ідея причинності в соціології виникла разом з необхідністю пояснити те, за чим спостерігають у межах соціальної науки. Основи вивчення причинності закладені ще Аристотелем, який наголошував на тому, що для дослідження причин появи подій слід застосовувати комплексний підхід, у якому враховувались би одночасно чотири типи причин [Аристотель, 1975: с. 70]. Виходячи з цього і сформувався два основні підходи до причинності – каузальний (фізичний, механістичний) і телеологічний (фіналістський, цілепокладання), які пізніше розвинулись у два різні напрями пояснення причинності.

У межах каузального підходу під причиною розуміється явище, яке визначає, змінює, приводить до іншого явища; останнє називається наслідком. Дослідник, прагнучи з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки в межах каузального підходу, як правило, ставить питання: «чому дещо відбувається?», «як?», «як можливо?». В основі каузальної причинності лежить закономірність між причиною й наслідком, яка визначається тим, що наслідок чітко витікає з причини. Телеологічний підхід як самостійний розроблявся в соціальних науках і не має такої однозначної дефініції, як каузальний. Й.А. Шумпетер визначає телеологію як спробу «дати причинне пояснення інститутам і формам поведінки за допомоги суспільної потреби або мети, якій ці інститути і форми поведінки мають слугувати» [Шумпетер, 2001: с. 71]. Г. фон Вригт пропонує розглядати телеологічний підхід як опис певного зразка або результату дії. Він виокремлює в дії два аспекти – внутрішній і зовнішній [Вригт, 1986: с. 119]. Сутністю першого є різні ментальні поняття, такі як інтенція (мета або намір), воля,

рішення, бажання, спонукання, засади, потреби, а також складові поведінки – схильності, звички. Внутрішній аспект визначається зовнішніми проявами дії.

У каузальному телеологічному підходах порядок розгляду подій, їх розміщення й аналіз зв'язків між ними розрізняються методами вивчення й основною парою понять, якою оперує кожний із підходів: причина–наслідок і мета–дія. Ідею поєднання цих підходів можна знайти також у працях Аристотеля. Міркування про чотирьохелементну причинну модель пояснення явищ, яка є актуальною і для сьогоdnішніх реалій, він доповнює висновком про поєднання причини й мети: «...[Мета буде причиною] для всього, що, завдячуючи дії людини, проявляється у проміжку перед досягненням мети» [цит. за: Козьміна, 2005: с. 20]. Метод включення телеологічного пояснення в каузальне полягає в тому, що причинне пояснення деякої дії можливе за умови адекватного розуміння значення дії на основі принципу причинності: однакові мотиви завжди спричиняють однакові дії, якщо раніше була встановлена статистична повторюваність розглядуваних мотивів і дій.

Закономірні причинно-наслідкові зв'язки явищ об'єктивної дійсності відображаються в мові, тому мовна каузальність як складне й багатогранне явище привертає увагу вчених [Дальбергена, Жаркынбекова, 2013]. У контексті антропоцентричної парадигми набуває значущості когнітивно-прагматичний аспект, коли каузальність досліджується як логічна категорія, в основі якої лежить епістемічна форма мислення. Тобто каузальність розглядається не тільки як причинно-наслідковий зв'язок між предметами і явищами реальної дійсності, а й як зв'язок між думками, роздумами з приводу тієї чи тієї ситуації, її застосування для обґрунтування висновку, суб'єктивної думки, твердження. У комунікативно-прагматичній перспективі аналізуються каузальні відносини на рівні мовних актів. У світовій лінгвістиці каузальність вивчається як категорія мисленнева, логіко-семантична. Когнітивний процес відображення каузальних відносин проявляється у ментальній діяльності людини у формі умовисновку, обґрунтування, розмірковування, пояснення об'єктивно існуючих причинно-наслідкових відносин. Д.Літтл, ставлячи питання

«як соціологи можуть визначити причинно-наслідкові зв'язки між соціальними явищами?», формулює низку положень, які разом складають теорію причинного реалізму для соціальних наук [Литтл, 2011]. Це своєрідний маніфест, який стверджує, що механізми причинно-наслідкових зв'язків реально існують, і вони можуть досліджуватися за допомогою звичайних емпіричних процедур.

Категорія причинності є базовою в соціальних і філософських науках й однією з найважливіших у методології (причинний аналіз може розглядатися як методологічна процедура). Причинно-наслідкові зв'язки соціальних явищ, які підлягають причинному аналізу, є одним з напрямів «математичної соціології». Дисципліна «Теорія причинності в соціології» входить до програми підготовки студентів-соціологів [напр., Степахно, 2016]. Ідеї причинного моделювання були розроблені Г.Саймоном і впроваджені завдячуючи зусиллям Х.М.Блейлока, який дотримувався неопозитивістського трактування наукового знання і вважав головним завданням у вивченні соціальних явищ побудову теорій, які емпірично верифікуються, застосовуючи індуктивно-статистичні методи з використанням причинного (каузального) математичного моделювання [Блейлок, 2018]. Причинне моделювання потребує від дослідника формулювання системи гіпотез і їх перевірки з метою пошуку моделі, яка найкраще відповідає соціальній дійсності.

Монографія М.Бунге про місце принципу причинності в сучасній науці понад півстоліття залишається актуальною [Бунге, 2010]. Віхою літератури з наукового пояснення вважається праця Уеслі Салмона «Наукове пояснення та причинно-наслідкова структура світу» [Salmon, 1984]. Салмон розробив концепцію, згідно з якою пояснення означає демонстрацію причинних механізмів, відповідальних за виникнення явищ. Щоб зрозуміти світ, необхідно розкрити його внутрішню роботу; такою мірою, якою діють причинні механізми, вони пояснюють, як світ улаштований. Найважливіша характеристика повної причинної структури, яка поєднує всі процеси і взаємодії певної сфери простору-часу, – її об'єктивність: повну причинну структуру Салмон вважає фактом природи, який існує абсолютно незалежно від наших знань чи інтересів

[Salmon, 1998]. Детальне знання механізмів може не знадобитися для успішного прогнозування, але воно необхідне для досягнення справжнього наукового розуміння й пояснення.

Аналізом причинно-наслідкових зв'язків у соціології займалися багато авторів, кожний з яких доповнював і деталізував логіку причинного аналізу. Д.Хейс розробляв методологічні основи причинного аналізу для подальших тверджень про причинно-наслідкові зв'язки та їх схематичної репрезентації (зображення за допомоги графів) під час вивчення соціальних явищ на емпіричному рівні. Розробленням методологічних основ побудови причинних моделей як аналізу причин, що породжують соціальні явища, займалися такі автори, як С.Райт, Д.Літл, Л.Віханду, О.Дункан, Р.Будон, А.Стінчкомб, Д.Хейс, К.Г. Йореског [огляд літератури у: Куликова, 2009].

У соціологічному причинному моделюванні особливо популярні моделі структурних рівнянь (МСП) і моделі латентно-структурного аналізу (ЛСА). Основним розробником ЛСП є П.Ф. Лазарсфельд, відомий дослідженнями методологічного й емпіричного характеру. Причинне моделювання розвивалося паралельно з глибоким теоретизуванням стосовно можливостей побудови теорій у соціології і формулювання загальних законів, розвитком імовірнісного моделювання. Програмною на десятиліття стала праця 70-го Президента Американської соціологічної асоціації Х.Блейлока «Проблеми вимірювання: прірва між мовами теорії і дослідження», перевидана через пів століття [Блейлок, 2018]. Учений розрізняє дві мови: теоретичну й емпіричну. Поняття причини, сили, системи і якостей належать першій із них, а другій – поняття коваріацій, операцій і шкал. Він вважає причинне моделювання зручним теоретичним засобом. Вимірювальною моделлю, яка суттєво посилює пояснювальну спроможність за рахунок ідеї латентної змінної як причини взаємозв'язку кількох змінних, за якими спостерігають, є факторний аналіз. Поєднання моделей шляхового і факторного аналізів дає можливість моделювати причинно-наслідкові відношення між кількома латентними чинниками.

У моделях латентно-структурного аналізу і структурних рівняннях реалізовано два підходи до розуміння причинності: пояснення через концепт (диспозиційне відношення) з

наголошенням принципової неможливості спостерігати причину; другий підхід, навпаки, передбачає можливість її спостереження. В обох пояснювальних моделях закладена ідея не про наявність певного причинного закону (закономірності), а про те, що такий закон існує в кожний момент часу. Вибір причинних відносин, які залучаються до моделі, визначається щоразу заново й залежить від мети дослідження [Куликова, 2009]. Інакше кажучи, ідея закону не зобов'язує фіксувати одні й ті ж причинні відносини в усіх моделях, у яких беруть участь ті самі змінні.

У соціологічній теорії можна розрізнити два домінуючі підходи до дослідження соціальної дії – позитивістський та інтенціоналістський. Позитивісти прагнуть сформулювати свої висловлювання в універсальному вигляді – тому вони є значущими як для соціальних, так і для природничих наук. За такого розуміння хороша теорія дії має вбудовуватися в універсалістські каузальні моделі. Метою логічних позитивістів було розроблення моделі універсального причинного пояснення дій, близької до методологічних стандартів природничих наук. Саме цією метою керувався К.Гемпель у запропонованій ним схемі номологічного пояснення раціональної дії [Гемпель, 1998]. Саме вона стала своєрідним парадигмальним взірцем для наступних каузалістських моделей у соціальних науках. Навпаки, інтенціоналісти наголошують унікальність дії, її контекстуальний і/або ситуаційний характер. Це зіткнення має прямі наслідки для соціологічного теоретизування і досліджень соціальної дії. Сформульована у такий спосіб опозиція між розумінням сенсу і причинним поясненням дії поставила перед соціальними науками питання: чи можна поєднати каузалістський та інтенціоналістський підходи? [Степанцов, 2015]. Адже як пояснення причинності, так і розуміння сенсу є необхідними умовами соціологічного розуміння дії. Це повернення до розуміння дії, закладеного М.Вебером: як події, що має одночасно передумови й наслідки у «природній історії» фактів, а також такої, що відбулася з волі й відповідно до намірів дієвця (або всупереч їм).

Важливо, що позиція Вебера стосовно суміщення причинного пояснення і змістовного розуміння дії не випадкова. Вона сягає корінням самого веберіанського проекту соціальної

науки. Вчений писав: «Соціологією <...> буде називатися наука, яка прагне, розтлумачуючи, зрозуміти соціальну дію і тим самим дати причинне пояснення її перебігу та її результатам» [Weber, 1968: р. 4]. Для Вебера вивчення дії має бути адекватним як з погляду розуміння її сенсу, так і з погляду пояснення її причин і наслідків. Відповідно до задуму Вебера, завдання соціології – пошук і відкриття універсальних закономірностей у сфері усвідомленої людської діяльності. Тобто і розуміння (сенсу дії) і пояснення (загальних закономірностей поведінки людей) необхідні для вивчення осмислених подій соціального життя. Для Вебера соціологія є емпіричною наукою, завдання якої – розуміння сенсу [соціальних явищ]. Однак методологічна процедура розуміння не може бути відділена від процедури каузального аналізу. Вебер навмисно наголошує внутрішній зв'язок між цими двома пізнавальними стратегіями, оскільки саме їхній взаємозв'язок, на його думку, визначає характер соціології як науки, орієнтованої на дослідження дійсності [Weber, 1968]. Загалом можна сказати, що соціологія розглядає дію як подію, яка мала місце в природній історії остільки, оскільки з нею пов'язаний сенс, тому її методологія не обмежується тільки інтерпретацією або причинним поясненням, а потребує суміщення інтенціоналістської й каузалістської перспектив.

Найвідомішу спробу розв'язати цю проблему зробив Д. Девідсон [Davidson, 1963]. Він намагався переописати інтенціональну дію на основі теорії сингулярної каузальності (*singular causality*), розглядаючи основи (*reason-explanations*) як причини вчинків агента. Праці Девідсона підірвали панівні погляди, за якими пояснювати установки в каузальних термінах не можна, а переконання, наміри, уявлення не можуть навіть і претендувати на те, щоб бути причинами дій. Есе Девідсона «Дії, основи і причини» [Davidson, 1967] поставило крапку в дискусії між теоретиками. Ця «стаття була настільки переконливою, що її центральну тезу – що пояснення основ [дій] (*reason-explanations*) є одним з видів причинного пояснення – називають одним із небагатьох досягнень сучасної аналітичної філософії» [McGuire, 2007: р. 460]. Основи включають переконання і погляди дієвця, його цілі, наміри і принципи. Щоб зрозуміти причини дії, ґрунтованої на цих основах, потрібно

визначити сенс дії у контексті правил, практик, традицій і пояснень. Адекватна інтерпретація дій передбачає експлікацію цих основ; процедуру інтерпретації Девідсон називає раціоналізацією. Оскільки ж Девідсон заявляє, що раціоналізація є одним із видів причинного пояснення [Davidson, 1963: р. 2–10], він дотримується каузалістського погляду.

Тобто каузальна інтерпретація дій не передбачає універсального знання про те, що саме робили б усі люди в цій (типовій) ситуації. Пояснюючи дію, ми не зобов'язані специфікувати вичерпний набір її каузальних умов, які могли б бути справедливими щодо «всього людства». Що справді потрібно для інтерпретації причин дії, то це виявити унікальну-причину-ось-цієї-дії, або сингулярну причину. Хоча Девідсон припускає, що сингулярні пояснення вміщують менше інформації, вони єдині можуть бути застосованими для аналізу дій. Отже, сенс моделі сингулярної каузальності полягає в тому, що вона дає можливість побачити дію як особливу подію. Це ті події, які не можна пояснити, виходячи з універсальних законів. Щоб дати причинне пояснення дії як події, необхідно проаналізувати бажання й переконання дієвця, які змусили його діяти певним чином [Davidson, 1963]. При цьому аналіз сингулярних причин дії, на думку Девідсона, надає соціальним ученим достатньо інформації для того, щоб запропонувати переконливу і зрозумілу каузальну історію – інтерпретацію.

Концепція сингулярної каузальності Девідсона виходить за межі суперечки між позитивістами й інтенціоналістами. Вона дає можливість побудувати неномологічну модель причинності в соціальних науках, яка не передбачає відсилання до універсально значущих законів, а також дає можливість інтерпретувати сенс конкретної дії (тобто дати відповідь на питання, чому ця дія була вчинена?), не потребуючи при цьому знання універсальних принципів людської поведінки. Це означає, що правильна інтерпретація причин дії полягає в розумінні основ дієвця, які унікальні в кожній конкретній ситуації й не можуть виводитися з номологічних законів. Отже, велике значення для соціальних наук має відповідь на питання: як можна розглядати подію дії, і як осмислену, і як таку, що має причини. Причинно-наслідкові характеристики

соціальної дії дають можливість розглядати її як подію, що має фактичну значущість. Інакше кажучи, дія викликана попередніми подіями і має певні наслідки. Осмислений характер дії дає можливість говорити про те, що спонукало до дії, про мотиви діючого, і – чому дія відбулася. Ця подвійна природа дії є конститутивною для соціологічної теорії дії.

Своєрідною альтернативою пошуку загальних законів суспільства стало теоретизування, ґрунтоване на експлікації та поясненні соціальних механізмів генерування спостережуваних асоціацій між подіями і фактами [Social Mechanisms, 2005]. Теорії соціальних механізмів відрізняються від теоретизування, ґрунтованого на змінних статистичного аналізу, з одного боку, і наративних описів унікальних подій – з іншого. Мета цих теорій полягає в тому, щоб виявити причинно-наслідкові механізми, здатні пояснити широкий спектр соціальних ситуацій. Кожен такий механізм генерує передбачуваний результат у певному середовищі. Позаяк подібні механізми спричиняють передбачувані результати в подібних середовищах, теорії соціальних механізмів можуть вважатися номологічними за природою.

Аналітична соціологія – дослідницька стратегія, що вможливає побудову пояснювальних моделей у соціальних науках. Функційно-аналітична соціологія спрямована на те, щоб зробити метатеоретизування та пояснення в межах соціальної теорії глибшим, чіткішим і яснішим [The Oxford Handbook, 2009]. Аналітична соціологія ґрунтується на ідеї, що соціальні науки мають не лише описувати та класифікувати соціальні явища, а й забезпечувати обґрунтовані причинні пояснення; вона позиціонується як стратегія, що дає змогу продукувати та верифікувати пояснювальні соціологічні теорії. У вступі до Оксфордського підручника П.Гедстрем та П.Бірман зазначають, що аналітична соціологія передусім пов'язана з поясненням соціальних фактів, таких як мережеві структури, закономірності соціально-просторової сегрегації, типові вірування, культурні вподобання, загальні способи дії тощо. Вона чітко і точно окреслює механізми, які лежать у підґрунті розглядуваних соціальних фактів і сприяли їх появі; і фактично є стратегією розуміння соціального світу [The Oxford Handbook, 2009: p. 3–4].

Базовими теоретико-методологічними засадами аналітичної соціології є: структурний індивідуалізм, механістичне пояснення, каузально-супервенційні зв'язки макро- та мікрорівнів. Структурний індивідуалізм – це доктрина, згідно з якою всі соціальні факти, їх структуру та зміну можна пояснити під кутом зору індивідів, їхніх властивостей, дій і відносин між ними [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 60]. Це – своєрідні, ґрунтовані на дії моделі пояснення соціальної реальності. Структурний індивідуалізм не відштовхується від індивідуалізованих інтерпретативних пояснень і спрямований на взаємодії та реляційні структури. Агенти дії розглядаються тут як соціально локалізовані й соціально конструйовані, тобто їхня поведінка зазнає впливу соціальних обставин.

Вивчення механізмів, які пов'язують макрорівень соціальних інститутів, норм, емерджентних колективних явищ і мікрорівень індивідуальних поведінкових актів, М.Гацків визначає як пошук логосу, зазначаючи, що тільки через таке «пірнання» – з широт макро- на глибини мікрорівня – соціологічний аналіз розкриває, що вибудований нами причинно-наслідковий зв'язок між макрофеноменами можна пояснити тільки через індивідуальні поведінкові рішення й колективні похідні таких рішень [Гацків, 2011]. Реконструювавши центральні аспекти ситуації, змодельовавши логіку індивідуального вибору й визначивши, як саме сукупність індивідуальних виборів трансформується в колективні феномени, соціолог формулює логос – описує каузальні зв'язки, які пояснюють, чому соціальні процеси відбуваються так, як вони відбуваються, а не інакше. Саме такий соціологічний аналіз можна назвати експланаторним (на відміну від дескриптивного). Домінанти суспільного розвитку є для аналітичної соціології експланандом (предметом пояснення) чи експланансом (компонентом логіки ситуації).

Головною схемою для аналітичної соціології є діаграма, відома як «човен» Дж.Коулмена, яка відповідає на соціологічне питання: яким чином соціальна ситуація «А» спричинює соціальну ситуацію «Б»? [Coleman, 1990]. Ця схема дає можливість вбудовувати фрагментарні дослідження в цілісний експланаторний ланцюжок за умови виокремлення «логіки ситуації», «логіки селекції», «логіки агрегації» [Esser,

1993: р. 91–192]. Логіка ситуації пояснює, яка соціальна ситуація і як саме визначає мотиви індивідів; «об'єктивні» умови переводяться в суб'єктивні орієнтири акторів за допомогою єднальних гіпотез, котрі виокремлюють із соціальної ситуації аспекти, значущі для індивідів у процесі прийняття рішення. Логіка селекції формулює номологічний закон, який розкриває каузальний механізм індивідуальних поведінкових виборів. Експланаторний аналіз на цьому етапі означає пошук значень окремих змінних – детермінант поведінки. Логіка агрегації відповідає на питання: через які механізми взаємодії індивідуальні поведінкові акти ведуть до колективних результатів, нової соціальної ситуації? Результати окремих експланаторних досліджень автоматично доповнюють одне одного, оскільки використовують одну мікрорівневу теорію дії, і як стереотипні в теоретичному узагальненні можуть бути враховані в нових гіпотезах. Логіка експланаторної схеми забезпечує зв'язок макрорівневих явищ, звертаючись до суб'єктів соціальних процесів, оскільки саме вони є тією ланкою, де налагоджується дієвий взаємозв'язок мотивів поведінки й елементів знання про навколишню дійсність.

Аналітична соціологія спирається на теоретико-методологічні напрацювання таких соціологів, як М.Вебер, Т.Парсонс, Р.Мертон. Так, ми знайдемо тут застосування й розвиток теорії соціальної дії Вебера, в якій центральним елементом у розумінні соціальних феноменів та процесів є саме дії акторів. Вебер прагнув «зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально пояснити її процес і вплив» [Вебер, 1990: с. 602]. Т.Парсонс також розглядав дію як одиничний акт і глибоко та всебічно досліджував дії з позицій системного підходу. За Парсонсом, одиничний акт дії конституюється самим актором, метою його діяльності, орієнтацією на соціальну ситуацію, яка формується засобами й умовами, нормами і цінностями, що зумовлюють їхній вибір [Парсонс, 2002]. Теоретики аналітичної соціології керуються й настановами Р.Мертонна щодо розроблення, дослідження та верифікації на практиці «теорій середнього рівня» [Мертон, 2006: с. 64–104].

Значний внесок у розроблення базових засад аналітичної соціології здійснив Р.Будон [Boudon, 1982]. Він розвиває в межах соціальних наук принцип методологічного індивідуаліза-

му та пропонує версію причинно-наслідкового пояснення, яке ґрунтується на соціальних механізмах. Будон вважає, що будь-який макросоціальний феномен має пояснюватися як результат поведінки індивідів, що, своєю чергою, є результатом індивідуальних настанов та мотивацій, а останні можна зрозуміти у співвіднесенні із соціальними ситуаціями цих індивідів. Також важливою в розвитку аналітичної соціології є запропонована Будоном теорія суб'єктивної раціональності, яка посилює пояснювальні спроможності теорії раціональної дії. Ці принципи систематизовані теоретиками аналітичної соціології у статті до Енциклопедії соціальної теорії [Hedstrom, Stern, 2017: р. 1-7]. Ю.Ельстер пропонує свій погляд на природу пояснення в соціальних науках; здійснює аналіз психічних станів, які передують вчинкам; проводить систематичне порівняння моделей поведінки, що ґрунтуються на раціональному виборі, з альтернативними концепціями; надає огляд механізмів ранжування соціальних взаємодій від стратегічної поведінки до колективного прийняття рішень [Ельстер, 2011].

Аналітична соціологія фокусується саме на поясненні, а не на описі досліджуваних феноменів. Тож центральною категорією аналітичної соціології є категорія соціального механізму. Стратегія аналітичного пояснення досліджуваних соціальних феноменів будується на гіпотезах щодо конкретних каузальних механізмів. Загалом же механістичне пояснення протиставляють двом іншим стратегіям пояснення: на основі загального закону та у статистичному вимірі [Hedström, 2005: р. 15-23]. Принцип механістичного пояснення тісно пов'язаний із принципом структурного індивідуалізму, тому каузальність соціально опосередкована. Соціальний механізм описує причинний процес, а механістичний підхід пояснює послідовності в цьому процесі. Розуміння механізмів дає змогу сформулювати глибші, прямі й точні пояснення, а також відрізнити справжню причинність від випадкової асоціації. Принцип каузально-супервенційних зв'язків макро- та мікро-рівня деталізує загальну схему взаємозв'язку соціальних дій індивідуальних акторів і структурних соціальних феноменів. Теоретики аналітичної соціології зберігають логіку запропонованих зв'язків макро- та мікрофакторів, доповнюючи її

механістичними вимірами [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 59]. Супервенційне визначення макрорівневих характеристик через мікрорівневі означає їхній зв'язок як «цілого і частини».

Аналітична схема пояснення має за вхідну точку колективні дії та інші зовнішні відносно актора умови, що впливають на індивідуальні мотиви та умови дії, наслідком чого є конкретні індивідуальні дії і взаємодії, які спричиняють певні результати [Hedström, Stern, 2008: p. 9]. Механістичне пояснення в межах такої схеми потребує визначення ситуаційних механізмів, через які соціальні структури обмежують або стимулюють дії індивідів, а соціальне середовище формує структуру індивідуальних інсайтів; далі слід описати механізми формування індивідуальної дії, після чого вказати на трансформаційні механізми, через які індивіди своїми діями та взаємодіями створюють різноманітні навмисні чи ненавмисні соціальні наслідки [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 28]. Тобто для того, щоб бути пояснювальною, теорія має вказувати на набір причинних механізмів, які привели до соціальної зміни, а для цього потрібно прояснити, як макростани в той чи інший момент часу (t_1) впливають на дії окремих акторів і як ці дії спричиняють нові макростани у наступний момент часу (t_2) [The Oxford Handbook, 2009: p. 11–12]. Зв'язок між макрорівневими станами в часі є не прямим, а опосередкованим через каузальні впливи макро- та мікрохарактеристик у попередній період на мікрохарактеристики та взаємодії в поточному часі, на підставі яких формується поточний макрорівневий стан. Макрорівневі стани каузально впливають на мікрорівневі дії як соціалізаційні та ситуаційні умови.

Для побудови механізмів, що пояснюють індивідуальну дію, П.Гедстрем пропонує використовувати ДВО-теорію (desires-beliefs-opportunities) [Hedström, 2005: p. 34–66], згідно з якою головними сутностями «актора-системи» є його бажання, вірування та можливості. Конфігурація зв'язків між цими компонентами дає змогу концептуалізувати перелік механізмів, які пояснюють індивідуальну соціальну дію та вплив на неї дій інших акторів. Фактично ієрархія механізмів утворює ієрархію теорій та концептуальних схем, які уточнюють, деталізують одна одну.

Інструментальною базою аналітичної соціології є імітаційне моделювання (simulation modeling). Моделі є агентно-орієнтованими, оскільки саме агенти є їхньою теоретичною відправною точкою. Такі моделі імітують одночасні операції та взаємодії множини агентів, маючи на меті відтворити та передбачити виникнення складних феноменів. Окремі агенти та їхні поведінкові правила формально подані й закодовані в комп'ютерній програмі алгоритмами, на підставі яких можна простежити динаміку всієї моделі. Комп'ютерна імітація дає змогу дослідникові побачити, як, імовірно, на підґрунті певної структури взаємодій акторів виникає феномен, який дослідник намагається пояснити, а також як зміни в логіці дій або структурах впливають на соціальні результати [Hedstrom, Manzo, 2015]. Агентне моделювання синхронізується з методологічними засадами аналітичної соціології, оскільки комп'ютерні алгоритми формалізують генеративні гіпотези, які лежать в основі супервенційного процесу отримання досліджуваного результату. Загальні теоретико-методологічні засади аналітичної соціології мають перспективи подальшого розвитку в типологізації й уточненні соціальних механізмів різних рівнів і контекстів. Зокрема, перспективною, на думку Р.Савчинського, «є деталізація культурно-дискурсивних полів на рівні механізмів ситуаційного впливу, інтеграція мезорівневих чинників (територіальні спільноти, організації тощо) у модель соціодинаміки» [Савчинський, 2018: с. 61–62].

Власне соціальні механізми в аналітичній соціології є аналітичними конструкціями, які визначають гіпотетичні зв'язки між спостережуваними подіями. І навіть якщо ці механізми в реальності досі не знайдено, це не заважає їх використовувати [Hedstrom, Ylikoski, 2013]. Тож соціологічна критика аналітичної теорії зосереджується на побудованих у ній емпірично неточних або неповних припущеннях. Механістичні перспективи метатеоретизування в соціології розглянуті О.Рахмановим [див.: Рахманов, 2019]. Автор наголошує, що механізм як поняття належить до загального каузального дискурсу соціологів. Схеми причинно-наслідкового механізму є підставами сподівань аналітичної соціології на зростання теоретичного знання, згідно з якими соціально-наукове пізнання накопичується через розвиток теорій середнього рівня про соціальні

механізми [Hedstrom, Udéhn, 2009]. Тобто основне теоретичне знання містить набір схем каузальних механізмів, які можуть бути адаптовані до конкретних ситуацій і пояснювальних завдань; воно складається із дедалі більшої сукупності схем каузальних механізмів. Так, розуміння соціального світу накопичується, знання механізмівих схем стає більш деталізованим і кількість відомих механізмів зростає.

Агентне моделювання – це методологія для виведення соціальних результатів, до яких приведуть групи взаємодіючих акторів, виходячи з певної логіки дій і структури взаємодій. Імітація дає можливість дослідникові побачити, як створюється феномен, що має бути пояснений, і як зміни в логіці дій або реляційних структурах можуть вплинути на соціальний результат. Однак агентні імітації можуть розглядатися не тільки як інструмент для теоретичного вивчення. Емпірично вивірені агентні моделі дають можливість об'єднати теоретичні ідеї з результатами емпіричного дослідження. Імітаційні дослідження, спрямовані на пояснення емпіричних спостережень, використовують генеративну дослідницьку стратегію [Hedstrom, Bearman, 2009]. Її базова структура така: 1) почати з чітко визначеного соціального факту, який має бути пояснений; 2) сформулювати різні гіпотези про релевантні механізми мікрорівня; 3) перевести теоретичні гіпотези в комп'ютерні моделі; 4) зімітувати моделі для отримання соціальних фактів, які створюються кожним механізмом мікрорівня; 5) зіставити соціальні факти, створені кожною моделлю, з результатами емпіричного дослідження.

Аналітична соціологія ґрунтується на тому, що справжнє розуміння колективних процесів потребує, щоб дослідники приділяли увагу одиницям, з яких складаються механізми (агенти, їхні якості, дії та відносини). Цей базовий принцип аналітичної соціології означає, що теоретичні моделі, а також емпіричні дослідження мають орієнтуватися на дії, відношення й те, як вони розгортаються в часі. Для причиннісного моделювання розроблені формалізовані описи й класифікації соціальних дій, взаємодій і відносин [Докторович, 2011]. Теоретики аналітичної соціології наголошують: «Ми переконані, що агентні комп'ютерні імітації стануть базовим інструментом як для соціальної теорії в цілому, так і для теорії,

заснованої на механізмах. Гнучкість імітаційних моделей дає змогу «вбудовувати» теоретичні ідеї в генеративні моделі без викривлення первісних ідей. Емпірично вивірені імітаційні моделі – це засіб здолання зловмисного розриву між теоретичною і практичною роботою, котрий заважав соціології протягом значного проміжку часу» [Hedström, Ylikoski, 2010: p. 63].

П.Гедстрем¹ – найцитованіший із теоретиків аналітичної соціології [Peter Hedström. Citações do Google Acadêmico]. Наукові праці Гедстрема, на які найбільше посилянь світової наукової спільноти, – це «Розсічення соціального: про засади аналітичної соціології» [Hedström, 2005], «Причинно-наслідкові механізми в соціальних науках» з Пітером Ілікоскі [Hedström, Ylikoski, 2010] та «Соціальні механізми: аналітичний підхід до соціальної теорії» з Річардом Сведбергом (ред.) [Hedstrom, Swedberg, 1998]. Результати подальших досліджень каузальності у найрізноманітніших предметних полях викладені в низці статей: «Причинно-наслідкові механізми в організації та інноваційних дослідженнях» [Hedström, Wennberg, 2016] (наголошуються ключові ідеї, на яких ґрунтується теоретизування на основі механізмів в аналітичній соціології, як плідна альтернатива економічним дослідженням з виявлення причинно-наслідкових зв'язків, і з'ясовується потенціал теоретизування на основі механізмів для подальшого розвитку організації та інноваційних досліджень); «Мистецтво представлення: як репутація аудиторії впливає на успіх у сфері сучасного мистецтва» [Hedström, Ertug, Lee, Yogev, 2016]; «Визначення комплексної динаміки в соціальних системах: новий методологічний підхід у випадку шкільної серперації» [Hedström, Spaiser, Sumpter, Jansson, 2018]; «Міське масштабування і регіональний розрив» [Hedstrom, Keuschnigg, Mutgan, 2019]. У статті «Аналітична соціологія і обчислювальна соціальна наука» [Keuschnigg, Lovsjö, Hedström, 2018] наголошується,

¹ Пітер Гедстрем є професором аналітичної соціології й директором Інституту аналітичної соціології в Університеті Лінчюпінга (Linköping) у Швеції та старшим науковим співробітником в Оксфорді; у 2011–2014 рр. був директором Інституту досліджень майбутнього у Стокгольмі, у 2003–2011 рр. – офіційним стипендіатом та професором Нуффільдського коледжу (Nuffield College) Оксфордського університету, з 1989 по 2003 рр. – професором соціології у Стокгольмському університеті. Працював деканом факультету соціальних наук Сингапурського університету менеджменту. Докторський ступінь отримав у Гарвардському університеті (1987).

що аналітична соціологія зосереджується на соціальних взаємодіях між людьми і результатах цих взаємодій, які складно передбачити. Вона прагне ідентифікувати узагальнювальні механізми, що породжують виникаючі якості соціальних систем, які, своєю чергою, сприяють прийняттю індивідуальних рішень. Ця дослідницька програма застосовує обчислювальні інструменти, такі як агентне моделювання, машинне навчання і широкомасштабні веб-експерименти, і значною мірою збігається зі сферою обчислювальної народжуваної соціальної науки.

Розроблення єдиної категоріально-понятійної системи в соціології – одне з найгостріших метатеоретичних завдань сьогодення. Адже змінювана реальність потребує постійного оновлення теоретичних засновків науки, верифікації старих теорій на основі нових даних і нових теорій. Тож відбувається й постійне оновлення понятійного апарату науки. Прикладом такого теоретико-лексикографічного дослідження, проведеного на основі сучасних соціологічних теорій і досліджень різних наукових шкіл та напрямів, є «Словник новітньої соціологічної лексики з англійськими еквівалентами» [Андреєнкова, 2019]. Це видання нараховує близько 300 нових термінів і понять, розроблених у працях понад 30 провідних зарубіжних соціологів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (пропонується науковий переклад, а також глибоке й повне пояснення концепції або терміна з погляду різних соціологічних теорій). Наголошуємо, що разом з новими термінами переосмислені й повернуті у професійний словник класичні соціологічні терміни, розуміння яких розширене за рахунок нових теорій. Автори словника проводять теоретичне осмислення семантичного значення терміна і його місця в різних сучасних соціологічних теоріях, аналізують походження і розвиток понять.

Отже, логіка соціального процесу і зростання соціального знання формує логіку руху і розвитку понять. Відповідність наукових понять соціальному процесу, відображеному в соціальному знанні, слугує надійною концептуальною і методологічною опорою для подальшого наукового руху [Грехов, 2019]. Створення системи соціологічних категорій і понять – важливий компонент єдиного «теоретичного світу» соціологів.

Каузальність (причинність) є фундаментальною категорією пізнання, ключовим поняттям категоризації та концептуалізації навколишнього світу. Цінність каузальності як наукового поняття полягає в його синтезуючій здатності. Апробоване в науковому обігу поняття каузальності може застосовуватися в будь-якій стратегії метатеоретизування: в інтегративній – для виявлення загальної теоретичної логіки, стандартизації мови опису та (чи) розроблення інтегрованої теорії; в еволюційній – для виокремлення етапів, фаз, зсувів, зміщень у соціологічному знанні, картографуванні минулих досягнень, осмисленні тенденцій і перспектив розвитку соціології; у перспективістській – для виокремлення незалежних одна від одної, внутрішньо впорядкованих і відносно герметичних конфігурацій – парадигм, науково-дослідних програм, моделей пояснення тощо. Побудова і вивчення причинних моделей вможливає розуміння причинних зв'язків, які породили соціальні явища. Аналітична соціологія пропонує теоретичне знання як набір схем каузальних механізмів, кількість яких зростає й накопичується. Big Data можуть змінити існуючі в межах соціології концептуальні схеми й теоретичні пояснення соціального світу фундаментально. За таких умов аналітична соціологія може бути чи не найзатребуванішою, пояснюючи, як індивідуальна (суб'єктивно) раціональна поведінка може призводити до ненавмисних і небажаних наслідків на колективному рівні, а макрорівневі ситуації відтворюватися через каузальні механізми на мікрорівні. Аналітична соціологія доводить, що механістичні пояснення вписуються в ширшу перспективу цілей і стандартів соціології, а метатеоретизування такого кшталту продукує систематичні, пояснювальні й емпірично перевірені знання в загальнонауковому розумінні.

Джерела

Андреєнкова, А. В. (2019). Новое в системе социологических категорий и понятий. [Рец. на кн.] Словарь новейшей социологической лексики с английскими эквивалентами. Москва: МГИМО-Университет, 2019. *Социологический журнал*, 25(3), 188–191. Получено из <https://doi.org/10.19181/socjour.2019.25.3.6684>.

Аристотель (1975). *Метафизика. Сочинения в 4-х т.* Москва: Мысль. Т. 1.

Блейлок, Х. (2018). Проблемы измерения: пропасть между языками теории и исследования. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М)*, 46, 163–201.

Бунге, М. (2010). *Причинность: Место принципа причинности в современной науке*. Изд. 2-е. Москва: Эдиториал УРСС.

Вебер, М. (1990). *Основные социологические понятия. Избранные произведения* (сс. 602–643). Москва: Прогресс.

Вригт, Г. Х. фон (1986). *Логико-философские исследования: Избранные труды*. Москва: Прогресс.

Гацков, М. (2011). Соціологічний аналіз і логос. Експланаторна схема аналітичної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 143–161.

Гемпель, К. Г. (1998). *Логика объяснения*. Москва: Дом интеллектуальной книги, Русс. феноменологич. общество.

Грехов, А. В. (2019). Научные понятия: преэминентность в формировании социального знания. *Философия и социальные науки в современном мире: материалы междунар. науч. конф. К 30-летию фак. философии и соц. наук Белорус. гос. ун-та, Минск, 26–27 сент. 2019 г.* (сс. 181–186). Минск: БГУ.

Дальбергенова, Л. Е., & Жаркынбекова, Ш. К. (2013). Исследования каузальных отношений в современной лингвистике. *Современные проблемы науки и образования*, 6. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=10878> (дата обращения: 25.10.2019).

Докторович, А. Б. (2011). Формализованное описание и классификация социальных действий, взаимодействий и отношений. *Пространство и время*, 2(4), 48–57.

Дудина, В. И. (2017). Стратегии метатеоретизирования в социологии. *Социологические исследования*, 12, 10–19. DOI: 10.7868/S0132162517120029.

Эльстер, Ю. (2011). *Объяснение социального поведения. Еще раз об основах социальных наук*. Москва: Изд-й дом Госуд-го ун-та – Высшей школы экономики.

Козьмина, А. В. (2005). Методологические предпосылки последовательного использования каузальной и телеологической причинности. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М)*, 21, 5–28.

Куликова, А. А. (2009). Причинность в моделях латентно-структурного анализа и структурных уравнений. *Социология: методология, методы, математические модели (4М)*, 29, 30–45.

Литтл, Д. (2011). *Эксперимент в причинно-следственной связи*. Получено из https://understandingsociety.blogspot.com/search/label/CAT_mechanisms

Мертон, Р. (2006). *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ.

Парсонс, Т. (2002). К общей теории действия. Теоретические основания социальных наук. В *О структуре социального действия*. 2-е изд. Москва: Академический проект.

Пилипенко, В. (2017). Метатеоретизування в соціології: особливості, типи та напрями. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 59–76.

Рахманов, О. (2019). Механістичні перспективи метатеоретизування в соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 143–159.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер.

Савчинський, Р. (2018). Проект аналітичної соціології, або У пошуках відповіді на питання «чому?». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 47–64.

Сергеев, В. С. (2019). Метатеоретизирование как преодоление социологического лага. *Социологические исследования*, 10(20), 137–142. Получено из <https://doi.org/10.31857/S013216250005801-4>.

Степанцов, П. (2015). Теоретические стратегии исследования социального действия: каузальное объяснение vs понимание смысла. *Методы изучения взаимозависимостей в обществоведении: сборник научных трудов*, 5, 15–50.

Степахно, І. В. (2016). *Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи студентів з дисципліни «Теорія причинності в соціології»*. Київ: МАУП.

Хейс, Д. (1981). *Причинный анализ в статистических исследованиях*. Москва: Финансы и статистика.

Шумпетер, Й. А. (2001). *История экономического анализа*, т. 1. Санкт-Петербург: Экономическая школа.

Boudon, R. (1982). *The Logic of Social Action: An Introduction to sociological Analysis*. Boston: Routledge & Kegan Paul.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Davidson, D. (1963). Actions, Reasons and Causes. *The Journal of Philosophy*, LX(23), Nov., 685–700.

Davidson, D. (1967). Casual Relations. *Essays on Actions and Events*, 2001, 126–136.

Esser, H. (1993). *Soziologie. Allgemeine Grundlagen*. Frankfurt a. M.: Campus.

Hedstrom, P. (2005). *Dissecting the social: On the principles of analytical sociology*. Cambridge: University Press Cambridge.

Hedstrom, P., & Bearman, P. (Eds.) (2009). *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*. Oxford: Oxford University Press.

Hedström, P., Ertug, G., Lee, Y., & Yogev, T. (2016). The art of representation: How audience-specific reputations affect success in the contemporary art field. *Academy of Management Journal*, 59(1), 113–134.

Hedstrom, P., Keuschnigg, M., & Mutgan, S., (2019). Urban scaling and the regional divide. *Science advances*, 5(1), eaav0042.

Hedstrom, P., & Manzo, G. (2015). Recent Trends in Agent-based Computational Research: A Brief Introduction. *Sociological Methods & Research*, 44(2), 179–185.

Hedström, P., Spaiser, V., Sumpter, D., & Jansson, K. (2017). Identifying complex dynamics in social systems: A new methodological approach applied to the case of school segregation. *Sociological Methods & Research*, 44(2), 1–33.

Hedstrom, P., & Stern, C. (2017). Rational Choice Theory. *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Social Theory*, 1–7.

Hedstrom, P., & Swedberg, R. (Eds.) (1998). *Social mechanisms: An analytical approach to social theory*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Hedström, P., & Swedberg, R. (Eds.) (2005). *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. New York: Cambridge University Press.

Hedstrom, P., & Udéhn, L. (2009). Analytical Sociology and theories of the middle range. In P. Hedstrom, P. Bearman (Eds.), *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 25–49). Oxford: Oxford University Press.

Hedstrom, P., & Wennberg, K. (2016). Causal Mechanisms in Organization and Innovation Studies. Forthcoming in *Innovation: Organization & Management*. Ratio Working Paper 284. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1080/14479338.2016.1256779>.

Hedström, P., & Ylikoski, (2010). Causal Mechanisms in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology*, 36, 49–67.

Hedstrom, P., Ylikoski, P. (2013). Analytical sociology and social mechanisms. In Byron Kaldis (Ed.), *Encyclopedia of Philosophy and the Social Sciences* (pp. 27–30). ISBN: 9781412986892. Retrieved from <https://doi.org/10.4135/9781452276052.n12>.

Keuschnigg, M., Lovsjö, N., & Hedström, P. (2018). Analytical sociology and computational social science. *Journal Comput Soc Sc*, 1, 3–14. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s42001-017-0006-5>.

McGuire, J. M. (2007). Actions, Reasons and Intentions: Overcoming Davidson's Ontological Prejudice. *Dialogue XLVI* (pp. 459–479).

Salmon, W. (1984). *Scientific Explanation and the Causal Structure of the World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Salmon, W. (1998). *Causality and Explanation*. Oxford: Oxford University Press.

Weber, M. (1978). *Economy and Society*. California: University of California Press.

ЛЕГІТИМАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ: СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядаються концептуалізації легітимації у працях Г. Зимеля та П. Блау. Ці теоретики концептуалізували легітимацію як складову соціального обміну. Головна ідея: соціальні дієвці обмінюють легітимність на інші цінні ресурси. Часте повторення таких вдалих обмінів створює їх стабільні соціальні структури.

Ключові слова: соціальний обмін, легітимація, легітимність, соціальна структура.

В статье рассматриваются концептуализации легитимации в трудах Г. Зиммеля и П. Блау. Эти теоретики концептуализировали легитимацию как составляющую социального обмена. Главная идея: социальные акторы обменивают легитимность на другие ценные ресурсы. Частое повторение таких удачных обменов создает их стабильные социальные структуры.

Ключевые слова: социальный обмен, легитимация, легитимность, социальная структура.

The paper focuses on conceptualisations of legitimation presented in the writings of G. Simmel and P. Blau. These famous theorists interpreted legitimation as a component of social exchange. The core idea is as follows: social actors exchange legitimacy for other resources that are of value to them. These exchanges, being successful and frequently repeated, create stable social structures for themselves.

Keywords: social exchange, legitimation, legitimacy, social structure.

Деякі з численних концептуалізацій феномену легітимації здійснені в руслі питомого напрямку соціологічного теоретизування, що постав на підґрунті застосування стрижневого поняття соціального обміну. Дж.Тернер вбачає витoki цього напрямку передусім в утилітаристській теоретичній традиції, що склалася в межах класичної політичної економії та соціальної філософії у Великобританії [Turner, 1990: р. 285–287]. Чільні представники цієї традиції наголошували корисливість та раціоналізм як риси соціальних дієвців, їхні мотиви максимізації вигоди та мінімізації втрат як головні спонуки поведін-

ки, соціальну координацію та кооперацію дівців на засадах взаємовигідного обміну цінними ресурсами між ними, лібералізм та невтручання держави (*laissez-faire*) в економічні та соціальні відносини суспільства [Лок, 2001, 2002; Г'юм, 2003; Сміт, 2001; Міл, 2001]. Не менш значущими для розвитку соціологічного теоретизування із приводу соціального обміну Тернер вважає дослідження цього феномену в межах антропології, що їх здійснили Дж.Фрейзер, Б.Маліновський та М.Мос [Turner, 1990: р. 287–291]. Ці теоретики звернули увагу на нематеріальні, або символічні, ресурси як предмет соціального обміну. Зрештою, з науковою творчістю М.Моса пов'язується запровадження структуралістської теоретичної традиції досліджень феномену соціального обміну із наголошенням на структурах обмінних відносин між дівцями. Досягнення зрілості й довершеності антропологічного теоретичного трактування соціального обміну вбачається у спробах інтерпретації інститутів, соціальної структури, соціальних відносин, культури і загалом соціального порядку [Леві-Строс, 2000a, b]. Вкрай важливим інтелектуальним і концептуальним джерелом соціологічного теоретизування соціального обміну визначено теорію умовних рефлексів І.Павлова та теоретичний спадок основоположників психологічного біхевіоризму Дж.Вотсона та Е.Л.Торндайка [Turner, 1990: р. 287–291]. Йдеться передусім про концептуальну схему «стимул-реакція» (S-R) або «реакція» = f («стимул»), згідно з якою індивід розглядається як реактивна істота, що реагує своєю поведінкою на зовнішні подразники (стимули). Сукупно всі ці концептуальні ресурси, зауважені в межах різних поведінкових та соціальних наук, суміжних із соціологією, уможливили генезу соціологічного теоретизування соціального обміну.

Як питома соціологічну Тернер передусім реінтерпретує «діалектичну теорію соціального конфлікту» К.Маркса – імпліцитну версію теорії соціального обміну, що постала в ХІХ ст. [Turner, 1990: р. 298–299]. При цьому зауважується описаний у ній нееквівалентний обмін праці на життєві засоби між пролетарями та капіталістами. Внаслідок нееквівалентності в обсягах цих обмінюваних ресурсів між зазначеними класами виникає соціальний конфлікт як обмін насильницькими діями між ними.

Водночас ранньою експліцитною версією теорії соціального обміну в соціології вважається теоретизування Г.Зимеля у його праці «Філософія грошей» [Turner, 1990: р. 299–301]. Власне у Зимелевій праці доволі виразно зазначено: «...обмін – це соціологічне утворення *sui generis*, початкова форма і функція міжіндивідуального життя...» [Зіммель, 2010: с. 60]. Обмін трактується як фундаментальне підґрунтя соціального життя, спосіб його перебігу в різних сферах – економічній, політичній, релігійній та інших. Кожна соціальна взаємодія, з погляду Зимеля, може трактуватися як обмін. Обмін є формою існування, співіснування та співпраці індивідів у суспільстві, а також самого суспільства як спільноти цих індивідів: «сам обмін є однією з функцій, яка з простого співіснування індивідів створює їх внутрішній зв'язок, суспільство; адже суспільство не являє собою якусь абсолютну єдність, яка спершу мала б існувати для того, щоб усі окремі відносини його членів – порядкування і підпорядкування, згуртованості, наслідування, поділу праці, обміну, однаково спрямованих нападів і захистів, релігійної спільноти, партійного творення і багатьох інших – виникли б у ньому як носії або в рамках таких відносин. Навпаки, суспільство є нічим іншим, як узагальненням або загальною назвою для сукупності цих спеціальних взаємовідносин. Звісно, окремі відносини можуть вилучатися, а проте “суспільство” все ще зостається, але тільки в тому разі, якщо після усунення одного з них в силі залишається достатньо велике число інших; якби відпали всі вони, то вже не було б і жодного суспільства; саме так, як життя єдності певного органічного тіла може продовжувати існувати ще з тим, що припинилася одна чи інша його функція, тобто взаємодія між його частинами, але більше не існуватиме з тим, що всі вони припинилися – бо «життя» є нічим іншим, як сумою таких сил, що взаємно здійснені в атомах певного тіла. Тому майже двозначним висловом видається те, що обмін спричинює усупільнення: він, радше, є якесь усупільнення, усупільнення тих відносин, існування яких перетворює суму індивідів на соціальну групу, бо «суспільство» тотожне з сумою цих відносин» [Зіммель, 2010: с. 144].

Обмін трактований як усупільнення відносин між індивідами, групами та спілками, тобто злиття багатьох відособ-

лених і роздроблених процесів соціальних взаємодій між ними в єдиний суспільний процес життєдіяльності. Йдеться про вбудовування приватного в публічне, мікросоціального – у макросоціальне, індивідуального – в колективне, волюнтаристського – в інституційне. І це не просто стихійне злиття, скупчування чи зрощування структур, процесів і груп, а їх об'єднання, централізація, згуртування, зосередження та групування згідно з певними різними сеансами, уподобаннями та інтересами, притаманними різним індивідуальним та колективним соціальним дієвцям, що беруть у цьому участь. Обміну тут підлягають різні цінні й дефіцитні економічні, політичні, культурні і соціальні ресурси. Виробничі активи і гроші, влада і вплив, посади та авторитет, довіра, визнання, прихильність, підтримка, позитивні емоції і почуття – все, що цінується індивідами та групами, є предметом обміну між ними.

З цього погляду Г. Зимель запропонував власне тлумачення процесу легітимації: «Суспільна необхідність спонукає або легітимує певні способи поведінки індивідів; вони доречні й існують спочатку суто через доцільність. Однак із появою права сенс їх стає зовсім іншим; тепер вони реалізуються тільки тому, що зумовлені спонукою та підтримуються правом...» [Зиммель, 1996: с. 487–488]. Тут ідеться про вихідне джерело легітимності та відповідну соціальну легітимацію, які лише згодом, мірою їх ціннісного й нормативного усталення в суспільстві можуть набути ціннісно-раціонального, нормативно-правового та релігійного характеру. Таким первісним джерелом є певна суспільна потреба в якомусь соціальному суб'єкті, об'єкті або процесі. Якщо зазначені соціальний суб'єкт, об'єкт або процес здатні задовольнити цю потребу в перебігу соціального обміну, то в такий спосіб вони виправдовують своє існування і стають прийнятними (тобто набувають легітимності в соціальному доквіллі). Інакше кажучи, затребуваність, а відтак корисність або функціональність певного соціального суб'єкта, об'єкта або процесу в соціальному просторі обмінюється на його прийняття і визнання слухним, тобто легітимним. Легітимність тут постає як предмет обміну.

Ще одне трактування легітимації в контексті соціологічного теоретизування соціального обміну запропонував П.М. Блау,

який увиразнив структурний вимір обмінних процесів у суспільстві [Блау, 1972, 1996]. Свою основну працю із викладом цього трактування «Обмін і влада в соціальному житті» (1964) він починає із визначення проблеми, яку намагається розв'язати: «Проблема полягає в тому, щоби вивести соціальні процеси, що керують складними структурами співтовариств і суспільств, із більш простих процесів, котрі охоплюють повсякденне спілкування індивідів та їх міжособистісні відносини» (цит. за: [Гернер, 1985: с. 383]). У цьому визначенні наявне виразне окреслення наміру подолання принаймні двох теоретичних дихотомій соціологічного аналізу: макросоціальне – мікросоціальне, структура суспільства – міжіндивідуальна взаємодія. Зазначений намір втілюється на засадах синтезу положень теорії соціального обміну Дж.К.Гоманса, структурного функціоналізму Т.Парсонса, теорій конфлікту Р.Дарендорфа та Л.Козера, символічного інтеракціонізму Дж.Г.Міда.

Осердям теоретичного синтезу Блау стала Гомансова концептуальна модель соціального обміну [Хоманс, 1984, 1996]. Соціальний обмін він розуміє як особливий тип взаємних соціальних дій, що мають на меті отримання винагороди та уникнення покарання, вчиняються з мотивів вигоди – цінних для дівців підсумкових наслідків взаємодії. При цьому Блау враховує і обставини, що ускладнюють перебіг такого обміну: неоднозначність ціннісних уподобань дівців, множинність їхніх мотивів, непослідовність в оцінному осмисленні можливостей та неповну поінформованість, їхні соціальні зобов'язання та обмеження. З огляду на ці обставини він визначив сім основних принципів, згідно з якими, на його думку, відбувається соціальний обмін. У викладі Дж.Гернера зміст цих принципів такий:

1. «Чим більшу вигоду людина очікує від іншого, здійснюючи певну діяльність, тим імовірніше, що вона здійснюватиме цю діяльність».
2. «Чим більшою кількістю винагород людина обмінялася з іншою особою, тим імовірніше виникнення подальших актів обміну завдяки взаємним зобов'язанням, що виникають і спрямовують їх».
3. «Чим частіше порушуються під час обміну взаємні зобов'язання, тим меншу владу мають партії, схильні до негативного санкціонування осіб, що порушують норми взаємності».

4. «З наближенням моменту винагороди, що є результатом певної діяльності, ця діяльність падає у ціні й імовірність її здійснення знижується».

5. «Чим більше встановилося відносин обміну, тим імовірніше, що керувати цими відносинами будуть норми “справедливого обміну”».

6. «Чим менше дотримуються у відносинах обміну норми справедливості, тим менше влади мають партії, схильні до негативного санкціонування тих осіб, які порушують ці норми».

7. «Чим стабільніший та збалансованіший характер мають відносини обміну між соціальними одиницями, тим менш збалансованого і стабільного характеру набувають інші відносини обміну» [Тернер, 1985: с. 348, 349, 350].

Сукупність цих взаємопов'язаних принципів системно відбиває логіку концептуалізації процесів соціального тяжіння, конкуренції, диференціації, інтеграції та опозиції як основних складових соціального обміну. Вихідною передумовою останнього є корисливість: сподівання винагороди спонукає дієвців до відтворення взірців винагороджуваних соціальних дій. На підґрунті такого сталого відтворення виникають соціальні норми взаємності, що впорядковують і роблять більш передбачуваним перебіг обміну. Ці норми задають певне належне співвідношення (баланс) вкладень учасників обміну та отриманих ними навізацій винагород, тобто є запоруками втілення соціальної справедливості як збалансованості обмінних відносин. Чинність норм взаємності соціального обміну має суб'єктивні та об'єктивні підвалини. Суб'єктивні підвалини складають притаманні кожній людині відчуття та розуміння справедливості, що їхній зміст значною мірою задає панівна в цьому суспільстві система цінностей. Водночас об'єктивною підвалиною дієвості норм слугують покарання. До застосування покарань вдаються передусім учасники соціального обміну, що зазнають збитків у його перебігу внаслідок порушення норм із боку їхніх контрагентів. Разом із тим на певному етапі розвитку відносин обміну виникають спеціалізовані організаційні структури, що примусово забезпечують дотримання норм взаємності через офіційне здійснення каральних заходів. Таким чином, окремі випадки соціального обміну внаслідок усталення та унормування інституціуються, а саме перетворюються на сталі нормативні системи взаємності.

Тобто на підставі узвичаєння в суспільстві певних соціальних дій та взаємодій постає його соціальна структура.

У перебігу соціальної життєдіяльності дієвці залучені у множині розгалужених мереж соціального обміну. Через це одночасні збалансування та стабілізація всього розмаїття відносин обміну неможливі з огляду на брак необхідних для цього ресурсів – матеріальних засобів, коштів, знань, часу, уваги, терпіння тощо. Дієвці вимушені обирати із всієї сукупності пріоритетні для себе напрями соціального обміну й нехтувати рештою. Кожен такий вибір має свою ціну: окрім принесення певної вигоди на преферентних напрямках обміну він завдає також неминучих збитків на знехтуваних напрямках. За все в житті доводиться платити. Життя постає як сукупність дилем, тобто проблем, що не мають оптимального розв'язання: підтримання балансу і стабільності одних відносин обміну як передумов його успішності можливе коштом виникнення дисбалансу й напруженості в інших відносинах як загроз їх руйнування. Отже, структури соціального обміну не можуть уникнути дисбалансів і напруженості.

Дисбаланс та напруженість відносин обміну є передумовами соціальних конфліктів і докорінних змін соціальних структур і систем. Такою передумовою може також прямо або опосередковано послуговувати нерівномірність у володінні цінними ресурсами. У межах структур соціального обміну його учасники диференціюються за мірою володіння цінними ресурсами, що можуть підлягати обміну і бути винагородою – грошима, соціальним схваленням, повагою та поступками. Йдеться про ієрархії багатства, соціального престижу та влади. Зокрема, влада у контексті відносин соціального обміну трактована як можливість і спроможність дієвця отримувати від інших дієвців винагороди у вигляді їхніх поступок своїм вимогам, пропонуючи навзаєм різні цінні ресурси або вдаючись до примусу. Загалом зазначені ієрархії учасників обміну насправді переплетені. Ця обставина створює певні можливості для зниження загроз напруженості та конфліктів у структурах соціального обміну. Таке зниження можливе через: 1) залучення в обмін певними ресурсами інших, альтернативних ресурсів для підтримання балансу та вирівнювання дисбалансу; 2) ціннісно-нормативне санкціонування дисбалансів структури соціального обміну як життєво

необхідних для виживання і розвитку людської спільноти. Наприклад, дисбаланс в обміні поступками чужим вимогам, наявний у владних відносинах, може стати стерпним для непривілейованих (підлеглих) учасників унаслідок набуття владою авторитетності. Йдеться про легітимацію влади у формі авторитету на підставі досягнення нормативного консенсусу в перебігу соціального обміну або на підґрунті заздалегідь наявних спільних цінностей усіх учасників. Влада може набутися легітимації, якщо вона, наприклад, у змозі впорядковувати обмін, бути запорукою його збалансованості згідно із загально визнаними цінностями та нормами.

Із приводу легітимації Блау зазначає, що вона – «не просто толерантність і схвалення, але активне ствердження та закріплення соціальних взірців спільними цінностями або такими, що існували раніше, або такими, що виникають у колективі в перебігу соціальної взаємодії» (цит. за: [Тернер, 1985: с. 356; Turner, 1990: р. 336]). Тут ідеться про два види легітимації: 1) безпосередню соціальну легітимацію, що її джерелом є непривілейовані учасники обміну; 2) ціннісну легітимацію, що сягає своїми витокami вже чинних або наново запроваджених цінностей і реалізується опосередковано через ціннісні орієнтації учасників обміну в їхній поведінковій активності. Соціальну легітимацію через толерування та схвалення у контексті теорії обміну Блау можна трактувати як винагороду, при цьому можлива зворотна дія – делегітимація через нетолерування та несхвалення як, відповідно, покарання. Залежно від міри збалансованості (справедливості) соціального обміну його учасники можуть вдаватися до винагороди легітимацією та покарання делегітимацією. Легітимність, таким чином, є цінним ресурсом, що його можна обмінювати на інші цінні ресурси. Причому обмінювати легітимність на інші ресурси можуть учасники соціального обміну, які є і суб'єктами, і об'єктами легітимації. Суб'єкти легітимації надають легітимність іншим, а об'єкти – конвертують свою легітимність у щось інше, наприклад матеріальні ресурси.

Порівняно із зауваженою соціальною легітимацією ціннісна легітимація зазвичай має більш сталі підвалини, вкорінені в культурі. Якщо передумовою першої стає корисливість та поточний успішний обмін цінними ресурсами, то передумовою другої є численні попередні успішні обміни, внаслідок яких

усталилися цінності як джерела легітимації. Усталені цінності поряд із раціональною корисливістю самі по собі стають мотивами легітимації соціальних об'єктів, суб'єктів і процесів.

Цінності, що є спільними для учасників соціального обміну, та ґрунтована на них ціннісна легітимація мають неабияке значення на макросоціальному рівні його перебігу. Макросоціальний обмін характерний ускладненими мережами взаємодій. Згідно із Блау, ці взаємодії відбуваються між різними типами макроструктур, різними підструктурами цих макроструктур, а також індивідами, які належать до зазначених підструктур*. Макроструктури існують на підставі обміну між їхніми підструктурами, а підструктури – відповідно, внаслідок обміну між індивідами. Тобто мережі мікросоціального обміну через поєднання і розширення утворюють мережу макросоціального обміну. Однак відносини обміну на цих двох структурних рівнях мають певні відмінності. Якщо мікросоціальний обмін є безпосереднім і міжособистісним, то макросоціальний – структурно опосередкованим, непрямим. Таке опосередкування власне й уможлиблюють спільні цінності учасників обміну. Цінності становлять сукупність своєрідних спільних мірил очікуваних у перебігу обміну винагород, його взаємності та справедливості. Без таких спільних мірил обміну неможливі виникнення, існування та розвиток соціальних макроструктур: цінності задають певний спільний сенс залучення до неперсоніфікованих мереж обміну для осіб, груп, організацій і спільнот. Адже на відміну від вигоди в мікросоціальному обміні вигода від залучення до опосередкованого часом і простором макросоціального обміну не завжди є негайною і явною (очевидною). Саме спільні цінності компенсують учасникам макросоціального обміну відсутність у ньому переконливої доцільності й важливості. У такий спосіб, тобто через ціннісну легітимацію, забезпечується соціальна солідарність та інтеграція в межах розгалужених макроструктур обміну.

Разом із тим спільні цінності також кодифікуються у норми та санкції, що підтримують їх чинність. Ідеться про виникнен-

* Як різні типи підструктур Блау виокремлює чотири загальні рівні соціальної організації: соціальні категорії (стать, покоління, раса) та спільноти (наприклад, територіальні самоврядні громади), організовані колективи (від неформалів до бюрократій) та соціальні системи (зокрема, економічну і політичну).

ня соціальних інститутів, що: 1) координують, формалізують та регулюють непрямий обмін; 2) усталюють опосередковані мережі обміну на засадах вигоди для більшості його учасників; 3) відтворюють мережі обміну в часі завдяки соціалізації та подальшому залученню в них нових учасників. Дієвість соціальних інститутів залежить від готовності учасників обміну відтворювати в його перебігу інституційовані взірці вкладень, винагород і покарань. Своєю чергою, така готовність залежить від визнання, тобто легітимації, учасниками обміну соціальних інститутів. Умову легітимації соціальних інститутів становить забезпечення ними життєвих потреб індивідуальних і колективних учасників обміну.

Незадоволення потреб, нереалізація інституційованих цінностей та неінституційованість окремих спільних цінностей виявляються в перебігу обміну як брак очікуваних учасниками винагород, як його дисбаланс. Похідні звідси напруженість, опозиція та конфлікт можуть спричинити перебудову соціальних макроструктур і систем обміну. Зрештою, баланс на одних ділянках складних мереж макросоціального обміну досягається ціною втрати або неможливості підтримання балансу на інших таких ділянках. Через це макроструктури та системи обміну завжди перебувають у стані динамічної рівноваги, яка може бути безповоротно порушена. Загрози такого порушення виходять зазвичай із боку опозиції, що домагається реалізації неінституційованих спільних цінностей через перебудову наявних мереж і чинного порядку макросоціального обміну та розподілу цінних ресурсів. Сприятливими обставинами для дій опозиції є конкуренція між соціальними спільнотами та організаціями з приводу доступу до цінних ресурсів, нерівність між ними в мірі такого доступу, колективні почуття несправедливості, гноблення та знедоленості. Однак дезінтеграційні наслідки конкуренції та нерівності певною мірою компенсуються завдяки інтеграційним наслідкам спеціалізації соціальних спільнот та організацій у різних сферах діяльності: спеціалізація зумовлює ексклюзивне володіння окремими цінними ресурсами, а отже неминуче приводить до виникнення обміну ними і до ресурсних взаємозалежностей. Водночас усталений порядок макросоціальних мереж обміну підтримують привілейовані учасники останнього та чинна влада на підставі підконтрольних силових ресурсів,

а також засобів соціалізації й інтерналізації панівних цінностей. Успішна соціалізація та інтерналізація вможливають ціннісну та поточну соціальну легітимацію чинного порядку обміну ресурсами. Отже, від легітимації як чинника усталення структур обміну залежить існування і перспективи розвитку складно організованих динамічних соціальних систем.

Джерела

Блау, П.М. (1972). Исследование формальных организаций. В Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. (сс. 93–105). Москва. Прогресс.

Блау, П.М. (1996). Различные точки зрения на социальную структуру и их общий знаменатель. В Американская социологическая мысль : тексты. (сс. 7–28). Москва. Издание Междунар. Ун-та Бизнеса и Управления.

Г'юм, Д. (2003). Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі. Київ. Вид. дім «Всесвіт».

Зіммель, Г. (2010). Філософія грошей. Київ. Промінь.

Зиммель, Г. (1996). Общение. Пример чистой, или формальной, социологии. В Избранное. Т. 2: Созерцание жизни. (сс. 486–500). Москва. Юрист.

Леві-Строс, К. (2000а). Первісне мислення. Київ. Український Центр духовної культури.

Леві-Строс, К. (2000б). Структурна антропологія. Київ. Основи.

Лок, Дж. (2002). Розвідка про людське розуміння. Харків. Акта.

Міл, Дж. С. (2001). Про свободу: Есе. Київ. Видавництво Соломії Павличко Основи.

Сміт, А. (2001). Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ. Port-Royal.

Тернер, Дж. (1985). Структура социологической теории. Москва. Прогресс.

Хоманс, Дж. К. (1996). Возвращение к человеку. В Американская социологическая мысль: тексты. (сс. 45–59). Москва. Издание Междунар. Ун-та Бизнеса и Управления.

Хоманс, Дж. (1984). Социальное поведение как обмен. В Современная зарубежная социальная психология: тексты. (сс. 82–91). Москва. Издательство Московского университета.

Turner, J.H. (1990). The Structure of Sociological Theory. 5th ed. Belmont, CA. Wadsworth.

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ НЕОЛІБЕРАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті представлений аналіз добробуту населення України та стану соціально-економічної нерівності в результаті реалізації неоліберальних реформ в Україні. Дані проблеми розглядаються в контексті впливу на них рекомендацій ключового провідника неоліберальних реформ у світі – Міжнародного валютного фонду. Автор приділяє увагу оцінюванню населенням України співпраці країни з МВФ, справедливості різниці в доходах, багатстві та формуванні зарплати в Україні, а також баченню респондентами можливостей розв'язання проблеми дефіциту бюджету України.

Ключові слова: *якість життя, соціально-економічна нерівність, нерівність у сфері праці, соціальна справедливість, неолібералізм, МВФ.*

В статтє представлен анализ благосостояния населения Украины и состояния социально-экономического неравенства в результате реализации неоллиберальных реформ в Украине. Данные проблемы рассматриваются в контексте влияния на них рекомендаций ключевого драйвера неоллиберальных реформ в мире – Международного валютного фонда. Автор уделяет внимание оценке населением Украины сотрудничества страны с МВФ, справедливости разницы в доходах, богатстве и формировании зарплаты в Украине, а также видению респондентами возможностей решения проблемы дефицита бюджета Украины.

Ключевые слова: *качество жизни, социально-экономическое неравенство, неравенство в сфере труда, социальная справедливость, неоллиберализм, МВФ.*

The paper sheds light on the material well-being of Ukrainian households, with an emphasis on socio-economic inequalities resulting from the implementation of neoliberal reforms in this country. This problem is analysed in the context of Ukraine's participation in financial assistance programmes developed and supported by the International Monetary Fund as a key lender and leading proponent of neoliberal economic policies. Apart from the impact of the Fund's programmes on the Ukrainian economy and citizens' attitude towards Ukraine's membership of the IMF, the following issues are discussed: a) how Ukrainian respondents evaluate the current economic situation in their country; b) to what extent the respondents

consider Ukrainian society just / unjust in terms of the distribution of income and wealth; c) whether they think Ukrainian employees are being paid fairly. Attention is also given to the respondents' views on possible ways of reducing the country's budget deficit. Empirical evidence has been gathered through three nationwide surveys: one of them ("Ukrainian Society") was conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine in August 2019, while the two others were carried out by a company "Research & Branding Group" in May 2018 and September 2019.

Keywords: *quality of life, socio-economic inequality, inequalities in the labour sphere, social justice, neoliberalism, the IMF.*

Майже три десятиліття в Україні реалізуються неоліберальні реформи під егідою західних експертів та наднаціональних організацій, зокрема Міжнародного валютного фонду. Названі трансформації призвели до майже тотальної деградації промисловості та вагомої зовнішньої заборгованості, а також до масової бідності і зростання соціально-економічної нерівності. Унаслідок цього посилилось відчуття більшістю населення несправедливості системи, що склалася в результаті реформ.

Незважаючи на вкрай низькі показники добробуту в Україні остання згідно з класифікацією ООН належить до групи країн з високим рівнем людського розвитку. За даними, наведеними в Доповіді Програми розвитку ООН-2019 «За рамками рівня доходів і середніх показників сьогодення: нерівність у людському розвитку в XXI столітті», Україна за Індексом людського розвитку посіла 88-е місце в рейтингу, що охоплює 189 країн. Для порівняння Білорусь у цьому списку стоїть на 50-му, Росія – 49-му, Польща – 32-му місці.

Україна утримується на 88-му місці у згаданому рейтингу завдяки все ще високим показникам освіти. Водночас ВВП на душу населення в Україні становить лише 7,9 тис. дол. США, що майже в 9 разів менше, ніж у лідера рейтингу у цьому відношенні Норвегії, де цей показник дорівнює 68 тис. дол. США. Різниця ж в очікуваній тривалості життя між Україною і Норвегією становить понад 10 років (в Україні – 72 роки, у Норвегії – 82,3) [Beyond income, 2019: p. 300–301].

Що стосується суб'єктивних оцінок, то згідно з результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології

НАН України (2019 рік, $N = 1800$) населення у своїй більшості оцінює нинішню економічну ситуацію в країні вкрай негативно. Зокрема, третина респондентів (33%) оцінили її на найнижчому рівні – від «0» до «2» балів за 11-бальною шкалою (де «0» балів – дуже погана економічна ситуація, «10» балів – дуже добра), а переважна більшість опитаних (83%) – від «0» до «5» балів. Позитивну оцінку – від «5» до «10» балів включно – під час оцінювання економічної ситуації в країні поставили всього 17% респондентів, а найвищі бали – від «8» до «10» включно – лише 2% опитаних.

Про вкрай низький добробут населення, відсутність у людей почуття впевненості у стабілізації економіки та своєму майбутньому опосередковано свідчить і перелік тих проблем, котрі українці вважають головними загрозами для себе особисто та своїх сімей. Зокрема, в «топі» найбільших загроз жителі України назвали саме загрози економічного характеру (наприклад, 63% населення країни найбільшою загрозою вважає зростання цін, 37% – безробіття, 36% – не виплату заробітних плат, пенсій тощо, 28% – зменшення розміру зарплати). Навіть розширення і посилення збройного конфлікту на Донбасі як загрозу оцінює менша частка опитаних (26%). Для прикладу, зростання злочинності назвали загрозою 26%, розпад України як держави – 22%, холод у квартирі – 22%, терористичні акти – 20% респондентів.

Певне уявлення про добробут суспільства дає також аналіз суб'єктивного оцінювання респондентами достатності/недостатності ресурсів для життя. Як виявилось, досить велика частка респондентів повідомляє про їх недостачу. Зокрема, кожен четвертий респондент (24%) говорить про недостатність можливості купувати найнеобхідніші продукти, кожен п'ятий (18%) – необхідного одягу. Велика частка опитаних позбавлена можливості повноцінного відтворення життєвих сил, – 50% вказали, що вони не в змозі повноцінно проводити відпустку, 40% – мати повноцінне дозвілля. Досить велика частка респондентів, котрі зізнались у відсутності можливості мати додатковий заробіток (39%), говорить у тому числі й про недостатність основного доходу (заробітної плати, пенсії тощо) для задоволення своїх потреб (табл. 1).

**Оцінювання населенням України достатності ресурсів
для життя (ІС НАНУ, N = 1800, 2019, %)**

<i>Чого з наведеного Вам не вистачає?</i>	<i>Не вистачає</i>	<i>Важко сказати, вистачає чи ні</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Не цікавить</i>
Роботи, що підходить	40	18	33	9
Необхідного одягу	18	18	58	6
Здоров'я	37	20	42	1
Хорошого житла	31	19	46	4
Необхідної медичної допомоги	44	24	28	4
Модного та красивого одягу	27	18	32	23
Необхідних меблів	24	17	47	12
Можливості повноцінно проводити відпустку	50	18	25	7
Можливості мати додатковий заробіток	39	19	30	12
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	24	17	55	4
Повноцінного дозвілля	40	22	32	6
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	38	20	39	3

Згідно з результатами Всеукраїнського репрезентативного опитування соціологічної компанії «Research&Branding Group» (7–16 вересня 2019 р., N = 2001) середня українська сім'я лівову частку сукупного місячного доходу витрачає на харчування (43%) та оплату комунальних послуг в опалювальний сезон (38%).

Суттєвих відмінностей у структурі витрат серед різних вікових груп респондентів виявлено не було [Витрати українців на оплату..., 2019].

Існують невеликі регіональні відмінності: на Заході України на харчування в середньому витрачають – 40%, на комунальні послуги – 37% сукупного сімейного доходу, тоді як на Сході України з такою ж часткою витрат сукупного доходу на оплату комунальних послуг (37%) на харчування середня

сім'я витрачає 50% місячного доходу. Найбільшу частку доходу на оплату комунальних послуг (43%) витрачає середня сім'я Півдня України (табл. 2).

Таблиця 2

Витрати українських сімей на харчування та оплату комунальних послуг (N = 2001, 2019, %)

<i>Який приблизно відсоток сумарного місячного доходу Ваша сім'я витрачає на...?</i>	Захід	Центр	Південь	Схід	У цілому по країні
харчування	40	41	44	50	43
оплату комунальних послуг (в опалювальний сезон)	37	37	43	37	38
сукупно трати на харчування та оплату комунальних послуг	77	78	87	87	81

Важливою складовою якості життя людини є відчуття справедливості суспільства, в якому вона проживає. Одним із ключових показників, що характеризує суспільство як справедливе/несправедливе, є рівень соціально-економічної нерівності. Виходячи з цього сьогодні вивченню саме цього показника приділяється колосальна увага з боку різноманітних аналітичних центрів та дослідників у всьому світі.

З метою врахування впливу нерівності на людський розвиток експерти ПРООН навіть ввели новий показник — Індекс людського розвитку, скорегований з урахуванням нерівності (ІЛРН). Даний Індекс показує втрати в розвитку людини в тій чи іншій країні через існуючі в галузі охорони здоров'я, освіти та доходів нерівності [Inequality-adjusted., 2019: p. 4].

Як виявилось, втрати для людського розвитку в результаті нерівності в Україні становлять 6,5% [Beyond income., 2019: p. 308].

За даними ООН Індекс Джині для України (2010–2017 рр.) становив 25,0, що виводить нашу країну в перелік найбільш «рівних» країн світу. Для порівняння, у Норвегії — лідері рейтингу людського розвитку — даний коефіцієнт становить 27,5, у Швейцарії — 32,3, у Ірландії — 31,8, у Німеччині — 31,7, у Швеції — 29,2 [Beyond income, 2019: p. 308–309].

Такі результати, отримані на основі даних національних статистичних агентств, потребують корегування й уточнення. Адже, на думку багатьох експертів, нерівність в Україні є суттєво вищою.

Зокрема директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України Е.Лібанова говорить, що в Україні доходи 10% найбагатших людей у 13 разів перевищують доходи нижньої за доходом половини населення країни. Для столиці ж, Києва, цей показник становить 21,5 разів. Для порівняння у скандинавських країнах доходи найзаможніших 10% населення перевищують доходи найбіднішої половини утричі, у Сполучених Штатах – у 7 разів. Якщо ж розглядати співвідношення середніх заробітків 1% найбагатших людей до середніх заробітків найбідніших 50%, то у Скандинавії перевищення становить 7 разів, у Європі – майже 12, у США – 24, тоді як в Україні – майже 45, а в Києві – понад 95 разів [Лібанова, 2017: с. 23].

Цілком очевидно, що такий стан речей не може не викликати критичного ставлення з боку населення, про що й свідчать соціологічні опитування.

Згідно з даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2019 рік, $N = 1800$) кожен п'ятий дорослий житель України (21%) вважає сучасне українське суспільство абсолютно несправедливим, ставлячи йому найнижчий із можливих балів (за 5-бальною «шкалою справедливості»). Частка ж респондентів, котрі оцінили сучасне суспільство як «дуже справедливе», становить усього 1%. Найбільша група респондентів (37%) оцінили стан суспільства за середнім балом. Справедливим (сумарна частка респондентів, які поставили бали «4» та «5») наше суспільство вважає кожен 10-й дорослий житель країни (11%), тоді як протилежної думки (бали «1» та «2») дотримується вп'ятеро більша частка респондентів (52%).

У результаті аналізу соціологічної інформації було виявлено зв'язок між оцінюванням справедливості сучасної системи та віком, регіоном проживання, розміром доходу респондентів.

Респонденти всіх вікових груп досить критично оцінюють сучасне українське суспільство, у своїй більшості вважаючи його несправедливим. Однак критичність оцінювання зростає з віком респондентів, – чим старші респонденти, тим вони більше схильні вважати суспільство несправедливим. Якщо серед молоді таких 44%, то серед людей середнього віку – 52%, а серед респондентів старшої вікової групи – більше половини (55%).

Крім того, виявлена регіональна залежність в оцінюванні справедливості українського суспільства. Зокрема, на Заході люди його оцінюють менш критично (назвали несправедливим 45% респондентів), тоді як у Центрі такої думки дотримуються 52%, на Сході – 53%, а на Півдні – 64% опитаних.

Більшість дорослого населення України (71%) вважає, що економічна система в нашій країні діє тільки в інтересах багатих верств населення, а не його більшості. Протилежної думки дотримуються 11% респондентів. Досить велика частка опитаних (майже кожен п'ятий респондент) не змогли дати відповіді на дане запитання (18%).

Таблиця 3

**Оцінювання населенням справедливості різниці в доходах,
багатстві та формуванні зарплати в Україні
(ІС НАНУ, N = 1800, 2019, %)**

<i>Наскільки справедливою сьогодні в Україні є...?</i>	Справедлива	Несправедлива	Важко відповісти
...різниця в доходах населення?	8	89	3
... розподіл багатства (нерухомість, фінансові накопичення, товари тривалого вжитку тощо)?	7	87	6
... система формування заробітної плати найманих працівників?	10	83	7

Існуючу в Україні нерівність доходів назвали несправедливою 89% громадян, розподіл багатства – 87%, систему формування заробітної плати найманих працівників вважає несправедливою приблизно така ж частка респондентів (83%).

При цьому, найбільш негативну оцінку («зовсім несправедлива») під час характеристики існуючої різниці в доходах населення поставила найбільша частка опитаних – 60%, тоді як альтернативну оцінку – «цілком справедлива» – лише 2%. Сумарна ж частка респондентів, котрі обрали варіанти відповіді «цілком справедлива» та «скоріше справедлива», склала лише 8% із числа тих, хто відповів на вказане запитання.

У Доповіді про нерівність-2018 вказується, що економічна нерівність багато в чому визначається нерівномірним розподілом капіталу. Після 1980-х років у всіх країнах мало місце масштабне перетікання власності від держаного сектору до

приватного. Це призвело не тільки до суттєвого звуження можливостей держави в боротьбі з нерівністю, а, очевидно, відчутно вплинуло на майнову нерівність серед приватних осіб [World inequality..., 2017: p. 14].

Проте, як відомо, саме приватизація лежить в основі неолиберальних трансформацій, що мають місце у всьому світі в останні десятиліття і впроваджуються в різних країнах світу під егідою МВФ, зокрема в Україні.

Зобов'язання щодо масового передавання у приватні руки державної власності прописані в Меморандумах про співпрацю України з МВФ з метою отримання кредитів від даної фінансової інституції. Так, у Меморандумі (від 5 грудня 2018 року) у розділі «Приватизація та реформа сектору державних підприємств» у п. 16 прямо говориться: «Ми залишаємося відданими впровадженню нашої стратегії реформування державних підприємств (ДП), яка націлена на суттєве зменшення сектору ДП» та розписуються заходи щодо приватизації цілої низки об'єктів державної власності [Україна: Меморандум про..., 2018].

Тоді як українська влада вважає співпрацю з МВФ продуктивною і слухняно виконує її рекомендації, українці не такі одностайні у своїх оцінках.

Результати соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України фіксують приблизно рівні частки прихильників та противників співпраці України з МВФ (34% та 30% відповідно).

У цілому результати соціологічних опитувань свідчать про наявність тенденції до зменшення числа прихильників такої співпраці з 2000-го по 2018-й рік. Проте за останній 2018–2019 рік було зафіксоване певне збільшення частки прихильників даного співробітництва.

Зокрема, за останній рік відбулося зменшення числа противників співпраці (з 37% до 30%) та збільшення числа її прихильників (з 26% до 34%). Відмітимо, що саме 2018 рік став рекордним щодо числа противників даної співпраці (табл. 4).

Такі зміни в оцінюванні населенням співпраці з МВФ, на наш погляд, можна пояснити високими очікуваннями громадян з приходом до керівництва країною молодих політиків на чолі з В.Зеленським. Створений ними образ «нової команди» без негативного політичного бекграунду, який виграшно від-

Таблиця 4

**Динаміка ставлення громадян до співпраці України
з МВФ у 2000–2019 рр., %**

	2000	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2019
Скоріше нега- тивно	23	18	20	18	18	32	33	22	24	35	37	30
Важко сказати	41	47	48	49	45	44	43	41	31	33	37	36
Скоріше позитивно	36	35	32	33	37	24	24	37	45	32	26	34

різняється від попередників, став своєрідним імпульсом піднесення позитивних очікувань населення, в тому числі і стосовно таких питань, як співпраця з МВФ, євроінтеграція тощо.

Одним із ключових елементів неоліберальних трансформацій є скорочення ролі держави в регулюванні економіки, а також скорочення видатків державного бюджету на соціальні програми та проекти з підтримки широких верств населення. Саме це й реалізовувала українська держава в рамках виконання вимог ключового кредитора — МВФ з метою зменшення дефіциту бюджету країни. При цьому повністю ігнорувався принципово інший підхід до розв'язання вказаної проблеми — на протипагу урізанню соціальних витрат держбюджету низка експертів вважає більш доцільним реформування податкової системи, зокрема підвищення податкового навантаження на найбагатші верстви населення та введення прогресивної шкали оподаткування.

Останнім часом навіть комісари МВФ, зіткнувшись із проблемою падіння економічного зростання, колосального зростання нерівності та концентрації багатства, говорять про необхідність переходу до прогресивної шкали оподаткування. Зазначені проблеми економічного розвитку підштовхують МВФ змістити свій акцент від рекомендацій минулих років щодо скорочення податків до рекомендацій з упровадження прогресивної шкали оподаткування та збільшення податків на багатих. Зокрема, директор-розпорядник МВФ К. Георгієва нещодавно заявила, що «підвищення податків на

багатих може допомогти впоратися з нерівністю, не здійснюючи ніякого впливу на економічне зростання». Вона зазначає: «Прогресивне оподаткування є ключовим компонентом ефективної фіскальної політики. У верхній частині розподілу доходів, як показує наше дослідження, граничні податкові ставки можуть бути підвищені без шкоди для економічного зростання» [Vicent].

Не дивно, що такі методи знаходять більше підтримки в населення, у тому числі і в нашій країні. Згідно з даними Всеукраїнського репрезентативного опитування соціологічної компанії «Research&Branding Group» (18–29 травня 2018 р., $N = 1804$), майже 3/4 дорослих жителів країни (73%) вважають, що держава повинна розв'язувати проблему дефіциту бюджету через підвищення податків на 1% багатих та надбагатих. І лише 6% опитаних як варіант розв'язання даної проблеми обрали скорочення державних соціальних програм та соціальних виплат населенню (табл. 5). Підвищення податків на багатих користується широкою підтримкою респондентів у різних регіонах країни, однак є деякі відмінності. Зокрема, найбільшою підтримкою цей метод користується на Заході (75%) та Центрі (75%) країни, трохи нижчою – на Півдні (69%) та Сході (67%) країни. При цьому існує досить велика частка людей, які не визначилися з відповіддю на дане питання (на Заході – 19%, Центрі – 17%, Півдні – 26%, Сході – 28%).

Таблиця 5

Ставлення населення України до способів розв'язання проблеми дефіциту бюджету країни ($N = 1804$, 2018)

Як саме держава повинна розв'язувати проблему дефіциту бюджету?	Регіон				
	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна в цілому
Через скорочення державних соціальних програм та соціальних виплат населенню	6	8	5	5	6
Через підвищення податків на 1% багатих та надбагатих	75	75	69	67	73
Важко відповісти	19	17	26	28	21

Отже, більшість жителів України, перебуваючи в умовах довготривалої малозабезпеченості, економічної та політичної нестабільності, критично оцінюють соціально-економічну ситуацію, що склалася в результаті неоліберальних трансформацій у нашій країні. Крім того, більшість населення сприймає існуючу в країні систему як несправедливу, вважаючи, що вона діє в інтересах найбагатших верств населення, а не його більшості. Досить вагома частка дорослого населення України не схвалює співпрацю України з ключовим провідником неоліберальних реформ — Міжнародним валютним фондом. Більшість же українців не вважає за правильне вирішувати питання дефіциту бюджету за рахунок скорочення фінансування державою соціальних програм та виплат населенню, віддаючи перевагу необхідності реформування податкової системи в бік збільшення податкового навантаження на найзаможніші верстви населення.

Джерела

Витрати українців на оплату комунальних послуг: реальність і побажання. (2019). Отримано з <http://rb.com.ua/blog/komunalni-vit-rati-ukrainciv-realnist-i-pobazhannja/>. — 11.10.2019.

Лібанова, Е. М. (2017). Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства. *Вісник НАН України*, 5.

Україна: Меморандум про економічну і фінансову політику. Додаток 1. (2018). Отримано з <https://www.documentcloud.org/documents/5638678-IMF.html#document/p58>.

Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., Zucman, G. (2017). *World inequality report 2018. World Inequality Lab.* Retrieved from <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>.

Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. (2019). United Nations Development Programme.

Inequality-adjusted Human Development Index. Technical notes. Human Development Report. (2019). Retrieved from http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019_technical_notes.pdf.

Raise taxes on the rich to tackle inequality, IMF says. (2020). Retrieved from <https://www.independent.co.uk/news/imf-tax-rise-rich-trickle-down-economics-kristalina-georgieva-a9275386.html>.

МЕТОДИ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ В ДЗЕРКАЛІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

У статті проаналізовано ставлення громадян України до різних моделей регулювання економіки залежно від демографічних і соціальних категорій населення. Емпіричною базою слугували дані проєкту Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (n=1800). Результати опитування свідчують, що населення України постійно віддає перевагу поєднанню державних і ринкових методів управління економікою. Запропоновано принципи економічної політики, що поліпшили б теперішню ситуацію в Україні. Адресована науковцям, студентству, держслужбовцям.
Ключові слова: громадська думка, перехідна економіка, методи державного регулювання економіки, соціальне ринкове господарство, економічна політика.

В статье проанализировано отношение граждан Украины к разным моделям регулирования экономики в зависимости от демографических и социальных категорий населения. Эмпирической базой послужили данные проекта Института социологии НАН Украины «Украинское общество: мониторинг социальных изменений» (n=1800). Результаты опросов свидетельствуют, что население Украины стабильно отдает предпочтение сочетанию государственных и рыночных методов регулирования экономики. Предложены принципы экономической политики, которые улучшили бы нынешнюю ситуацию в Украине. Адресована ученым, студентам, госслужащим.
Ключевые слова: общественное мнение, переходная экономика, методы государственного регулирования экономики, социальное рыночное хозяйство, экономическая политика.

The paper analyses the attitudes of Ukrainian citizens towards different models for running the economy. The data of the “Ukrainian Society” nationwide survey conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (for the years 2002–2019) have constituted the empirical basis for the analysis. Answers given each year by about 1,800 respondents from different socio-demographic backgrounds suggest that most Ukrainians constantly opt for a combination of government regulation and market practices. Taking this information into account, the author proposes some guidelines for national economic policy which are expected to remedy the current situation in Ukraine. Scientists, scholars, students and civil servants are seen as the prospective audience for this research paper.
Keywords: public opinion, transition economy, government regulation of the economy, social market economy, economic policy.

Вступ. Майже три десятиріччя ліберальних реформ – термін, більш ніж достатній, щоб підбивати попередні підсумки масштабних соціетальних перетворень, яких зазнала Україна. Роздержавлення командно-адміністративної економіки, створення ринкового законодавства, офіційна легітимація приватної власності є важливими складовими ідеології реформування радянської господарської системи. Стартувавши в 1991 р. в «незалежне плавання» з кращих порівняно з іншими колишніми союзними республіками позицій, Україна завдяки провінціалізму і «клептоманії» місцевих «еліт» умудрилася проісти радянську спадщину, не створила навіть передумов для сталого розвитку країни. Кумулятивним результатом такої політики усіх президентів і всіх урядів стала суттєва десуверенізація держави і фактичне зовнішнє керування країною з боку закордонних менеджерів та ТНК. Перманентні «реформи» фактично зруйнували створений у радянський період історії виробничий потенціал, відчутно знизили рівень життя більшості людей, відкинули Україну за багатьма соціально-економічними параметрами до когорти країн «третього світу». Коріння такого стану справ – в обраному лібералами й націонал-демократами шляху реформування економічної системи пізнього СРСР, у прискореній і фактично примусовій приватизації загальнонародної власності у 1990-ті рр., що ґрунтувалися на хибному ототоженні ринкової економіки виключно з приватно-капіталістичною. У масовій свідомості тодішньою пропагандою розганялися надмірні сподівання на приватного власника як начебто більш ефективного, ніж держава. Проте цей постулат спростовується і радянською, і світовою практикою колективного господарювання. Ефективність виробництва на ділі визначається не лише формою власності на засоби виробництва, а й принципами й методами управління.

Аналіз шляху, який пройшла Україна за останню чверть століття (якщо брати за точку відліку програмну доповідь другого Президента України Л.Кучми «Шляхом радикальних економічних реформ», виголошену 11 жовтня 1994 р.), виразно показує, що реставрація капіталізму, яка відбулася як сумний підсумок горбачовської «перебудови», була не закономірним явищем, а нав'язаною «згори» у силовий спосіб трансформацією. Руйнівні для економіки країни і згубні для багатьох

громадян процеси були цілком свідомо сплановані та втілені в життя правлячим політичним класом України. Новоявлені буржуа-скоробагатки, зробивши свої пострадянські статки головним чином на розкраданні колишньої загальнонародної власності, на продажу за кордон результатів праці кількох поколінь, а також невідтворюваних природних багатств, тепер цей грабіж пояснюють начебто об'єктивними наслідками функціонування «невидимої руки ринку». «Натомість аналіз показує, що лєвова частка ренти (часто понад 50%) привласнюється в обхід суспільства. Саме вона і становить основу сучасних олігархічних статків» [Папиев, 2009: с. 3].

Під солодкі декларації з боку компрадорської «еліти» про перехід від планово-розподільної до ринкової економіки громадяни України опинилися в тенетах ліберального, фінансово-грошового тоталітаризму, а країна – у колосальній фінансовій залежності від міжнародного капіталу. Як відомо, ключову міжнародну фінансову організацію – МВФ – засновано в 1944 р. До членів фонду Україна була прийнята 27.04.1992 р. «Реформаторські заходи під егідою МВФ здійснюються в країнах-позичальницях у рамках Вашингтонського консенсусу в інтересах іноземного капіталу і зводяться до структурної перебудови їх шляхом маркетизації, приватизації, лібералізації та дерегуляції. Все це призводить не до підвищення ефективності економіки, а до деіндустріалізації народного господарства, відкриття країни для іноземного капіталу, скорочення соціальних витрат, послаблення регулювання державного ринку праці. Соціальні витрати заради структурної перебудови перекладаються переважно на плечі трудового народу» [Арсеєнко & Буткалюк, 2019: с. 174]. Меморандум про повне дотримання вимог МВФ підписали від імені України В.Ющенко (Нацбанк) і Р.Шпек (Міністерство економіки) ще в жовтні 1994 р. «Саме в меморандумі розписано, як на угоду світовому капіталу знищуватиметься економіка України – через відпускання цін, вільний валютний курс, відкриті кордони, припинення дотацій державним підприємствам, сільському господарству, через різке скорочення соціальних програм, як стрімко приватизуватиметься загальнонародна власність: спочатку – підприємства, а потім – земля» [Вітренко, 1997: с. 323]. На відміну від реформ, які проводяться з метою поліпшення

соціально-економічного становища країни та підвищення добробуту народу, еkleктичні антинародні реформи в Україні не дали змоги новоствореній незалежній державі за великий проміжок часу навіть досягнути рівня розвитку УРСР 1990 р.

Для будь-якого соціуму, а тим більше – трансформаційного, важливе значення має вивчення не лише об'єктивних засад його функціонування (економічний лад, політична система, суспільний договір і т.д.), а й аналіз того, як вони відбиваються в масових судженнях та оцінках. Одним із важливих аспектів дослідження стану громадської думки є з'ясування поглядів населення на різні моделі регулювання економіки, зокрема на роль держави в цьому процесі. Необхідність більшого державного втручання в економіку обумовлена вадами поспішної лібералізації, коли критично знижується здатність держави керувати багатьма соціальними процесами й відстоювати загальнонаціональні інтереси, розширенням діапазону варіантів задоволення потреб у суспільних благах, усуненням зовнішньої залежності країни від МВФ та інших іноземних інституцій. Виходячи з викладеного вище, *актуальність* дослідження громадської думки щодо методів регулювання економіки не викликає сумнівів.

Аналіз публікацій. Економічна теорія, що описує ринкову економіку, була сформульована А. Смітом. Засади ідеології економічного лібералізму містять праці Л. фон Мізеса, Ф. Хайека, М. Фрідмана, П. Самуелсона та ін. Апологетами лібералізму в 1990-ті рр. були закордонні економісти Дж. Сакс, Л. Бальцеревич, Г. Колодко, А. Ослунд та ін., українські вчені В. Пинзеник, О. Пасхавер, В. Лановий та ін., російські економісти Є. Гайдар, С. Шаталін, Є. Ясін та ін. Концепція соціалізму розроблена класиками марксизму на основі праць Т. Мора, Р. Оуена, А. Сен-Симона, Ш. Фур'є. Нагальним питанням соціалістичної економіки присвячені публікації українських учених О. Гоша, С. Дорогунцова, О. Чухна й ін. Проблеми державного регулювання економіки в умовах трансформаційного суспільства досліджували вітчизняні суспільствознавці Д. Богиня, В. Ворона, В. Геєць, І. Лукінов, С. Мочерний, Ю. Зайцев, Г. Третяк та ін. Контури оновленого соціалізму окреслені у працях українських соціологів А. Арсеєнка, Є. Суїменка, В. Тарасенка та ін.

Принципи держави загального добробуту відображені в працях Дж. Кейнса, Л. Ерхарда, Г. Мюрделя та ін. Адептами змішаної економіки були українські вчені Ю. Пахомов, О. Гальчинський, М. Павловський та ін. Конвергентному суспільному устрою присвячені праці західних учених Дж. Гелбрейта, П. Сорокіна, Б. Рассела та ін. Ідеали конвергентного суспільства, змішаної економіки, синтезного суспільного ладу активно пропагували російські вчені та громадські діячі А. Сахаров, П. Абовін-Егідес, Св. Федоров та ін.

Тенденції, суперечності та результати пострадянської трансформації українського суспільства у дзеркалі громадської думки були у фокусі дослідницької уваги багатьох вітчизняних соціологів (М. Шульга, Є. Головаха, А. Ручка та ін.), погляди громадян на роль ринку в управлінні економікою ставали предметом дослідження українських учених Т. Петрушиної, О. Рахманова, Н. Толстих та ін. Незважаючи на значні досягнення вказаних вчених заявлена тематика ще не досить опрацьована. Зокрема, недостатньо розробленою залишається проблематика змішаної економіки в контексті синтезного суспільного устрою, мало вивчена соціоструктурна диференціація населення України за поглядами на різні методи управління економікою, бракує свіжих даних стосовно динаміки громадської думки щодо моделей регулювання економіки тощо.

Метою статті є дослідження сучасного стану й динаміки громадської думки щодо методів управління економікою, аналіз колективних уявлень громадян України про ті чи інші моделі регулювання економіки, притаманних різним соціально-демографічним та соціоекономічним групам сучасного українського суспільства, а також окреслення принципів нової економічної політики, що, на думку автора, поліпшила б ситуацію в Україні.

Емпіричну базу статті становлять результати загальнонаціонального моніторингу громадської думки, який щорічно проводить Інститут соціології НАН України з 1992 р. за вибіркою, репрезентативною за основними соціально-демографічними ознаками для дорослого населення країни ($n = 1800$). Дослідження 2014–2019 рр. були проведені в усіх регіонах України, за винятком територій АР Крим та ОРДЛО.

Виклад основного матеріалу. В цілому населення України за роки незалежності більш-менш адаптувалося до ринкових умов (особливо – молодше і почасти – середнє покоління). Проте олігархічний капіталізм нормою в очах громадян за цей період так і не став. За багаторічними даними Моніторингу ІС НАНУ, в нашому суспільстві сформоване стійке негативне ставлення до передання у приватну власність (приватизації) великих підприємств – наприклад, у 2018 р. так вважали 57,6% респондентів. Протягом останніх двох десятиріч усталена більшість опитаних висловлювалася за радикальний перегляд результатів великої приватизації, а саме – націоналізацію «приватизованих» підприємств (у 2017 р. таких виявилось 54,5% респондентів).

У табл. 1 наведено дані, що відбивають динаміку відповідей респондентів на запитання Моніторингу ІС НАН України «Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?» за період 2002–2019 рр. Респонденти мали обрати одну із трьох альтернатив: «треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок» (позначимо її як варіант А), «треба поєднати державне управління і ринкові методи» (варіант В), «треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю» (варіант С).

Аналіз результатів багаторічних вимірів громадської думки свідчить, що картина розподілу відповідей українців на вищевказане запитання, а отже, погляди населення на роль держави та/або ринку в економіці досить усталені. Відносна більшість респондентів підтримує змішану економіку, в якій свобода підприємництва буде амортизована сильною роллю держави. Частка прихильників цієї моделі (В) стабільно коливається біля 50% позначки, сягнувши максимуму (51,4%) у 2016 р. Приблизно 25–30% населення підтримують модель С, тобто за планову економіку з централізованим регулюванням і контролем над цінами (максимум (33,4%) – у 2012 р.). У ліберальної економіки (модель А) є свої стійкі прихильники, які здатні не висувати надмірних вимог до держави, а самостійно кувати своє економічне благополуччя у ринковому середовищі, але частка їх серед всеукраїнського загалу досить незначна: максимум (14,2%) – у 2017 р. Зазначимо, що тут і далі суми по стовпцях можуть бути <100% за рахунок тих респондентів,

Таблиця 1

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь
в управлінні економікою?» (за роками, %)**

Варіанти відповідей	Роки											
	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2019
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	6,5	6,1	4,7	6,6	5,3	6,1	8,1	9,0	12,7	11,5	14,2	12,1
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,1	45,5	49,5	49,9	48,4	42,4	41,3	48,9	49,4	51,4	46,6	48,1
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29,3	31,6	29,6	28,8	31,6	33,4	27,2	26,1	24,8	25,8	28,0	26,6
Важко сказати	17,8	16,5	14,6	13,7	13,8	16,3	16,8	14,4	12,3	10,9	10,3	13,2

хто не відповів на запитання анкети. Отже, населення України залишається в усі роки пострадянських соціально-економічних трансформацій вельми неоднорідним за своїми поглядами на прийнятний механізм регулювання економіки (немає єдиної або панівної точки зору з цього питання). Ключовим елементом колективних уявлень українців є масова підтримка змішаної економіки, гібридно побудованої на державних та приватних засадах (на кшталт непу в СРСР у 1920-ті рр.), поєд-

нання плану й ринку в одній моделі регулювання економіки. Населенню України виявилось не притаманним масове захоплення ліберальною економікою з мінімальним втручанням держави в господарську діяльність. Водночас існуюча в Україні кількість прихильників загального одержавлення економіки, повернення до тотального державного планування далеко не така, щоб здійснити реставрацію командно-адміністративної моделі соціалізму.

Дані нашого дослідження фіксують певну вікову специфіку уподобань громадян України щодо оптимальної моделі регулювання економіки (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання «Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?» залежно від віку респондентів (2019 р., N = 1800, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Вік, роки</i>						<i>Загалом за вибіркою</i>
	<i>18–29</i>	<i>30–39</i>	<i>40–49</i>	<i>50–59</i>	<i>60–69</i>	<i>70 і більше</i>	
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	11,5	13,4	17,9	10,8	8,5	10,2	12,1
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	49,7	50,6	45,9	47,2	47,8	44,1	48,1
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	22,0	24,2	22,8	29,0	30,4	37,0	26,6
Важко сказати	16,8	11,8	13,4	13,0	13,3	8,7	13,2

У вікових когортах 30–39-річних та 18–29-річних, тобто у найбільш економічно активних групах населення, в яких, вочевидь, менше тих, хто залежить від держави, максимальна кількість прихильників моделі В (50,6% і 49,7%). Максимальна частка прихильників моделі А – серед вікової когорти 40–49-річних (17,9%), усе доросле життя яких проходило за ринкових умов і стійкіші з яких опанували мистецтво бізнесу по-українськи. Виявилось, що запит на державне регулюван-

ня економіки більш властивий тим респондентам, хто сам за віком уже, як правило, не вступає до ринкових умов – 60–69-річним та респондентам у віці 70+. Серед останньої вікової когорти згідно з даними, що містить табл. 2, зафіксована максимальна частка прибічників моделі С (37%).

Орієнтації на державне регулювання економіки, досить виражені серед старших вікових груп населення, з одного боку, підживлюються колективною пам'яттю про радянський період історії, який у 2014–2019 рр. був незаслужено офіційно затаврований як злочинний (тодішня влада прищеплювала громадянам бачення радянського минулого виключно з негативної точки зору), з іншого – є природною реакцією на реалії дикого капіталізму 1990-х років, багато яких мають продовження й дотепер (неправова «прихватизація», майнове розшарування та масове зубожіння населення, зростання злочинності тощо).

Цікаво, що з плином часу суттєвої зміни співвідношення між прихильниками повної незалежності економіки від держави та прихильниками домінування держави в економіці так і не відбулося, як цього можна було б очікувати з огляду на природні процеси відходу у вічність представників радянських поколінь. Сучасна українська молодь, що не застала СРСР з об'єктивних причин, яка ні дня не жила за соціалізму, чия соціалізація відбувалася виключно за умов капіталістичних трансформацій, у масі своїй відкидає варіант «ринку без берегів». Із даних, наведених у табл. 2, випливає, що за модель А висловилося лише 11,5% 18–29-річних респондентів, а більшість молоді є прихильниками активної ролі держави (моделі В і С сумарно обрали 71,1% респондентів із наймолодшої вікової групи).

Досить рельєфними виявилися й освітні відмінності у зазначеному контексті (див. табл. 3). Чим вищий рівень освіти респондента, тим частіше він обирає модель В. Так, орієнтацію «і план, і ринок» продемонстрували 36,9% респондентів з рівнем освіти не нижче середньої, 46,1% респондентів із середньою спеціальною освітою і 54,2% респондентів з неповною та повною вищою освітою (сумарно). У групі ж осіб із вищою освітою (спеціаліст, магістр, аспірант, вчений ступінь) прихильників змішаної економіки – 56,9%.

Таблиця 3

Думка респондентів з різним рівнем освіти щодо методів управління економікою (2019 р., N = 1800, %)

Варіанти відповідей на запитання «Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?»	Освіта				
	початкова, неповна середня	середня загальна	середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірант, вечірний ступінь)
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	14,5	10,6	12,3	12,7	12,1
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	25,5	39,4	46,1	42,7	56,9
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	47,3	30,1	28,3	32,0	20,4
Важко сказати	12,7	19,9	13,2	12,7	10,7

Домінуючій участі держави в управлінні економікою частіше віддають перевагу менш освічені респонденти. Так, модель С обрали 33,2% респондентів із початковою, неповною середньою та середньою загальною освітою (сумарно), 28,3% – респондентів із середньою спеціальною освітою та 22,6% респондентів з неповною та повною вищою освітою (сумарно).

З точки зору вибору респондентами тієї чи іншої економічної моделі також важливим є тип населеного пункту, в якому вони мешкають (табл. 4). Чим більший населений пункт, де мешкає респондент, тим більша частка тих, хто підтримує

змішаний тип регулювання економіки. У Києві та інших великих містах України прибічників моделі В виявлено більше половини опитаних (55,1% і 52,5% відповідно), а в малих містах – менше половини (47,7% і 43,7% відповідно).

Таблиця 4

Державні і ринкові методи управління економікою в оцінках громадян України залежно від типу населеного пункту, де вони проживають (2019 р., N=1800, %)

Варіанти відповідей на запитання «Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?»	Місце помешкання			
	Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Село
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	16,2	10,4	11,4	13,1
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	55,1	52,5	47,7	43,7
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	10,3	25,9	31,0	26,2
Важко сказати	18,4	11,1	9,9	17,0

Модель А мінімально популярна серед мешканців великих міст, крім м. Києва (10,4%), а на модель С максимально орієнтуються мешканці малих міст (з населенням <50 тис. осіб). Кращі умови на столичному ринку праці, більша освіченість, а отже – конкурентоспроможність киян, а також більш різноманітні та фінансово забезпечені соціальні програми обумовлюють той факт, що погляди киян на регулювання економіки більш проринкові, ніж в інших співвітчизників, проте мешканці «глибинки», а саме – малих міст, які в роки дикого ринку потерпали від закриття містоутворювальних підприємств та пов'язаного з цим хронічного безробіття, найчастіше серед представників інших поселенських груп висловлювалися за пріоритет держави в регулюванні економіки (модель С).

Стосовно різних груп населення України, виокремлених за житлово-правовим статусом, фіксується нижченаведена закономірність (табл. 5).

Таблиця 5

Думка респондентів з різним житлово-правовим статусом щодо методів управління економікою (2017 р., N = 1800, %)

<p><i>Варіанти відповідей на запитання «Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?»</i></p>	Житлово-правовий статус					
	соціальний і муніципальний найм	одноосібний власник житла після приватизації	одноосібний власник житла після покупки	один зі співвласників житла	одноосібний власник житла після отримання житла у спадок / дарування	наймач приватного житла
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	20,6	13,1	19,4	11,8	15,7	19,5
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	33,6	43,6	41,2	53,1	42,8	49,6
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	33,6	33,5	28,5	25,4	31,9	17,7
Важко сказати	12,1	9,9	10,9	9,8	9,6	13,3

За модель А частіше висловлювалися респонденти, які мешкають у житлових приміщеннях на умовах соціального й муніципального (20,6%) або приватного (19,5%) найму, за модель В – співвласники житла (53,1%) та наймачі приватного житла (49,6%), за модель С – наймачі соціального муніципального житла (33,6%) й одноосібні власники житла, які набули такого статусу внаслідок приватизації державного житлового фонду.

За даними Моніторингу–2019 р., значущим чинником вибору респондентами тієї чи іншої моделі регулювання економіки є також матеріальний стан сім'ї респондента.

З дослідницькою метою ми об'єднали осіб, які охарактеризували матеріальне становище своєї сім'ї в цілому за останні 2–3 місяці, що передували опитуванню, фразами «часто не маємо грошей і харчів – інколи жебракуємо» та «не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо» до однієї групи «злиденні»; тих, кому вистачає тільки на продукти харчування та в цілому на життя – до групи «незаможні»; тих, кому вистачає на все необхідне, але без заощаджень, тих, кому вистачає на все необхідне, але із заощадженнями, а також тих, які живуть у повному достатку, – до групи «заможні».

Встановлено, що модель В частіше обирали заможні респонденти (54%), ніж незаможні (48,6%) або злиденні (35,9%). Зворотна закономірність виявлена щодо моделі С: погодилися з думкою, що треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю 38,8% злидених, 26,9% незаможних та 19,7% заможних громадян.

Певні відмінності в економічних орієнтаціях виявилися серед різних груп, виокремлених за типом зайнятості (роботи). Кваліфіковані робітники віддали більшу перевагу моделі В над моделлю С (53% і 19,5% відповідно), на відміну від різноробів та підсобних робітників (43,7% і 28,2% відповідно). За модель С висловилися також чимала частка службовців з числа допоміжного персоналу (27%), індивідів, які належать до прекаріату, тобто тих, хто не має постійного місця роботи, але підробляє у різних місцях залежно від обставин; не працюють і не мають жодних джерел доходу; зареєстрованих безробітних (28,5% сумарно) та особливо – непрацюючих пенсіонерів (36,1%).

Дослідження дало можливість встановити, що соціально-економічні та політико-ідеологічні орієнтації населення певним чином співвідносяться. Політико-ідеологічні орієнтації за А. Ручкою й О. Вишняком ми визначали через самоідентифікації респондентів з тими чи іншими самостійними течіями, що вирізняються в політичному спектрі сучасного українського суспільства. В інструментарії соціологічного моніторингу респондентам були запропоновані для вибору такі політико-ідеологічні течії: комуністична, соціалістична (відповідні самоідентифікації називатимемо «лівими»); соціал-демократична, «зелена» (у сенсі «екологічна»), ліберальна («центристи»);

християнсько-демократична, націонал-демократична, націоналістична (відповідні самоідентифікації – «праві»).

Отож, серед «лівих» кількість прибічників лібералізму в економіці мінімальна (табл. 6), а решта поділилася майже навпіл у своїх економічних орієнтаціях: 46% «лівих» вважають за необхідне поєднання в управлінні економікою ринкових і державних методів, а 40,6% – що доцільно повернутися до планової економіки (це – максимум порівняно з іншими групами). Серед «центристів» максимальна кількість прихильників некерованого ринку (17,5%) порівняно з носіями інших політико-ідеологічних орієнтацій і водночас – максимальна кількість прибічників держплану (27%). Серед «правих» – максимальна кількість прихильників поєднання ринку і плану (55,9%).

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання «Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?» залежно від політико-ідеологічних орієнтацій респондентів (2019 р., N=1800, %)

Варіанти відповідей	Групи респондентів за їхніми політико-ідеологічними орієнтаціями		
	«ліві»	«центристи»	«праві»
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	7,0	17,5	15,1
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,0	48,2	55,9
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	40,6	27,0	20,3
Важко сказати	6,4	7,3	8,7

Прибічниками державного регулювання економіки частіше стають ті індивіди, які не сприймають як свою ту систему цінностей, що склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо), ніж їхні антиподи (31,6% і 23,2% відповідно). Однак навіть ті, хто зазначену систему цінностей сприймає як свою, більшістю голосів віддають перевагу змішаному регулюванню економіки (52,7%). Якщо ж до останньої цифри додати

суму прибічників суто ринкової економіки (15,6%), то виходить, що 68,3%, тобто приблизно 2/3 адаптованих до ринкової реальності респондентів, водночас схвалюють активнішу роль держави в процесах регулювання економіки.

Також виявлена залежність орієнтацій на моделі регулювання економіки й оцінювання справедливості розподілу доходів у сучасному українському суспільстві. Абсолютна більшість населення вважає цей розподіл тією чи іншою мірою несправедливим (88,7%), протилежної думки дотримуються лише 8,1%. Так, серед останньої групи респондентів, яким, вочевидь, жити в сучасних умовах вельми комфортно, спостерігаємо більше прихильників моделі А (18,6%), ніж серед тих, кому болить навколишня несправедливість (11,4%).

Опитувальник 2019 р. містив також таке запитання: «Як Ви вважаєте, дотримання якого з цих трьох принципів є найважливішим для нашого суспільства?». Респондентам пропонувалося обрати один із трьох альтернативних варіантів відповіді: 1) держава повинна сприяти благополуччю якомога більшої кількості людей, навіть якщо це призведе до зменшення благополуччя меншості; 2) держава повинна забезпечувати індивідуальну свободу громадян; 3) держава повинна створити умови, коли кожен займатиме ту позицію в суспільстві, яка відповідає його здібностям. Загалом указані принципи обрали 26%, 23,4% і 50,6% респондентів відповідно. Серед прибічників моделі А частки тих, хто відповідно зреагував на вищенаведене запитання, розподілилися так: 30,7%, 30,3%, 39%; серед прибічників моделі В – 24,9%, 23,4%, 51,8%; серед прибічників моделі С – 26,0%, 22,1%, 51,9%. Отже, навіть прихильники некерovanого ринку досить часто апелюють до держави, якщо питання анкети сформульоване по-іншому. Відмінностей між прихильниками моделей В і С в зазначеному контексті не зафіксовано: більшість із них – за принципи 3 і 1 (сумарно).

Цікаво, що адепти вільного ринку частіше здатні корегувати свої погляди: частка з них (від 30 до 40%) вважає певні функції держави важливими для суспільства. Прибічники ж планової або синтезованої економіки виявилися більш непоступливими у своїх переконаннях, частка серед них тих, хто вважає, що держава повинна забезпечувати індивідуальну свободу громадян, не перевищує середнього значення за масивом. Орієнтації на ту чи іншу модель регулювання еко-

номіки опосередковано впливають на трудові установки громадян. Виявилось, що чим менша роль держави в економічних орієнтаціях респондентів, тим частіше вони виявляли згоду особисто працювати у приватного підприємця: 49,6% серед прибічників моделі С; 55,7% – серед прибічників моделі В; 65,1% серед прибічників моделі А. Водночас той факт, що майже половина «соціалістично орієнтованих» громадян готова поступитися принципами і працювати як наймані працівники у приватного підприємця, а 27,5% «капіталістично орієнтованих» громадян, навпаки, не бажають займати вказану позицію в ринковій економіці, ще раз свідчить про значну неузгодженість у масовій свідомості між ідеологічними орієнтаціями та повсякденними установками.

Крім того, нами зафіксовані чіткі кореляції економічних із зовнішньополітичними/зовнішньоекономічними орієнтаціями громадян.

Серед тих, хто скоріше позитивно ставиться до ідеї приєднання України до Союзу Росії й Білорусі, переважають прихильники змішаної (41,7%) і планової економіки (38,5%), прибічників некерованого ринку серед цієї групи виявилось лише 11,2%. Серед тих, хто скоріше негативно ставиться до євразійської інтеграції, частки тих, хто обирає модель С, В і А становлять 21,3%, 51,6% і 13,9% відповідно.

Майже вдвічі більше прихильників моделі А серед тих респондентів, хто скоріше позитивно ставиться до вступу України до Європейського Союзу (ЄС), ніж серед тих, хто скоріше негативно ставиться до євроінтеграції України (14,4% і 7,4% відповідно). Однак серед противників вступу України до ЄС майже вдвічі більше прихильників моделі С, ніж у їхніх політичних опонентів (39,5% і 21,7%), і дещо більше прихильників моделі В (51,7% і 44,4% відповідно).

Серед тих, хто скоріше негативно ставиться до співпраці України з МВФ, нами зафіксовано дещо більше прихильників моделі А, ніж серед прибічників співпраці МВФ (32,4% і 24,5% відповідно). Серед тих, хто скоріше позитивно ставиться до співпраці України з МВФ, також зафіксоване незначне переважання adeptів ринкової економіки, ніж у їхніх політичних опонентів (14% і 10,4%). Серед симпатиків та антипатиків МВФ майже однакова кількість тих, хто підтримує за змішану економіку (50±1%).

Ще в 1992 р. МВФ вимагав від України: 1) лібералізації цін, валютного курсу, зовнішньоекономічної діяльності; 2) скорочення дотацій з бюджету до держсектору, сільського господарства, соціальних програм; 3) масової приватизації малих підприємств, акціонування середніх і великих підприємств, а також приватизації землі. «Випустивши з рук найважливіші важелі економіки, держава не прискорила руху до цивілізованого ринку. Навпаки, вона створила сприятливі умови для приватного збагачення за рахунок загальнонародної власності» [Маневич, 1992: с. 4]. У сучасній Україні майже 90% економіки перебуває у приватних руках: «внесок держпідприємств в економіку України – 10%, у найбільш успішних країнах – 15%, в країнах, що розвиваються – 30%» [Галасюк, 2017: с. 10]. Курс на стрімке згортання державної участі в здійсненні господарської діяльності, надмірне захоплення дерегуляцією економіки з боку вітчизняних «реформаторів» визначили долю України наприкінці другого десятиріччя XXI ст. бути найбільш біднішою країною Європи.

Ліберальний підхід розглядає практично будь-який соціальний інститут з точки зору бізнесу, а продукт його діяльності – як товар. Сучасний неоліберальний «мейнстрім» так само досліджує поведінку індивіда переважно як «людини економічної», єдиною метою якої є одержання матеріального зиску. «Головна відмінність ліберальної держави від соціальної, як зазначає акад. П. Шляхтун, полягає в тому, що перша ґрунтується на ідеї індивідуальної свободи, тоді як друга – на ідеї соціальної справедливості, що розуміється як більш-менш справедливий розподіл матеріальних благ у суспільстві» [Шляхтун, 2018: с. 6]

Тоді як в Україні під гаслами приватизації та «ефективного приватного власника» безжалюбно знищується промисловий потенціал та соціальна інфраструктура, у Республіці Беларусь соціально орієнтований характер реформ після 1994 р. вже чверть сторіччя визначається як фактична національна ідея.

У 2019 р. українське суспільство знов опинилось на історичному перехресті. В умовах, коли база радянської спадщини тане на очах, нова влада намагається встигнути перерозподілити ті активи, що являють собою приватизаційний інтерес. «Фонд держмайна готує «глобальний розпродаж» заводів і підприємств. Із 3700 об'єктів, що лишалися в держвласності, планують продати 300 малих/середніх і 3–5 «великих». Понад

1200 підприємств, за планами, будуть просто ліквідовані – їх майнові комплекси були розорені (і, по суті, вони є просто земельними ділянками)” [Козуб, 2019: с. 3]. Подальше зменшення ролі держави в економіці за рецептами МВФ і західних радників означає продовження «шокових» ліберальних реформ усупереч офіційній риторичі про «закінчення епохи бідності», руйнацію останніх працюючих галузей української промисловості, а відтак – скорочення соціальних функцій держави, зведення їх до сервісу в смартфоні. І це тоді, коли наші дані неспростовно свідчать, що, з одного боку, відносна більшість населення України виступає за те, щоб держава відмовилася від ролі монополіста в економічному житті й надала приватному сектору можливості розвиватися на паритетних із ним засадах, а з іншого – за збереження за державою «командних висот», тобто ключових секторів економіки, а також спільну роль держави в системах середньої та вищої освіти, медобслуговування, житлового і пенсійного забезпечення.

Невідповідність економічного курсу влади прагненням більшості громадян України є джерелом прихованої соціальної напруженості в суспільстві, провокує майбутні соціальні конфлікти. Держава має не лише гарантувати розширення економічних можливостей для громадян, а й встановити «інституційні рамки ринку» та забезпечити виконання чітких і прозорих «правил гри» усіма акторами. «Конкуренція – це прерогатива сильних, конвергенція – надбання всіх. У результаті економічна система «виграш-програш», що заснована на конкурентних засадах, трансформується у взаємодію «виграш-виграш». Енергетичний потенціал конвергентної економіки мультиплікується на цьому ґрунті» [Гальчинський, 2017: с. 7].

Контури альтернативного майбутнього складе гнучке поєднання ліберальних принципів (індивідуальна ініціатива, підприємливість, конкуренція) із комунітарними цінностями, які набувають дедалі більшого значення (суспільна солідарність, егалітаризм, соціальна відповідальність держави, бізнесу, осередків громадянського суспільства, міжпоколінна наступність). Дж. Гелбрейт ще в 1980-ті рр. вказував, що «альтернатива соціалізму в країнах Східної Європи і Радянському Союзі – це аж ніяк не традиційний капіталізм, а сучасне, соціально спрямоване суспільство, в якому держава відіграє

велику роль пом'якшувача й амортизатора можливих потрясінь» [Гелбрейт, 1990: с. 3].

На основі багатоманітних форм власності й господарювання краще забезпечується перетворення трудящих на господарів виробництва, створюються сприятливі умови для науково-технічного прогресу, раціонального природокористування, гарантується соціальна справедливість та соціальна захищеність трудящих.

Моніторингове дослідження продемонструвало давно назрілу необхідність забезпечення активнішої ролі держави в регуляції економіки, приведення принципів державного управління до вимог динамічного сьогодення. І це – не поодинокий сплеск емоцій, не мінливі суспільні настрої, а результат усе більш усвідомленої позиції громадян.

«Державне регулювання економіки – це вплив держави на діяльність суб'єктів господарювання та ринкову кон'юнктуру з метою забезпечення нормальних умов функціонування ринкового механізму. Це – складний процес, до якого належить процедура розробки економічної політики, обґрунтування її положень, вибір засобів та методів її проведення» [Третяк & Бліщук, 2011: с. 6].

У оркестрі багатоукладної економіки місце першої скрипки має бути повернуто державі. «Соціально-економічне планування – не плід уяви теоретиків і не специфічне дитя соціалістичного будівництва в СРСР, а об'єктивна вимога розвитку виробничих сил. Сучасна економіка, – писав ще в 1990 р. Я. Урінсон, – з властивим їй поділом праці, спеціалізацією і кооперацією виробництва, інтенсивними структурними зсувами під впливом НТП й соціальних потреб вимагає суспільно погоджених зусиль. Широко відомі успіхи внутрішньофірмового планування на Заході. Проте й на загальнонаціональному рівні можна легко вказати на блискучі зразки стратегічного планування в таких країнах, як Франція, Японія, США, Індія та ін. Не варто забувати і про наш власний досвід поточного і перспективного планування у 1920-ті рр., коли створювався перший баланс народного господарства, розроблялися річні контрольні цифри, план ГОЕЛРО, варіанти першої п'ятирічки... Важливо усвідомити, що не планування породило командно-адміністративну систему. Воно лишень було прилаштовано нею для власних цілей. Державне плануван-

ня як завоювання цивілізації може і має бути використане й іншою системою – тою, що заснована на економічних методах управління» [Уринсон, 1990: с. 212–213].

Інтереси України, її громадян потребують кардинальної зміни економічної політики.

Україна вистраждала принципово інший економічний курс. Про жодний прогрес в Україні не може бути й мови, доки в державі зберігається система компрадорської олігархії, що слухняно виконує волю своїх закордонних кураторів.

Нова економічна політика повинна повернути державі важелі забезпечення корінних інтересів суспільства. Вона має, на нашу думку, передбачати цілу низку заходів, зокрема:

1. Побудову економіки добробуту всіх членів суспільства можна здійснити лише за умов демонтажу олігархічної системи (бажано в мирний спосіб).

2. Усі стратегічні галузі економіки мають бути націоналізовані, а приватне управління окремими об'єктами – обов'язково суміщене з можливостями контролю за ними з боку держави. Зниження внутрішніх цін на електроенергію, теплоенергію та паливо «потягне» за собою зниження цін на продукцію вітчизняної промисловості, що разом із фіксованими тарифами на послуги ЖКГ та Укрзалізниці сприятиме швидкому підвищенню рівня життя населення.

3. Підтримати пропозицію громадського активіста В. Чорного, згідно з якою всі розпродані починаючи з 24.08.1991 р. державні підприємства, комунальну власність, землю треба повернути до державної власності та здавати в управління й оренду: 50% коштів направляти до бюджету і 50% має отримувати народ України – від новонародженої дитини до пенсіонера, на рахунки, відкриті кожному з них в НБУ. Важливим елементом нового суспільного договору має стати заснування державного фонду добробуту або фонду майбутніх поколінь, який «акумулював би частину ренти від експлуатації природних багатств України. Мірою накопичення фонду частина його коштів могла би дотувати соціальні статті бюджету, як в Норвегії, або виплачуватися громадянам у вигляді прямої фінансової допомоги» [Дмитренко, 2019].

4. Треба повернутися до таких інститутів попередньої доби, що зазнали незаслужено нищівної критики, як система

стратегічного планування економіки (аналог Держплану), громадські фонди споживання, інститут народного контролю, загальнонародний характер власності на землю с/г призначення, надра та інші природні ресурси. «У тих країнах, де лібералізм викреслив державу з умов соціального контракту, різниця в доходах найбагатших і найбідніших сягає десятків і сотень разів. Це характерно як для багатих США, так і для Бразилії – країни, що розвивається. Показово, що там, де держава і суспільство беруть на себе функції соціального регулятора, ці пропорції зовсім інші: в Японії – в 4,5 раза, у Швеції й Норвегії – в 6 разів» [Папиев, 2009].

5. Здійснити комплексну реіндустріалізацію на базі інноваційно-інформаційних технологій й комп'ютерно-інтегрованих систем, розробити план відновлення економіки, провести масштабну модернізацію машинобудівного комплексу й на цій основі забезпечити технічне переобладнання промисловості та сільського господарства, зростання виробництва наукоємної, ресурсозберігальної продукції, з опертям на власні сили. Це в перспективі дасть і нові робочі місця, і нові інвестиції, й додаткові надходження до бюджету.

6. Усіляко стимулювати розвиток підприємництва у дрібнотоварному виробництві, у сферах торгівлі, легкої, харчової та інших галузях промисловості й у сфері обслуговування через інвестиції, пільги, конкурси тощо.

7. Сприяти справедливому розподілу доходів; розвивати мережу груп робочого контролю над виробництвом і розподілом, а також за дотриманням політики цін на товари першої необхідності; здійснювати жорстке державне регулювання процентних ставок за банківські кредити.

8. Забезпечити належну державну підтримку охороні здоров'я, освіті, культурі, фундаментальній науці.

9. Сприяти демократизації відносин власності, «соціалізації» корпоративного капіталу, пріоритетному розповсюдженню акцій компаній серед їхнього персоналу, у т.ч. колишнього, та широких верств населення; створенню народних підприємств, тобто підприємств різних форм власності, що працюють на засадах самоврядування, вільної від експлуатації праці.

10. Переглянути зовнішні торговельно-економічні зобов'язання держави в рамках Угоди про зону вільної торгівлі з ЄС і діючих норм СОТ на предмет відповідності їх національним інтересам України, внести відповідні конституційні зміни, припинити співробітництво з МВФ, відновити співробітництво з традиційними країнами-партнерами на просторі СНД та започаткувати – з новими економічними партнерами (Китай, Індія). Оскільки теперішній економічний стан України – це прямий результат слідування України в фарватері «безальтернативного» курсу, що був нав'язаний ЄС і США, треба виставити юридичний позов західним партнерам за втрати, яких зазнала українська економіка починаючи як мінімум із 2014 р.

Лише рішуча відмова від ліберально-ринкової приватнокапіталістичної доктрини, соціально-економічної політики, що обслуговує інтереси глобального капіталу всупереч інтересам України, яка передчасно, як це тепер стало очевидним, відкрила свою економіку перед глобалізованим світом, допоможе зірвати, поки це ще можливо, плани глобалістів щодо остаточної деіндустріалізації країни, перетворення її в трудову та сировинну колонію Заходу. І на заваді цим деструктивним процесам має стати довгострокова стратегія переходу економіки України від сировинної до інноваційної, високотехнологічної, соціальноорієнтованої.

Висновки. 1. Жодна з альтернатив, що уособлюють «ідеальні типи» (М. Вебер) регулювання економіки – економічні системи державного соціалізму радянського типу та ринкового капіталізму, не набрала серед громадян більшості прихильників. Населення України відкидає як класичну, ліберальну модель економіки з мінімальним втручанням держави, так і всеохопне одержавлення економіки, повернення до тотального держпланування. Відносна більшість українців віддає перевагу поєднанню суто ринкових і державно-адміністративних важелів управління. Отже, як оптимальну модель регуляції економіки громадяни стабільно обирають саме змішану економіку.

2. Водночас населення не готове до усунення держави з ключових сфер життя суспільства: економічної та соціальної. Громадяни висувають владі стабільний запит на активніші дії держави в економіці, на подолання надмірної нерівності в

суспільстві. Основна маса українців бачить державу в статусі як мінімум співгосподаря, а чверть населення – навіть єдиного господаря в економіці країни.

3. Уявлення українців щодо методів регулювання економіки певним чином диференціюються залежно від низки соціодемографічних (вік, рівень освіти, тип поселення тощо), соціоекономічних (матеріальне становище) та інших чинників. Однак запит на синтезовану економіку, а також на активнішу роль держави фігурує у відповідях респондентів, які належать практично до всіх груп населення.

4. За нашими даними, портрет типового прихильника моделі А має такий вигляд: а) особа віком від 30 до 50 років; б) має вищу освіту або здобуває її; в) кваліфікований робітник. Портрет типового прихильника моделі В: це – переважно а) найманий працівник; б) мешканець малого міста; в) за матеріальним становищем родини відносить себе до незаможних. Портрет типового прихильника моделі С: а) особа віком від 50 до 70 років; б) має середню спеціальну освіту; в) непрацюючий пенсіонер.

Перспективи подальших досліджень із вищезазначеної проблематики нам видаються такими: 1) оскільки економіка є базисом суспільства, можна припустити, що частки прихильників тих чи інших моделей регулювання економіки співвідносяться з частками прихильників суспільства індивідуальної свободи і суспільства соціальної свободи відповідно. Точніші кореляції між ними можуть бути предметом окремого аналізу; 2) доцільно проаналізувати також, як саме розподіляються державний і ринковий сектори економіки за галузями господарства; 3) події в АР Крим та на Донбасі в 2014 р. означали, зокрема, й те, що населення цих регіонів, де частка етнічних росіян суттєво переважала над відповідною часткою в населенні інших регіонів, було особливо невдоволене гуманітарною політикою тодішнього офіційного Києва. Отож, було б цікаво дослідити спільне і відмінності й в економічних оцінках та судженнях громадян України різних національностей за загальнонаціональною вибіркою, виокремити внесок етнотентального та регіонального чинників у формуванні тих чи інших економічних орієнтацій.

Альтернативою грабіжницькому капіталізму є конкурентна ринкова економіка, спрямована на максимальне задоволення соціальних потреб індивідів і яка спирається на держав-

ні механізми регулювання, а також – у перспективі – суспільство трудового самоврядування, в якому до результатів праці, доходу та прибутку залучаються мільйони працівників. Саме ідея побудови соціально справедливої суспільної структури, зокрема – конвергентної економіки, здатна згуртувати народ України й забезпечити поступальний розвиток країни. Влада повинна відновити державний сектор економіки, водночас розширюючи приватні економічні можливості громадян. Висувати вимоги переходу від монетаристської неоліберальної моделі економіки до моделі постліберальної, посткапіталістичної до побудови соціально справедливої держави – це означає йти в ногу з історичною закономірністю, це означає стверджувати свободу й незалежність України від світового капіталу, це означає наближати суспільний лад, за якого людина буде вищою за прибутки.

Джерела

Арсенко, А., & Буткалюк, В. (2019). Реформи під егідою МВФ в Україні: бійтеся данайців, що приносять дари. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 169–186.

Вітренко, Н. М. (1997). *Врятувати Україну*. Харків: Прапор.

Галасюк, В. (2017, 27–28 січня). Життя в борг – коротке, або чому Україні не можна занадто покладатися на МВФ. *День*, 13–14, 10.

Гальчинський, А. (2017, 4 березня). Кінець євроцентризму: що далі? *Дзеркало тижня. Україна*, 8.

Гелбрейт, Дж (1990, 12 серпня). Урок і для нас. *Київський вісник*, 183, 3.

Дмитренко, Я. (2019, 27 грудня). Начало коммунального коллапса. *Еженедельник «2000»*, 52.

Козуб, Т. (2019, 27 декабря). 20 ожиданий от 2020 года. *Вести*, 237, 2-3.

Маневич, В. (1992, 14 февраля). Что же происходит теперь в экономике. *Правда*, 35, 4.

Папиев, М. (2009, 21 августа). Возвращение государства или возрождение сообщества граждан. *Еженедельник «2000»*.

Третяк, Г. С., & Бліщук, К. М. (2011). *Державне регулювання економіки та економічна політика: навч. посіб.* Львів: ЛРІДУ НАДУ.

Уринсон, Я. М. (1990). Государственное планирование в регулируемой рыночной экономике. *Трудный поворот к рынку* (с. 212–223). Москва: Экономика.

Шляхтун, П. (2018, 27 апреля). Лабиринты и тупики социального государства. *Еженедельник «2000»*.

ПРАЦЮЮЧЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ Й ЕКОНОМІЧНІ ОЧІКУВАННЯ

Стаття присвячена аналізу умов життя й економічних очікувань працюючого населення України. Досліджено особливості зайнятості, оплати праці і соціальне самопочуття працівників в умовах неолиберальної економічної трансформації. Особливу увагу приділено уявленням працюючих про соціальні стандарти.

Ключові слова: соціальне самопочуття, економічні очікування, соціальні стандарти.

Статья посвящена анализу условий жизни и экономических ожиданий работающего населения Украины. Исследованы особенности занятости, оплаты труда и социальное самочувствие работников в условиях неолиберальной экономической трансформации. Особое внимание уделено представлениям работающих о социальных стандартах.

Ключевые слова: социальное самочувствие, экономические ожидания, социальные стандарты.

The paper analyses the current life situation and economic expectations of working Ukrainians under the neoliberal transformation taking place in this country. The data of the "Ukrainian Society" nationwide survey for the year 2019 have served as an empirical basis for the analysis. The following issues are put into sharp relief: a) a person's education (e. g. having a university or college degree) and occupation (e. g. working in engineering and technology / science, culture, health care or public education; running a small business; earning money by doing odd jobs, etc.); b) their self-reported monthly wages / salaries; c) social well-being in terms of job and life satisfaction among respondents belonging to different occupational groups. Attention is also given to the respondents' understanding of an adequate standard of living by reference to their estimates of subsistence level for Ukraine.

Keywords: social well-being, economic expectations, standard of living.

Становлення ринкових відносин у сучасній Україні супроводжувалося скороченням участі держави в регулюванні економіки й соціальної сфери, а також лібералізацією трудових відносин, що негативно вплинуло на становище працюючих.

У намаганні забезпечити своїм родинам більш-менш задовільне існування, працюючі громадяни все частіше погоджуються на невідповідні умови праці, нерідко з невідповідною їхній освіті кваліфікацією і ненормованим робочим часом. Поступово зникає традиційна зайнятість із довгостроковим трудовим контрактом і гарантованими оплачуваними відпустками та перекваліфікацією за рахунок підприємства. Залишається високим ризик безробіття і не виплати заробітної плати. На ринку праці дедалі більше превалює атипова зайнятість, тобто зайнятість за контрактом з урізаним набором гарантій і гнучким графіком роботи. Зростає чисельність працівників, орієнтованих на роботу за кордоном, навіть якщо для них це часто означає роботу не за спеціальністю і без оформлення трудового контракту.

Наступні цифри дають лише приблизну картину у сфері зайнятості. За підсумками обстеження робочої сили, наведеними державними статистичними органами України, середньомісячна кількість робочої сили віком 15 років і старших за 9 місяців 2019 р. становила 18,2 млн осіб, 8% серед яких належали до безробітних [Економіка України, 2019]. За даними офіційної статистики, в I півріччі 2019 р. в неформальному секторі економіки було зайнято 3,5 млн громадян [Худицький, 2019]. Близько 3,2 млн українців, за даними Мінсоцполітики, працювало в 2019 р. за кордоном на постійній основі [Понад 3 млн українців працює за кордоном, 2019]. За даними Всесвітнього банку, у 2018 р. заробітчани перевели в Україну 14 млрд дол., що більш ніж триразово перевищує за обсягом всю кредитну програму МВФ, що фонд затвердив наприкінці 2018 р. [В 2018 году заробитчане перевели..., 2019], і становить 11,4% ВВП України [цит. за Лібанова & Фтомова, 2019: с. 18].

Робота на умовах нестандартної зайнятості і виїзд на роботу за кордон можуть сприяти розв'язанню державою складних соціальних проблем, але тільки в короткочасовому вимірі. Так, за умов скорочення виробництва і вивільнення надлишкової робочої сили та відсутності достатніх соціальних виплат працевлаштування за кордоном може значно поліпшити фінансове становище сімей мігрантів. Однак фінансова сфера країни внаслідок цього стає більш залежною від переказів трудових мігрантів, а сама зайнятість — від кон'юнктури на

ринках праці приймаючих країн. Не варто виносити за дужки і соціальну ціну неврегульованої зайнятості і закордонної міграції: вони є стресом для самих напівофіційно зайнятих і закордонних мігрантів, а також їхніх сімей, оскільки властива їм нестабільність не дає змоги планувати майбутнє, умови праці часто є важкими і небезпечними, а брак необхідного офіційного стажу роботи не дає підстав для отримання послуг соціального забезпечення у своїй країні. На жаль, атипова зайнятість і заробітки за кордоном стають чи не єдиною альтернативою працевлаштуванню із залишковим набором соціального забезпечення, але з невисокою і часто несвоєчасно виплачуваною заробітною платою на промислових підприємствах і в бюджетній сфері. В умовах економічної кризи, яку переживає Україна, будь-яка зайнятість взагалі набуває рис нестабільної, з властивими їй невисокою оплатою праці і підвищеними ризиками втрати роботи.

За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в 2019 р., ми спробували проаналізувати умови життя та економічні очікування працюючого населення України. З масиву опитаних була відібрана частина респондентів (1177 осіб), які працювали на час опитування.

Як свідчать результати опитування, тільки третина (30,6%) працюючих активно включилися в ринкові відносини і вважають їх природним способом життєдіяльності. Дещо більше третини (38,0%) респондентів перебувають у стані пошуку і кожен п'ятий (20,5%) працюючий опитаний не мав бажання пристосовуватися до нових реалій і жив як доведеться в очікуванні змін на краще. Навіть серед працюючих у віці до 30 років, соціалізація яких відбувалася за ринкових відносин, частка респондентів, які включилися до них і сприймали їх як належне, не становила більшості (37,3%) і була незначно вищою, ніж серед працюючих у цілому. Втім вона більш ніж удвічі перевищувала частку молодих працівників, які не мали бажання пристосовуватися до нових економічних реалій (14,4%), і майже дорівнювала чисельності тих молодих опитаних, хто перебував у пошуку себе в теперішніх умовах (41,6%). Працюючі у віці 30–55 років також майже однаково часто відзначали, що вони активно включилися в ринкові відносини (30,2%) і перебувають у пошуку себе в теперішньому житті (38,1%), а частка тих, хто не мав бажання підлаштуватися під нову ситуацію,

дорівнювала 19,6%. Працюючі старші 56 років, на відміну від молодших респондентів, однаково часто відзначали, що вони активно включилися до ринкової дійсності (26,2%) і не мали бажання пристосовуватися до неї (27,7%), і 34,6% респондентів старшого віку перебували в пошуку себе в нових умовах.

Робота є однією з найважливіших складових буття працюючої людини. За даними опитування, респонденти, тією чи іншою мірою задоволені своєю роботою (45,3%), хоча й перевищували чисельно незадоволених нею (33,1%), не становили більшості (табл. 1). Тільки серед представників окремих категорій зайнятості частка задоволених своєю роботою сягала половини: спеціалістів технічного профілю з вищою чи середньою спеціальною освітою (50,3%), висококваліфікованих спеціалістів у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (55,2%) і зайнятих дрібним бізнесом та індивідуальним підприємництвом (61,5%). Серед останніх, до речі, частка незадоволених своєю роботою була найнижчою (15,4%) порівняно з іншими категоріями зайнятих. Службовці з числа допоміжного персоналу частіше були задоволені своєю роботою (48,4%), ніж незадоволені нею (29,6%). Подібно до них і серед кваліфікованих робітників частка задоволених своєю роботою (47,0%) помітно перевищувала частку незадоволених (32,7%). А от представники некваліфікованої праці – різнороби, підсобні робітники – становили виняток на загальному тлі. Серед них незадоволені своєю роботою (61,3%) втричі чисельно перевищували задоволених нею (18,3%) респондентів.

Таблиця 1
Задоволеність працюючих роботою (2019, N=1177 %)

<i>Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?</i>	<i>%</i>
Зовсім не задоволений	9,1
Скоріше не задоволений	24,0
Важко сказати, задоволений чи ні	21,0
Скоріше задоволений	37,7
Цілком задоволений	7,6
Не відповіли	0,6

Задоволених власним життям серед працюючих виявилося 46,1%, незадоволених ним – 29,6%. Оскільки задоволеність роботою має значний вплив на задоволеність людини життям, то було очікувано, що серед тих, кого влаштувала робота, частка задоволених власним життям загалом (63,5%) перевищувала частку незадоволених ним (17,4%). І навпаки, незадоволені своєю роботою респонденти набагато частіше вказували на незадоволеність власним життям (49,3%), ніж відзначали задоволеність ним (26,7%).

Своїм становищем у суспільстві були задоволені 39,4% працюючих і майже стільки ж (33,1%) респондентів виявилися незадоволеними ним. Стосовно задоволеності власним місцем у соціумі також простежується взаємозв'язок із задоволеністю роботою. Серед задоволених нею частка задоволених своїм становищем у суспільстві (53,2%) більш ніж удвічі перевищувала частку незадоволених ним (22,8%). Незадоволені своєю роботою респонденти значно частіше були незадоволені і своїм становищем у суспільстві (48,5%), ніж задоволені ним (27,0%). Наведені дані свідчать, що задоволеність роботою є одним із найважливіших чинників емоційного благополуччя сучасної людини.

Співвідношення між задоволеними й незадоволеними власним життям, роботою і становищем у суспільстві виявило розбіжності у підгрупах респондентів із різним розміром заробітної плати, яка для більшості працюючих залишається основним джерелом існування. Найменш оплачувані працівники, із заробітною платою нижче її законодавчо встановленого мінімального розміру (4173 грн на місяць на час опитування), були частіше незадоволені своєю роботою (45,4%), ніж задоволені нею (32,6%). І навпаки, серед порівняно високооплачуваних працюючих, із заробітною платою вище її потрійного мінімуму, частка задоволених своєю роботою (63,0%) значно перевищувала частку незадоволених нею (20,7%).

Схожим чином серед найменш оплачуваних респондентів частка задоволених життям (34,1%) відставала від частки незадоволених ним (42,4%). Високооплачуваних працівників, навпаки, їхнє життя в'ятеро частіше влаштувало (65,8%), ніж вони були незадоволені ним (12,6%). І нарешті, своїм становищем у суспільстві був задоволений кожен третій (32,6%)

низькооплачуваний працівник, а незадоволених тут виявилось 41,7%. Серед високооплачуваних респондентів своїм становищем у суспільстві був задоволений кожен другий (55,9%), а незадоволений – кожен п'ятий (19,8%).

Низькооплачувані респонденти, чия заробітна плата була меншою від мінімальної, становили 22,4%. Високооплачуваними, із заробітною платою вище її потрібного мінімального розміру, були на час опитування 9,4% працюючих. Найчастіше (43,4%) респонденти вказували значення своєї заробітної плати, яке було в межах від одного до двох її мінімальних розмірів. Слід зауважити, що заробітна плата у більш ніж половини цих респондентів (57,7% представників цієї групи чи 25,2% усіх опитаних працюючих) хоча й була вищою від мінімальної, але перевищувала її не більше, ніж в півтора рази. Заробітну плату в межах двох-трьох мінімальних розмірів отримували 12,5% працюючих. Не вказали розмір своєї заробітної плати 6,7% респондентів.

Законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати більш ніж удвічі перевищував розмір прожиткового мінімуму для населення загалом (1936 грн) і прожитковий мінімум для осіб працездатного віку (2007 грн), що передбачає виживання на мінімальну заробітну плату не тільки самих працюючих, а й непрацездатних членів їхніх сімей. Офіційно встановлені розміри цих соціальних стандартів зазнають справедливих зауважень з боку наукових і громадських експертів, оскільки є значно меншими за реальну вартість життя і не можуть забезпечити невибагливих потреб людини. Не відповідають офіційно встановлені розміри прожиткового мінімуму і заробітної плати й уявленням більшості працюючих про розмір необхідних для виживання коштів.

За даними опитування, середнє значення розміру доходу, який, на думку респондентів, відповідав би прожитковому мінімуму, становило 8735,2 грн на особу на місяць, і, отже, в 4,5 рази перевищувало розмір прожиткового мінімуму, законодавчо встановленого для населення загалом, у 4,3 рази – розмір прожиткового мінімуму для осіб працездатного віку і в 2,1 рази – законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати. Воно виявилось помітно більшим, ніж отримане за результатами опитування середнє значення заробітної плати працюючих респондентів (7401,4 грн).

Офіційно встановлений для осіб працездатного віку розмір прожиткового мінімуму як такого соціального стандарту задовольнив тільки 4,8% працюючих. Збільшений удвічі, він був прийнятним для 16% опитаних; 37,7% опитаних вважали достатнім для виживання дохід, що не перевищував трикратного розміру офіційно встановленого для осіб працездатного віку прожиткового мінімуму. П'ятикратний його розмір вважали достатнім для себе вже 75,9%, більше цієї позначки простягалися вимоги 20,2% респондентів і 3,8% опитаних не дали відповіді на це запитання.

Працюючі у віці до 30 років висували порівняно вищі вимоги до прожиткового мінімуму (9386,2 грн), ніж респонденти середнього (8643,6 грн) і старшого (8452,4 грн) віку. Зі зростанням рівня освіти збільшувалися й вимоги до прожиткового мінімуму: респонденти з початковою чи неповною середньою освітою називали 7134,5 грн, з повною вищою – 9291,4 грн. Працюючі кияни вказували більші значення достатнього, на їхню думку, прожиткового мінімуму, ніж представники інших типів поселень, і його середнє значення (15 220,4 грн) більш ніж семикратно перевищувало офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму для осіб працездатного віку. Додамо, що жоден із працюючих киян не назвав як достатній прожитковий мінімум нижче офіційно встановленого для осіб працездатного віку, а збільшений навіть утричі, останній задовольнив би тільки 4,2% працюючих киян. Водночас дві третини (67,3%) працюючих киян давали вартісну оцінку достатнього прожиткового мінімуму, яка щонайменше вп'ятеро перевищувала його офіційний розмір. Респонденти, які представляли великі міста, з населенням понад 250 тис. осіб, у середньому давали значно меншу вартісну оцінку достатньому розміру прожиткового мінімуму (8894,9 грн), ніж працюючі кияни. Найнижчим середнє значення достатнього розміру прожиткового мінімуму виявилось у представників сільської місцевості (7672,7 грн), але й це значення було більш ніж утричі вищим від офіційно встановленого розміру прожиткового мінімуму для працездатного населення, який як цей соціальний стандарт відповідав уявленням одного з дванадцяти (8,7%) опитаних сільських мешканців (таблиця 2).

Чим вищою була заробітна плата працівників, тим вищі вимоги висували вони до прожиткового мінімуму. Респонден-

ти, чия заробітна плата була менша мінімальної, в середньому вважали, що людині для виживання необхідно 7620,5 грн, а опитані із заробітною платою вище потрійної мінімальної – 10 146,8 грн. Проте як серед низькооплачуваних, так і серед високооплачуваних респондентів офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму як достатній називала незначна чисельність – 6,0% і 2,7% респондентів відповідно.

Зайняті дрібним бізнесом та індивідуальним підприємництвом називали вищі значення достатнього, на їхню думку, прожиткового мінімуму (9717,4 грн), ніж представники інших професій. Вимоги до прожиткового мінімуму виявилися більшими у працюючих, чия робота вимагає більш високого рівня освіти і кваліфікації. Спеціалісти технічного профілю з вищою або середньою спеціальною освітою вважали, що він має становити 9251,5 грн, службовці з числа допоміжного персоналу – 8658,0 грн. Кваліфіковані робітники називали в середньому більш високі значення (9188,4 грн), ніж різноробби й підсобні робітники (7672,3 грн). Сам офіційний прожитковий мінімум для працездатних осіб як такий соціальний стандарт задовольнив у різних професійних групах 1,5–5,6% респондентів. Навіть збільшений удвічі, він був прийнятним для 9,2% зайнятих дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом, 12,6% спеціалістів технічного профілю з високим рівнем освіти, 13,4% кваліфікованих робітників, 15,6% службовців із числа допоміжного персоналу, 18,3% різноробів, підсобних робітників, 21,0% висококваліфікованих спеціалістів у галузі науки, освіти, охорони здоров'я, культури, дошкільного виховання (табл. 2).

Таблиця 2

Уявлення про достатній розмір прожиткового мінімуму працюючих із різними соціальними ознаками (2019, N=1177 %)

<i>Соціальні ознаки</i>	<i>Вартісна оцінка достатнього розміру прожиткового мінімуму, середнє значення, грн</i>
<i>Вік, років</i>	
18–29	9386,2
30–55	8643,6
56 і більше	8452,4

Розділ другий

Продовження таблиці 2

<i>Освіта</i>	
Початкова, неповна середня	7134,5
Середня загальна	8738,5
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	8300,9
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	8556,3
Повна вища освіта (спеціаліст, магістратура, вчений ступінь)	9291,4
<i>Місце проживання</i>	
Київ	15 220,4
Місто з населенням понад 250 тисяч осіб	8894,9
Невелике місто	7975,2
Село	7672,7
<i>Розмір заробітної плати, грн на місяць</i>	
Менше 4173	7620,5
4174–8346	8353,3
8346–12 519	10 156,7
Більше 12 520	10 146,8
<i>Тип зайнятості (роботи)</i>	
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	9251,5
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	8825,7
Зайняті дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	9758,4
Службовець із числа допоміжного персоналу	8658,0
Кваліфікований робітник	9188,4
Різнороб, підсобний робітник	7672,3
<i>Працюючі в цілому</i>	8735,2

Працюючі, які змогли успішно адаптуватися до ринкових умов, висували більш високі вимоги до соціальних стандартів. Середня вартісна оцінка достатнього прожиткового мінімуму була порівняно вищою у респондентів, які відзначали, що вони активно пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації, і яким ринкові відносини видаються природними (8963,8 грн), ніж у тих опитаних, хто відзначав, що вони пере-

бувають у постійному пошуку себе в цих умовах (8278,0 грн) чи не мали бажання до них пристосовуватися (7161,0 грн).

Оптимістично налаштовані щодо найближчого майбутнього респонденти, які вважали, що в найближчий рік наше життя більш-менш налагодиться, в середньому давали більш високу оцінку достатньому прожитковому мінімуму (8382,2 грн), ніж респонденти, які не очікують ніякого поліпшення (7875,6 грн) чи вагалися зі своїм прогнозом (7842,3 грн). Можна сказати, що очікування змін на краще передбачає й підвищення добробуту. Попри всі економічні негаразди оптимістів серед працюючих виявилось 47,0%, песимістів — 25,9% і 27,0% вагалися зі своїм короткочасовим прогнозом.

Низька заробітна плата більшості працюючого населення і високий ризик безробіття роблять загрозливою подальшу лібералізацію і комерціалізацію соціальної сфери. Якісні медичні послуги і навіть необхідна медична допомога, сучасна освіта переходять на платні засади і стають дедалі більш недоступними для пересічного громадянина України через недостатність коштів для їх отримання. Запропонований владою перехід із солідарної на накопичувальну пенсійну систему збільшить чисельність малозабезпечених сьогоднішніх і майбутніх пенсіонерів, оскільки фінансові можливості значної частини працюючих знов-таки забезпечують їм і їхнім сім'ям тільки невибагливе споживання, а для заощаджень вони є недостатніми.

За даними опитування, частка працюючих, які відзначали, що їм не вистачає впевненості у власному майбутньому, дорівнювала 40,8%, і перевищувала частку респондентів, яким такої можливості вистачало (30,8%). Серед низькооплачуваних респондентів частка тих, кому не вистачало впевненості у власному майбутньому, сягала половини (55,3%) і майже втричі перевищувала частку тих, хто відзначав її достатність (20,1%). Схоже співвідношення між упевненими (26,6%) і неупевненими (46,2%) у своєму майбутньому спостерігалось й серед працюючих, чия заробітна плата перевищувала мінімальну, але була менша подвійного її розміру. Частіше впевненими у своєму майбутньому (53,2%), ніж неупевненими в ньому (19,8%) виявилися тільки високооплачувані респонденти, із заробітною платою вищою за потрійний її мінімальний розмір (таблиця 3).

**Ступінь упевненості у власному майбутньому працюючих
з різним розміром заробітної плати (2019, N=1177 %)**

Чи вистачає вам упевненості у власно- му майбутньому?	Розмір заробітної плати, грн на місяць				Працюючі в цілому
	менше 4173	4174– 8346	8347– 12 519	більше 12 520	
Не вистачає	55,3	46,2	38,5	19,8	40,8
Важко сказати, вистачає чи ні	21,2	24,3	30,8	24,3	25,9
Вистачає	20,1	26,6	29,3	53,2	30,8
Не цікавить	3,4	2,9	1,4	2,7	2,5

У Державному бюджеті України на 2020 рік затверджено зростання з 1 січня загального розміру прожиткового мінімуму до 2027 грн, прожиткового мінімуму для осіб працездатного віку – до 2102 грн на особу на місяць, а також підвищення мінімальної заробітної плати до 4723 грн на місяць [Верховна Рада ухвалила закон..., 2019]. Це незначне підвищення не змінить докорінно ситуацію, оскільки не відобразить реальної вартості товарів і послуг і не відповідатиме уявленням більшості населення і працюючих про достатній розмір мінімальних соціальних стандартів. Значне підвищення прожиткового мінімуму потягнуло б за собою збільшення й інших соціальних стандартів, для чого в держави зараз не вистачає коштів. Значну частину бюджету (423,6 млрд грн) забере погашення (282,1 млрд грн) і обслуговування (141,5 млрд грн) державного боргу [Рада проголосувала за Держбюджет на 2020 рік, (2019)], а темпи зростання економіки не дають можливостей для підвищення заробітної плати.

Небезпека розглянутої невідповідності достатнього розміру прожиткового мінімуму до офіційно встановлених соціальних стандартів криється не тільки в кількісній розбіжності. Заробітна плата більшості респондентів, хоча й перевищує мінімальну і прожитковий мінімум для населення і громадян працездатного віку, дає змогу їм і їхнім сім'ям із великими труднощами зводити кінці з кінцями в повсякденному житті, але не дає можливості розвивати й реалізувати

свій людський, творчий і трудовий потенціал, а також робити заощадження. Тільки держава має бути відповідальною за соціальну політику й соціальну підтримку громадян, у тому числі і працюючих, оскільки майже всі вони не в змозі розв'язувати свої проблеми в умовах комерціалізації соціальної сфери, а збереження трудових ресурсів країни є передумовою соціального й економічного розвитку.

Джерела

В 2018 году заробитчане перевели в Украину 14 млрд долл. (2019). *Цензор.НЕТ*. Отримано з https://censor.net.ua/news/3121538/v_2018_godu_zarobitchane_pereveli_v_ukrainu_14_mlrld_doll_vsemirnyyi_bank.

Верховна Рада ухвалила закон «Про Державний бюджет України на 2020 рік». (2019). *Укрінформ*. Отримано з <https://ukrinform.ua/rubric-economy/2818167-rada-uhvalila-derzbudzet2020.html>.

Економіка України за січень–листопад 2019 року. Отримано з <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/ekonomika-ukrayini-za-sichen-listopad-2019-roku/p/>.

Лібанова, Е. М., & Фтомова, О. С. (2019). Особисті перекази мігрантів: оцінка масштабів і наслідків. *Демографія та соціальна економіка*, 3(37), 11–29.

Понад 3 млн українців працює за кордоном на постійній основі. (2019). Отримано з <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2752271-ponad-3-mln-ukrainciv-pracue-za-kordonom-na-postijnij-osnovi-minsocpolitiki.html>.

Рада проголосувала за Держбюджет на 2020 рік: основні цифри. (2019). Отримано з https://24tv.ua/opublicuvali_tekst_proyektu_byudzhetu_na_2020_rik_osnovni_tsifri_n1206081.

Худицький, В. (2019). *Чим приваблює українців робота за «піднаймом»*. Отримано з https://dt.ua/article/print/business/privatni-centri-zaynyatosti-329012_.html.

ЕКОНОМІЧНІ ПАРАМЕТРИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті охарактеризовано представників різних груп (кластерів), виокремлених за ставленням до приватизації: прихильників приватизації, поміркованих та противників приватизації. Також виокремлено чотири групи характеристик, за якими порівнювалися представники згаданих вище кластерів. Виявлено, що українці демонструють у цілому негативне ставлення до приватизації, про що свідчить високий відсоток противників приватизації. Прихильники приватизації та противники приватизації виявилися кластерами-антиподами за чотирма групами характеристик, а помірковані в ряді випадків демонструють риси прихильників приватизації. Можна припустити, що згодом деякі з поміркованих перейдуть у лави прихильників приватизації.

Ключові слова: соціальна відповідальність, ставлення до приватизації, прихильники приватизації, противники приватизації, помірковані.

В статье охарактеризованы представители групп (кластеров), демонстрирующих разное отношение к приватизации. Это сторонники приватизации, умеренные и противники приватизации. Также выделены четыре группы характеристик, по которым сравнивались представители упомянутых выше кластеров. Оказалось, что украинцы имеют в целом негативное отношение к приватизации, о чем свидетельствует высокий процент противников приватизации. Сторонники приватизации и противники приватизации оказались кластерами-антиподами по четырем группам характеристик, а умеренные в ряде случаев демонстрируют черты сторонников приватизации. Можно предположить, что со временем некоторые из умеренных перейдут в ряды сторонников приватизации.

Ключевые слова: социальная ответственность, отношение к приватизации, сторонники приватизации, противники приватизации, умеренные.

The paper describes Ukrainians' attitudes towards the privatisation issue, which are regarded here as an indicator of their social responsibility. The data of the "Ukrainian Society" nationwide survey for the year 2018 provided the necessary empirical evidence. According to whether (and how

much) a respondent approves or disapproves of privatisation, they have been grouped into three clusters: "supporters" (those who generally display a positive attitude towards the privatisation of large enterprises, small enterprises and land), "opponents" (those who are mainly against privatisation) and "moderates" (those who do not support the privatisation of large enterprises, but think that the sale and purchase of land should be allowed by law). The authors analyse each of these groups using four sets of characteristics: ideological (political party affiliation), those related to the respondent's social standing (their current occupation, self-reported financial situation, etc.), those pertaining to the respondent's national identity (whether they primarily consider themselves a Ukrainian citizen, European citizen, a resident of a particular region, etc.) and environmental (region of residence, religious denomination, etc.). At the time of the survey, over half of participants (62.3%) were against privatisation. As the analysis shows, "opponents" and "supporters" have opposite characteristics across all four groups while "moderates" share some characteristics in common with "supporters". Therefore, it can be assumed that people who are not very keen on the idea of privatisation so far will change their minds in the future and become privatisation advocates.

Keywords: social responsibility, an attitude towards privatisation, privatisation supporters, privatisation opponents, "moderates".

Окрім етичної й політичної існує ще й економічна складова соціальної відповідальності. Частка населення, яка поділяє думку про необхідність приватної власності, включаючи власність на землю, з нашого погляду, є самодостатньою і відповідальною. Тому ми розглянемо поняття відповідальності в розрізі ставлення населення України до приватної власності.

Оскільки власність є базовим інститутом економічної системи, зміни, що мають місце в економічній системі, передбачають зміну й у відносинах власності. Приватна власність, у свою чергу, є базовим інститутом ринкової економіки, що сприяє утвердженню економічної й політичної свободи у суспільстві, є передумовою для утворення середнього класу, формує в індивіда почуття відповідальності за наслідки своєї діяльності. Перехід від планової економіки до ринкової передбачає проходження нею нерідко досить болісного процесу приватизації, процесу формування інституту приватної власності. Отже, ставлення до приватної власності буде виражене через ставлення до приватизації. Ставлення до приватизації характеризує рівень готовності індивіда до прийняття такої цивілізаційної цінності, як приватна власність (навіть за

умови, якщо доведеться пожертвувати власним комфортом). Перелік запитань, що дають змогу зафіксувати ставлення до приватизації, наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Перелік запитань, які дають змогу зафіксувати ставлення до приватизації

	Запитання
Ставлення до приватизації	Як Ви ставитесь до передання у приватну власність великих підприємств?
	Як Ви ставитесь до передання у приватну власність малих підприємств?
	Як Ви ставитесь до передання у приватну власність землі?
	Чи можна, на Вашу думку, дозволяти купівлю-продаж землі?

Ставлення до приватизації було проаналізовано на підставі даних моніторингу «Українське суспільство» за 2018 рік. З метою класифікації респондентів за їх ставленням до приватизації використовувався кластерний аналіз, метод k-means. Було виокремлено три кластери, що репрезентують три види ставлення до приватизації: позитивне, негативне та нейтральне. Охарактеризуємо виокремлені кластери детальніше (далі використовуватимемо скорочення КП – кластери приватизації):

¹За допомогою лінійного дискримінантного аналізу перевіряли валідність кластерного рішення, отриманого на основі даних моніторингу за 2018 рік. Його метою була побудова класифікації та її порівняння із класифікацією, отриманою за допомогою кластерного аналізу. Порівняння обох класифікацій здійснювалося шляхом побудови матриці неточностей, на основі показників Assurasy (Точність класифікації), Noinformationrate (Індекс неінформативності) та Карра (Каппа-статистика). Свідченням валідності кластерного рішення виступали:

1) Наявність відповідності між класифікацією, отриманою за допомогою кластерного аналізу та отриманою за допомогою дискримінантного аналізу. Це встановлювалося шляхом порівняння показників Assurasy та Noinformationrate: показник Assurasy мав перевищувати показник Noinformationrate. В нашому випадку значення показника Assurasy перевищувало значення показника Noinformationrate, що свідчить про наявність відповідності між класифікацією, отриманою за допомогою кластерного аналізу та отриманою за допомогою дискримінантного аналізу.

2) Висока узгодженість між класифікацією, отриманою за допомогою дискримінантного аналізу та класифікацією, отриманою шляхом проведення кластерного аналізу. Показник Карра дозволяє визначити узгодженість між двома класифікаціями з поправкою на випадковість. Було встановлено, що значення даного показника становить 0,96, що говорить про високу узгодженість між класифікацією, отриманою за допомогою дискримінантного аналізу та отриманою за допомогою кластерного аналізу.

Таким чином, було встановлено, що отримане кластерне рішення є валідним. Більш детально процедура перевірки валідності кластерного рішення описана в монографії «Цивілізаційний вибір сучасного українського суспільства».

1. Прихильники приватизації. До цього кластеру увійшли респонденти, які підтримують фактично всі аспекти приватизації;

2. Поміrkовані. До цього кластеру належать респонденти, які мають обережне ставлення до приватизації. Вони не підтримують приватизацію великих підприємств, проте схильні вважати, що варто дозволити купівлю-продаж землі. Також вони характеризуються нейтральним ставленням до приватизації малих підприємств і землі;

3. Противники приватизації. Даний кластер представлений респондентами, які в цілому не підтримують приватизацію.

Після виокремлення КП перейдемо до представлення відсоткового розподілу прихильників приватизації, поміrkованих та противників приватизації (див. рис. 1). Як бачимо, частка прихильників приватизації була найменшою порівняно з двома іншими КП. Найбільше було противників приватизації, причому відсоток противників приватизації становив більше половини всіх респондентів.

Перейдемо до порівняння виокремлених КП за низкою характеристик. Усі вони наведені в таблиці 2². Порівняння буде здійснюватися для КП, виокремлених на основі даних моніторингу за 2018 рік.

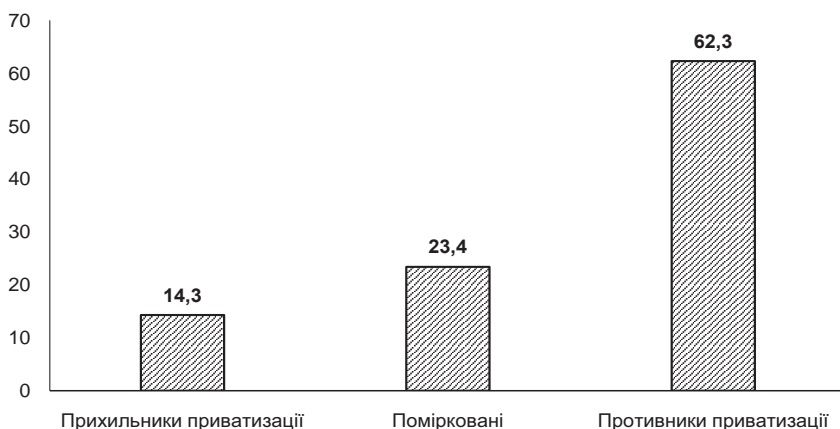

Рис. 1. Розподіл КП, %

² В монографії «Цивілізаційний вибір сучасного українського суспільства» до групи ідеологічних характеристик належала також характеристика «Підтримка політичної ідеології». Через відсутність відповідного запитання у моніторингу за 2018 рік дана характеристика була виключена з подальшого аналізу.

Характеристики, за якими порівнюватимуться кластери

Група характеристик	Характеристика	Запитання
Група ідеологічних характеристик	Відчуття належності до політичної течії	У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш або менш самостійні течії. Нижче наведено кілька таких течій. Виберіть, будьласка, одну з них, яка найближча Вам
Група характеристик, пов'язаних із соціальним статусом	Оцінка матеріального статусу	Визначте матеріальне становище Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці
	Рівень освіти	Ваша освіта
	Статус зайнятості	Який статус зайнятості Ви маєте на роботі?
	Оцінка власного становища в суспільстві	Уявіть собі, що на сходинах певної «драбинки» розмічені люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, що мають найвище становище. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?
	Задоволеність власним становищем у суспільстві	Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?
Група характеристик, пов'язаних з національною ідентичністю	Рідна мова	Ваша рідна мова
	Мова спілкування	Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?
	Територіально-громадянська самоідентифікація	Ким Ви себе передусім вважаєте?
Група характеристик середовища	Належність до вікової категорії	Ваш вік
	Регіон проживання	У якій області Ви мешкаєте?
	Конфесійна належність	До якого віросповідання Ви себе відносите?
	Оцінка власних адаптаційних можливостей	Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?

Розпочнемо з відчуття належності до політичної течії³, що, своєю чергою, належить до групи ідеологічних характеристик.

Таблиця 3

Відчуття належності до політичної течії: розподіл за КП, %

Відчуття належності до політичної течії	КП		
	прихильники приватизації	поміrkовані	противники приватизації
	N=258	N=421	N=1121
«Ліві»	17,8	16,2	22,6
«Центристи»	8,9	7,4	7,1
«Праві»	22,9	16,4	12,0
Індиферентні	50,4	59,9	58,2
Інше	0,0	0,2	0,2

Політичні течії було згруповано так:

«ліві» (комуністична, соціалістична, соціал-демократична течії);

«центристи» (зелені, ліберальна та християнсько-демократична течії);

«праві» (національно-демократична і націоналістична течії).

Окрім того, було виокремлено групу індиферентних. До них віднесли респондентів, які не ідентифікують себе з жодною із течій, не розуміються на них або не визначили свою позицію.

Із таблиці 3 видно, що серед прихильників приватизації частка респондентів, які відносять себе до «правих» течій, є більшою, ніж серед противників приватизації.

Розглянемо групу характеристик, пов'язаних із соціальним статусом. І розпочнемо з оцінки респондентами свого матеріального становища. Можна помітити, що противники приватизації в цілому гірше оцінюють свій матеріальний статус, порівняно з прихильниками приватизації і поміrkованими (табл. 4).

³ Різниця між відсотками у таблицях, де наведено відсоткові розподіли ознак, інтерпретувалася з урахуванням стандартної похибки для частки. Стандартна похибка для частки для різних КП становила: прихильники приватизації – 6,1%, поміrkовані – 4,8%, противники приватизації – 2,9%. Більш детально стандартну похибку для частки і, зокрема, логіку її розрахунку охарактеризовано в монографії «Цивілізаційний вибір сучасного українського суспільства». А різниця між середніми (у таблицях, де наведено середні значення ознак) інтерпретувалася на основі 95%-вих довірчих інтервалів для середніх.

Таблиця 4

Оцінка матеріального статусу: розподіл за КП, середнє

Оцінка матеріального статусу	КП		
	прихильники приватизації	помірковані	противники приватизації
	<i>N</i> =258	<i>N</i> =421	<i>N</i> =1121
Середнє	4,09	3,95	3,78
95%-ий довірчий інтервал для середнього	(3,976; 4,210)	(3,851; 4,045)	(3,720; 3,834)

Перейдемо до визначення рівня освіти і статусу зайнятості респондентів. Можна відзначити, що за рівнем освіти відмінностей між КП виявлено не було. Якщо ж казати про статус зайнятості респондентів, то серед прихильників приватизації частка непрацюючих виявилася меншою, аніж серед противників приватизації (табл. 5 і табл. 6).

Таблиця 5

Рівень освіти: розподіл за КП, %

Рівень освіти	КП		
	прихильники приватизації	помірковані	противники приватизації
	<i>N</i> =258	<i>N</i> =421	<i>N</i> =1121
Початкова, неповна та повна середня освіта	16,3	15,9	15,6
Середня спеціальна освіта	39,9	43,9	48,3
Неповна та повна вища освіта	43,8	40,1	36,1

У запитанні «Ваша освіта» варіанти відповідей «Початкова, неповна середня» та «Середня загальна» було об'єднано в категорію «Початкова, неповна та повна середня освіта». Варіанти ж відповідей «Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)» та «Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)» було об'єднано в категорію «Неповна та повна вища освіта»

Таблиця 6

Статус зайнятості: розподіл за КП, %

Статус зайнятості	КП		
	прихильники приватизації	помірковані	протівники приватизації
	<i>N=258</i>	<i>N=421</i>	<i>N=1121</i>
Роботодавець (власник, який використовує найману працю інших)	4,3	3,1	1,2
Самозайнятий (індивідуальна трудова діяльність, представник вільної професії)	11,6	6,7	7,8
Найманий працівник	51,6	51,5	46,3
У даний час не працюю	32,2	36,3	43,3
Важко відповісти	0,4	2,4	1,5

Тепер визначимо, як саме респонденти оцінюють своє становище у суспільстві і чи задоволені вони ним. Можемо сказати, що протівники приватизації гірше оцінюють своє становище у суспільстві та меншою мірою задоволені ним порівняно із прихильниками приватизації й поміркованими (табл. 7 і табл. 8).

Таблиця 7

Оцінка власного становища в суспільстві:
розподіл за КП, середнє

Оцінка власного положення в суспільстві	КП		
	прихильники приватизації	помірковані	протівники приватизації
	<i>N=258</i>	<i>N=421</i>	<i>N=1121</i>
Середнє	3,95	3,80	3,39
95%-ий довірчий інтервал для середнього	(3,808; 4,099)	(3,682; 3,914)	(3,320; 3,463)

Таблиця 8

**Задоволеність власним становищем у суспільстві:
розподіл за КП, середнє**

Задоволеність власним становищем у суспільстві	КП		
	прихильники приватизації	помірковані	противники приватизації
	<i>N=258</i>	<i>N=421</i>	<i>N=1121</i>
Середнє	2,04	1,90	1,73
95%-ий довірчий інтервал для середнього	(1,934; 2,144)	(1,826; 1,984)	(1,683; 1,778)

Тепер розглянемо групу характеристик, пов'язаних із національною ідентичністю. Розпочнемо з рідної мови респондентів та мови їх спілкування. Можна сказати, що відмінностей між КП за їхньою рідною мовою та мовою спілкування не було виявлено (табл. 9 і табл. 10).

Таблиця 9

Рідна мова: розподіл за КП, %

Рідна мова	КП		
	прихильники приватизації	помірковані	противники приватизації
	<i>N=258</i>	<i>N=421</i>	<i>N=1121</i>
Українська	70,5	71,7	72,5
Російська	28,7	27,6	27,1
Інша	0,8	0,7	0,4

Таблиця 10

Мова спілкування: розподіл за КП, %

Мова спілкування	КП		
	прихильники приватизації	помірковані	противники приватизації
	<i>N=258</i>	<i>N=421</i>	<i>N=1121</i>
Переважно українською	46,5	41,1	44,2
Переважно російською	31,4	32,8	31,0
І українською, і російською (залежно від обставин)	22,1	26,1	24,9
Іншою	0,0	0,0	0,0

Якщо казати про територіально-громадянську самоідентифікацію респондентів, то прихильники приватизації менш схильні вважати себе мешканцями села, району чи міста, де вони проживають, аніж противники приватизації (табл. 11).

Таблиця 11

Територіально-громадянська самоідентифікація: розподіл за КП, %

Територіально-громадянська самоідентифікація	КП		
	прихильники приватизації	поміrkовані	противники приватизації
	<i>N=258</i>	<i>N=420</i>	<i>N=1121</i>
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	15,9	20,5	25,1
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	7,8	6,9	7,0
Громадянином України	61,6	55,7	59,1
Представником свого етносу, нації	3,9	5,7	1,8
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,6	3,3	3,4
Громадянином Європи	1,6	4,3	1,1
Громадянином світу	7,4	3,6	2,3
Інше	0,4	0,0	0,4

Остання група характеристик, що буде розглянута, – це група характеристик середовища. І розпочнемо із належності до вікової категорії.

Таблиця 12

Належність до вікової категорії: розподіл за КП, %

Належність до вікової категорії	КП		
	прихильники приватизації	поміrkовані	противники приватизації
	<i>N=258</i>	<i>N=421</i>	<i>N=1121</i>
Молодь (18–29 років)	25,6	31,6	16,1
Люди середнього віку (30–55 років)	49,6	43,5	46,4
Люди старшого віку (понад 55 років)	24,8	24,9	37,5

Як можна помітити з таблиці 12, серед прихильників приватизації та поміркованих частка молоді є більшою, а відсоток осіб старшого віку менший порівняно із противниками приватизації.

Наступна характеристика, що буде розглянута, – це регіон проживання респондента. Загалом можемо сказати, що серед прихильників приватизації більший відсоток жителів Західного регіону та менша частка жителів Центрального регіону порівняно із противниками приватизації (табл. 13).

Таблиця 13

Регіон проживання: розподіл за КП, %

Регіон проживання	КП		
	прихильники приватизації	помірковані	противники приватизації
	<i>N=258</i>	<i>N=421</i>	<i>N=1121</i>
Захід	31,8	21,6	18,1
Центр	25,2	34,0	40,2
Південь	7,8	15,7	9,5
Схід	27,9	22,8	21,2
Донбас	7,4	5,9	10,9

Поділ на регіони мав такий вигляд:

Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;

Центр – Вінницька, Житомирська, Київська (без м. Київ), Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області та м. Київ;

Південь – Миколаївська, Одеська та Херсонська області;

Схід – Дніпропетровська, Запорізька та Харківська області;

Донбас – Донецька та Луганська області.

Тепер перейдемо до розгляду конфесійної належності респондентів. Можемо сказати, що відмінностей між КП за їх конфесійною належністю немає (табл. 14).

Нарешті розглянемо оцінку КП власних адаптаційних можливостей.

Із таблиці 15 видно, що серед прихильників приватизації більша частка осіб, які зазначають, що вони активно включилися в нове життя, аніж серед противників приватизації. Окрім того, прихильники приватизації та помірковані менш схиль-

Таблиця 14

Конфесійна належність: розподіл за КП, %

Конфесійна належність	КП		
	прихильники приватизації	помірковані	противники приватизації
	<i>N</i> =258	<i>N</i> =419	<i>N</i> =1119
Не релігійний	19,0	20,3	14,4
Православ'я	66,7	67,1	74,1
Греко-католицизм/ католицизм/протестантизм	13,6	11,9	10,4
Інше	0,8	0,7	1,2

У запитанні: «До якого віросповідання Ви себе відносите?» варіанти відповіді «Іслам» та «Юдаїзм» було об'єднано з варіантом «Інше» через невеликий відсоток тих, хто ці релігії сповідує. Варіанти ж відповіді «Католицизм», «Греко-католицизм» та «Протестантизм» було об'єднано в категорію «Греко-католицизм/ католицизм/ протестантизм».

Таблиця 15

Оцінка власних адаптаційних можливостей: розподіл за КП, %

Оцінка власних адаптаційних можливостей	КП		
	прихильники приватизації	помірковані	противники приватизації
	<i>N</i> =258	<i>N</i> =421	<i>N</i> =1121
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	29,1	22,3	18,5
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	30,6	30,2	27,3
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	21,3	23,3	34,1
Важко відповісти	19,0	24,2	20,2

ні говорити про небажання пристосовуватися до теперішньої ситуації порівняно з противниками приватизації.

Висновки. З вищесказаного зрозуміло, що українцям притаманне негативне ставлення до приватизації як процесу формування інституту приватної власності в Україні. Про це

свідчить невеликий відсоток прихильників приватизації та значна частка її противників. Таку ситуацію можна пояснити тим, що в уявленні українців уже сформовано образ приватизації як стихійної, несправедливої, подекуди незаконної. Окрім того, було охарактеризовано кожен із КП: прихильників приватизації, поміркованих та противників. Було виявлено, що прихильники приватизації більш схильні відносити себе до «правих» течій, ніж противники приватизації. Оцінка ж ними матеріального статусу, власного становища в суспільстві є вищою порівняно з противниками приватизації. Також прихильники приватизації характеризуються вищим рівнем задоволеності своїм становищем у суспільстві, серед них менша частка непрацюючих та осіб, які демонструють територіальну самоідентифікацію порівняно із противниками приватизації. Серед прихильників приватизації більша частка молоді та жителів Західного регіону, і вони більш схильні відзначати, що активно включилися в нове життя, аніж противники приватизації.

Противники приватизації на протигагу прихильникам приватизації менше схильні відносити себе до «правих» течій. Вони характеризуються нижчою оцінкою матеріального статусу та власного становища у суспільстві і мають менший рівень задоволеності своїм становищем у суспільстві порівняно з прихильниками приватизації. Також серед противників приватизації більша частка непрацюючих та осіб, які демонструють територіальну самоідентифікацію. Серед противників приватизації більший відсоток осіб старшого віку, жителів Центрального регіону, і вони більше схильні зазначати, що не бажають пристосовуватися до теперішньої ситуації.

Щодо поміркованих, то вони в ряді випадків демонструють риси прихильників приватизації. Так, вони краще оцінюють своє матеріальне становище і власне становище в суспільстві, більше задоволені своїм становищем у суспільстві порівняно з противниками приватизації. Серед представників цього кластеру менший відсоток осіб, які відзначили, що не бажають пристосовуватися до теперішньої життєвої ситуації й чекають змін на краще, а також більша частка молоді порівняно із противниками приватизації. Тож можна припустити, що якась частина поміркованих згодом може трансформуватися у прихильників приватизації.

SOCIAL PROTECTION AS A DEFINING FEATURE OF WELFARE STATE

У статті розглядаються поняття соціальної держави та соціального захисту. Відстежується зв'язок між такими чинниками, як довіра до ключових соціальних інститутів та економічний стан країни, із соціальною захищеністю громадян. Робляться висновки щодо впливу цих чинників на отримання громадянами соціального захисту, оскільки це є першим кроком до створення соціальної держави.

Ключові слова: соціальна держава, соціальний захист, економічний стан, довіра.

В статье рассматриваются понятия социального государства и социальной защиты. Отслеживается связь между такими факторами, как доверие к ключевым социальным институтам и экономическое положение страны, с социальной защищенностью граждан. Делаются выводы относительно влияния этих факторов на получение гражданами социальной защиты, поскольку это является первым шагом к созданию социального государства.

Ключевые слова: социальное государство, социальная защита, экономическое положение, доверие.

The paper explains the concept of a welfare state with regard to social protection as its underlying characteristic. A person's evaluation of the current economic situation in a particular country and his/her trust in core social institutions are analysed as factors determining whether he/she might receive or (have ever received) social protection, e. g. in the form of benefits. The data of the "Ukrainian Society" nationwide survey for the year 2019 provided empirical evidence for the analysis.

Keywords: welfare state, social protection, economic conditions, trust.

A welfare state is a state in which citizens are in a certain connection with it. The state intervenes in the life of citizens as long as their natural rights and freedoms are not concerned. State participation in household life is wide enough. The state is providing social services by redistributing the public good.

There are several models of the social state: Scandinavian, Continental, British, etc.

Continental models are usually associated with countries like Germany, France, Austria and Belgium, which have many social welfare funds. The continental model focuses on the provision of social aid. The main goal of this kind of state is issuing benefits rather than organising social services.

Unlike the continental model, the Scandinavian model considers the state as the main producer of social services, such as education, healthcare, care for children, economically and socially disadvantaged citizens. In most cases, this is the responsibility of the municipalities. Municipal autonomy has always played an important role in the Scandinavian countries.

The British model is characterised by nearly equitable distribution of social security spendings between the private sector (represented by private enterprises and households as its main elements) and the state represented by central and local authorities. In addition to the UK, this model is used in Italy, Portugal and Luxembourg.

The common feature of all these models, which is the main attribute of a social state, is social protection of citizens. Neither in social sciences nor in humanities, there is a single definition of social protection. Different sciences offer a different understanding of this phenomenon. In economic sciences, social protection is associated with the state taking care of citizens, which manifests itself in the form of benefits, allowances, provision of material assistance, services for the sick and elderly, caring for children.

A feature of sociological approach (as opposed to the approaches developed by most representatives of economic and law sciences) is the interconnection of objective and subjective indicators of social protection of the population in the complex, changing conditions of present-day society.

Objective indicators include crime prevention, economic viability, quality of life, social guarantees, etc. The subjective characteristics of social security include a sense of security in the home, city, country, and level of trust in family members, neighbours, authorities, politicians. Since one of the characteristics of a welfare state is the socially oriented construction of the economy and an adequate standard of living, the state is responsible for providing each citizen with a minimum income guaranteeing a decent life.

The state exercises this function through the equitable redistribution of public wealth from the rich to the poor. Usually the cost of living is compiled on the basis of the cost of two hundred items of goods and services that are necessary for an average person. By showing the picture of social security of Ukrainian citizens, we can see how people evaluate the current economic situation in this country.

Table 1

**How would you evaluate the current economic situation in Ukraine?
(Circle the answer where 0 is very bad, 10 is very good)**

0 Very bad	11.6%
1	7.3%
2	14.0%
3	20.8%
4	14.6%
5	15.1%
6	9.1%
7	5.2%
8	1.8%
9	0.3%
10 Very good	0,3%

In this case, it is evident that most citizens (68.3%) evaluate the economic situation as rather bad than good. This fact shows that people do not feel comfortable in terms of provision of material needs, do not feel confident about their future and do not acquire financial support from the state. The socio-economic situation in this country is characterised by social payments, pensions and salaries. You don't even need to ask whether people are satisfied with their salary and whether they have enough money to live on in retirement. The answers will definitely be negative.

As far as trust is concerned, the level of trust in the central government and local authorities, as well as in the police and trade unions, gives a clear understanding whether the state is ready to defend citizens' rights and protect their interests.

Table 2

How much do you trust the Government?

Completely distrust	18.9%
Somewhat distrust	27.1%
Difficult to say	36.6%
Somewhat trust	15.3%
Completely trust	2.1%

Table 3

How much do you trust local authorities?

Completely distrust	16.9%
Somewhat distrust	26.6%
Difficult to say	28.9%
Somewhat trust	25.1%
Completely trust	2.5%

Table 4

How much do you trust trade unions?

Completely distrust	16.5%
Somewhat distrust	24.2%
Difficult to say	36.1%
Somewhat trust	19.7%
Completely trust	3.6%

Table 5

How much do you trust the police?

Completely distrust	20.3%
Somewhat distrust	32.4%
Difficult to say	26.1%
Somewhat trust	19.7%
Completely trust	1.4%

According to Sztompka [Sztompka, 1999], people tend to adapt to the decline of trust in various ways: 1) through the submissive acceptance of the situation and belief in fate, God or the Universe; 2) through various forms of corruption (bribery, favouritism, nepotism); 3) by avoiding active forms of social life and focusing

on close friends, family, etc. The result is the destruction of interpersonal relationships within different social groups, the weakness of voluntary associations forming welfare society, the weakening ability of citizens to self-organise for defence against emerging threats.

We can see that at the moment all these signs are present in our country. The loss of trust leads to a split in society, rather than to cohesion that would be necessary for upholding social rights and freedoms. At the same time, social distrust could act as a stimulating factor for social change, but unfortunately, mere initiative is not enough. It is necessary to have a socially oriented market economy and strong trade unions that would protect the citizens.

The analysis of such indicators as the economic situation in this country and trust in the authorities gives us sufficient understanding of the degree of social protection of Ukrainian citizens. Thus, the conclusions on whether our state is social or not can be drawn.

Nevertheless, despite these difficulties, the development of social statehood is the only possible path for a free society that Ukraine strives to achieve.

References

Sztompka, P. (1999). *Trust: A sociological theory*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

РЕПУТАЦІЯ ЯК ОДНА З НОВИХ КАТЕГОРІЙ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

У ХХІ столітті поняття «репутація» набуло значної популярності й почало активно використовуватись у різних дисциплінах та сферах знання. У статті обґрунтовано доречність введення поняття репутації до категоріального апарату сучасної економічної соціології. Автори дають відповідь на три ключові запитання: 1) чи релевантно дане поняття відносити до соціології і саме до економічної соціології; 2) чи відрізняється поняття репутації від інших близьких до неї понять у соціальних науках; 3) як поняття «репутація» співвідноситься із ключовими соціологічними парадигмами. Також запропоновано визначення репутації, сформульоване саме з точки зору соціології.

Ключові слова: репутація, економічна соціологія, парадигми.

В ХХІ веке понятие «репутация» приобрело значительную популярность и начало активно использоваться в различных дисциплинах и сферах жизни. В статье обоснована целесообразность введения понятия репутации в категориальный аппарат современной экономической социологии. Авторы дают ответы на три ключевых вопроса: 1) насколько релевантно данное понятие относить к социологии в целом и к экономической социологии в частности; 2) чем отличается понятие репутации от других, близких к ней понятий в социальных науках; 3) как понятие «репутация» соотносится с ключевыми социологическими парадигмами. Также предложено определение репутации, сформулированное именно с социологической точки зрения.

Ключевые слова: репутация, экономическая социология, парадигмы.

In the 21st century, the concept of reputation has gained in popularity and started being actively used in different disciplines and areas of knowledge. The authors of this research paper explain the rationale for incorporating the reputation concept into the categorical apparatus of contemporary economic sociology. They seek to answer three key questions: a) whether and how far it is relevant to fit the concept of reputation into the framework of sociology in general and its economic subfield in particular; b) what makes this concept different from other adjacent concepts that are used in the social sciences; c) how it can be integrated into major sociological paradigms. The paper also proposes defining reputation as a category of economic sociology.

Keywords: reputation, economic sociology, paradigms.

Вступ

Одним із завдань будь-якої науки, в тому числі й соціології, є отримання обґрунтованого, об'єктивного, істинного знання про світ. Проте суспільство постійно змінюється, і відповідно зі зміною соціальної реальності виникають нові аспекти та явища, що потребують пояснення та обґрунтування. Це приводить до появи нових підходів у соціальних науках. Прикладом тому може бути мережевий аналіз суспільства, що набув надзвичайної популярності на початку ХХІ століття.

Разом із потребою в нових методологічних підходах до пояснення соціальних процесів і явищ виникає потреба і в нових термінах, поняттях і категоріях. Деякі з них приходять разом із новими методологічними підходами (наприклад, поняття, що були взяті з термінології мережевого аналізу – мережа, сила зв'язку тощо) [Градосельская, 2004: с. 65–73]. Окремі поняття залучаються з інших наук. Як зазначає В. Радаєв, «запозичення із суміжних дисциплін – поширене явище в соціальних науках. Це перевірений хід, який допомагає сколихнутись, по-новому інтерпретувати сталі, потьмянілі від часу і часто го вживання змісти. Він дає можливість перекинути місток до суміжної дисципліни, не покидаючи при цьому своєї території» [Радаєв, 2002: с. 20].

Деякі поняття й раніше існували в соціології, але вони не були в центрі уваги дослідників. Проте трансформація соціальної реальності призвела до того, що ці поняття стали актуальнішими й використовуються ширше, а почасти й набувають іншого змісту. Одним із таких понять є поняття «репутація».

Справді, суспільство змінюється надзвичайно швидко, а розвиток інформаційних технологій і засобів комунікації ще більше прискорює ці зміни. Поняття репутації, яке раніше використовувалося як один із проявів символічного капіталу та згадувалося соціологами в одному синонімічному ряді з повагою та визнанням, у ХХІ столітті претендує на створення власної парадигми, як у межах соціології, так і в рамках економіки. Дехто з авторів навіть наголошує, що настала ера «репутаційної економіки» [Annual Reputation Leaders Study, 2018]. Зростання уваги до репутації стало наслідком зміни практик соціальної та економічної взаємодії, того, як «люди ство-

рюють, підтримують і змінюють форми соціального життя, суспільні інститути і зразки спільних дій та їх взаємодію» [Пилюшенко, В. Є., Попова, І. М., Танчер, В. В. [та ін.], 2004: с. 8].

Тому метою цієї статті є обґрунтування доцільності введення поняття репутації до категоріального апарату сучасної економічної соціології. Це передбачає спершу отримання відповідей на кілька запитань: 1) чи релевантно дане поняття відносити саме до соціології і чому саме до економічної соціології; 2) чи доречно використовувати нове поняття, чи, можливо, в категоріальному апараті соціології вже є поняття, які віддзеркалюють повною мірою сутнісний зміст відповідної соціальної реальності; 3) як нове поняття співвідноситься із ключовими соціологічними парадигмами. На думку авторів, дані питання є релевантними не тільки в контексті введення поняття «репутація» в сучасну економічну соціологію, вони є необхідно-універсальними для обґрунтування доцільності введення (легітимізації) будь-яких нових понять і категорій у суспільних науках. Фактично відповіді на ці запитання є завданнями цієї статті.

Репутація як поняття економічної соціології

Під час розгляду репутації як поняття в межах соціології чи, як буде зазначено надалі, економічної соціології, важливим аспектом є диференціація понять «термін», «поняття» та «категорія». Хоча відмінності між ними достатньо опрацьовані, причому не тільки в соціології, а й у філософії, почасти у працях, що стосуються саме репутації, можна спостерігати певну плутанину в цьому аспекті. Скоріше за все викликана вона тим, що зростання популярності теми репутації почалося у сферах комунікації та управління, категоріальний апарат яких є менш жорстко визначеним і структурованим. Оскільки зазначена проблематика досить добре опрацьована, достатньо коротко зафіксувати ключові положення.

Отже, наукове поняття – це певна абстракція, що відображає сутнісні ознаки того чи іншого явища. Безпосередньо слово, яке називає наукове поняття, називається терміном. Найбільш загальні поняття називаються категоріями. Категорійний або ж понятійний апарат є виключно важливим для кожної з наук. Соціологічні категорії – це основні й найбільш загальні поняття соціології, що відображають соціальну

реальність. На думку багатьох науковців, універсальність категорійного апарату соціології обумовлена тим, що багато з понять сучасної соціології прийшли до неї із суміжних наук та дисциплін. Основу категоріального апарату соціології, як зазначає Д. Кухарчук, становлять три групи категорій:

- загальнонаукові категорії, що інтерпретуються соціологічно (наприклад, «соціальна структура», «соціальна система»);
- власне соціологічні категорії (наприклад, «соціальний статус», «соціальний інститут», «соціальна стратифікація»);
- категорії інших дисциплін, близьких до соціології (наприклад, «культура», «держава», «особистість») [Кухарчук, 2009: с. 3].

До груп, які виділив Д. Кухарчук, можна додати ще одну, що останнім часом стає дедалі важливішою. Це мультидисциплінарні категорії, які не можна віднести чітко лише до однієї дисципліни. До таких категорій можна віднести «імідж», «бренд» та, звичайно ж, «репутацію». Проте варто зазначити, що використання мультидисциплінарних категорій несе ризики еkleктичної змістовної розмитості. Саме тому важливо вписати репутацію в категорійний апарат соціології. Це дасть змогу не тільки уникнути теоретичного еkleктизму, а й більш свідомо й ефективно операціоналізувати категорію «репутація» в емпіричних дослідженнях.

Зазначимо декілька важливих обмежень, у контексті яких аналізуватимемо категорію репутації. По-перше, її доречно розглядати саме в межах економічної соціології (за всієї перспективності проект створення «соціології репутацій» П. Шовена [Шовен, 2014] станом на сьогодні все ще залишається лише проектом). По-друге, відповідно до суб'єкта репутація може бути корпоративною або персональною, може розглядатись репутація міст, країн і територій, репутація галузей чи об'єднань суб'єктів господарської діяльності. Залежно від того, який саме вид репутації розглядається, мають коригуватись вимірювальні інструменти. Підходи до вимірювання репутації корпорації однозначно не зможуть повністю збігатися з підходами до вимірювання репутації політика (хоча теоретичний конструкт, що лежить в основі обох вимірювань, може бути однаковим). До того ж вимірювальні підходи будуть відрізнятись і залежно від контексту дослідження – розглядається репутація як сприйняття стейкхолдерами чи як представленість матеріалів у медіапросторі, чи як характерис-

тика актора в мережі. Проте розгляд місця репутації не просто як поняття, а як нової категорії в економічній соціології є узагальнено теоретичним і не передбачає переходу до операціоналізації репутації та створення вимірювальних інструментів. Тому в цій статті ми говоритимемо про репутацію саме в широкому сенсі, не деталізуючи, йде мова про корпоративну репутацію чи репутацію персоналії.

Першим питанням є питання стосовно того, чи коректно розглядати репутацію як соціологічне поняття. На Заході репутаційна проблематика досить детально опрацьована і фактично претендує на певну самостійність як сфера наукового знання. При цьому більшістю західних дослідників репутація вважається мультидисциплінарною категорією. Це, з одного боку, знімає потребу у співвіднесенні репутації з тією чи іншою дисципліною та в доведенні доцільності її розгляду в межах конкретної дисципліни, а з іншого, залишає саму репутацію досить розмитою та ефемерною категорією. В одній із найбільш ґрунтовних праць, присвячених репутації, А. Каррерас, А. Аллоза та Е. Каррерас зазначають, що феномен репутації може бути пояснений у межах або ж «обертається навколо» трьох теорій [Carreras, Alloza & Carreras, 2013: с. 153]: теорії легітимації (Social Legitimacy Theory-) П. Бергера та Н. Лукмана [Бергер & Лукман, 1995], теорії запланованої поведінки (Theory of Planned Behaviour) І. Айзена і М. Фішбейна [Ajzen & Fishbein, 2005] та теорії інтенціональної лояльності (Theory of Intentional Loyalty) Р. Моргана і Ш. Ханта [Morgan & Hunt, 1994]. Проте репутацію вони не розглядають як категорію соціології, а роблять акцент на мультидисциплінарності та економічних ефектах феномену репутації.

На пострадянському просторі перші системні праці, присвячені репутації, почали з'являтися тільки в останні роки. Автори цих праць, говорячи про соціологічне розуміння репутації, або ототожнюють поняття «репутація» з іншими соціологічними поняттями (наприклад, Л. Сальнікова зазначає, що, оскільки «соціальний феномен авторитету лежить в основі репутації, поняття «авторитет» стало об'єктом інтересу соціології раніше, ніж поняття «репутація», причому перше з цих двох понять потім лягло в основу другого» [Сальнікова, 2008: с. 18]), або ж одразу розгляд історії поняття «репутація» починають з аналізу праць П. Бурдьє [Бурдьє, 2005] і П. Штом-

пки [Штомпка, 2012], у яких репутація вже зайняла досить чітко визначене місце.

Звернення до праць класиків соціології показує, що хоча термін «репутація» і згадувався в їхніх працях, він використовувався не як наукова чи соціологічна категорія, а скоріше як етичне поняття, що має «морально-етичне забарвлення» [Брехов, 2009: с. 36]. Так, у М. Вебера ми можемо знайти таке згадування репутації: «кожна секта, що оберігає свою репутацію, прийме до числа своїх членів лише тих, чия “поведінка” дозволяє із повною впевненістю кваліфікувати його як бездоганну в моральному відношенні людину» [Вебер, 1990: с. 276–277]. У Е. Дюркгайма можна натрапити на таке: «Це було спадкове ім'я, пов'язане з цілою низкою спогадів, з фамільним будинком, із землею пращурів, із положенням та репутацією, що сформувалися здавна» [Дюркгейм, 1994: с. 298]. Т. Парсонс зазначав, що, заробляючи собі репутацію, людина змінює рівновагу пільг і нагород на свою користь [Парсонс, 2000]. Проте навіть у працях П. Бурдьє, які вважаються першими соціологічними працями, в яких з'явилися системні згадування репутації, вона є не ключовою категорією, а складовою чи синонімом символічного капіталу.

Як відомо, соціологія як наука сфокусована на дослідженні соціальних відносин і взаємодій. Проте результатом соціальної взаємодії є не тільки самі відносини, а й певна оцінка участі в них індивідів та груп. Саме під час оцінювання дій індивіда та його участі в процесі соціальної взаємодії виникає таке поняття, як «репутація». У своєму найширшому розумінні репутація відображає результат процесу взаємодії, приписуючи (відповідно до результату взаємодії) індивіду ті чи інші якості. Так, оксфордський словник визначає репутацію як «думку, яку люди мають стосовно когось чи чогось, виходячи з того, що відбувалося в минулому» [Oxford Learner's Dictionary]. Д. Зонненфельд виділяє в розумінні індивідуальної репутації дві складові – зміст і суб'єкт. Під змістом він розуміє якості (моральні й соціальні), набутий досвід та здібності. Соціальні якості стосуються взаємодії з оточенням – це й характер взаємозв'язків, і можливість ці зв'язки налагоджувати та підтримувати [Зонненфельд, Вард & Зонненфельд, 2008: с. 131].

У визначенні корпоративної репутації, яке запропонував Ч. Фомбрун, також робиться акцент на попередньому досвіді взаємодії: «корпоративна репутація – це відображення сприй-

няття попередніх дій компанії та її майбутніх перспектив, які визначають її загальну привабливість для всіх її основних стейкхолдерів порівняно із конкурентами» [Fombrun, 1996: с. 72].

Отже, ми можемо говорити про певний вимір, певне розуміння репутації як результат соціальної взаємодії й соціальних відносин. Оскільки і соціальні відносини, і соціальна взаємодія є одними з ключових категорій у соціології, розгляд репутації саме в соціологічному вимірі можливий і виправданий. Проте розгляд репутації виключно в контексті результату соціальної взаємодії перетворює її на дескриптивну та оціночну категорію. Цей підхід є доволі зручним з точки зору позитивістської концепції, адже якщо ми говоримо про ретроспективну оцінку дій чи актів взаємодії, то достатнім видається кількісний підрахунок оцінок позитивних чи негативних (або успішних та неуспішних) дій. Утім феномен репутації є складнішим і більш комплексним. В результаті взаємодії відбувається не тільки підрахунок успішних чи неуспішних дій – до суб'єкта взаємодії виникає певне ставлення, яке має оціночний характер і включає емотивний, когнітивний та поведінковий компоненти, що наближає його до поняття соціальної установки чи атитюду. Відповідно, окрім ствердження доречності розгляду репутації як соціологічної категорії, варто запропонувати відповідне її визначення: репутація – це інтегральна оцінка суб'єкта соціальної взаємодії її учасниками, яка визначає характер подальшої взаємодії й може впливати на успішність досягнення суб'єктом своїх цілей.

Віднесення репутації до категорій саме економічної соціології обумовлене специфікою цієї галузевої соціологічної науки та її місцем у загальній структурі соціологічного знання. Соціологія як наука має справу з інформацією різного рівня аналізу, узагальненості та абстрактності. Відповідно, у структурі соціологічного знання, як і в інших науках, виділяють найчастіше три рівні [Мертон, 2006: с. 63], які відрізняються не тільки ступенем абстрактності чи джерелом надходження інформації, а й тими функціями, які вони виконують.

Оскільки увага до феномену репутації вже вийшла за межі просто аналізу зібраних емпіричних даних, але ще не є достатньо опрацьованою й самостійною серед спеціальних теорій для створення власної теорії, розгляд категорії репутації доречний саме в межах галузевих соціологій і передусім з позиції економічної соціології, оскільки на рівні явища репутація вже давно

досліджується багатьма дисциплінами, що належать до економічного кластеру. Хоча цілком імовірно, що на певному етапі розвитку суспільної думки категорія репутації посяде місце у більш глобальних та узагальнювальних концепціях.

Репутація та інші близькі до неї поняття й категорії соціальних наук

Для відповіді на питання доцільності утвердження репутації як нової категорії соціологічного тезаурусу необхідно детальніше розглянути питання диференціації репутації від інших близьких понять та категорій соціальних наук, які часом використовуються як синонімічні. Так, П. Бурдье з результатом соціальної взаємодії пов'язував соціальний капітал: «поняття соціального капіталу склалось у результаті необхідності виявлення принципу соціальних взаємодій, які не зводяться до набору властивостей, що належать даному агенту на індивідуальному рівні» [Бурдье, 2005: с. 66]. Обидві категорії, і соціальний капітал, і репутація, є результатом соціальної взаємодії і досить часто вживаються як близькі або синонімічні поняття. Разом з тим тривалий час саме поняття репутації використовувалось і для ілюстрації символічного капіталу та його складових. Як писав П. Бурдье в своїй праці «Соціологія соціального простору», «символічний капітал зазвичай називається престижем, репутацією, ім'ям та ін.» [Бурдье, 2007: с. 16]. Таким чином, у П. Бурдье репутація співвідносилась із двома зазначеними типами капіталу, особливо враховуючи те, що соціальний капітал «цілковито підпорядкований логіці знання та визнання, що завжди функціонує як символічний капітал» [Бурдье, 2005: с. 70–72].

У соціології є чимало об'єктивно більш усталених, ніж репутація, понять, зокрема поняття довіри, престижу, авторитету. В інших сферах знання також існують поняття, близькі до поняття репутації. Це поняття бренду та іміджу, які широко використовуються в маркетингу та теорії управління, а також поняття гудвілу, поширене в економіці та фінансовому менеджменті.

Проводячи диференціацію між репутацією та близькими до неї поняттями і категоріями, можна виділити дві групи понять. Перша група включає соціологічні поняття та категорії, близькі до поняття репутації й історично усталені в соціаль-

них науках. Інша група охоплює мультидисциплінарні та полісемантичні поняття, залучені з інших дисциплін, таких як теорія організацій, маркетинг, теорія управління тощо. Спільне і відмінне між ними автором систематизовано в таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця понять, близьких за своїм змістом до категорії «репутація»

<i>Поняття / категорії</i>	<i>Співвідношення понять / категорій з категорією «репутація»</i>	<i>Ключовий сенс / зміст понять та категорій</i>
Повага	Є складовою репутації / формує репутацію	Оцінка заслуг та досягнень людини, визнання її прав та внутрішньої цінності
Довіра	Є складовою репутації / формує репутацію	Характеристика соціальної взаємодії, яка забезпечує спрощення взаємодії та дотримання належного нормативного рівня в суспільстві
Авторитет	Відображає певні соціальні характеристики суб'єкта	Характеристика суб'єкта. Визначає вплив, яким користується суб'єкт завдяки своїм певним якостям та заслугам. Форма і прояв влади. Результатом дії авторитету є зміна поведінки об'єкта
Престиж	Відображає певні соціальні характеристики суб'єкта	Інтегральна порівняльна оцінка значимості суб'єктів у певній системі цінностей
Соціальний капітал	Є складовою репутації / формує репутацію	Сукупність наявних ресурсів, які пов'язані з членством у групі і доступом до мережі інституціональних взаємин
Символічний капітал	Є складовою репутації / формує репутацію	Капітал у будь-якій його формі, що сприймається символічно соціальними агентами як цінність
Бренд	Відображає певні характеристики суб'єкта	Послідовний набір функціональних, емоційних, психологічних та соціальних обіцянок з боку суб'єкта представникам цільової аудиторії
Імідж	Відображає певні характеристики суб'єкта	Символічне уявлення про суб'єкта серед цільової аудиторії
Гудвіл	Відображає певні економічні характеристики суб'єкта	Нематеріальний актив, що має грошовий вираз й дорівнює різниці між балансовою вартістю компанії та її ринковою вартістю

Розгляд відмінностей між репутацією та поняттями й категоріями, близькими до неї, дає підстави зробити висновок, що на даний момент ані в соціальних науках, ані в інших дисциплінах, таких як теорія організацій, маркетинг, теорія управління, немає поняття чи категорії, які повністю відповідали б змісту і смисловій значущості категорії «репутація» і могли би використовуватись як його синонім.

Співвіднесення категорії «репутація» з ключовими соціологічними парадигмами

Як зазначає В. Добреньков, «сучасний етап розвитку в світовій соціології заведено розглядати не стільки в персоналіях та школах, скільки в перспективах та парадигмах» [Добреньков, 2013: с. 8]. Очікувано, що опис чи визначення того, яким є місце і значення репутації, навряд чи вдасться знайти в усіх ключових парадигмах. Однак ми можемо зробити певні припущення, виходячи з наведеного раніше визначення репутації.

У сучасній соціології, зазначає С. Давидов, дуже яскраво проявляється тенденція до плюралізму різних парадигм [Давыдов, 2008]. Так, Ж. Тощенко виділяє три групи ключових парадигм у соціології: соціологічний реалізм (об'єкт дослідження – соціальні системи та інститути), соціологічний номіналізм (об'єкт дослідження – індивід, групи та спільноти індивідів), конструктивізм (спроба синтезу перших двох груп) [Тощенко, 2007: с. 8].

Класичною вважається класифікація Д. Рітцера, який визначає парадигму як базову концептуальну схему, пояснювальну модель, на яку спираються різні концепції та які відрізняються залежно від того, як автори сприймають соціальну реальність. Він виділяє п'ять парадигм: парадигму соціальних фактів (структурний функціоналізм та теорія конфлікту), парадигму соціальних дефініцій (символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія та етнометодологія), парадигму соціальної поведінки (біхевіористська соціологія та теорія соціального обміну), парадигму психологічного детермінізму (неофрейдизм та фрейдомарксизм), парадигму соціально-історичного детермінізму (марксизм) [Ритцер, 2002].

На пострадянському просторі досить популярним є підхід В. Осіпова, який фактично використовує класифікацію

Д. Рітцера, виключаючи з неї парадигму психологічного детермінізму. На його думку, «склались та завоювали визнання чотири соціологічні парадигми: соціальних фактів, соціальних дефініцій, соціальної поведінки та соціально-історичного детермінізму» [Осіпов & Москвичев, 2003: с. 74]. Отже, візьмо за основу саме підхід В. Осіпова та розглянемо місце репутації відповідно до кожної парадигми.

Парадигма соціальних фактів включає два протилежні теоретичні напрями: функціоналізм (структурно-функціональний аналіз) та теорію конфлікту [Ельмеев & Ефимов, 2009: с. 72]. Однією з базових ідей структурного функціоналізму є ідея соціального порядку. Важливе місце у функціоналістських підходах відіграє розуміння соціальної дії як єдності трьох підсистем: суб'єкта дії, визначення ситуації та ціннісно-нормативних приписів як умов дії. Сама дія розглядається як система, що самоорганізується та характеризується символічністю, нормативністю й волонтаристичністю. Разом із нормами та цінностями репутація є одним із нормативних аспектів, що регулює соціальні дії. Інакше кажучи, репутація – це один із компонентів, який забезпечує цей порядок, тобто виконує регуляторну функцію. Теорії конфлікту сформувались на базі критики структурного функціоналізму Т. Парсонса, який розглядав суспільство як стабільну і стійку структуру, та представлені у працях Л. Козера, Р. Дарендорфа, Р. Мілса. Джерелом конфлікту є боротьба за цінності, ресурси, статус і насамперед владу. Репутація в даному разі може бути ресурсом, який має цінність і може бути причиною конфлікту.

До парадигми соціальних дефініцій (яку також називають гуманістичною парадигмою) відносять такі теоретичні напрями, як символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія та етнометодологія. Відповідно до цієї парадигми поведінка індивідів залежить від того, як вони сприймають соціальну реальність. Символічний інтеракціонізм виходить з припущення, що все суспільство побудоване на символах. Із символів конструюється світ, вони є основним регулятором відносин між людьми, а не просто способом вираження емоцій, почуттів чи думок. Репутація, відповідно до засад символічного інтеракціонізму, також є символом, що може включати в себе велику кількість значень і трактувань. Відповідний символ може визначати ставлення та поведінку суб'єктів соціальної дії один стосовно одного.

Згідно з феноменологією індивіди сприймають зовнішній світ крізь призму власних суб'єктивних значень, які сформувались у процесі соціалізації. Суспільство в феноменологічній соціології є виключно людським витвором – воно виникає завдяки діяльності індивідів, які мають знання у вигляді суб'єктивних значень та колективних уявлень. Створена соціальна реальність підтримується завдяки легітимації – поясненню та виправданню соціальної реальності. Репутація, з точки зору феноменології, з одного боку, є колективним уявленням, з іншого (і це, мабуть, ключовий аспект) – одним із інструментів легітимації.

Етнометодологія, так само як і символічний інтеракціонізм та феноменологія, досліджує взаємодію між людьми. Використовуючи методи опису та конструювання соціальної реальності, які використовуються людьми в повсякденному житті, етнометодологія робить наголос на тому, що опис соціальної реальності є тотожним її конструюванню. Використовуючи методологію етнографії та соціальної антропології, етнометодологія розкриває механізми соціальної комунікації між людьми, яка, своєю чергою, створює соціальну реальність. Репутація в даному разі є аспектом соціальної реальності, яку фіксує етнометодологія, й виступає в ролі фонового очікування. Фонові очікування в етнометодології – це поняття, що розкривають механізм активності людей у ході конструювання ними соціальної реальності. Вони визначають установки індивідів на дії, які є соціально схваленими, виконують роль правил взаємодії, що мають морально-примусовий характер та регулюють моральний порядок у стосунках між індивідами.

Парадигма соціальної поведінки спирається на психологічну орієнтацію в американській соціології і включає в себе біхевіористську соціологію та теорії соціального обміну. Характерним для даної парадигми є те, що людська поведінка розглядається як реакція на певні зовнішні стимули. Деякі автори називають парадигми соціальної поведінки винятковими, оскільки вони заперечують засади всіх інших соціологічних концепцій. Центральною ідеєю біхевіоризму є розуміння поведінки як сукупності реакцій на стимули (впливи) зовнішнього середовища. Суб'єктивні переживання при цьому не заперечуються, але мають вторинне значення відносно зовнішніх стимулів. Варто визнати, що в біхевіористських теоріях репутація як категорія на може займати скільки-небудь знач-

ного місця. Як зазначав автор «строгого» або ж «радикально-го біхевіоризму» Б. Скінер, «гідність (хороша репутація, слава) являють собою такі ж надумані пояснення, як і свобода» [Фрейдджер & Фейдимен, 2004: с. 284].

Зовсім інша ситуація, якщо розглянути теорії соціально-го обміну, поява та розвиток яких пов'язуються з іменами Д. Хоманса та П. Блау. Теорії соціального обміну розглядають обмін різними соціальними благами як основу суспільних відносин, на підставі яких формуються різні структурні утворення. Поведінка людей обумовлена попереднім досвідом і так званими підкріпленнями, які вони отримували раніше. На відміну від економічного обміну соціальний обмін має дифузний характер – вигоди від соціального обміну мають скоріше психологічну цінність і не фіксуються економічно та юридично. Репутація, а особливо такий її компонент, як довіра, фактично є однією з ключових категорій теорії обміну, оскільки є запорукою самого факту обміну, формою винагороди та запорукою підкріплення. До того ж репутація може бути об'єктом обміну, наприклад у контексті «трансферу репутації» П. Шовена [Шовен, 2014].

У парадигмі соціально-історичного детермінізму соціально-на реальність розглядається як сукупність відносин між людьми, що виникає в процесі їхньої спільної діяльності. Соціально-історичний детермінізм виражає загальний взаємозв'язок і загальну взаємообумовленість соціальних явищ. Як відомо, К. Маркс представляв світову історію як процес закономірної зміни формацій, поклавши в основу критерію розвитку суспільства та визначення відповідної формації ступінь розвитку виробничих сил і відповідний йому тип виробничих відносин. Для вираження суспільно-виробничих відносин між класами буржуазного суспільства він увів поняття капіталу, яке вважав історичною категорією, тобто характерною тільки для цієї формації. Капітал для К. Маркса – це вартість, що приносить додану вартість [Маркс, 1960].

Проте у працях послідовників К. Маркса, зокрема П. Бурдьє, з'являються різні типи капіталу, в тому числі символічний капітал, характеризуючи який, П. Бурдьє використав поняття «репутація». Відповідно, в межах парадигми соціально-історичного детермінізму репутація вже є аспектом, або ж навіть синонімом символічного капіталу. Співвідношення репутації і ключових соціологічних парадигм наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Співвідношення репутації і ключових соціологічних парадигм

<i>Парадигма</i>	<i>Теорія</i>	<i>Місце репутації</i>
Парадигма соціальних фактів	Структурний функціоналізм	Репутація – нормативний аспект, що регулює соціальні дії
	Теорії конфлікту	Репутація – ресурс, який має цінність і може бути причиною конфлікту
Парадигма соціальних дефініцій	Символічний інтеракціонізм	Репутація – це символ
	Феноменологічна соціологія	Репутація – це колективні уявлення та інструмент легітимації
	Етнометодологія	Репутація є аспектом соціальної реальності, і виступає в ролі фонового очікування
Парадигма соціальної поведінки	Біхевіоризм	Категорія репутації є «надуманим поняттям»
	Теорії соціального обміну	Репутація є запорукою обміну, формою винагороди та запорукою підкріплення. Репутація може бути об'єктом обміну
Соціально-історичний детермінізм		Репутація відповідає символічному капіталу

Висновки

Отже, категорія репутації може бути логічним чином вписана практично в усі ключові парадигми в соціології, що ще раз підтверджує доречність та коректність розгляду репутації саме як соціологічної категорії. Теорії, що включаються до ключових парадигм, значно різняться між собою, тому на операційному рівні доречніше оперувати не загальними парадигмами, а конкретними соціологічними теоріями.

Розгляд репутації саме в соціологічному вимірі безпосередньо обумовлений її розумінням як важливого результату соціальної взаємодії. Інкорпорування репутації до категоріального апарату економічної соціології є змістовно і логічно виправданим, оскільки на даному етапі опрацювання проб-

лематики репутації вона відповідає рівню галузевої соціології: вона вийшла за межі просто зібрання емпіричних даних, але залишається недостатньо опрацьованою й самостійною для розроблення власної фундаментальної теорії.

Розгляд відмінностей між репутацією та близькими до неї категоріями в соціальних науках та таких дисциплінах, як теорія організацій, маркетинг, теорія управління тощо, дає підстави зробити висновок, що на даний момент ані в соціальних науках, ані в інших галузях знань немає поняття чи категорії, яке повністю відповідало б змісту і сенсу категорії «репутація» і могло використовуватись у тому самому значенні або як синонімічне.

Запропоноване авторами визначення репутації як категорії економічної соціології робить можливим подальшу операціоналізацію репутації для дослідження реальних соціальних феноменів.

Джерела

Бергер, П., & Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: Медиум.

Брехов, М. В. (2009). Корпоративная репутация в условиях трансформирующегося общества: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата/доктора социологических наук по социологии: спец. 22.00.08 «Социология управления». Волгоград. 166с.

Бурдые, П. (2005). Формы капитала. *Экономическая социология*, 3, 60–74.

Бурдые, П. (2007). *Социология социального пространства*. Москва: Алетейя; Институт экспериментальной социологии.

Вебер, М. (1990). Протестантские секты и дух капитализма. *Избранные произведения*. Москва: Прогресс.

Градосельская, Г. В. (2004). *Сетевые измерения в социологии*. Москва: Новый учебник.

Давыдов, С. А. (2008). *Социология. Конспект лекций*. Москва: Эксмо.

Добреньков, В. И. (2013). Методологические и эпистемологические проблемы формирования теоретического знания в социологии. *Вестник Московского университета: Серия 18: Социология и политология*, 1, 5–32.

Дюркгейм, Э. (1994). *Самоубийство: Социологический этюд*. Москва: Мысль.

Ельмеев, В. Я., & Ефимов, Ю. К. (2009). *Философские вопросы теоретической социологии*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Зонненфельд, Дж., Вард, Э., & Зонненфельд, Д. (2008). *Возвращение в бизнес*. Москва: Вершина.

Кухарчук, Д. В. (2009). *Социология: конспект лекций*. Москва: Юрайт.

Маркс, К. (1960). Капитал. Т. I. Кн. I: Процесс производства капитала. В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. Т. 23. 2-е изд. Москва.

Мертон, Р. (2006). *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ; Хранитель.

Осипов, Г. В., & Москвичев, Л. Н. (2003). *Социология. Основы общей теории*. Москва: Норма.

Парсонс, Т. (2000). *О структуре социального действия*. Москва: Академический Проект.

Пилипенко, В. Є., Попова, І. М., Танчер, В. В. [та ін.]. (2004). *Спеціальні та галузеві соціології*. Київ: Каравела.

Радаев, В. В. (2002). Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация. *Экономическая социология*, 3(4), 20–32.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*, 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер.

Сальникова, Л. С. (2008). Управление деловой репутацией в условиях современных рыночных отношений в России. *Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук*. Москва.

Тощенко, Ж. Т. (2007). Парадигмы, структура и уровни социологического анализа. *Социологические исследования*, 9, 5–16.

Фрейджер, Р., & Фейдимен, Дж. (2004). *Теории личности и личностный рост*. – Москва: ОЛМА ПРЕСС.

Шовен, П. (2014). Социология репутаций. *Отечественные записки*, 1, 85–99.

Штомпка, П. (2012). *Доверие – основа общества*. Москва: Логос.

Ajzen, I., & Fishbein, M. (2005). The Influence of Attitudes on Behavior. In D. Albarracín, B. T. Johnson, M. P. Zanna, *The handbook of attitudes* (pp. 173–221). Mahwah, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Annual Reputation Leaders Study (2018). *Reputation Institute*. Retrieved from <https://insights.reputationinstitute.com/blog-ri/annual-reputation-leaders-study-what-you-need-to-know>.

Carreras, E., Alloza, F. A., & Carreras, A. (2013). *Corporate Reputation*. London: LID Published Ltd.

Fombrun C. (1996). *Reputation: Realizing Value from the Corporate Image*. Boston: Harvard Business School Press.

Morgan, R. M., & Hunt, S. D. (1994). The Commitment-Trust Theory of Relationship Marketing. *Journal of Marketing*, 58, 20–38.

Oxford Learner's Dictionary. Retrieved from <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/reputation?q=reputation>.

Розділ третій

УДК 316.454.7

О. Іваненко,
кандидат філософських наук

ПОКОЛІННЯ Y: ЧИ ЛЕГКО БУТИ МОЛОДИМ

У статті йдеться про покоління молодих українців віком 18–39 років, зміни поколінневої ментальності та практик поведінки, з'ясовуються причини цих трансформацій, дається порівняльний аналіз цієї когорти населення, узяті в тій самій фазі життєвого циклу в минулому й сьогодні, з'ясовуються принципи відмінності та спільні риси. Аргументація й висновки спираються на результати моніторингових досліджень ІС НАНУ 1998–2000 та 2017–19 рр.

Ключові слова: теорія поколінь, покоління Ікс, покоління Ігрек, покоління Зет, міленіали, центеніали, цінності, ментальні відмінності.

В статье идет речь о поколении молодых украинцев 18–39 лет, изменениях поколенческой ментальности и практик поведения, выясняются причины этих трансформаций, дается сравнительный анализ этой когорты населения, взятой в одной и той же фазе жизненного цикла в прошлом и настоящем, выясняются принципиальные различия и общие черты. Аргументация и выводы опираются на результаты мониторинговых исследований ИС НАНУ 1998–2000 и 2017–19 гг.

Ключевые слова: теория поколений, поколение Икс, поколение Игрек, поколение Зет, милениалы, центениалы, ценности, ментальные различия.

Young Ukrainians aged between 18 and 39 constitute the focus of this research paper. What are they like these days and how are they different from those who lived a generation ago? What preferences and behavioural practices are common among today's 18 to 39 year olds? Which of these practices were popular in the late 1990s? To answer these questions, the author has examined two different data sets from the "Ukrainian Society" nationwide survey conducted by the Institute of Sociology in the years 1998 to 2000 and 2017 to 2019. Further comparative analysis of these age cohorts consisted in identifying the key changes in generational mindset and explaining the factors that could contribute to such transformation. The paper concludes by highlighting the similarities and principal

differences between the two generations studied at the same stage of their life cycles.

Keywords: *generational theory, Generation X, Generation Y, Generation Z, millennials, centennials, values, mindset differences (between generations).*

Назву для статті підказав фільм, який у другій половині 80-х з повним аншлагом проходив на екранах радянського простору, вже охопленого свіжим подихом горбачовської перебудови і гласності, напередодні всіх тих подій, які спалахнуть через кілька років і покладуть край єдиній і монолітній імперії¹. Відтоді назва стала крилатою. У фільмі йшлося про проблеми молоді середини 80-х, її пошуки себе і свого місця в суспільстві, про конфлікти з батьками й оточенням, про бажання, сподівання, очікування. Пізніше цю молодь назвуть поколінням Ікс.

Теорія поколінь

1991 рік у нашій країні ознаменувався проголошенням незалежності, а в Америці того ж року виходить книга «Покоління» (Generations), яка викликає неабиякий резонанс не тільки в себе в країні, а й поза її межами, започаткувавши розвиток так званої теорії поколінь. Її автори В. Штраус (W. Strauss) і Н. Хоув (N. Howe) дослідили й виклали в книзі історію Америки як послідовну зміну долі поколінь і дійшли не надто оригінального висновку, що людям однієї вікової групи притаманний однаковий набір цінностей, переконань, відносин і моделей поведінки, оскільки зростають і виховуються вони в тих самих історичних, політичних, соціально-економічних умовах. Спільна робота цього дуету виявилася настільки плідною, що дослідження було продовжено і за цією книжкою пішли наступні, де теорія поколінь набула свого подальшого розвитку. Автори, зокрема, показали, що упродовж кожних 20-ти років народжується певна сукупність людей, яка становить одне покоління; що життя із середньою тривалістю приблизно 80 років складається із чотирьох періодів по 20 (дитинство – молодість – середній вік – старість); що кожне покоління

¹ Латиський документальний фільм режисера Ю. Поднієкса «Чи легко бути молодим?» (1987).

ня переживає чотири трансформаційні зміни (піднесення – пробудження – спад – криза), залежно від яких покоління може бути домінантним або рецесивним. Піднесення виявляється і проявляється у спільному бажанні колективізму, прагненні до об'єднання та створення груп. На стадії пробудження домінантним є прагнення індивідуалізму й автономії, яке з часом затухає й переходить у стадію кризи, коли відбувається руйнування старих суспільних інститутів і цінностей і на їх місце заступають нові.

Наукова спільнота поставилася до висунутої теорії доволі скептично: одні дорікали авторам за зухвалість та амбіційність, поверховість і псевдонауковість, інші – за невідповідність критерію Поппера й відсутність емпіричних підтверджень. Проте ідея циклічних змін поколінь Штрауса-Хоува виявилася не такою вже й умоглядною, і її швидко й радо підхопили маркетингологи, рекламісти, PR-менеджери, соціологи, і 20 років по тому, починаючи з 2011 року, Мічиганський університет почав видавати щоквартальну звітну доповідь за результатами лонгітюдного дослідження, проведеного серед молодих американців, відомих як покоління Ігрек.

У своїй класифікації Штраус і Хоув вирізняють покоління бєбі-бумерів, народжених після Другої світової війни (1943–1963 рр.), якому притаманний колективістський дух, прагнення до самореалізації, оптимізм і завзятість; покоління Ікс (Generation X, «невідоме покоління», 1964–1984 рр.), для якого характерні прагнення до навчання, технічна обізнаність, гендерна рівність, загальна поінформованість; покоління Ігрек (Generation Y, або міленіали, 1985–2004), чий головні риси – це цілеспрямованість, гедонізм, свобода віртуального спілкування; та покоління Зет (Generation Z, або центеніали, 2005 і пізніше). Відмінність і специфіка історичних, політичних, соціально-економічних умов американського та європейського континентів, а тим більше країн пострадянського простору, не дає змоги беззаперечно керуватися цією теорією. Європейські дослідники, і зокрема російські та українські, намагаються адаптувати теоретичні основи Штрауса-Хоува до своїх умов, пропонуючи різноманітні альтернативні класифікації та інтерпретації характеристик радянських і пострадянських поколінь – носіїв своїх історичних знакових подій, які докорінно змінили життя та психологію соціуму [Левада, 2001].

Хто такі ці Ікси, Ігреки і Зети

В Америці до покоління Ігрек сьогодні відносять усіх тих, хто народився у 1980–2000 рр., у Росії – тих, хто народився трохи пізніше – уже в нових соціально-політичних умовах, на зорі горбачовської перебудови, у період розвалу СРСР (1987–2004 рр.). А от у Японії період 1985–1992 рр. вважають періодом народження вже наступного покоління – «покоління Z», через те, що ця країна мала інші умови й показала безпрецедентний приклад «економічного дива» після Другої світової війни, до сьогодні залишаючись високотехнологічною країною, рівень розвитку якої в багатьох галузях набагато випереджає інші.

За даними медіакомпанії Bloomberg, представники покоління Z сьогодні становлять третину всього світового населення, і через це її аудиторія є найбільш привабливою для реклами й виробників модних брендів. На споживацькому ринку вона здатна змагатися із поколінням Y.

В Україні покоління Z з'явилося пізніше – у першу декаду другого тисячоліття, коли настали часи масового долучення до інтернету та високотехнологічної техніки. І вже на порозі період, коли перші Зети вийдуть на ринок праці.

Для цієї когорти підлітків уже майже вродженими є тотальна гаджетизація, кліпова свідомість, соціально-мережеве спілкування, максимум інформації за мінімум часу та низка потенційних негативних побічних наслідків: психологічних і фізіологічних проблем. Це вони – юні й нахабні, без чітких гендерних відмінностей у зовнішності, із волоссям кольору веселки, смартфоном в одній руці й пакетиком джанк-фуду в другій, покоління, яке, мабуть, уже зовсім не читатиме паперових книжок і газет, розмовлятиме мовою, зовсім не зрозумілою поколінню їхніх дідусів і бабусь, яке по музеях уже сьогодні ходить, вшнипившись у айфон, а мистецтво розуміє як форму самоствердження й самовираження у вигляді неоковирних графіті на стінах новобудов та історичних архітектурних пам'яток.

Характер покоління формується й визначається політичними та соціально-економічними умовами, в яких відбувається процес їхнього дорослішання. Тому хоч би якими там були плюс-мінус часові межі народження поколінь, навряд

чи хто заперечуватиме, що нинішнє покоління Z – це молодь віком до 18 років, народжена в цьому тисячолітті незалежно від місцезнаходження, яка зростає і формується в умовах глобалізації, під впливом стрімкого розвитку ІТ-технологій, світової економічної кризи, змін на ринку праці тощо. Цих останніх відрізняє від попередніх те, що вони вже народились такими, «коли айфон уже практично став частиною людського тіла» (Бауман), а цифрові технології та інтернет оточують їх із самого раннього дитинства.

І праві ті дослідники, які вважають, що сьогодні вже не достатньо вивчати окремо представників тієї чи іншої вікової когорти або порівнювати різні покоління. Значно цікавіше розглядати покоління в тій самій фазі життєвого циклу в минулому і порівнювати їх із тією самою віковою когортою в теперішньому. Для цього треба означити межі покоління й розмежовувати його не за роками народження та однаковими групами з певним кроком 5-10 років, як у демографії або статистиці [Вишне夫斯基, 2006; Урланис, 1967], а вивчати за періодами, у який представники різних поколінь дорослішають, стають на шлях самостійного життя, тобто в період усвідомленої соціалізації, у їхні найбільш вразливі роки. У К. Мангейма це період від 17 до 25 років, той час, коли в людини з'являється «можливість насправді замислюватися, розмірковувати», робити вибір, експериментувати із своїм життям [Мангейм, 2000: с. 34].

Класифікаційна модель, запропонована, наприклад, російськими вченими, ґрунтується на цій моделі і враховує два інтервали – рік народження й роки дорослішання, у якій головним критерієм є роки дорослішання (17–25 років) – час закінчення школи, студентські роки, початок трудової кар'єри, фінансової та сімейної самостійності.

Їхня модель містить шість поколінь із поколіннєвим кроком 8–21 рік залежно від значущої в житті країни історичної події, хоча зазвичай такий крок береться з інтервалом 10–20 років. Ми виходитимемо з інтервалу 20 років і так само враховуватимемо не лише рік народження, а й час настання періоду соціальної зрілості молодої особи, становлення її самостійності й незалежності від старших поколінь.

Російські вчені вирізняють найстарше довоєнне покоління – тих, хто народився до 1938 року, за часів сталінської

мобілізації й розпалу репресій, а дорослішав у воєнні й повоєнні роки (1941–1956). Це покоління вони назвали «мобілізаційним». На відміну від них західні вчені його називають «мовчазним» (silent generation) і визначають у межах із 1925 по 1943 рр. [Штраус і Хоув, 1991; Becker, 1992], проте російський досвід відкидає цей термін як такий, що їм не підходить.

Друге покоління – покоління відлиги, ті, хто народився у воєнні роки (1939–1946) і дорослішав за часів хрущовської відлиги (1956–1964). З цього покоління вийшло багато «шістдесятників», дисидентів, які проявили себе пізніше (1980–1990 рр.), уже в більш зрілому віці.

Третє покоління – народжені в повоєнні часи (1947–1967), які дорослішали за часів брежнєвського застою (покоління застою, 1964–1984). Це ті, кого Штраус і Хоув назвали поколінням бєбі-бумерів (1945–1963).

Наступне покоління, назване російськими дослідниками «реформеним поколінням», з'явилося в період застійного розвиненого соціалізму (1985–1999 рр.) і в доросле життя входило в часи перебудови та ліберальних реформ (1985–1999). Штраус і Хоув назвали його поколінням X, або невідомим поколінням [Howe, Strauss, 2000], оскільки на момент їхнього дослідження було невідомо, яким саме воно виросте.

П'яте і шосте покоління – міленіали й центеніали, або покоління Y і Z. Одне народилось у період реформ (1982–2000) і дорослішало у відносно спокійні та благополучні для країни часи. Інше з'явилося на світ у нульові роки і тільки-но починає дорослішати [Радаєв, 2018].

Українські Ігреки

До покоління Y ми відносимо тих українців, яким сьогодні від 18 і до 40 років. Звичайно, молоді люди, яким зараз 18–29 років (молодші Ігреки – студенти, початківці на ринку праці) дещо відрізняються від старших Ігреків (тих, кому за 30), які вже мають трудовий досвід і з більшою ймовірністю обтяжені необхідністю турботи й відповідальністю за власні сім'ї, малолітніх дітей порівняно з молодшими Ігреками. Проте і ті, й ті народилися напередодні й у часи переламних подій в історії тоді ще єдиної держави (1981–2000), а їхнє дорослішання й соціалізація припали на першу та другу декади другого ти-

сячоліття (2000–2019) і відбувалися у вирі не менш буремних подій як у самій країні (Помаранчева революція, Революція Гідності, Крим, війна на сході), так і за її межами (розвиток IT-технологій, всеохопна діджиталізація, глобальна економічна криза тощо), ніж випало на долю покоління X. Покоління X народилося в часи хрущовської відлиги та брежнєвського застою (1961–1980), їхнє соціальне становлення й дорослішання припало на ті часи, коли Ігреки тільки народилися, натомість відбувалося на тлі не менш цікавих і переламних подій кінця 90-х – початку 2000-х: розпаду СРСР, перебудови, гласності, проголошення незалежності України, становлення молодого самостійної України.

Про покоління Y сьогодні говорять дуже багато. Як зауважив Бауман, журналісти, спеціалісти з маркетингу й соціологи – саме в такому порядку – об'єднали молодих людей у цю умовну групу. З кожним роком їх стає дедалі більше й більше на ринку праці, і зараз настав їхній зірковий час грати головні ролі на всіх сценах. Через це є всі підстави вважати це покоління «певною віхою в історії культури» [Бауман, Донскис, 2019, с. 251–252]. За статистикою міленіали становлять майже третину світового ринку праці, а через 7–10 років цей показник збільшиться до 75%.

До того ж із 2017–18 року розпочався період, коли на ринку праці одночасно перебувають представники всіх трьох поколінь – X (народжені до 1980-х), Y (народжені після 80-х – на початку нульових) та Z (народжені в цьому тисячолітті).

Мережеве покоління

Ігреки – покоління Інтернету. Формування і його змужніння відбувалося разом і в процесі швидко прогресуючої діджиталізації, розширення IT-технологій та можливостей всесвітньої мережі. Його представники не уявляють свого життя без мобільної техніки та Інтернету, постійно перебувають у віртуальній комунікації у різноманітних соціальних мережах, практично живуть онлайн. Усю необхідну інформацію отримують через соцмережі й на сайтах новин, сприймають її яскравими образами та короткими сюжетами, спілкуються стисло і концентровано, через що їх ще називають «кліповим поколінням», до того ж специфічною технічною мовою, уда-

вано або реально безграмотною. Практично вся їхня соціальна та громадська активність відбувається в інтернеті й через інтернет, наприклад, відносини із соціальними інститутами, державними та міжнародними установами й організаціями тощо.

Вони здатні утримувати під контролем одночасно кілька інформаційних джерел (екран смартфона/айфона, стрічку ФБ і водночас відповідати на смс-повідомлення). Вони миттєво реагують на найновіші технології й активно застосовують різноманітні нові практики (онлайн-реєстрації в авіа- та наземному транспорті, купівля квитків, товарів і послуг, проведення банківських операцій тощо), мають багатий досвід веб-пошуку та онлайн-активності. Для них важливіше не отримання інформації чи опанування якимось знанням, а те, наскільки швидко це можна зробити. У них розмиті межі між вільним часом і навчанням та зайнятістю. Вони можуть виконувати якісь завдання, водночас спілкуючись на сторонні приватні теми з друзями.

Вони є заручниками колективного розуму (Інтернету), який цілком і повністю підкорив собі покоління, безсоромно знищує будь-яку анонімність і приватність, і це вже результат не лише масової комп'ютеризації, доступності соціальних мереж, безкоштовних камер у телефонах і смартфонах, а насамперед трансформації менталітету покоління, змін у поглядах людей, зокрема, на те, що має бути публічним, а що – приватним [Бауман, Донскис, 2019: с. 47]. До того ж настирне наголошення на перевагах і легкості користування, рекламування безмежних можливостей новомодних пристроїв, нав'язливе запрошення ставати часткою розвиненого світу, придбавши новинку, перетворилося на звичайний комерційний/рекламний трюк суспільства споживання, свідоме й добровільне рабство людини в капіталістичних умовах демократії.

Зайнятість і ставлення до роботи

Порівняно з поколінням Xс робота для Греків – не самоціль, і вони не бояться її втратити. Вони впевнені, що в змозі знайти іншу. Вони взагалі не тримаються за роботу, можуть у будь-який момент її покинути, і для цього достатньо найменшого приводу, хоча б заборони користуватися під час роботи смартфоном і відстежувати, що відбувається в соціальних

мережах або занадто ранній/пізній час початку/закінчення робочого дня чи відсутність можливості відлучитися, коли заманеться. За даними американського Інституту Гелапа, понад половину міленіалів у будь-який момент готові покинути свою роботу, якщо їм запропонують іншу, більш цікаву або краще оплачувану.

Французькі дослідники ринку праці вважають, що середньостатистичний представник цього покоління впродовж життя 29 разів мінятиме роботодавців і начальників [Бауман, Донскис, 2019: 255]. Покоління Ігрек відрізняється від своїх батьків у цьому віці повною відсутністю ілюзій щодо роботи, прохолодним ставленням до тієї посади, яку обіймає сьогодні, твердим переконанням, що «життя проходить повз», і сильним бажанням прожити його інакше.

Ігреки – прагматичне покоління. Комфортні умови, хороша зарплата, незалежність і суспільна користь – основні умови їхньої зайнятості. Для них важливіший не соціальний ліфт, що прямує знизу вгору, а пріоритети горизонтального руху, досвід, отриманий на одному поверсі, у кількох сферах чи галузях. Їх менше цікавить глибина знань, аніж різноманітність досвіду. Чим швидше, тим краще. Знання, можливо, і взагалі не потрібні, якщо будь-яку інформацію можна отримати (або перевірити на достовірність) в Інтернеті (в один клік). Їм не треба думати «на перспективу», вони живуть сьогоднішнім днем, у прискореному темпі, занурені в потоки стрімких змін (геополітики, технологій, моди, інформаційних потоків), не бачать сенсу у плануванні наперед, оскільки все довкола нетривке і може в один момент розвалитися. У них немає відчуття жорсткого обов'язку, їм не властивий дух колективізму, немає ідеалів і зразків наслідування, притаманних поколінню Ікс. Можна сказати, що їх цікавить лише те, що їм цікаве.

Приклади із особистих інтерв'ю: Христина Т., 28 років, освіта вища, понад рік не працює: «Я не переживаю, що не маю роботи. Якщо захочу, я завжди зможу її знайти. Такої, що до 15 тис. грн., повно, можна хоч завтра. Але я такої не хочу. Це батьки дуже переживають, що я нібито нічим не займаюсь, сиджу вдома... кажуть, що я так на пенсію не зароблю... на ту жалюгідну пенсію... вона не потрібна... і мене це не хвилює.. для нашого покоління її взагалі не буде...».

Галина Г., 33 роки, освіта вища, не працює: «Зараз не хочу працювати, хочу відпочити від роботи, я від неї втомилася... вона мене висмоктувала та виснажувала... якесь рабство... так, наче ти проживаєш не своє, а якесь чуже життя... це як спостерігати за собою на кіноекрані або через скло у реаліті-шоу... Хочу відновити втрачену гармонію із собою й побути в ній. Коли відчую потребу, тоді піду працювати. Знайти роботу для мене не проблема... із моїми знаннями і досвідом... це неважко... але я не хочу таку, щоб зранку до ночі... до втрати самоідентифікації... і на 20 тис. грн... мені треба гнучкий графік... щоб робота для мене, а не я для неї...».

Катерина П., 31 рік, освіта вища, театральний декоратор: «Збираюсь кидати цю роботу... вона перестала бути мені цікавою... так, я довго її добивалася, довго чекала, коли звільниться місце... а тепер бачу, що вона не настільки цікава, як видавалася... і справа не в грошах... я три роки працювала на копійки, чекаючи роботу своєї мрії... тепер розчарована..., чи, мабуть, перегоріла... що буду робити? Для початку відпочину, хочу подорожувати, поїздити по інших країнах, побачити світ... а далі видно буде».

Аналіз даних соціологічного моніторингу ІС НАНУ 2019 р. підтверджує, що робота для молоді сьогодні вже не є самоціллю: серед усіх українців, які не працюють і не мають бажання це робити, ледь не половину (45,1%) становлять саме Ігреки.

Водночас серед тих, хто працює, оплачувану роботу мають 68,7% молодших Ігреків (віком 18–29 рр.) і 86,4% старших (віком 30–39 рр.), з яких по 9% у кожній групі відповідно крім основної роботи мають ще одну або кілька додаткових.

Серед варіантів відповідей на запитання, чи вистачає вам роботи, що підходить, таких, хто дав позитивну відповідь, Ігреків виявилось вдвічі більше (35,5% віком 18–29 і 41,2% віком 30–39 рр.), аніж їхніх однолітків із покоління Ікс (15% і 20,5% відповідно).

4% Ігреків загалом питання зайнятості не цікавить, натомість серед Іксів 2000 р. таких було майже вдвічі менше – 1,5%.

Ігреки цінують свободу і обирають гнучкий робочий графік. Це самовпевнені люди. Для них важлива швидкість і свобода. Як у пошуку потрібної інформації, так і в кар'єрному

та фінансовому рості. Вони цінують фінансове заохочення й увагу з боку керівництва щодо перспектив їхнього фінансового та кар'єрного росту, оскільки їм важливо чітко розуміти, на що вони можуть розраховувати й коли.

Запізніле або відкладене дорослішання

Покоління Ігрек менше читає паперових книжок і газет, менш активно долучається до культури та мистецтва, рідше відвідує бібліотеки, віддаючи перевагу заняттям із комп'ютером, перегляду кінофільмів, прослуховуванню музики, шопінгу та тусовкам. Так, якщо свого часу (2000 р.) театри, концерти, музеї та виставки відвідувало 9,3% молодих Іксів, то сьогодні серед молодих Ігреків таких удвічі менше (4,5%). Проте зросло число відвідувачів ресторанів і нічних клубів: у нульові це був кожен третій (29–32%) із молодших Іксів і 14–16% старших, натомість зараз кожен другий Ігрек (47,9% і 53,5% відповідно) не відмовляє собі в цьому.

Кожен десятий із молодших Іксів (12%) свого часу відвідував бібліотеки. Зараз серед Ігреків таких утричі менше (3,7%). Кожен другий із молодших Іксів (49%) читав художню літературу, тоді як серед Ігреків таких лише 17%. І зовсім не тому, що вони надто цінують свій час і не марнують його в бібліотеках, віддаючи перевагу електронним книгам або читанню онлайн. Покоління «книжкових дітей» заступило покоління смартфонів, для більшості з яких імена Маркса і Спенсера, Рікера й Колінза асоціюються радше із брендами одягу, аніж особами вчених, а кіно-/телеверсія засвоюється краще, аніж паперове першоджерело.

Особиста творча діяльність, зокрема заняття музикою, грою на інструментах, поетичною творчістю, малюванням тощо, а також прикладними її різновидами (рукоділлям, плетінням, вишиванням, різьбленням тощо) приваблювали вдвічі більше молодих Іксів порівняно із Ігреками їхнього віку (11,4% і 13% проти 5% та 4,5% відповідно). Свою пасивність у культурному житті Ігреки пояснюють браком часу, відсутністю достойних культурних заходів, небажанням витратити час на непотрібні заняття.

Психологи таку ситуацію намагаються пояснити складними соціально-економічними умовами, в яких довелося зростати поколінню Ігреків, коли їм бракувало батьківської уваги,

оскільки ті були зайняті роботою, боротьбою за виживання у важкі 90-ті. Саме тому вони намагалися по можливості компенсувати це надмірною увагою та опікуванням своїх дітей, через що поколінню Ігреків сьогодні притаманний певний інфантилізм у розвитку та запізніле дорослішання. Спостерігаючи за своїми батьками, які жертовно присвячували своє життя нецікавій чи непотрібній суспільству роботі (яка зазвичай була єдиним джерелом заробітку або/та можливістю отримання власного житла), діти вирости із бажанням не марнувати часу та не поспішати дорослішати, знайти і займатися тим, що подобається, а відтак бути корисним насамперед самому собі.

Наслідком запізнілого дорослішання, на наш погляд, можна вважати й преференції покоління Ігреків щодо дозвіллевих практик, вибору жанрових переваг та уподобань, наприклад, у відвідуванні кінотеатрів і перегляді кіно- й телефільмів. Так, третина як молодших, так і старших Ігреків віддають перевагу мультикам та анімаційним фільмам, жанру фентезі й містичним сюжетам, музично-розважальним програмам, передачам про світське життя і моду, залишаючи далеко позаду історичні та соціальні драми, авторське кіно тощо.

Результатом такого запізнілого дорослішання можна вважати й сьогоdnішню загальну тенденцію утворювати власні сім'ї у більш пізньому віці (після 35). Міленіали довше проживають разом із батьками, не поспішають брати шлюб, заводити дітей.

Особисте благополуччя і гедонізм

Проходячи повз кафе, де збираються після занять студенти, можна часто почути їхні оповіді про своїх викладачів, які тероризують, тиранять, «виносять мозок» тощо бідним студентам, змушують робити неможливе, а по суті – не дають відпочивати. І взагалі відвідування лекцій і завершення навчання вони схильні вважати за неабиякий вчинок, майже подвиг.

Для Ігреків право на відпочинок – найважливіша цінність і найактуальніша тема для обговорення. «Плинна сучасність перетворила нас на глобальну спільноту споживачів... те, що було спільнотою пам'яті, спільного світогляду й морального вибору, тепер стало клубом споживацтва, від якого чекають і вимагають поведінки, відповідної клубу» [Бауман, Донскис,

2019]. Для покоління Ігреків свобода локалізується переважно в гедонізмі та споживацтві, у тому числі інформаційному.

Опинитися у вирі бурхливих історичних подій довелося і Іксам, і Ігрекам. Але якщо наприкінці 90-х покоління Х відчувало себе розгубленим і невпевненим у своїх силах, їм бракувало оптимізму і впевненості, що ситуація зміниться на краще (серед опитаних 1998–2000 років таких виявилось від 67% до 70%), сьогоднішнім ігрекам вони можуть тільки позаздрити: серед них песимістів уже майже втричі менше.

Ігреки більш пристосовані й адаптовані до життя, вони рішучіші і впевненіші в собі. За самооцінками, вони більш ініціативні й самостійні у розв'язанні життєвих проблем. У своїх відповідях на ті самі запитання вони дають майже вдвічі менше негативних відповідей порівняно з Іксами.

Так, якщо серед Іксів від 28% і майже до 45% опитаних зізнавалися, що їм не вистачає вміння жити в нових умовах, сьогодні таких лише 18–20%; у власних силах був невпевнений кожен четвертий Ікс, а кожному третьому не вистачало рішучості в досягненні своїх цілей, ініціативи й самостійності у розв'язанні життєвих проблем. Сьогодні понад половину Ігреків, на відміну від своїх однолітків із покоління Ікс самовпевненіші, зухваліші й рішучіші. Їм вистачає сучасних політичних та економічних знань, юридичної допомоги в захисті своїх прав та інтересів, тоді як серед покоління Іксів таких було вдвічі, а то й утричі менше.

Кожен третій Ігрек (38%) сенс свого життя вбачає в душевному спокої та гармонії із самим собою, так само, як і в досягненні висот професійної кар'єри, і понад усе – в досягненні матеріального добробуту: у цьому зізналися 57% молодших Ігреків і 48% старших.

Гедоністичним пріоритетам віддали перевагу саме Ігреки (22,7%) порівняно із іншими віковими категоріями українців та поколінням Ікс. Для них цінності демократичного розвитку не такі важливі, як популярність, публічне визнання, бути успішним і сучасним, використовувати нові технології, словом, бути в тренді.

Кожен третій Ігрек молодшого віку (30,6%) вбачає сенс свого життя в тому, щоб жити заради власного задоволення.

Задоволеність життям

Серед молодших Ігреків задоволених своїм становищем у суспільстві вдвічі більше, аніж свого часу було серед Іксів (23% 2019 р. проти 11% 2000 р.).

Аналіз відповідей на запитання, від чого залежить те, як загалом складається ваше життя, поставленого поколінням Ікс та Ігрек, дав можливість нам побачити тенденції зниження залежності особистих негараздів від зовнішніх чинників і зростання особистої відповідальності за власну долю. Так, 42% молодших Іксів у всьому звинувачували зовнішні обставини і 30% з них називали людський чинник. Сьогодні покоління Ігрек схильне визнавати власну відповідальність за те, як складається життя, і не списує провину на зовнішні обставини і причини. Це означає, що Ігреки порівняно з Іксами більш самостійні, самовпевнені і відповідальні за власну долю. Ми бачимо, що попри всі негаразди, які переживає нинішнє покоління Ігрек, вони більше задоволені своїм життям порівняно з попереднім поколінням молоді (табл. 1).

Таблиця 1

Поколіннева динаміка міри задоволеності життям у цілому, %

Варіанти відповідей	2000		2019	
	молодші X (18–29 років)	старші X (30–39 років)	молодші Y (18–29 років)	старші Y (30–39 років)
Зовсім незадоволений	14.1	23.3	5.9	7.8
Скоріше незадоволений	31.1	41.1	19.1	20.5
Важко сказати	28.3	20.2	21.7	27.1
Скоріше задоволений	23.2	13.6	48.0	38.8
Цілком задоволений	3.3	1.8	5.3	5.9

З таблиці видно, що за два десятки років їхнє число зросло вдвічі і навіть утричі. Так, у нульові роки тільки чверть молодших Іксів (26%) були задоволені своїм життям, сьогодні серед молодших Ігреків таких уже понад половину (53,3%). Серед старших число задоволених збільшилось утричі (від 15% до 45%). Відповідно відчутно скоротилося й число тих, хто незадоволений власним життям.

Висновки

Молоде покоління кінця 90-х – початку 2000-х кардинально відрізнялося від своїх ровесників на Заході. І не тільки за соціально-економічними умовами, способом життя, а й за психологією та ментальністю. Натомість сьогодні таке саме за віком українське покоління Y мало чим відрізняється від своїх американських та європейських однолітків, і в цьому вони є унікальним поколінням в історії людства. Це перше покоління, яке є однаковим у всьому світі. Проте залишається відчутна міжпоколіннева відмінність: молоді українці 90-х – початку нульових, тобто покоління Іксів, і сьогоднішні Греки в Україні – дві суттєво різні когорти.

Покоління Греків виховувалося в процесі формування ринкових відносин і капіталістичних стосунків і виросло, вже просякнуте його цінностями. Глобалізаційні процеси також наклали свій відбиток на їхнє дорослішання й соціалізацію. Цьому поколінню притаманні такі якості, як самовпевненість, прагматизм, раціональність, зухвалість. Вони не будуть марнувати час на непотрібне, вони хочуть робити тільки те, що приносить користь і зиск, але не перевтомлюватись, насолоджуватися життям і бути самодостатніми. У них практично немає ідеалів, яких можна було б наслідувати, і вони їм не потрібні. Старше покоління їм не приклад, і воно не в змозі їм чимось допомогти, оскільки сьогодні вже інші часи зі своїми проблемами й викликами.

Греки – вже майже типові представники суспільства споживацтва західного штибу. Для них характерне споживання матеріальних благ, що виходить за межі вітальних потреб, формування відповідної системи цінностей і установок. Однією з популярних форм дозвілля є шопінг, а «індустрія краси» із засобу догляду за собою перетворилася на обов'язковий елемент стилю життя, вони приділяють менше уваги культурним практикам, гедонізм є однією з найважливіших цінностей, а до роботи ставляться з певним цинізмом.

Плинність сучасного світу, крихкість і непевність соціального статусу, що його пропонує сучасний ринок праці, глибинна зміна ставлення до самої ідеї праці, зокрема до постійної, безпечної й надійної роботи, здатної забезпечити

соціальний статус і визначити перспективи майбутнього, яскраво проявляються на поколінні Ігреків, ставши головними причинами «робочого цинізму» (Бауман).

На початку статті згадувався фільм Поднієкса, чия назва була запозичена для назви статті. Радянській молоді, вихованій мовчазним післявоєнним поколінням на героїчних ідеалах та власних зразках, насправді на початку 90-их було не так легко справлятися із викликами часу. Нинішнє покоління виросло в інших умовах і, схоже, допоки не надто скаржитися на життя. Та чи легко їм бути молодими? Адже перед ними постають уже зовсім інші, часом незрозумілі, свої виклики...

Джерела

Бауман, З., & Донскис, Л. (2019). *Моральная слепота*. Санкт-Петербург: Издательство Ивана Лимбаха.

Вишневский, А. Г. (отв. ред.). (2006). *Демографическая модернизация России, 1900–2000*. Москва: Новое издательство.

Левада, Ю. А. (2001). Поколения XX века: возможности исследования. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 5(55), 7–14.

Мангейм, К. (2000) Проблема поколений. В: К. Мангейм, *Очерки социологии знания: Проблема поколений. Состязательность. Экономические амбиции* (сс. 8–63). Москва: ИНИОН РАН.

Прокофьева, И. (2018, 16 травня). Теория поколений: чего хотят от работы представители поколений X, Y и Z? Получено с <https://happymonday.ua/teorija-pokolenij/>.

Радаев, В. В. (2018). Миллениалы на фоне предшествующих поколений: эмпирический. *Социологические исследования*, 3, 15–33. Получено с http://socs.isras.ru/files/File/2018/2018_3/Radaev.pdf.

Урланис, Б. Ц. (1968). История одного поколения (социально-демографический очерк). Москва: Мысль.

Howe, N., & Strauss, W. (1991). *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow & Company.

Howe, N., & Strauss, W. (2000). *Millennials Rising: The Next Great Generation*. New York: Vintage Books.

X, Y и Z: Сходство и различия трех поколений в отношении карьеры и лидерства (рік???) *WOMO*. Получено из <https://womo.ua/generations-x-y-z/>

HOW DO YOUNG ADULTS PERCEIVE DEVIANCE IN COMMERCIALS?

У статті досліджено, як молоді люди сприймають девіантну поведінку, що зображена у телевізійній рекламі. З метою знайти відповідь на це питання, авторки провели серію фокус-групових дискусій, в яких взяли участь 18 студентів університету віком від 17 до 20 років. Відповідно до гайдуюфокус-груп, студентам було запропоновано переглянути рекламні ролики, які містять девіацію та рекламу, в якій головні герої не порушують правила. Всі учасники мали описати свої думки та відчуття щодо кожного ролика. Аналіз висловлювань учасників дозволив розділити їх на дві підгрупи: «моралізатори», які висловлювали сильне невдоволення зображеннями девіантності у рекламних роликах (через їх прихильність досоціальних норм), та «неморалізаторів», які не висловлювали жодного невдоволення щодо зображуваного в переглянутій рекламі. Крім того, після перегляду кожного рекламного ролику студенти мали зазначити, які саме емоції викликає у них конкретна реклама. Для цього було використано карту на основі колеса емоцій Р. Плутчика. Авторки вказують на різницю між емоціями учасників, що були позначені на карті, та тими, які артикулювалися під час дискусії. Також, приділяється увага деяким факторам, що формують спосіб сприйняття девіації молодими людьми.

Ключові слова: рекламні ролики, девіантна поведінка, сприйняття, естетизація зла.

В статье исследовано, как молодые люди воспринимают девиантное поведение, которое изображено в телевизионной рекламе. С целью найти ответ на этот вопрос, авторы провели серию фокус-групповых дискуссий, в которых приняли участие 18 студентов университета в возрасте от 17 до 20 лет. Согласно гайду фокус-групп, студентам было предложено посмотреть рекламные ролики, содержащие девиации и рекламу, в которой главные герои не нарушают правила. Все участники должны были описать свои мысли и чувства по каждому ролику. Анализ высказываний участников позволил разделить их на две подгруппы: «морализаторы», которые выражали сильное недовольство изображением девиантности в рекламных роликах (из-за их приверженности к социальным нормам), и «неморализаторов», которые не выражали никакого недовольства

по поводу показанного в изображенной рекламе. Кроме того, сразу после просмотра каждого рекламного ролика, все студенты должны были указать, какие именно эмоции вызывает у них конкретная реклама. Для этого была использована карта на основе колеса эмоций Р. Плутчика. Авторы указывают на разницу между эмоциями участников, которые были ими обозначены на карте, и теми, которые артикулировались во время дискуссии. Также, уделяется внимание некоторым факторам, которые формируют способ восприятия девиации молодыми людьми.

Ключевые слова: рекламные ролики, девиантное поведение, восприятие, эстетизация зла.

The paper explores how young adults perceive deviant behaviours portrayed nowadays in TV commercials. In order to find an answer to this question, the authors organised a series of focus group discussions, in which a total of 18 university students aged between 17 and 20 participated. According to the focus group guide, the students were asked to watch advertisements containing acts of deviance and those without characters breaking the rules. Then each participant was invited to describe his/her thoughts and feelings about each advert. The analysis of the participants' utterances has made it possible to divide them into two subgroups: "moralisers", who expressed strong opposition to the portrayal of deviance in commercials (due to their adherence to social norms), and "non-moralisers", who did not articulate any dislike for what was being shown in the advertisements. Besides, right after watching the adverts all students were told to indicate emotions evoked by a particular commercial. For this purpose, a map based on Plutchik's wheel of emotions was used. The authors point out the difference between the participants' emotions marked on the map and those articulated during the discussion. Attention is also given to some factors shaping the way young people perceive deviance.

Keywords: commercials, deviant behaviour, perception, the aesthetisation of evil.

An interest in demonstrating deviant behaviour, especially in commercial advertising, is caused by an attempt of commercial advertisements to "transfer" qualities of goods and services into the language of needs and requests of consumers. In the first place, commercials act as an "intermediary" between advertised products and the audience. There are various forms of deviant behaviour in the society: actions which contradict acceptable norms of social behaviour and which should not be replicated and promoted by mass media. However, the purpose of commercial advertising is

promotion of goods and services and their distribution. There are various ways of promotion that advertisers use [Ревенко, 2008: с. 2]. For present-day youth, commercial advertising has become one of the components of socialisation along with such institutions as family, school, university, etc. It serves as a litmus test, which demonstrates acceptable and unacceptable behaviour patterns. Therefore, advertising both inculcates various social values and shapes the worldview of young people. Since young people are more susceptible to advertising than middle-aged or older adults, commercials are likely to get young consumers to perceive deviant behaviour as normal and even attractive.

Demonstration of deviant behaviour in advertising, especially demonstration of deviance in a positive context, is partly the aestheticisation of evil. It is a shift in meaning, when actions that in real life could pose a threat to individuals, are not identified as deviant. Furthermore, such actions can be admired and empathised due to glorification and commodification of deviants, granting them a socially acceptable image or mitigating circumstances [Козырков, 2011: сс. 264–277]. Deviant behaviour in advertisement can also be embodied in acceptable forms, as a kind of “juggling” between prohibition and permission [Щекатурова, 2017: с. 18]. Within the current Ukrainian legislation there are a number of requirements, according to which advertisers are allowed to create the content for consumers and distribute it to them. The Law of Ukraine “On Advertising” sets the limits of the permitted: which advertising is allowed and which should be banned, including that of alcohol and cigarettes. As for commercial advertising which portrays deviant behaviour, it is not controlled by legislative limitations – since this kind of advertising does not cause direct damage to people’s health and lives. Nevertheless, its influence may well inflict damage because of contributing to the “normalisation” of deviance in consumers’ minds. Therefore, a research study focusing on perception and evaluation of commercial advertising by consumers, especially youth, is of particular importance.

The purpose of our study is to determine the particularities of youth’s perception and evaluation of deviant behaviour in commercial advertising videos. For this, several tasks must be performed: a) to discover if the emotional perception of a commercial

with the same goods differs, depending on the presence or absence of deviant behaviour in the plot; b) to find out whether deviant behaviour in a commercial is perceived by individuals as deviant; c) to determine if individuals really feel the difference between two commercials of similar products – with or without featuring deviant behaviour.

The review of recent publications. Various models of aggression often appear in television broadcasts, especially in advertisements. As noted by R. Baron and D. Richardson, aggression on TV is not rare [Барон, Ричардсон, 2001: с. 109]. According to the research calculations performed by T. Williams, M. Zabrak and L. Joy, the most popular TV programmes have approximately nine acts of physical and eight acts of verbal aggression per hour. Thereafter, person who watches TV around two hours a day, may observe about thirty acts of aggression. These figures have begun to draw attention to this topic by many researchers in various fields [Барон, Ричардсон, 2001: с. 110].

A. Bandura was one of the first to start researching the influence of TV violence on human behaviour. In general, his experiment with the Bobo doll discovered a strong imitating tendency among preschool children (experiment based on their reactions) [Барон, Ричардсон, 2001: сс. 110–114]. Although the same imitation would rarely occur among adults, demonstration of violence directly affects an individual's emotions.

D. Zillmann and R. Johnson sought to determine the difference between emotional reactions to videos with and without aggressive content. In general, their experiment discovered the correlation between the audience's aggressive feelings and video content that they saw [Johnson, 1973: pp. 261–276].

According to a cognitive-neoassociation theory of aggression suggested by L. Berkowitz, a person's response to various triggers depends on his/her interpretation of information, ideas and thoughts evoked by a particular message [Барон, Ричардсон, 2001: с. 180]. The message that demonstrates normative or deviant behaviour can stimulate respective thoughts and ideas, which, in turn, are able to "generate specific emotions and even behaviour patterns" [Барон, Ричардсон, 2001: с. 181].

The present-day mass media which demonstrate deviance may well contribute to change in an individual's perception as to a dis-

play of deviant behaviour. We can say that a kind of positive emotional marking of deviant behaviour is being created. The deviant behaviour in commercial advertisements is not in the spotlight. Rather, it is used as a tool for emphasising some features or advantages of an advertised product or service and therefore is often shown with humour, in an entertaining way [Щекатурова, 2017: с. 39]. Deviance in ads is also used to attract attention to other, “non-deviant” spheres or topics: for example, drawing an analogy between drug addiction and fashion addiction [Щекатурова, 2017: с. 37].

Methodology. Taking into account the research purpose and tasks, we decided to conduct a series of focus groups (FG). We thought of them as the most suitable method for our study. In those groups, participants were invited to watch video ads with and without deviant behaviour. Respondents were students at the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”, aged between 17 and 20.

In total, there were three focus groups, and the respondents watched two pairs of commercials with the same product in each one. The first video in both pairs had no deviation, whereas the second one did.

The focus group guide was divided into five parts according to their content. Part 1 aimed to discover a respondent’s video preferences, their attitude to commercials in general, as well as to figure out some factors that might influence their impression of commercials; Part 2 and 3 consisted of watching commercials one by one with further discussion and comparison between the first and the second video in a pair; Part 4 – comparison of the respondents’ general impressions of the videos with and without deviations, with a focus on the identification of deviant behaviour and its interpretation; Part 5 – socio-demographic; the participants were asked to fill in the form.

The videos shown to the respondents are described below.

A Toyota commercial: a car rolls down the cliff and falls into the sea, a man tries to catch the car, screams. The next scene features the man’s memories of the car – he feels nostalgic and sad, indifferent to everything around him. These scenes are accompanied by light, pleasant music. In the final episode the character walks along the beach and suddenly notices his car – intact, just a bit wet.

The happy man gets into the car and drives away. Inscription: “New-look Hilux. Unbreakable” [Машина его мечты, 2012].

Toyota Prius: while the characters are robbing a bank, their car gets towed. The robbers are in despair, they take off their pink masks and run to look for a new car. In the parking lot they steal a random car, leave a bag of money instead and a thank-you note. Throughout the video, they successfully escape the police ambushes, using the car’s maneuverability. No wonder the robbers have got lots of fans, and car became wanted by many. The chase lasts for 27 days. Meanwhile, the police have purchased the same cars. The video ends when the police cars have caught up with the bank robber’s car [Bank Robbers vs Police, 2019].

Kellogg’s Frosted Flakes (1): a boy feels happy with his breakfast and sings “Bring out the tiger...”, which is the tagline of this advertising campaign. The melody accompanies the entire video. The next scenes are sport competitions, such as athletics and basketball. An animated tiger tells children about the benefits of eating cornflakes [Mission Tiger, 2019].

Kellogg’s Frosted Flakes (2): a girl in a cafe looks nervous, her clothes are dirty, she has bruises under the eyes. The same animated tiger (which is the advertising mascot) calms her down and offers her some cornflakes, describing their characteristics. “Bring out the tiger in you”, says the tiger. The girl starts smiling and gets up from the table. Her sweatshirt is already unzipped, and now we can see an explosive belt around her waist and a detonator in her hands. The people around get frightened. They scream and run away, trying to hide somewhere. Tiger exclaims, “It’s all yours, Tiger!”, the close-up shows the girl’s eyes full of tears. The video ends at the moment when she presses the detonator button [Anna – Tony is Back!, 2015].

Each focus group consisted of six students. In total, there were 18 respondents – 11 women and seven men. The duration of group discussions varied from one hour and twenty minutes to two hours.

A map of emotions¹ according to Plutchik’s classification [Plutchik, 1958] was used to record a respondent’s emotional state right after watching the videos. The respondents were asked to mark their emotional states individually.

¹ It was presented as a map with emoticons that depicted a particular emotion.

Identifying emotions of each respondent helped us to record the experiences of the focus group participants at the moment when their impressions about a particular video were “fresh” and their perceptions have not been influenced by a collective discussion. In addition, the participants articulated their emotions, as it had been expected, spontaneously, during the discussion. This allowed us to analyse the individuals’ emotional perception of deviant behaviour in commercials in more detail, thereby revealing possible differences in their opinions.

In order to save time and get precise information, the respondents filled in the socio-demographic part of the guide themselves.

The **limitations** of this study are as follows:

- the impossibility of discovering the root causes of a respondent’s reaction to any deviation in the commercial due to the discussion format (focus groups);

- voluntary participation in the discussion – the respondents were neither randomly selected nor designated by the authors. Although a set of responses was elicited, it is certainly not the full range of interpretations;

- it is just an exploratory study – the authors aimed to get preliminary information and find out some patterns that would be interesting for subsequent research studies;

- the respondents watched advertisements in English only, which are different from Ukrainian commercials. The former usually have more vivid characters and a more compelling storyline.

Analytics. It should be underscored that this research paper covers only the main aspects of individuals’ emotional perceptions of deviant behaviour in videos: identification of deviance in a particular video; differences in the individuals’ perception of commercials advertising the same products with and without the demonstration of deviant behaviour; the main patterns of the perception of deviation by focus groups members.

Most of the focus group participants mentioned the event-rich videos as their favourite ones or emphasised the importance of dynamics in the video for their perception of a specific image. Interestingly, this tendency was noticeable in all focus group discussions, particularly when it came to the video that could attract a respondent’s attention so much that they would watch it till the end. This aspect was crucial for the majority of respondents in

their evaluation of an advertisement. In addition to the dynamics, the FG participants consider extraordinary, unexpected and meaningful content of the video to be the most important factors that grab their attention.

Another point worth mentioning is that in all focus group discussions there was a tendency to associate deviation with certain forbidden feelings, something deliberately bad yet appealing (“We all experience the moments when something is forbidden, and we cannot do that. I would like to take a drive somewhere, maybe even in a stolen car, but I don’t have enough skills”; *female, FGD-1*). While explaining their interest in watching deviant behaviour, the respondents were expressing empathy with the deviant characters of the commercials because, in their view, watching these videos can “diversify lives” and allow someone to dive into the world of adventure. The FG participants realised that the characters were committing negative actions – only what was being displayed on screen, namely the video clips, was found interesting (“In real life, I don’t like robbers. They are bad and must be held responsible for their actions. Nevertheless, I really like them as characters of a commercial ad”; *female, FGD-2*); “I don’t think I would ever want to rob a bank in real life, but it’s so enjoyable to watch”; *male, FGD-3*). In most cases, the students tended to separate the moral assessment of a specific action from the perception of deviance as a real situation. In their opinion, the boundaries of what is allowed can be somewhat violated and the violation of norms becomes less important than the component of an adventure story. Also, the respondents singled out the contradictions between their own norms of morality and a fascinating plot that makes a commercial ad memorable and effective (“It’s quite interesting to watch someone else do what your moral principles prevent you from doing”; *female, FGD-1*); “Surely, I realise that both robbery and terrorism are bad. I’d rather these things didn’t happen in real life. On the other hand, it’s cool to watch such riveting scenes”; *female, FGD-1*).

The marks put by the participants on the emotion map show that they the stories from the commercials were emotionally charged for them and might have been related to their experiences. Besides, the videos with deviance in each pair of ads evoked more intense emotions and left more vivid impressions in gen-

eral, and this could also be seen from the increasing liveliness of the discussion.

The respondents used different adjectives describing the “non-deviant” and “deviant” videos: the first ones (non-deviant) were characterised as dull, ordinary, banal, boring, not memorable, etc. (“Typical emotions that can be experienced in daily life”; *female, FGD-1*), whereas the second ones (deviant) were called unusual, exciting, absurd, comical, etc. That is, they were clearly distinguished by impressions, which, in the majority, are based on the participants’ emotional experiences (“We liked the second group of advertisements because we see usual things every day. Watching a bank robbery, to my mind, can diversify our lives”; *female, FGD-1*).

However, not everyone understood what is wrong with the second group of commercials – the aestheticisation of evil has become a familiar pattern. In practically all focus groups, there were respondents who stated that their urge to rob a bank, for example, is constrained by a set of rules and regulations, which is why they regard these actions as inappropriate and illegal (“In the second commercial of each pair, there is something forbidden that we cannot find in real life. Yet, something non-standard piques my interest”; *male, FGD-3*). The deviation-free commercials were described almost in the same way in all focus groups. Joy, interest and anticipation were the emotions recorded by everyone.

The first Kellog’s commercial had a linear storyline, which was probably the main reason that most respondents found this ad boring (“This advertisement has not impressed me at all, it’s so standard. Zero emotions”; *female, FGD-1*). As for the first ad with a car, whose character experienced more intense emotions, the respondents reported feeling astonished (“I liked the emotional component here, and the storyline is more dynamic. Here I could see a change of events, and more frames were shown within 20 seconds”; *female, FGD-1*).

In the case of “deviant” commercials, most respondents highlighted interest, surprise, joy and embarrassment. They were amazed by the unexpectedness of the plot (“thrown off stride”; *female, FGD-2*) and found these videos impressive due to an unordinary turn of events.

Interestingly, although virtually everyone marked the emotion of “anticipation” on the map, judging by the utterances during the group discussion, the participants had different expectations of each video. For the “non-deviant” commercials, anticipation meant more likely “what’s next” on the verge of disappointment, whereas the “deviant” ones were about breaking someone’s expectations – due to the unexpected storylines and an original approach to showcasing the advantages of a specific product.

The analysis of the participants’ utterances enabled us to divide them into two subgroups: “moralisers”, who articulated strong opposition to the portrayal of social deviance in commercials (because of their value orientations), and “non-moralisers”, who did not articulate any dislike for what was being shown in the advertisements. Another point worth noting is that the students from the first group took the plot (and the characters) of “deviant” commercials seriously, almost literally, whereas the second group saw them merely as an effective illustration aiming to draw consumers’ attention to the product being advertised. Since a person’s perception of an advertisement (positive or negative) plays a significant role in making a purchase decision, “moralisers” are unlikely to buy the products they saw on screen, in contrast to “non-moralisers”. The latter’s preferences for deviant ads (referred to as “unusual” “original”, “unexpected”, etc.) may also be explained, in our opinion, by their striving to stand out from the rest and not to be “like everyone else”, which is natural for young people.

It should be underlined that the students that demonstrated a tolerant attitude towards breaking norms in commercials had no propensity for deviant behaviour in real life. They only derived pleasure from watching a compelling video and liked the actors’ performance themselves – in a sense, it is another corollary of what is called the aestheticisation of evil (or deviance).

As we mentioned earlier, some respondents could not even spot the acts of deviance in the commercials. They took the same stance during the subsequent discussion, failing to understand what exactly should have embarrassed them.

We were also keen to check whether the emotions marked by a respondent on the map (immediately after watching all commercials) differed from those articulated during the focus group dis-

cussion. And we found out that the students indicated a relatively wide range of emotions on the map whilst only two or three emotions (perhaps the most vivid, which had stayed in their minds by then) were mentioned during the discussion or in oral comments. For example, the “non-deviant” commercials (which are simple in terms of the content) were chiefly associated with anticipation and joy. The second group of videos induced nearly opposite emotions among “moralisers” (anticipation, surprise and irritation) and “non-moralisers” (joy and interest).

Participants in all focus groups did not regard acts of social deviance as the most important element in the commercials; rather, they considered the portrayal of deviant behaviour to be an unconventional means used by advertisers to capture the audience’s attention and highlight the benefits of a specific product (“In real life, I never feel sympathetic to robbers, let alone terrorists; yet, as characters they add fun to an advertisement; *male*, FGD-2; I don’t think there would ever be commercials without robbers; *female*, FGD-3). The respondents characterised the dynamic character and captivating plot as some of the main distinguishing features of “deviant” adverts.

Conclusion. According to most of the focus group participants, dynamic character, riveting storyline, intense music and vivid visual effects are the main distinguishing characteristics of commercials containing acts of social deviance – anyway, this was true for the videos watched during the FG session. Deviant behaviours portrayed in the commercials evoked a variety of emotions – from irritation to joy. The analysis of the participants’ emotions, along with their remarks given during further discussion, has made it possible to classify them into two subcategories: “moralisers” and “non-moralisers”. “Moralisers” expressed an intolerant attitude towards “deviant” adverts, chiefly because they were drawing a parallel between these videos and the real world. “Non-moralisers”, by contrast, did not perceive the plot or characters of a commercial literally. In their view, the display of deviance in advertising is justifiable as a way to draw consumers’ attention to the advantages of a promoted product or service. Such a stance may also be the result of a growing tendency to aestheticise evil in the media and artworks.

The findings from this pilot study, which focused on the perception and evaluation of deviant behaviour in commercials among young adults, point to the need to investigate this phenomenon more deeply and on a larger scale.

References

Бэрон, Р., & Ричардсон, Д. (2001). *Агрессия*. Санкт-Петербург: Питер.

Козырьков, В. (2011). Эстетизация как способ существования информационного общества. *Труды Нижегородского государственного технического университета имени Р. Е. Алексеева*, 2(87), 264–277.

Пахсарьян, Н. (2019). Мин Тран Уи. Писатели и повседневные происшествия. Другая история литературы. *Реферативный журнал ИНИОН РАН. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 7. Литературоведение*, 2, 121–124.

Ревенко, Т. (2008). Порівняльна характеристика комерційної і некомерційної реклами. *Державне будівництво*, 1. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2008_1_70

Реклама Toyota. Машина его мечты (2012, 24 января). [Video file]. Отримано з <https://is.gd/XCtU5A>

Щекатурова, А. (2017). *Формы девиантного поведения в рекламе: реклама на границе запретного* (Выпускная квалификационная работа по специальности «Реклама и связи с общественностью», Высшая школа журналистики и массовых коммуникаций Санкт-Петербургского государственного университета). Отримано з <https://nauchkor.ru/pubs/formy-deviantnogo-povedeniya-v-reklame-reklama-na-granitse-zapretnogo-5a6f881c7966e12684ee9ff4>

Anna — Tony is Back! (2015, October 9). [Video file]. Retrieved from <https://is.gd/хоX51o>

Frosted Flakes TV Commercial, “Mission Tiger” (2019, August 5). [Video file]. Retrieved from https://www.ispot.tv/ad/ol_y/frosted-flakes-mission-tiger

Plutchik, R. (1958). Outlines of a new theory of emotion. *Transactions of the New York Academy of Sciences*, 20(5), 394–403.

Toyota Prius Police Chase Ads — Bank Robbers vs Police (2019, May 15). [Video file]. Retrieved from <https://is.gd/Tcwf9f>

Zillman, D., & Johnson, R. (1973). Motivated aggressiveness perpetuated by exposure to aggressive films and reduced by exposure to nonaggressive films. *Journal of Research in Personality*, 7(3), 261–276.

ПЕНСІОНЕРИ В МЕРЕЖАХ СОЦІАЛЬНИХ НЕРІВНОСТЕЙ

У ЗМІ, у виступах політичних лідерів є багато стереотипних суджень щодо оптимального віку виходу на пенсію жінок і чоловіків; щодо потрібності/непотрібності праці людини в пенсійному віці; щодо «ліпшого» матеріального стану пенсіонера, який живе у розширеній сім'ї, ніж у пенсіонера, який живе як одинак; щодо соціального статусу в суспільстві людини, яка вийшла на пенсію та набула статусу пенсіонера. Авторка ставить завдання – перевірити ці стереотипні судження на їх відповідність реаліям українського суспільства, що, своєю чергою може допомогти у виборі орієнтирів побудови соціальної політики стосовно цієї соціальної групи.

Ключові слова: пенсіонери, ейджизм, сценарії старіння, соціальна політика.

В СМИ, в выступлениях политических лидеров есть много стереотипных суждений относительно оптимального возраста выхода на пенсию для женщин и мужчин; о нужности/ненужности трудовой занятости в пенсионном возрасте; об якобы «лучшем» материальном положении пенсионера, живущего в расширенной семье, чем у одинокого; относительно социального статуса в обществе человека, который вышел на пенсию и приобрел статус пенсионера. Автор ставит задачу – проверить эти стереотипные суждения на соответствие реалиям украинского общества, что, в свою очередь, может помочь в выборе ориентиров построения социальной политики в отношении этой социальной группы.

Ключевые слова: пенсионеры, эйджизм, сценарии старения, социальная политика.

In the media, as well as in a number of speeches made by politicians and government officials, there are a lot of stereotyped judgements about retirement and retirees. These judgements are mostly related to the optimal retirement age for men and women, social standing of a person who has retired and therefore does not work any longer, reasons to keep (or stop) working after retirement, financial situation of a pensioner living with an extended family (which is supposedly better than that of a single retiree), etc. The author has set out to check whether and how far these stereotyped messages conform to current Ukrainian realities, so that the findings can be helpful in choosing guidelines for developing social policies appropriate to the needs of this social group.

Keywords: pensioners/retirees, ageism, scenarios for ageing, social policy.

Тема соціальної нерівності, що виникає під час аналізу нової стратифікації українського суспільства, має досить добре помітні гендерні, соціально-демографічні та регіональні особливості. Соціальна група «пенсіонери» перебуває під впливом в основному соціально-демографічних і економічних (майнових) соціальних відмінностей. Меншою мірою регіональних та етнокультурних.

На сьогодні в науковому дискурсі існує два концепти, дві традиції розуміння «соціальної нерівності»:

- соціальна нерівність розуміється як необхідний, а тому не усувний до кінця компонент соціальних відносин, який проявляється передусім у такому феномені, як соціально-класова структура. Згідно з різними інтерпретаціями головним залишається одне – розуміння того, що в будь-якому сучасному суспільстві існують як мінімум три великі групи людей: бідні, середні, багаті. Неможливість викорінення даного параметра отримала назву «раціональна нерівність». Тут соціальна нерівність не розглядається в морально-етичних категоріях (добро – зло, справедливість – несправедливість);

- соціальна нерівність розглядається тільки як певний історичний етап у розвитку соціуму. Для нього характерні деструктивні моменти. Соціальна нерівність є негативним і дестабілізуючим чинником, компонентом тут і зараз існуючих соціальних відносин і тому має бути подоланою й заміненою більш досконалою формою соціальних відносин – більш однорідним суспільством, яке складається з *не* антагоністичних соціальних груп.

Друга концепція видається більш націленою на дію, на боротьбу з крайніми проявами бідності в суспільстві. Тому цей текст щодо соціальної групи пенсіонерів спирається на постулати цієї другої традиції розгляду соціальної нерівності. До того ж суспільство не може пред'являти до пенсіонерів такі ж самі вимоги, як до людей працездатного віку. Життєвий ресурс здоров'я, а найголовніше – перспективи його збереження в майбутньому досить проблематичні у цієї групи.

Пенсіонери як соціальна група рідко є предметом соціологічних, психологічних та економічних досліджень. На жаль, можливо несвідомо, суспільствознавці користуються стереотипними уявленнями про цю соціальну групу (що ще має

місце в повсякденній свідомості), як про неперспективну й нецікаву для майбутнього країни. Однак у сучасних спільнотах, коли після виходу на пенсію значна частина пенсіонерів живе і двадцять, а іноді і тридцять років, виникає завдання вивчення місця цієї соціальної групи в соціальній структурі кожного суспільства й відповідно адаптації цих людей до швидко мінливих соціально-економічних умов життя. Також актуальним є завдання розроблення певної соціальної політики щодо цієї категорії населення.

Повертаючись до теми держави в контексті соціальної нерівності, необхідно сказати, що в держави є власні механізми, які дають їй змогу згладжувати соціальні диспропорції. Один із них – соціальна політика в галузі пенсійного забезпечення. В українському суспільстві ще триває реформування пенсійної системи, і воно ще далеке від завершення. У 2018 році в Україні продовжувала діяти солідарна пенсійна система, виплата пенсій відбувалася за рахунок внесків працюючих громадян. Проте в 2019 році уряд анонсував упровадження накопичувального рівня пенсійної системи. Однак нормативну базу для цього ще потрібно розробити. Перший нормативний акт, необхідний для запуску накопичувальної системи, – це внесення змін до податкового законодавства. Накопичувальний рівень має на увазі сплату певного відсотка від офіційної зарплати працівника на його особистий пенсійний рахунок. Другий у цьому напрямі крок – підготовка і прийняття законодавства про те, які банки або фінансові структури мають право відкривати накопичувальні пенсійні рахунки.

Необхідний компонент продовження пенсійної реформи в майбутньому – впровадження її третього рівня – становлення недержавних пенсійних фондів (НПФ). Проте це поки що тільки перспектива без будь-яких реальних кроків у цьому напрямі.

Як науковці, політики, так і масова свідомість досі не мають ясного бачення, якою є оптимальна система пенсійного забезпечення для нашого суспільства. У ЗМІ, у виступах політичних лідерів функціонує багато стереотипних суджень щодо оптимального віку виходу на пенсію жінок і чоловіків; щодо потрібності/непотрібності праці людини в пенсійному віці; щодо «ліпшого» матеріального становища пенсіонера, який мешкає у розширеній сім'ї, ніж у пенсіонера, який

живе як одинак, щодо соціального статусу в суспільстві людини, яка вийшла на пенсію й набула статусу пенсіонера. Авторка ставить завдання – перевірити ці стереотипні судження на їх відповідність реаліям українського суспільства, що, своєю чергою, може допомогти у виборі орієнтирів побудови соціальної політики стосовно цієї соціальної групи.

Українське суспільство, як і західне, зараз переживає цивілізаційну кризу, що пов'язана з переосмисленням теми старості. Причини і ключові параметри цього явища добре відомі й багаторазово описані в літературі. Це глобальне старіння населення землі, скорочення працездатного населення й посилення навантаження на працюючих, супутні даному процесу соціальні, медико-геронтологічні й етичні проблеми підтримання життя в похилому віці.

Україна належить до країн з великою часткою населення у пенсійному віці. На початок 2017 року частка населення, яка мала соціальний статус пенсіонера, становила 21,8% [Населення України, 2015]. На тлі існуючої загальної тенденції зниження чисельності населення у нашій країні його старіння в найближчі десятиріччя прогресуватиме, збільшуватиметься частка людей похилого віку, що потребує значних зусиль з боку суспільства із забезпечення гідного життя для цієї категорії населення. У наші дні старість і пов'язаний з нею вихід на пенсію є поняттям, що визначається законом. Мається на увазі вікова межа, коли більшість людей закінчують трудову діяльність і можуть розраховувати на різні види соціальної підтримки, зокрема на пенсію.

Міжнародна благодійна організація Help Age International склала рейтинг країн щодо якості умов для проживання літніх людей – Global Age Watch Index 2015 [Global Age Watch Index 2015, 2015]. Цей індекс оцінює рівень життя людей похилого віку в 96 країнах за рівнем ВВП на душу населення, забезпеченістю медичними послугами, рівнем пенсійного забезпечення та наявністю підтримки людей похилого віку соціальним середовищем. За цим показником Україна останнім часом опустилася із 66-го на 73-тє місце. Цей показник є одним із найгірших для Східної Європи. Ще гірші умови життя для пенсіонерів має тільки Молдова (77-ме місце). Найсприятливішими країнами світу щодо якості життя тих, кому за 60, визнані Швейцарія, Норвегія, Швеція. Серед країн колишнього

СРСР найвищу позицію займає Естонія (23-тє місце), Грузія (29), далі йдуть Латвія (35), Вірменія (43), Киргизія (51).

Переважна частина серед одержувачів пенсійних виплат – це пенсіонери за віком (77,0%). Середній розмір пенсійної виплати станом на 01.07.2017 року був 1886,72 грн [Пенсійний фонд України, 2018]. На початок року нараховувалось 11 938 838 пенсіонерів, тому навіть у середньому щомісяця на виплати потрібно близько 22 млрд гривень. Відзначимо, що з 1 січня 2017 року максимальна пенсія становила 10 740 грн, мінімальна – 1 247 грн. З 1 травня остання зросла до 1312 грн. Із 1 жовтня 2017 року відповідно до нового пенсійного законодавства – Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» – до 1452 гривень. Пенсії були перераховані заднім числом – з 1 жовтня 2017 року. Із призначенням пенсій до кінця цього року використовувався показник середньої зарплати за 2014–2016 роки із застосуванням величини оцінки одного року страхового стажу 1,35%, сказано в законодавстві, а протягом 2018 року – середній показник зарплати за 2016–2017 роки з величиною оцінки одного року страхового стажу 1%. Цей показник у 2017 році становив 3764 грн. З 1 січня 2018 року для тих, хто досягнув 65-річного віку і 30–35-річного стажу (для жінок і чоловіків відповідно) мінімальний розмір пенсії становитиме 40% від мінімальної зарплати, встановленої в законі про держбюджет. У проекті бюджету закладена мінімальна зарплата в розмірі 3723 грн, отже, мінімальна пенсія для категорії 65+ у наступному 2018 році є 1489,2 грн.

Стосовно так званої соціальної пенсії, яку можна визначити як щомісячні виплати з Пенсійного фонду, призначені непрацюючим, непрацездатним громадянам, які не мають права на трудову пенсію, то з 1 січня 2018 по 31 грудня 2020 року держава платитиме тимчасову соціальну допомогу непрацюючим особам, які досягли пенсійного віку, але не отримали права на пенсію через брак стажу. Розмір допомоги дорівнюватиме прожитковому мінімуму для непрацездатних громадян на момент призначення допомоги.

За даними щорічного моніторингового опитування населення України, що здійснює Інститут соціології НАНУ [(у виноску, див. список літератури)], у 2014 році 5,6% пенсіонерів

нашої країни мали пенсію до 1000 грн; 81,6% – в інтервалі від 1000–1999 грн; і вже тільки 9,3% – в інтервалі від 2000–2999 грн; пенсію понад 3000 грн отримували тільки 3,5 % пенсіонерів. Цей розподіл пенсіонерів залежно від розміру призначеної їм пенсії стосується всієї сукупності громадян України, які отримують різні види пенсійного забезпечення.

Таблиця 1

Узагальнена характеристика матеріального стану сімей пенсіонерів, %

<i>Матеріальний стан за останні 2–3 місяці</i>	<i>2014</i>	<i>2017</i>
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	1,1	1,6
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	3,9	6,6
Вистачає лише на продукти харчування	46,1	65,1
Вистачає загалом на прожиття та все необхідне, але нам не до заощаджень	46,5	22,7
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	1,9	4,0
Живемо в повному достатку	0,5	

Джерело: Моніторинг ІС НАН України.

Більш виразно характеризує рівень життя пенсіонерів не абсолютна цифра їхніх пенсій, а частка витрат, яку вони змушені витратити на харчування, що наведена в таблиці 1. Так, у 2017 році більш ніж у половини пенсіонерів України пенсійних надходжень вистачає тільки на харчування (65,1 %); іноді голодують – 6,6 %. Тільки п'ята частина пенсіонерів (22,7 %) більш благополучна з точки зору матеріальної забезпеченості, їм вистачає грошей загалом на прожиття та все необхідне, але заощадження вони не можуть робити. І ніхто з пенсіонерів, які були опитані в цьому році, не міг казати, що живе в повному достатку. Дані моніторингового опитування пенсіонерів також показують різке погіршення матеріального становища пенсіонерів за останні три роки. Частка тих, кому не вистачає продуктів харчування і тому вони інколи голодують, збільшилася удвічі (з 3,9% до 6,6%). Частка тих, кому пенсії вистачає тільки на продукти харчування, теж значно зросла (з 46,1% до 65,1%). Відповідно удвічі разі зменшилася частка пенсіонерів, яким

«вистачає загалом на прожиття та все необхідне, але нам не до заощаджень» (з 46,55% до 22,7%).

У ситуації, коли в сумі 8,2% пенсіонерів «інколи голодують» та «інколи жебракують», збільшення розміру пенсій, яке було здійснено з 1 жовтня 2017 року було вкрай необхідним кроком.

Соціологічне опитування «Ваша думка: серпень-вересень 2017 року», яке було проведене напередодні останньої пенсійної реформи 2017 року, показало, що бажання пенсіонерів щодо розміру пенсії, яка була б достатньою для життя в їхньому населеному пункті, скромні: 44,2% були б задоволені пенсією в розмірі 3200–4000 грн, 46,2% – у розмірі 5000–7000 грн, 1,5% – 1600–3200 грн. Решта не змогли або не хотіли відповідати на це запитання. Мрія пенсіонерів про пенсію 7000 грн в доларовому еквіваленті становила на той час \$268. Ця цифра говорить про рівень життя соціальної групи пенсіонерів в Україні більше, ніж розлогі публікації на цю тему.

Таблиця 2

Оплата комунальних платежів пенсіонерами*, 2017р., %

<i>Форма оплати</i>	<i>Пенсіонери</i>	<i>Все населення</i>
Сплачуємо всю суму, що нарахована, субсидіями не користуємось	18,8	37,9
Сплачуємо всю суму, що нарахована, користуємось субсидіями	70,8	45,9
Частково оплачуємо нараховану суму, субсидіями не користуємось, накопичується заборгованість	3,4	6,0
Частково оплачуємо нараховану суму, користуємось субсидіями, накопичується заборгованість	5,1	5,1
Зовсім не оплачуємо, не маємо можливості	0,5	0,8
Інше	0,7	0,7
Важко відповісти	0,7	3,6

Джерело: Моніторинг ІС НАН України*

* Моніторинг соціальних змін, щоробить Інститут соціології Національної Академії України з 1991–2017 р. Це 10 репрезентативних загальнонаціональних опитувань населення з актуальних проблем української політики, повсякденного життя населення та его самовідчуття.

Погіршення матеріального становища пенсіонерів, що відбулося за останні три роки, значною мірою обумовлювалося не тільки загальним зростанням цін на найнеобхідніші продукти харчування та товари в країні, а й різким підвищенням вартості комунальних послуг, особливо витрат на опалення житла.

Порівняно з усім населенням України пенсіонери як соціальна група удвічі рідше здатні повністю оплачувати комунальні послуги, не вдаючись до такої допомоги держави малоабезпеченим громадянам, як субсидії (табл. 2). Переважна частина пенсіонерів (70,8%) змушені користуватися державними субсидіями на оплату комунальних послуг. У сумі 9,7% пенсіонерів мають заборгованість по оплаті комунальних платежів. Однак пенсіонери є більш сумлінними платниками за надані комунальні послуги, ніж усе населення в цілому. Кожен шостий житель України має заборгованість з їх оплати (16,3%). Незважаючи на вкрай низький матеріальний рівень життя, пенсіонери стараються не мати боргів по оплаті, побоюючись виселення зі свого житла.

За даними моніторингового опитування населення України вони витрачають на оплату комунальних послуг у середньому 37% свого сукупного щомісячного доходу (у сезон, коли потрібно опалювати житло). Ще 50% їхнього доходу – це витрати на харчування. Практично ці дві базові людські потреби – харчування і житло – це єдине, що пенсіонери можуть собі дозволити. Відповідно, головна стратегія виживання у цієї категорії населення – економія на всьому, навіть на вкрай необхідних речах.

Якщо розглядати бажання купити дешевше або менше товарів і продуктів харчування або відмовитися від будь-якого виду послуг як певну стратегію поведінки, то цей спосіб виживання є спільним як для пенсіонерів, так і для більшої частини населення країни (табл. 3). В умовах погіршення соціально-економічної ситуації в країні економити почала велика частина населення. Однак низький економічний статус пенсіонерів проявляється в тому, що вони змушені частіше взагалі відмовлятися від споживання певних благ, аби виключити зі свого життя ту чи іншу потребу. Так, 11,7% пенсіонерів не купують собі нового одягу, третина їх не мають витрат на дозвілля і можливість десь відпочити поза домом (35,1%), кожен п'ятий

**Предмети споживання і послуги, на яких пенсіонери
економлять свої матеріальні ресурси*, %**

<i>Предмети споживання та послуги</i>	<i>Ступінь економії на протязі 6 місяців</i>	<i>Пенсіонери, які не працюють</i>	<i>Усі</i>
Продукти харчування	Так (значною або певною мірою)	74,9	58,0
	Ні (практично ні або ніколи)	24,9	41,9
	Немає таких витрат	4,8	13,4
		0,2	0,1
Купівля одягу	Так (значною або певною мірою)	80,6	73,8
	Ні (практично ні або ніколи)	7,7	22,5
	Немає таких витрат	11,7	3,7
Дозвілля, можливість відпочити	Так (значною або певною мірою)	61,3	69,7
	Ні (практично ні або ніколи)	3,6	15,1
	Немає таких витрат	35,1	15,2
Купівля побутової техніки	Так (значною або певною мірою)	45,9	54,7
	Ні (практично ні або ніколи)	2,9	10,0
	Немає таких витрат	51,2	35,3
Комунальні платежі	Так (значною або певною мірою)	58,1	49,4
	Ні (практично ні або ніколи)	40,9	49,1
	Немає таких витрат	1,0	1,5
Послуги зв'язку (стаціонарний, мобільний, Інтернет)	Так (значною або певною мірою)	45,3	38,4
	Ні (практично ні або ніколи)	32,8	53,0
	Немає таких витрат	21,9	8,6
Лікування	Так (значною або певною мірою)	73,1	50,0
	Ні (практично ні або ніколи)	24,4	39,0
	Немає таких витрат	2,5	11,0
Транспортні витрати	Так (значною або певною мірою)	51,2	50,6
	Ні (практично ні або ніколи)	22,1	39,3
	Немає таких витрат	26,7	10,1

*Джерело: Дослідження «Ваша думка: серпень-вересень 2017 року», що було проведено САУ та Українським інститутом соціальних досліджень.

пенсіонер не має витрат на послуги зв'язку (21,9%), половина їх не має витрат на покупку побутової техніки (51,2%). Нестача матеріальних ресурсів примусово звужує сферу діяльності та інтересів пенсіонерів, зводячи їхнє життя до елементарної фізіологічної боротьби за виживання.

Особливу тривогу викликає той факт, що пенсіонери змушені економити на лікуванні: три чверті їх обмежують себе в цих витратах. Можливість мати доступ до сучасних методів лікування і ліків нового покоління є багато в чому запорукою довголіття і хорошої або хоча б прийнятної якості життя. За даними Державної служби статистики середня тривалість життя в Україні становить у середньому 70,4 року: для чоловіків це 66,4 а для жінок 76,3 року [Населення України, 2015]. У Європі ці показники становлять на 10 років більше. Причин такій ранній смертності в Україні кілька. Це й погана екологія, і відсутність навичок здорового способу життя у значної частини населення, але для пенсіонерів особливо негативну роль відіграють брак матеріальних засобів на повноцінне харчування та якісне медичне обслуговування. Саме на цих найбільш необхідних для них потребах вони змушені економити найчастіше (табл. 3).

Однак «не хлібом єдиним» живе людина. Право на гідну старість припускає можливість задовольняти різноманітні матеріальні й духовні потреби особистості. Вихід на пенсію є моментом, коли особистість змушена переглянути свою ідентичність і потреби. Можливо, з віком коло потреб звужується, але, з іншого боку, можуть з'являтися нові потреби, пов'язані з новим статусом пенсіонера і з процесом старіння, з погіршенням стану здоров'я та з необхідністю мати пряму допомогу інших осіб або, навпаки, збільшення вільного часу, пов'язаного з виходом на пенсію, дає можливість реалізувати ті потреби й бажання, що були відкладені до виходу на пенсію.

Пенсіонерам, які були опитані у 2014 році, найбільше не вистачає базової психологічної потреби особистості – «Упевненості у власному майбутньому» (73,4%). Необхідність грошових заощаджень (як певний монетарний еквівалент можливості отримання необхідних продуктів харчування, медикаментів та медичних послуг) і їх нестача називається пенсіонерами ще частіше (81,6%), тільки 6,1% опитаних

**Оцінка пенсіонерами достатності ресурсів
та життєвих можливостей, %**

<i>Ресурси та можливості</i>	2014	2017						
	<i>Не ви- стачає</i>	<i>Важко сказа- ти</i>	<i>Виста- чає</i>	<i>Не ці- кавить</i>	<i>Не ви- стачає</i>	<i>Важко сказа- ти</i>	<i>Виста- чає</i>	<i>Не ці- кавить</i>
Вміння жити в нових суспільних умовах	44,3	31,2	20,0	4,4	50,1	22,0	22,5	5,4
Здоров'я	69,7	14,8	14,6	0,9	79,2	10,1	10,4	0,3
Необхідний одяг	13,3	13,7	62,0	11,0	21,1	11,9	52,2	14,8
Хороше житло	19,1	18,9	54,1	7,9	23,2	12,3	56,7	7,8
Сучасні економічні знання	31,1	23,4	14,6	30,9	37,3	15,5	20,3	26,9
Упевненості у власному майбутньому**	73,4	16,6	8,6	1,4				
Необхідна медична допомога	57,8	20,7	16,4	5,1	76,0	9,7	12,6	1,7
Необхідні меблі	13,3	14,2	51,7	20,8	21,5	10,9	49,4	18,2
Сучасні політичні знання	24,5	23,7	22,9	28,9	27,4	17,0	26,7	28,9
Рішучість у досягненні своїх цілей	25,7	33,3	30,0	11,0	33,0	21,4	32,6	13,0
Юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів	46,5	26,5	11,0	16,0	50,2	16,2	15,0	18,6
Можливість повноцінно проводити відпустку	45,1	18,1	12,9	23,9	59,1	9,7	10,7	20,5
Можливість купувати найнеобхідніші продукти	30,9	22,3	43,6	3,2	44,6	13,8	39,5	2,1
Повноцінне дозвілля	34,8	21,8	25,2	18,2	48,5	16,3	22,6	12,6
Можливість мати додатковий заробіток	39,1	15,6	9,7	35,6	42,5	11,9	12,4	33,2
Заощаджень, які підтримали б добробут хоча б упродовж року в разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків**	81,6	10,3	6,1	2,0				

*Джерело: Моніторинг ІС НАН України.

**Це питання не було включено у питальник 2017 року.

пенсіонерів вистачає заощаджень (табл. 4). Незважаючи на те, що в 2017 році у переважній їх більшості пенсії вистачало тільки на покупку продуктів харчування (65,1%, табл. 1), майже половина з них (44,6%, табл. 4), все одно не може задовольнити повністю свою потребу в продуктах харчування – купувати найнеобхідніші продукти. Зазначимо, що в цілому для половини пенсіонерів харчування, яке вони можуть собі дозволити, має *вимушений характер*: тобто вони не мають можливості харчуватися відповідно до своїх смаків і потреб.

За останні три роки практично всі сторони життя пенсіонерів значно погіршилися. Особливо плачевна ситуація зі станом здоров'я пенсіонерів та доступністю необхідної медичної допомоги. У 2017 році три чверті з них відзначили, що їм не вистачає відповідного до їхнього стану здоров'я медичного обслуговування.

Брак матеріальних коштів негативно позначається й на можливості цікаво організувати свій вільний час, 59,1% пенсіонерів не вистачає цієї можливості. У 2014 році ситуація була трохи кращою, не вистачало можливості організувати повноцінне дозвілля 34,8% із них.

В умовах нестачі матеріальних ресурсів для нормального життя значна частина пенсіонерів хотіли б мати додатковий заробіток. Цієї можливості зараз не вистачає майже половині пенсіонерів (42,5%). Конкурентоспроможності їх на ринку праці дуже шкодять ейджизькі стереотипи. Ейджизм – несправедливе або жорстоке ставлення до окремої літньої людини, яке інституціалізоване в соціальній політиці, ідеології і громадській думці. Ідеологічною основою для ейджизму служить набір стереотипів щодо осіб похилого віку, а саме: нібито всі вони мають слабе здоров'я; що літня людина не може навчатися; її інтелект з віком дуже знижується. Ці стереотипи формує соціальна система, і вона ж нав'язує літнім людям певні стандарти поведінки: активна трудова старість і позитивне світосприйняття сприймається оточенням як відхилення від норми, пасивна і хвороблива поведінка – як норма для літньої людини.

За даними опитування населення України у 2017 році, наведеними в таблиці 4, кожному десятому пенсіонеру «здоров'я» вистачає, така ж частка пенсіонерів затруднювалася сказати – «вистачає їм здоров'я чи ні», тобто приблизно п'ята частина пенсіонерів можуть ще працювати і децю більше (42,5%) ба-

жають, але не можуть мати додаткового заробітку. Особливо важливо те, що, як свідчать дослідження цієї соціальної групи, бажання працювати в похилому віці корелює з рівнем освіти пенсіонера. Більше половини (52%) пенсіонерів із повною вищою освітою працювали після виходу на пенсію або продовжують працювати й зараз, тоді як серед респондентів з повною загальною середньою освітою і нижчим освітнім рівнем ця частка значно менша (43%) [Населення України, 2014: с. 112].

Враховуючи феномен старіння суспільства, коли частка літніх людей зростає швидкими темпами, а частка потенційних молодих працівників скорочується, виникає в перспективі питання, чи зможе суспільство заповнити вивільнені робочі місця, а найголовніше – чи буде нова робоча сила якісно рівноцінна тій, що пішла на пенсію. Сучасна економіка з її розвиненою науково-виробничою сферою вимагає від працівника високого рівня освіти, стійких робочих навичок, здатності підвищувати свій професійний рівень. Фізична сила, швидкість і тренованість організму залишаються затребуваними не таким уже широким колом професій. *Досвід країн з розвиненою економікою показує, що економічно вигідно утримувати активну і працездатну частину літнього населення країни в різних секторах економіки. В Україні, країні із вкрай низьким пенсійним забезпеченням, такий підхід може допомогти ще працездатним пенсіонерам розв'язати проблему гідного рівня життя в літньому віці.*

Таблиця 5

Самовизначення пенсіонерів свого соціального статусу на умовній драбині соціальної дистанції,* %

Самовизначення соціального статусу	2014	2017		
	Пенсіонери	Усе населення	Пенсіонери	Усе населення
1 Найнижче становище	9,9	5,8	10,8	6,8
2	16,6	12,2	29,6	18,4
3	37,3	32,4	35,7	31,1
4	25,5	33,4	17,7	28,7
5	8,1	12,5	5,3	12,0
6	1,3	2,9	0,7	2,3
7	1,3	0,8	0,2	0,7

* Джерело: Моніторинг ІС НАН України.

Для більшості людей вихід на пенсію означає початок нового життєвого етапу, пов'язаного з падінням рівня доходів, а також здебільшого зі зміною соціального статусу. І якщо до виходу на пенсію індивід мав *досягнутий* статус, який визначається залежно від належності до певної професії чи посади, а також рівня матеріальної забезпеченості, то тепер він стає володарем *приписаного* статусу, тобто соціальної позиції в суспільстві, продиктованої йому на основі досягнення певного віку. За даними моніторингових опитувань Інституту соціології пенсіонери України оцінюють свою позицію у суспільстві дуже низько. На умовній драбині соціальної дистанції, наведеній у таблиці 5, вони найчастіше відводять собі три найнижчі щаблі. У сумі 76,1% пенсіонерів так визначили своє соціальне становище у суспільстві в опитуванні 2017 року. Тільки 6,1% пенсіонерів бачать себе на одному з трьох вищих щаблів. Таке визначення пенсіонерами свого соціального статусу в соціальній структурі суспільства є закономірним наслідком їхнього низького економічного статусу, існування на межі фізичного виживання.

Для 80,4% пенсіонерів державна пенсія є основним джерелом доходів (табл. 6).

Тільки приблизно кожен шостий продовжує офіційно працювати, перебуваючи на пенсії: 6,1% – працюють за основною професією, 8,6% – просто мають якусь додаткову роботу. До категорії додаткової роботи можна віднести і працю в особистому підсобному господарстві, кожний п'ятий пенсіонер у такий спосіб поліпшує своє матеріальне становище.

Однак у сільській місцевості практично немає можливостей для працевлаштування пенсіонерів, навіть якщо вони й бажали б продовжити трудову діяльність після виходу на пенсію. Натомість у сільських домогосподарствах істотно вищими є доходи від особистого селянського господарства. Так, у 2012 р. у структурі доходів питома вага продукції, отриманої з особистого селянського господарства та від самозаготівель, становила 9,3% у сільській місцевості та лише 1,8% у містах, доходи від продажу продукції з особистого селянського господарства – 7,5% та 0,5% відповідно [Населення України, 2014: с. 75]. За іншими статтями доходів відмінність між міськими та сільськими домогосподарствами пенсіонерів є несуттєвою.

**Джерела доходів пенсіонерів та плани стосовно джерел доходів на пенсії у населення працездатного віку*, %
(Респонденти могли вибрати кілька варіантів відповіді)**

<i>Джерела доходів на пенсії</i>	<i>Населення працездатного віку планує мати на пенсії</i>	<i>Мають пенсіонери</i>
Державна пенсія – основне джерело доходів	63,5	80,4
Робота за основною професією	20,1	6,1
Додаткова робота	26,7	8,6
Доходи чоловіка (дружини)	12,3	10,0
Допомога з боку дітей	14,0	16,1
Особисте підсобне господарство	19,5	20,1
Дохід від здачі в оренду чи продажу (нерухомість, авто, цінні речі)	9,6	1,6
Відсотки від депозитів	8,8	1,9
Дохід від власного бізнесу	7,0	0,2
Недержавні пенсійні фонди	3,3	0,0
Доходи від володіння акціями, цінними паперами	2,1	0,0
Інше	0,6	0,9
Важко відповісти	12,0	0,7

*Дослідження «Пенсійна реформа в Україні та шляхи її реформування очима громадян», що проведено «Центром Разумкова (19–25 травня 2017 року) [<http://www.razumkov.jrg.ua>]. Розрахунки автора.

Кожному шостому пенсіонеру допомагають діти (16,1%). Усі інші статті доходів, такі як «відсотки від депозитів» (1,9%), «дохід від здачі в оренду чи продажу (нерухомість, авто, цінні речі)» (1,6%), «дохід від власного бізнесу» (0,2%), не типові для цієї соціальної групи населення.

Можна зробити висновок, що тільки різного роду трудова діяльність (за основною професією, просто додаткова робота та робота на присадибній ділянці) є основною стратегією виживання для пенсіонерів у наш час. У сумі 34,8% пенсіонерів поліпшують своє матеріальне становище у такий спосіб.

Характерно те, що велика частина опитаних з категорії працездатного населення (в сумі 66,3%) також планує продовжувати займатися яким-небудь видом трудової діяльності на пенсії.

Всупереч поширеній думці діти можуть або хочуть допомогти тільки кожному шостому пенсіонеру. В умовах низького рівня оплати праці родина дуже часто не в змозі надати належну матеріальну підтримку своїм старим батькам.

Дослідження, проведені демографами, свідчать, що більшість населення похилого віку і в міських поселеннях і в сільській місцевості України проживає у складі сім'ї. Це підтверджують і матеріали переписів населення, і дані вибіркового соціально-демографічного обстеження [Населення України – 2003, 2014: с. 45]. Так, за даними дослідження «Ваша думка: серпень-вересень 2017 року» самотньо живе тільки третина (36,3%) пенсіонерів, решта живе у нуклеарній сім'ї або у розширеній нуклеарній сім'ї, тобто дуже часто літні люди мешкають у домогосподарстві зі шлюбним партнером або зі шлюбним партнером та ще з кимось із дітей чи родичів. Тому, вивчаючи матеріальне становище пенсіонерів, потрібно враховувати феномен їхнього спільного чи самотнього проживання. Річ у тім, що, як правило, в українській розширеній родині ведеться спільне господарство з об'єднаним сімейним бюджетом і, отже, відбувається перерозподіл матеріальних ресурсів між членами родини.

Так, у 2013 році тільки кожен шостий чоловік-пенсіонер та третина жінок-пенсіонерок жили самотньо і вели власне домогосподарство. Мало серед людей похилого віку й тих, хто має постійного партнера-чоловіка або жінку: власною нуклеарною родиною живе чверть чоловіків та кожна шоста жінка (табл. 7). Найпоширенішою формою існування для чоловіків пенсійного віку є проживання у розширеній нуклеарній родині (52,0%), серед жінок цю форму сімейного життя має 27,6%. Цікавим є такий факт – спостерігаються значні гендерні відмінності: якщо більшість літніх чоловіків мешкають у сім'ї, то серед жінок найбільшою є частка тих, хто проживає самотньо. Проте причини цього явища – це предмет спеціальних досліджень.

Таблиця 7

Типи сімейного проживання пенсіонерів*, 2013 р., %

<i>Тип проживання</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Самотньо	17,3	33,8
З чоловіком/дружиною	22,5	14,9
З чоловіком/дружиною і дітьми/родичами	52,0	27,6
З дітьми чи родичами	8,2	23,7

*Джерело: вибіркове соціально-демографічне обстеження «Літні особи в Україні: умови життя та соціальне самопочуття». Режим доступу: www.idss.org.ua/monografii/2014_Naselennya.pdf

В українському соціумі існує уявлення, що матеріальний рівень пенсіонерів, які живуть із партнером або родичами, вищий, ніж у тих, хто живе самотньо. Чи відповідає це реальності? За даними моніторингових опитувань населення України, наведеними в таблиці 8, перерозподіл матеріальних ресурсів у нуклеарній або розширеній нуклеарній родині справді відбувається, але не завжди на користь літньої людини.

Таблиця 8

Сукупний дохід на одного члена сім'ї, де мешкає пенсіонер, порівняно з розміром пенсії, %

<i>Дохід у 2014 році, грн</i>	<i>Частка сімей, що має такий дохід на одного члена сім'ї</i>	<i>Частка пенсіонерів за розміром пенсії</i>
До 1000	12,7	5,6
1000–1999	67,7	81,6
2000–2999	13,4	9,3
Понад 3000	6,2	3,5

Джерело: Моніторинг ІС НАН України, 2014, розрахунки автора.

На жаль, значна частина українських сімей живе дуже бідно, і в такій ситуації пенсіонерам іноді доводиться ділитися своїм доходом з іншими членами родини, особливо якщо цього потребують їхні онуки.

Порівняльний аналіз даних, наведених у таблиці 8 дає підстави зробити висновок, що половина пенсіонерів, які живуть у родині із найнижчим доходом на одного члена сім'ї

(до 1000 грн) перерозподіляють якусь частку своєї пенсії на користь родини. Такий висновок ми можемо зробити на підґрунті того факту, що тільки 5,6 % пенсіонерів отримують пенсію у розмірі до 1000 грн (найменша пенсія – «соціальна» становила на час опитування 976,04 грн), але сімей з таким само низьким доходом і де проживає пенсіонер, – 12,7 %. Можна припустити, що решта пенсіонерів, які живуть у цих родин, мають більшу пенсію, ніж 1000 грн. Тобто можуть якимось допомагати своїй родині.

Межа доходу 2000–2999 грн на одного члена родини є таким рівнем добробуту в родині, коли вже розподіл сімейних ресурсів, умовно кажучи, поліпшує матеріальне становище пенсіонера, який живе в цій родині. Частка сімей, які мають у своєму складі пенсіонерів і в яких дохід на одного члена родини становив від 3000 грн, уже удвічі більше, ніж частка пенсіонерів, які отримують таку пенсію. (Можна припустити, що решта пенсіонерів із цих сімей отримують нижчу пенсію).

Вищезначені закономірності підштовхують до висновку, що проблема підвищення якості життя пенсіонерів – це комплексна проблема, яка тісно пов'язана з необхідністю поліпшення рівня життя всього населення України, що потребує передусім підвищення вартості робочої сили. Попри поширену думку, що зараз у нашій країні найгірше матеріальне становище мають пенсіонери, обстеження домогосподарств свідчать, що найбільш уразлива категорія наших громадян – це діти. У 2013 році рівень бідності серед дітей до 18 років становив 32,6 % [Інформаційно-аналітична записка, 2014].

Як уже було згадано вище, значна частина пенсіонерів бажає, але не може знайти додаткового заробітку (42,5%). Дані цього дослідження не дають змоги зробити висновок про те, наскільки ця орієнтація на працю в пенсійному віці є вимушеною моделлю поведінки (дуже маленький розмір пенсії у переважній більшості пенсіонерів в Україні) чи ми маємо справу з вибором певної стратегії поведінки в пенсійному віці – так званої лібералізації старіння. Американський соціолог Джон Вінсент позначив ключову дихотомію, що визначає становище людей старшого віку як «лібералізацію від старіння» і «лібералізацію старіння». Зокрема, він пише: «Літній вік не може бути чимось, чого слід уникати. Дуже важливо

розрізняти «лібералізацію від старшого віку» та «лібералізацію старшого віку». Перша досягається через триваючу молодість, водночас друга – через конструювання значущості «третього віку». Або, інакше кажучи, перша конструюється через позавікову ідентичність, а друга являє собою звільнення від обмежень третього віку. Перша – не більше ніж ілюзія, друга – реальна можливість [Vincent, 2003]. Ця концептуальна дихотомія «лібералізація старіння» vs «лібералізація від старіння» являє собою своєрідну спробу надати суспільству «правильну» модель старіння.

Емпіричні соціологічні дослідження моделей поведінки людей «третього віку», що проживають на пострадянському просторі [Рогозін Д., 2016], дали підстави позначити три базові сценарії старіння, характерні для цієї соціальної спільності: продовження допенсійного способу життя зі збереженням установок активного працездатного віку; доживання; переорієнтація на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя.

Щодо українських реалій, то можна сказати, що для однієї третини наших пенсіонерів характерна перша модель – «збереження установок на трудову діяльність у пенсійному віці». Можна зробити припущення, що для решти пенсіонерів більш типовою є модель «доживання», ніж модель «переорієнтації на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя». Такий висновок випливає з даних, наведених у таблиці 4. Очевидно, «переорієнтація на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя» потребує не тільки бажання змінювати своє життя в будь-якому напрямі, розвивати свої нереалізовані здібності або таланти в будь-якій сфері діяльності, а й для таких змін має бути в наявності елементарна матеріальна база. За даними моніторингових досліджень Інституту соціології в 2017 році тільки п'ята частина пенсіонерів мала повноцінне дозвілля (22,6%), тільки кожен десятий пенсіонер (10,7%) мав можливість повноцінно проводити свою відпустку тощо. В умовах неможливості задовольнити базові, найелементарніші потреби (39,5% пенсіонерів не можуть харчуватися нормально, за своїми потребами) дуже ускладнене, а іноді й зовсім неможливим є задоволення потреб

Таблиця 9

Думка населення України та країн Європи щодо ситуації коли жінка\чоловік продовжує працювати після 70 років, %

Країна Європи	Жінки*	Чоловіки*				
	Більшість не схвалили б це**	Більшість не заперечували б	Більшість схвалили б це	Більшість не схвалили б це**	Більшість не заперечували б	Більшість схвалили б це
Австрія	53,9	33,9	6,2	43,4	40,3	10,2
Бельгія	70,7	24,1	4,9	55,8	35,8	7,9
Болгарія	59,0	25,9	3,8	51,3	32,3	6,8
Велика Британія	33,9	56,5	8,0	23,9	64,5	11,1
Данія	23,4	33,9	39,4	15,2	39,2	42,8
Естонія	36,5	51,0	9,0	27,4	55,8	13,5
Ірландія	40,2	51,4	4,9	28,9	57,1	9,5
Іспанія	66,2	28,2	2,4	57,8	37,0	2,9
Кіпр	66,0	28,3	1,1	51,2	40,9	2,3
Латвія	53,2	34,0	4,9	46,2	38,0	6,0
Нідерланди	56,3	31,7	10,0	44,6	39,2	14,5
Німеччина	54,8	37,8	3,4	47,0	43,6	6,4
Норвегія	17,5	40,8	41,1	14,8	39,5	45,1
Польща	53,6	37,9	5,1	43,6	43,2	9,6
Португалія	44,8	38,6	11,4	41,5	40,6	12,3
Росія	52,1	34,5	7,0	38,9	36,3	17,3
Румунія	53,8	32,5	7,5	42,3	38,1	11,4
Словаччина	67,3	28,1	2,3	56,7	36,8	3,8
Словенія	68,6	25,5	3,1	63,4	32,7	2,8
Угорщина	57,5	36,1	2,5	55,7	37,9	3,8
Україна	61,4	21,8	8,2	52,8	26,8	13,2
Фінляндія	44,9	32,6	20,6	38,3	37,2	23,0
Франція	72,1	24,3	2,7	66,7	28,4	4,9
Швейцарія	54,1	37,1	5,3	48,1	42,8	6,7
Швеція	43,6	39,2	14,4	39,0	44,2	14,4

*Відхилення від 100% за рахунок тих, хто не надав відповіді на питання.

**Об'єднані дані відповідей: «відкрито не схвалили б» і «не схвалили б, але й не демонстрували це».

Джерело: Європейське соціальне дослідження, 2007.

більш високого рівня, пов'язаних з особистісною реалізацією в нових сферах діяльності.

Звісно, що кожне суспільство виробляє певні вікові норми стосовно того, що повинна робити людина в кожний віковий період свого життя, які соціальні ролі повинні бути головними для неї у цей відтинок життя. Однак у сучасних умовах уже немає і не може бути жорстких вікових обмежень для кожної соціальної ролі, у тому числі й до ролі працівника. Пенсіонери як група є неоднорідними як за фізичним станом, так і за рівнем освіти та кваліфікації. В умовах стрімкого старіння суспільства, скорочення когорти працюючого населення суспільство може розглядати пенсіонерів як «золотий запас» економіки країни. Чи готове населення України до цієї думки стосовно пенсіонерів? За даними таблиці 9 уявлення населення України стосовно ситуації, коли людина працює, і тоді, коли їй понад 70 років, є доволі жорстко стереотипізовані й негативні щодо оцінки подібної ситуації. Такої думки дотримується більшість опитаних (61,4 % не схвалюють, коли жінка працює в цьому віці, та 54,1 % не схвалюють працю чоловіка після 70 років). Взагалі цей стереотип дуже поширений і в інших європейських країнах (Франції, Словенії, Угорщині, Бельгії), але для таких соціально орієнтованих країн, як Данія і Норвегія, наявність цього стереотипу в уявленнях населення стосовно вікових обмежень праці вже не є типовою. Тільки кожний шостий мешканець цих країн не схвалює, коли чоловік працює після 70 років, та кожний п'ятий – цю ситуацію стосовно жінки зазначеного віку. У такому напрямі потрібно трансформувати й уявлення населення України стосовно праці людей похилого віку.

Висновки:

Дані опитувань пенсіонерів показують різке погіршення матеріального становища пенсіонерів за останні три роки. Частка тих, кому не вистачає продуктів харчування, і тому вони інколи голодують, збільшилася удвічі. Частка тих, кому пенсії вистачає тільки на продукти харчування, теж значно зросла: із 46,1% до 65,1%. Пенсіонери витрачають на опла-

ту комунальних послуг у середньому 37% свого сукупного щомісячного доходу (у сезон, коли потрібно опалювати житло). Ще 50% їхнього доходу – це витрати на харчування. Практично ці дві базові людські потреби – харчування і житло – єдине, що можуть собі дозволити пенсіонери.

Тільки різного роду трудова діяльність (за основною професією, просто додаткова робота та робота на присадибній ділянці) є основною стратегією виживання для пенсіонерів у наш час. У сумі третина пенсіонерів поліпшують своє матеріальне становище у такий спосіб. Усупереч поширеній думці діти можуть або хочуть допомагати тільки кожному шостому пенсіонерові. В умовах низького рівня оплати праці родина дуже часто не в змозі надати належну матеріальну підтримку своїм старим батькам.

Із трьох базових сценаріїв старіння, характерних для пострадянської соціальної спільноти: продовження допенсійного способу життя зі збереженням установок активного працездатного віку; доживання; переорієнтація на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя – третина наших пенсіонерів обирає чи вимушена обирати першу модель – «збереження установок на трудову діяльність у пенсійному віці». Можна зробити припущення, що для решти пенсіонерів більш типовою моделлю є сценарій «доживання», ніж модель «переорієнтація на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя». Очевидно, що ця остання модель вимагає не тільки бажання змінювати своє життя в будь-якому напрямі, розвивати свої нереалізовані здібності або таланти. Для таких змін повинна бути в наявності елементарна матеріальна база, якої більшість пенсіонерів України не мають: наприклад, у 2017 році тільки п'ята частина пенсіонерів мала повноцінне дозвілля, тільки кожен десятий пенсіонер міг повноцінно проводити свою відпустку і т.д. В умовах неможливості задовольнити базові, найелементарніші потреби дуже ускладнене, а іноді й зовсім неможливим є задоволення потреб вищого рівня, пов'язаних з особистісною реалізацією в нових сферах діяльності.

Джерела

Інформаційно-аналітична записка щодо рівня життя населення у січні-червні 2014 року. (2014). Отримано з <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialnij-zakhist/5651-osnovni-pokazniki-riv>.

Населення України – 2003. Щорічна аналітична доповідь. (2004). Київ: Держкомстат України, ІДСД НАНУ.

Населення України. (2015). Отримано з <http://countrymeters.info/ru/Ukraine2015>.

Населення України. Імперативи демографічного старіння. (2014). Київ: АДФУ-Україна.

Пенсійний фонд України: офіційний веб-сайт. (2017). Отримано з <http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=234133>.

Почему продолжительность жизни в Украине меньше, чем в Европе? (2017). Отримано з <https://from-ua.com/pubtheme/585.html>.

Рогозин Д. (2016). Либерализация старения, или труд, знания и здоровье в старшем возрасте. *Старикам тут место: социальное осмысление старения: сборник научных статей* (с. 8–41). Москва: Институт социологии РАН.

Global Age Watch Index 2015. (2015). Отримано з https://www.ageinternational.org.uk/Documents/Global_AgeWatch_Index_2015_HelpAge.pdf.

Vincent, J. (2003). *Oldage*. New York: Routledge.

ПРОСОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ: ФОРМИ ВТІЛЕННЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано підходи до визначення просоціальної активності, означено теоретичну модель її структури та виокремлено її елементи. Представлено огляд досліджень альтруїстичної, допомогальної поведінки, окреслено перспективи застосування концепту просоціальної активності в дослідженні соціального капіталу суспільства. Охарактеризовано емпіричні методи дослідження її окреслено перспективи їх застосування для характеристики просоціальної активності населення країни.

Ключові слова: просоціальна активність, допомогальна поведінка, альтруїзм, мотивація.

В статье проанализированы подходы к определению просоциальной активности, описана теоретическая модель структуры и выделены ее элементы. Представлен обзор исследований альтруистического, помогающего поведения, намечены перспективы применения концепта просоциальной активности в исследовании социального капитала общества. Охарактеризованы эмпирические методы исследования и обозначены перспективы их применения для характеристики просоциальной активности населения страны.

Ключевые слова: просоциальная активность, помогающее поведение, альтруизм, мотивация.

The article analyses different approaches to defining prosocial activity and also outlines its theoretical structure. The basic elements of this concept are concisely described. Furthermore, the author presents an overview of research papers focused on altruistic / helping behaviour and explains how the concept of prosocial activity can be used for studying social capital within society. Particular attention is given to empirical methods for researching prosocial activity, together with an explanation of how these methods make it possible to determine the level of prosocial activity in regard to the population of a particular country.

Keywords: prosocial activity, helping behaviour, altruism, motivation.

Актуальність проблеми дослідження. Останнім часом проблема просоціальної поведінки людей привертає дедалі більшу увагу дослідників, які орієнтуються переважно на практичні питання. Водночас спостерігається зростання уваги до проблеми соціально-морального розвитку особистості, особливо у зв'язку зі значними соціально-політичними та

економічними змінами, загостренням агресивних тенденцій у суспільному житті, трансформацією традиційних форм соціального життя людини. Утвердження в економіці тенденції до ринкових відносин стимулює посилення егоїстичних мотивів, зокрема мотиву досягнення мети всупереч альтруїстичним установкам. Усе це обумовлює високу соціальну актуальність вивчення просоціальних основ людської поведінки, дослідження людських стосунків, спрямованих на гармонізацію соціального простору, поліпшення міжособистісної взаємодії між людьми, підвищення особистісного благополуччя і щастя кожної окремо взятої людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясуванню просоціальної активності присвячені праці зарубіжних та українських науковців, зокрема: У. Гамільтона, Р. Триверса, Ч. Дарвина, Дж. Ф. Раштона, М. Айзенка, Д. Хопкінса, М. Левицької, Б. Левенштайн, Е. Шофер, Г. Хім'як, Й. Дразкевіча, Л. Вітковські, Н. Осипова, А. Серьогіна, Є. Соколової, А. Золотухіна, М. Твердохлеба, А. Мурзіної та ін.

Питання вивчення природи і сутності просоціальності є для вітчизняної соціологічної науки відносно новою проблемою. Нагальне завдання – опис феномену просоціальності, виокремлення основних ліній його аналізу, позначення меж і полюсів просоціальності, пошук взаємозв'язку із суміжними феноменами.

Мета дослідження – здійснити попередню концептуалізацію просоціальної активності через визначення її форм та окреслити перспективні методи дослідження.

Виклад основного матеріалу. У соціологічному дискурсі просоціальна активність є відносно новою категорією. В іноземних і вітчизняних наукових виданнях частіше застосовується поняття «просоціальна поведінка», яке є ідентичним поняттю «просоціальна активність» і характеризує ті самі дії.

Поняття «просоціальна поведінка» було введено в науковий обіг на Міжнародному психологічному конгресі в Лейпцигу в 1980 р. [Ильин, 2013]. Просоціальну активність відносять до особливих форм соціальної поведінки, у центрі якої лежить дія на благо іншої людини чи соціальної спільноти. Ідея «благо для іншого» дає підстави віднести дану соціальну категорію до сфери моральної поведінки, а отже можна констатувати, що наразі є тенденція до ототожнення просоціальних і альтруїстичних поведінкових форм.

Оскільки в соціологічній літературі дослідження просоціальної поведінки поки що не сформувався в окремий науковий напрям, необхідно дати узагальнену характеристику здобутих теоретичних результатів. У психології дослідження соціальної активності особистості розпочалося в кінці ХХ ст. Передумовами цього стало з'ясування поняття активності, соціальної діяльності людини та розвиток психології особистості.

Водночас дослідження активності як однієї з основних характеристик особистості, що полягає у здатності ініціювати зміни у взаємовідносинах із навколишнім середовищем, розпочалися ще на початку ХХ століття [Волочков, 2010]. Особливе значення мала в цих дослідженнях праця С. Л. Рубінштейна «Буття і свідомість», де були сформульовані засадничі тези про активність як ключову характеристику суб'єкта [Рубинштейн, 1957].

Активність як властивість будь-якої людини доцільно розглянути в кількох ракурсах (рис. 1).

Активність індивіда розгортається на різних рівнях, відповідно предметом дослідження може бути фізична, психічна або соціальна активність. Залишивши осторонь фізичну і психічну активність, сконцентруємо увагу тільки на соціальній. Проблематика «соціальної активності особистості» у російськомовному науковому дискурсі активно обговорюється насамперед психологами й педагогами (К. Абульханова-Славська, Є. Балабанова, О. Безпалько, Л. Божович, В. Волочков, Н. Клімкіна, О. Леонт'єв, Т. Мальковська, В. Маралов, Л. Славіна, В. Сітаров та ін.). Зазначається, що соціальну активність як якість особистості, з одного боку, характеризують суспільно цінні мотиви, з іншого – активна поведінка – умін-

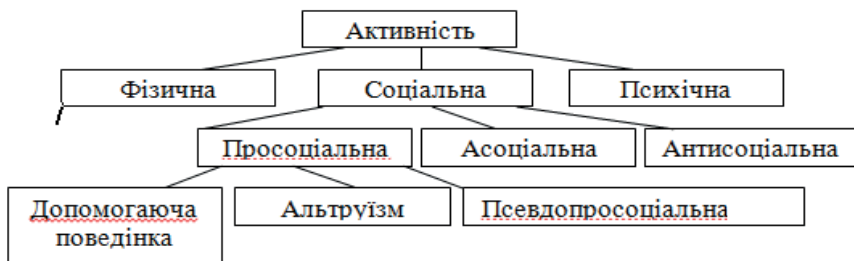

Рис. 1. Схема видів активності

ня не тільки пристосовуватися до обставин, а й враховувати і змінювати їх відповідно до засвоєних моральних вимог. Методологічною основою підходу слугують при цьому вже згадувані тези Рубінштейна про суб'єктну активність як основу соціальної активності особистості.

Соціально-психологічний підхід до аналізу соціальної активності передбачає поступовий перехід від суто індивідуального бачення активності суб'єкта до групової активності. При цьому виокремлюються дві різні лінії. Перша зосереджується на дослідженні структури й змісту соціальної активності, виокремленні її форм і видів, зокрема й через визначення соціальної значимості діяльності. Друга концентрується навколо мотиваційно-потребнісної сфери особистості, диспозицій які визначають спрямованість поведінки та соціальної активності загалом [Балабанова, 2018: сс. 220–221].

У суто соціологічному контексті тема соціальної активності максимально розширюється і розглядається в контексті соціуму загалом. Наприклад, О. Мазурик і Т. Єрескова виділяють три форми соціальної активності сучасного українського соціуму: *згода* (у вигляді добровільної відданості соціальним реаліям); *включеність* (у вигляді можливості вільного висловлення думок, але переважно ці думки сприймаються лише як «соціальне тло»); і *участь* (у вигляді реалізації зацікавленими соціальними суб'єктами власних задумів у дії) [Мазурик, Єрескова 2016: сс. 72–73].

Надалі зосередимося лише на участі як формі соціальної активності. За критерієм спрямованості її можна поділити на просоціальну, асоціальну й антисоціальну.

У широкому сенсі асоціальна активність – це все, що не вкладається в рамки соціальної норми. Досить часто вона переходить в антисоціальну (девіантну), яка пов'язана із вчиненням так званих суспільно небезпечних дій. Дослідження в цій царині надзвичайно розвинені, розмаїття відхилень величезне, проте остаточної картини щодо різних типів і видів відхилень дотепер немає [Майсак, 2010]. Для нас важливо лише зауважити, що антисоціальна поведінка є антиподом поведінки просоціальної.

Просоціальна поведінка стала предметом активного наукового інтересу з початку 1980-х років. У широкому сенсі під просоціальною поведінкою розуміють сукупність добровіль-

них дій індивіда, спрямованих на надання допомоги іншим людям [Feigin et al., 2014]. А. Зандер визначає просоціальну поведінку як дії, що приносять користь іншим людям, а також способи реагування на людей – симпатія, співробітництво, допомога, сприяння, альтруїзм [Zander, 1985].

Просоціальна поведінка може набувати різних форм, починаючи від невеликих актів доброти, таких як пропустити когось, хто поспішає, до каси, до більш послідовних дій, таких як волонтерство в благодійній організації. До неї відносять і такі форми поведінки, які часто вважають само собою зрозумілими, наприклад догляд за власними онуками [Lay and Norrmann, 2015].

Отже, йдеться про дії, які приносять користь іншим людям, але не дають очевидної користі людям, які їх здійснюють. Водночас допомога ближньому потребує від людини значних затрат: уваги, часу, праці, грошей, відсунення на задній план власних бажань і планів, і навіть самопожертви.

Просоціальна поведінка, згідно З. Лінденбергом – це найбільш загальний термін для видів поведінки, пов'язаних інтенціонально з благополуччям іншого, можливо, і з урахуванням власних інтересів, що включає певні жертви для суб'єкта просоціальної поведінки [Lindenberg, 2006]. У широкому сенсі просоціальна поведінка включає дії, пов'язані з наданням допомоги або з наміром її надати стосовно інших людей, незалежно від характеру її мотивів.

Лінденберг виділяє п'ять видів просоціальної поведінки: співробітництво, справедливість, альтруїзм, надійність, повага до інтересів інших. Усі ці види приносять благо іншому і сприймаються як поведінка, що вимагає від суб'єкта певної жертвності. Наприклад, ситуація обміну послугами, речами, результатом якої є взаємовигода, не може вважатися просоціальною, крім випадку, коли цей обмін вимагає від одного з учасників суворого дотримання обіцянок.

Основа просоціальної поведінки – це соціальні відносини, зв'язки, реалізація яких потребує різних комбінацій видів просоціальної поведінки. Наприклад, відносини солідарності вимагають реалізації всіх п'яти видів просоціальної поведінки. Такі зв'язки можуть бути більш або менш тісними. Сильні відносини солідарності (наприклад, близька дружба) включають очікування більшої жертвності від сторін, ніж слабкі

відносини солідарності (сусідство). Сильні і слабкі відносини солідарності відрізняються також і за соціальними / дистрибутивними нормами, а саме такими, як рівність (стосовно дружби) і справедливість (стосовно сусідства) [Lindenberg, 2006].

Різновидом просоціальної поведінки є допомагальна поведінка, яку визначають як добровільні дії, що здійснюються з метою надання певної вигоди іншій людині. Така поведінка може вимагати чи не вимагати особистого контакту з одержувачем і може включати чи не включати очікування зовнішніх винагород. Важливо відзначити, що це визначення ґрунтується на точці зору благодійника [Dovidio, 1984]. Водночас допомагальна поведінка не завжди є просоціальною, адже можна допомогти й у скоєнні дій, що мають антисоціальний характер.

Як форми просоціальної поведінки виділяють: альтруїзм, допоміжну поведінку та псевдопросоціальну поведінку [Batson, 1987]. Альтруїстична поведінка мотивується справжнім бажанням приносити користь іншій людині, не очікуючи користі для себе [Piliavin & Charng, 1990]. Існують різні теоретико-методологічні підходи до визначення альтруїзму. Проте концептуальне розходження між альтруїзмом та іншими типами поведінки може бути здійснено тільки з урахуванням мотиваційних підстав [Bar-Tal & Raviv, 1982; Batson & Coke, 1981]. Зокрема дехто з теоретиків вважає, що за такою поведінкою лежить особливий мотив альтруїзму (іноді його називають мотивом допомоги, іноді – турботи про людей), інші виділяють як безкорисливі, так і егоїстичні мотиви, зокрема бажання відчувати себе добре, поліпшити свій соціальний статус або уникнути неприємних відчуттів смутку, тривоги чи провини [Feigin et al, 2014].

У контексті розрізнення альтруїстичної поведінки й інших форм просоціальної активності найефективнішою є концептуалізація Бар-Тала і Равіва, яка чітко визначає межі широкого і вузького континууму визначень. Вона включає чотири критичні вимірювання: результат, намір, підкріплення й мотивацію. У такій концептуалізації альтруїзм визначається як добровільна і навмисна поведінка, здійснювана в інтересах іншої людини, що ґрунтується на моральному переконанні у справедливості і не містить очікування зовнішніх нагород [Bar-Tal, 1982: с. 102].

Існує також псевдопросоціальна поведінка. Ця поведінка характеризує такі дії особистості, що визначаються егоїстичною мотивацією, досягненням власних цілей з видимою користю для іншого, при цьому допомога використовується як інструмент досягнення мети. Наприклад, людина прагне отримати престижну винагороду, але для досягнення цього необхідно внести пожертву на користь благодійної організації. За інших обставин ця людина не внесла б пожертву, але вона це зробила передусім задля власної вигоди, задля досягнення мети, але з користю для інших.

Загалом дослідженню допомагальної та альтруїстичної поведінки присвячено чимало праць [Batson, 1987; Dovidio, 1984; Elster, 2006; Hitlin, 2014; Monroe, 1996; Penner et al., 2005]. У соціологічному контексті проблематика розробляється не так активно, але представлена також і на сторінках академічних видань [Piliavin & Charng, 1990], і у вигляді підручників [The Palgrave handbook of altruism..., 2014], і у формі дисертацій [Быков, 2015].

Дослідження просоціальної поведінки охоплюють три рівні аналізу: мікро, мезо та макро. Дослідження на мікрорівні присвячені пошукам насамперед витоків просоціальних тенденцій у людини (наприклад, нейронних чи еволюційних основ) та вивченню індивідуальних відмінностей у цих тенденціях. Мезорівень аналізу стосується вивчення поведінки надавачів допомоги – реципієнтів у контексті конкретної ситуації. Макрорівень аналізу зосереджений на просоціальних діях, що відбуваються в контексті груп і великих організацій (наприклад, волонтерство, співпраця) [Penner et al., 2005].

Інтерес дослідників на мезо- та макрорівнях спрямований як на окремі дії просоціального типу (пожертвування), так і на вияв систематичної активності (поведінка в організаціях і волонтерство). Хоча більшість із таких досліджень концентруються на вивченні активності окремо взятої людини, соціальні наслідки таких дій безумовно мають бути предметом соціологічного дослідження. А отже, постає завдання концептуалізації просоціальної поведінки як елементу всередині міжособистісних та міжгрупових відносин.

Об'єктом просоціальної активності людини може бути як конкретний партнер, так і група в цілому (наприклад, людина може жертвувати гроші у благодійний фонд, що допо-

магає безхатченкам, сиротинцю тощо). В останньому випадку таку активність можна розглядати як важливий елемент соціального капіталу суспільства, причому навіть на рівні великих національних чи світових подій, таких як, наприклад, Олімпійські ігри [Penner, 2004].

У сучасних умовах роль просоціальної активності значно зростає. Доступність ресурсів соціальних мереж значною мірою вплинула на збільшення можливостей налагодження контактів і соціальної взаємодії, а отже й посилення співпраці. Відповідно простір просоціальної активності значно розширюється. Довіра, як важливий елемент соціального капіталу, стає квитком для доступу до ресурсів інших людей.

У соціологічному контексті просоціальна активність є способом конвертації соціального капіталу суспільства в інші його види незалежно від того, які мотиви лежали в її основі – альтруїстичні чи егоїстичні. Невловимість просоціальності певною мірою походить від труднощів досягнення консенсусу щодо найкращих стратегій її оцінювання й вимірювання. Досягти суворості та чіткості в оцінюванні й вимірюванні індивідуальних відмінностей у просоціальності непросто, особливо з огляду на спектр якісно різної поведінки, яку може спричинити просоціальне реагування (наприклад, допомога, турбота, обмін, перспективність, емпатія) та її високу соціальну бажаність. Питання, що стосуються якісно різної поведінки, становлять виклик для традиційних методів вимірювання, в яких оцінюють поведінку зазвичай на основі вибірково сформованих окремих способів застосування суб'єктом просоціальної активності. Використання різних інструментів у різних сферах зводиться у спільну шкалу, на основі якої й робиться висновок про загальний рівень просоціальності.

Емпіричні дослідження просоціальної активності переважно спрямовані на розрізнення альтруїстичної й егоїстичної мотивації просоціальної поведінки. Зазвичай це дослідження мезорівня, де як головний метод використовують експеримент, в якому маніпулюють соціальною оцінкою або винагородою та пов'язують їх із просоціальними намірами, просоціальними реакціями на гіпотетичні сценарії чи фактичною просоціальною поведінкою [Penneretal., 2005]. В огляді інструментів, що застосовуються для вимірювання просоціальної

поведінки, здійсненованому в базах даних веб-наук (WOS) та Dialnet з 1900 до 2017 р. [Martí-Vilaretal., 2019], виокремлено й описано шістнадцять інструментів та характеристики й особливості їх застосування. При цьому було встановлено, що після 2002 р. публікації, пов'язані з терміном «просоціальна поведінка», зростали експоненціально з року в рік.

На макрорівні емпіричних досліджень значно менше. Для визначення волонтерських мотивацій, включаючи егоїзм та альтруїзм, використовувались, зокрема, методи опитування [Konrathetal, 2012; Midlarsky & Kahana, 2007]. Проте нові перспективи емпіричного дослідження просоціальної активності на макрорівні відкрило застосування шкали вимірювання просоціальності [Caprara & Steca, 2005], яка уможливорює оцінювання міри просоціальності й добре адаптована до різних дослідницьких контекстів. Цей інструмент вимірює чотири основні аспекти просоціальної активності, а саме: поведінку допомоги, спільного використання, піклування та співчуття іншим. Уже апробована іспанська, англійська та французька версії опитувальника [Carrizalesetal. 2019]. На часі створення й апробація української версії, що дасть можливість емпірично оцінити рівень розвитку просоціальної активності населення.

Висновки. Просоціальна поведінка є одним із видів соціальної активності, яка ділиться за критерієм спрямованості на просоціальну, асоціальну й антисоціальну. У широкому сенсі просоціальну поведінку розуміють як сукупність добровільних дій індивіда, спрямованих на надання допомоги іншим людям, що не мають очевидної користі для людей, які їх здійснюють.

Структурно просоціальна поведінка є складним феноменом, що реалізується в різних формах: співробітництва, справедливості, альтруїзму, надійності, поваги до інтересів інших. Просоціальна поведінка обумовлена цінностями особистості й може мати різну міру усвідомлення.

Виходячи з того, що однією з характеристик просоціальної поведінки є надання допомоги або намір її надати іншим людям, виділяють такі форми просоціальної поведінки, як допомогальна, альтруїстична та псевдопросоціальна. Незалежно від характеру мотивів (альтруїстичних чи егоїстичних) просоціальна активність є способом конвертації соціального капіталу суспільства в інші його види.

Попри велику кількість емпіричних досліджень просоціальної поведінки на мезорівні, на макрорівні їх бракує насамперед через обмеженість пропозицій щодо інструментарію. Можливим ефективним засобом розв'язання цієї проблеми є адаптація Нової шкали для вимірювання просоціальності дорослих європейців.

Джерела

Балабанова, Е. С. (2018). Социально-психологический подход к исследованию социальной активности молодежи. *Знание. Понимание. Умение*. 3, 210–223.

Быков, А. В. (2015). *Альтруизм в социологической теории: интегративный подход*. Дисс. ... канд. социол. наук. М., Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.hse.ru/data/2015/05/20/1097270137/dis.pdf>

Волочков, А. А. (2010). Активность субъекта сферы жизни: теоретическая модель и эмпирика. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 7 (1), 19–54.

Ильин, Е. П. (2013). Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. СПб. : Питер.

Мазурик, О. В., Єрескова, Т. В. (2016). Соціальна активність сучасного українського соціуму: форми, ресурси, наслідки. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. № 3 (30), 70–75.

Майсак, Н. В. (2010). Матрица социальных девиаций: классификация типов и видов девиантного поведения. *Современные проблемы науки и образования*. 4, 78–86.

Batson, C. D. (1987). Prosocial motivation: is it ever truly altruistic? *Experimental social psychology*. 20, 65–122.

Bar-Tal, D., & Raviv, A. (1982). A cognitive-learning model of helping behavior development: Possible implications and applications. In N. Eisenberg (Ed.), *The development of prosocial behavior*. NY: Academic Press,

Bar-Tal, D. (1982). Sequential development of helping behavior: A cognitive-learning approach*1. *Developmental Review*. 2. 101–124.

Caprara, G. V., Steca, P. (2005) A New Scale for Measuring Adults' Prosocialness European // *Journal of Psychological Assessment*. Vol. 12 (2). 77–89.

Carrizales, A., Perchec, C., Lannegrand-Willems, L. (2019). Brief report: How many dimensions in the prosocial behavior scale? *Psychometric*

investigation in French-speaking adolescents. *European Journal of Developmental Psychology*, 16 (3), -340348.

Cunningham, M. R. (1986). Levites and brother's keepers: A sociobiological perspective on prosocial behavior. *Humboldt Journal of Social Relations*. 13. 35-67.

Dovidio, J. F. (1984). Helping Behavior and Altruism: An Empirical and Conceptual Overview. *Advances in Experimental Social Psychology*. 17, 361-427.

Elster, J. (2006). Altruistic behavior and altruistic motivation. *Handbook of the economics of giving, altruism and reciprocity*. Volume 1: Foundations / Edby. S-C. Kolm, J.M. Ythier. North Holland.: Elsevier. 184-206.

Feigin, S., Owens, G., & Goodyear-Smith, F. (2014). Theories of human altruism: A systematic review. *Annals of Neuroscience and Psychology*, 1(1). Retrieved from <http://www.vipoa.org/neuropsychol>

Hitlin, S. (2014). Social psychological ingredients for a sociology of morality rules. *The Palgrave handbook of altruism, morality, and social solidarity. Formulating a field of study* / Ed. V. Jeffries. N.Y. 195-217.

Konrath, S. & Fuhrel-Forbis, A. & Lou, A. & Brown, S. (2011). Motives for Volunteering Are Associated With Mortality Risk in Older Adults. *Health psychology*. 31. 87-96.

Lay, J., Hoppmann, C. (2015). Altruism and Prosocial Behavior. *Encyclopedia of geropsychology*. Springer Singapore. P. 1-9.

Midlarsky, E. & Kahana, E. (2007). Altruism, Well-Being, and Mental Health in Late Life. *Altruism and Health: Perspectives from Empirical Research*. Oxford University Press.

Martí-Vilar, M., Corell-García, L., Merino-Soto, C. (2019). Systematic review of prosocial behavior measures. *Revista de Psicología*. 37 (1), 349-377.

Monroe, K. R. (1996). *The heart of altruism. Perceptions of a common humanity*. Princeton: Princeton University Press.

Lindenberg, S. (2006). Prosocial Behavior, Solidarity, and Framing Processes. *Solidarity and Prosocial Behavior An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*. Waterloo. P. 22-44.

Penner, L. (2004). Volunteerism and Social Problems: Making Things Better or Worse? *Journal of Social Issues*. 60. 645-666.

Penner, L. & Dovidio, J. & Piliavin, J. & Schroeder, D. (2005). Prosocial Behavior: Multilevel Perspectives. *Annual review of psychology*. 56. 365-392.

Piliavin, J. A., Charng, H.-W. (1990). Altruism: A Review of Recent Theory and Research. *Annual Review of Sociology*. 16, 27-65.

The Palgrave handbook of altruism, morality, and social solidarity. Formulating a field of study. (2014). Jeffries, V. (ed). N.Y.

Zander, A. (1985). *The purposes of groups and organizations*. San Francisco: Jossey-Bass.

МІСТО Й СЕЛО В ПЛОЩИНІ НЕРІВНОСТЕЙ: СОЦІОЛОГІЧНІ ПОШУКИ РОЗКОЛІВ

Розглядаються структурні відмінності міста й села в контексті пострадянських трансформацій на базі даних спеціального дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» (САУ) та Соціального моніторингу ІС НАНУ з використанням методології соціології селянства Т. Шанина. Соціологічний аналіз соціальних відмінностей між містом і селом показав, що в основному ця проблема міститься не стільки в площині економічної нерівності, скільки у сфері культурно-ціннісних відмінностей, особливо щодо мовного вибору та спорідненої з цим української культурної традиції.

Ключові слова: село, місто, структурні зміни, нерівність, культурно-ціннісні трансформації, земельне питання.

Рассматриваются структурные различия города и села в контексте постсоветских трансформаций с привлечением данных специального исследования «Социальные неравенства: восприятие украинским обществом» (САУ), Социального мониторинга ИС НАНУ и методологии социологии крестьянства Т. Шанина. Социологический анализ социальных различий между городом и селом показал, что в основном эта проблема лежит не столько в плоскости экономического неравенства, сколько в сфере культурно-ценностных отличий, особенно относительно языкового выбора и связанной с этим украинской культурной традиции.

Ключевые слова: село, город, структурные изменения, неравенство, культурно-ценностные трансформации, земельный вопрос.

The paper analyses structural differences between the city and the village in the context of post-Soviet transformations. T. Shanin's factor-based approach to studying peasantry is used here as a methodological framework for the analysis, while findings from two nationwide surveys have provided the necessary empirical evidence. One of them is an annual survey carried out by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the other one titled "Social inequalities: How Ukrainian society perceives them" was performed by Sociological Association of Ukraine (SAU) jointly with O. Yaremenko Institute for Social Research in 2017. The figures lead to the conclusion that differences between the city and the village in Ukraine do not stem from economic inequality so much as they

are related to different sets of values and cultural preferences, particularly language choice (Russian or Ukrainian) and the respective cultural tradition.

Keywords: *city, village, structural change(s), inequality, transformations in culture and values, the issue of land privatisation.*

Заведено вважати, що країна сильна своїми містами, котрі завжди є осередками рушійних соціальних, політичних і громадських, інноваційних, економічних процесів і надають надалі всьому суспільству певного імпульсу розвитку. Однак в Україні згідно із соціологічними дослідженнями це положення стосується радше столиці, ніж усіх великих і малих міст, про що власне свідчать масові протести в Києві 2004–2005 та 2013–2014 років як прояв загального ступеня незадоволеності соціально-політичним і економічним станом країни. Проте згідно з даними Соціологічного моніторингу ІС НАН України досить значущим виявилось спростування стереотипного ставлення до мешканців села як виключно традиціоналістського соціального прошарку, котрий у своїх оцінках і прагненнях, на відміну від містян країни, солідаризується з киянами. Так, в оцінюванні важливості державної незалежності України саме селяни набагато ближчі до столичних мешканців із найвищим рівнем підтримки (86%:91%), ніж до мешканців решти міст (75%–78%); майже однаковою мірою для киян і мешканців села виявилось також значення важливості створення в суспільстві рівних можливостей (85%:88%) задля, наприклад, реалізації підприємницької ініціативи (якщо в Києві таких людей 67,7% і селі 62%, то у великих і малих містах – 60% і 50% відповідно, тут-таки зазначимо, що значущість підвищення освітнього рівня важлива для 70% селян на тлі 59% містян). Знову ж таки, у ставленні громадян до вибору ЄС як союзника на історичному шляху розвитку думки киян і селян майже збігалися –60%:54%, помітно випереджаючи рівень такої підтримки рештою мешканців українських міст 35%–39%. У ціннісному вимірі показники значущості проблеми демократичного розвитку для селян взагалі є одними з найвищих у країні – 79,5% (у Києві 85%, у великих містах 72% і малих – 69%) [Іващенко, 2014]. Отже, є підстави ставитись до мешканців сучасного українського села не як до ретроградної частини суспільства, що завжди чинить опір змінам, а як до певною

мірою трансформованої в напрямі модернізації співвідносно із суспільним і політичним перебігом життя країни за часів відновленої незалежності.

Сучасні соціологічні спостереження процесів пострадянського українського суспільства у разі ретельнішого підходу вказують на певні ознаки зближення мешканців міста й села у більшості своїх оцінок і переваг, долання суперечностей між містом і селом, тим самим поступово спростовуючи усталені ідеократичні погляди на не/антагоністичні відносини у радянській парадигмі село–місто. Індустріалізація, урбанізація, колективізація, насильне обезземелення селянського українського суспільства, звичайно, далися в історичній перспективі, вплинувши на «поступову дезінтеграцію селянського суспільства як специфічної соціальної структури та включення її членів до нових, загальнодержавних мереж соціальної взаємодії», як свого часу зазначав відомий дослідник селянства соціолог Теодор Шанін [Шанін, 2010]. Проте різких змін селянське середовище зазнало саме з поширенням ринкових відносин, грошової економіки, що «поступово перетворювало селянське родинне господарство на підприємство капіталістичної природи», якраз цей чинник – запровадження ринкової економіки й був зазначений Т. Шаніним як першочерговий у переліку головних чинників структурних змін. Адже саме розвиток ринкової економіки, прискорений поділ праці, виокремлення професійної спеціалізації сприяли перетворенню «селянства як особливої соціальної верстви» з притаманним способом життя на «фермерство як заняття» [Шанін, 2010]. Загалом усе означене стало початком переходу до виробництва селянами продовольства не лише для самозабезпечення, а й загалом до сучасної ринкової системи, – за К. Поланьї саме цей етап і відбиває сутність початку «великого перетворення» домодерного господарювання на сучасну економіку.

Продовжуючи причинно-наслідковий хід процесу перетворення селянства, Т. Шанін вказує на важливість і значення проникнення засобів масової інформації, освітньої системи, військової служби й тимчасової трудової міграції на сільські території, що хоч і поступово, але неухильно призводило до запозичення й поширення нових культурних зразків, або «акультурації», селянського середовища, – цей потужний

чинник структурних змін був виділений авторитетним соціологом у переліку головних. І на решті, наступним чинником суспільних структурних змін вказано чинник радикальних політичних змін, що запроваджувались «носіями влади-неспеліями», котрий і замикає методологічний підхід Т. Шаніна до дослідження структурних змін селянства, що, безперечно, й через майже пів століття з успіхом може бути застосований для вивчення пострадянських трансформаційних процесів. Отже, всі чотири виокремлені Т. Шаніном головні чинники структурних змін селянства, як-то: 1) поширення ринкових відносин; 2) прискорення поділу праці та професійної спеціалізації; 3) засоби масової комунікації та географічна мобільність; 4) радикальні політичні зміни з часом тільки набули актуалізованої ваги для наукового пізнання трансформації селянського суспільства, селянства як соціальної верстви й загалом «селянства як процесу» від традиційного до сучасного суспільства. Варто зазначити, що для певних суспільно-історичних періодів не всі чинники могли й можуть бути наявними чи однаковою мірою впливовими, однак саме під час вивчення пострадянських змін соціологічного профілю місто-село вони за переліком і змістом повністю вкладаються в дослідницьку матрицю, даючи змогу їх концептуального використання в аналітичному викладі емпіричних напрацювань.

З початком української незалежності після колапсу радянської командної системи гостро постала проблема неспроможності держави задовольнити потреби в продовольстві, що вимагала докорінної зміни системи продукування й забезпечення країни продовольством, на чому наголошували західні дослідники сільського господарства Східної Європи. Усуспільнене виробництво продовольства в державних підприємствах виявилось недостатнім для забезпечення харчами радянських людей, що й стало спусковим гачком політекономічного колапсу й ініціювання індивідуального приватного підприємництва. Однак подальше падіння сільського господарства та зайнятості в ньому не привело до швидкого розквіту фермерства, й не лише через неготовність людей і відсутність мобільної агротехніки, а через земельне питання, вирішення якого позбавило селян необхідної умови доступу до сільськогосподарської землі. Множинний регресійний аналіз, здійснений

західними дослідниками, показав, що без належного доступу до землі неможливі будь-які варіанти самостійного продукування харчового забезпечення, «і в цих справах більше ніщо не має істотного значення», за твердженням Р. Роуза, багатолітнього дослідника посткомуністичних перетворень [Роуз, 2012]. Тому відтермінування земельної реформи вочевидь відіграло негативну роль у гальмуванні фермерського руху, натомість дало старт для розквіту в Україні монополістичних агрохолдингів на кшталт латиноамериканських, на відміну від європейської фермерської моделі. Тривалий мораторій на продаж землі був використаний владними інституціями не для підготовки земельного кадастру та кампанії з роз'яснення економічних переваг реальної власності на землю, а, навпаки, став домінуючим у маніпулюванні громадською думкою популістами в політичних перегонах. Адже зрозуміло, що запровадження ринкових відносин у пострадянському суспільстві вимагає наявності й розвитку ринкової свідомості, за слабким проявом чого земля для селян ще не набула товарного виразу, необхідного для розвитку ринку землі, про що свідчать дані 2017 р. моніторингу ІС НАН України, коли майже абсолютною більшістю мешканців села не підтримується продаж землі (табл. 1). Тут варто нагадати, що від самого початку пострадянського періоду, а саме від 1992 р. українці тривалий час, аж до 2004 р., переважною більшістю (63,5%–42%) підтримували передання землі у приватну власність, що, однак, не було використано владою своєчасно, тому вже на 2016 р. частка охочих до продажу землі впала до 16,7%.

Таблиця 1

Чи можна, на Ваш погляд, дозволити купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні?, %

Варіанти відповідей	Місто	Село
Так	25,8	21,5
Ні	59,7	69,9
Важко відповісти	14,6	8,6

У таких соціологічних вислідах, вочевидь, не тільки криється пересторога селян щодо продажу землі, а й прояв незавершеної чи навіть нездійсненої повною мірою *егалітарної аграрної*

реформи як перерозподілу землі для вдосконалення сільського господарства з метою формування *самостійного сільського власника* на користь пролонгації історично деформованої колективізацією свідомості *напівселян* (Шанін) як працівників великих державних і кооперативних підприємств. Позаяк питання приватної власності як наріжного каменя комуністичної ідеології через репресивну радянську політику було «вирішене», тому в пострадянський час відсутність цілеспрямованої ретельно розробленої державної кампанії в межах реальної аграрної реформи, що мало б на меті відродження інституту приватної власності й становлення дрібного й середнього аграрного власника, позначилась на слабкій розвинутості такого прошарку, що ще довго позначатиметься на гальмуванні загальних процесів пострадянських ринкових змін. Принагідно варто зазначити, що розпаювання сільськогосподарської землі за відсутності ринку землі призвело лише до лізингу земель на користь власників переважно великих експортоорієнтованих агрохолдингів, що постали на базі колгоспів, які насправді є реальними вигодоотримувачами мораторію на продаж землі, коли селяни – здебільшого заручники цієї політико-економічної колізії без належних законодавчих рішень.

Прикметним є те, що скорочення *найманої* зайнятості у сільському господарстві України після розпаду СРСР з 4,344 тис. осіб (1990) до 562 тис. осіб (2016), становлячи за останніми даними 2016 р. трохи більше п'ятої частини від усіх зайнятих у сільському господарстві (2866,5 тис. осіб), помітно не позначилось на розвитку фермерства [Економічна активність населення, 2016: с. 108], до якого впродовж усіх років соціологічних спостережень за самооцінками себе продовжують зараховувати лише 0,2–0,3% респондентів. Якщо на тлі загального скорочення населення в країні від 1991 р. до 2017 р. сільських мешканців теж стало менше, їхня питома частка скоротилася з 32,46% (16 млн 859 тис.) до 30,77% (13 млн 102 тис.) від загальної чисельності населення, де жінки становлять 52%, а когорта людей похилого віку від 60-ти до 80 і старших на селі вдвічі більша серед жінок (1 млн 965 тис.), ніж серед чоловіків (1 млн 80 тис.), коли загалом у віковій структурі сільського населення до 55–59 років зберігається майже паритетне співвідношення жінок і чоловіків [Населення України, 2017]. Отже, мешканці сільської

місцевості, становлячи третину населення країни, дуже слабо співвідносять себе з фермерством, дрібним і середнім агробізнесом, тому питання стосовно способів заробітку і джерел доходу, залишаючись майже не поміченим офіційною статистикою, значною мірою стає завданням не фіскальних обстежень, а соціологічних досліджень, які передусім, повинні перейматись з'ясуванням їхнього ставлення до фермерства та причин неготовності до цього типу приватного підприємництва.

Держкомстат диференціює, по-перше, сільськогосподарські підприємства, до складу яких зараховуються й фермерські господарства, та, по-друге, домогосподарства в сільській місцевості як господарства населення, котрі здійснюють сільськогосподарську діяльність з метою самозабезпечення продуктами харчування, а також для виробництва товарної сільськогосподарської продукції, як суб'єкти підприємницької діяльності без обов'язкового створення юридичної особи [Статистичний щорічник, 2017: с. 288]. Отже, видається, що державна статистика знайшла метод підвищення рівня зайнятості в сільській місцевості до 55%, зарахувавши одноосібних власників присадибних господарств або господарств населення до групи самозайнятих, збільшивши їхню загальну частку серед зайнятих із 6,9% (1999) до 14,4% (2016) від початку фіксації самозайнятості як реєстрованої індивідуальної трудової діяльності на самостійній основі, вказавши на нинішню 30,3% самозайнятість у сільській місцевості [Економічна активність населення, 2017: с. 78]. Наведені статистикою дані загальної самозайнятості дещо перевищують частку тих, хто відносить себе до цієї групи економічно активних за даними моніторингу ІС НАН України – 9,1% (2016), незважаючи на вік та статус реєстрованої чи нереєстрованої економічної діяльності. Зауважимо, що в міжнародній статистичній та академічній практиці аграрна самозайнятість, як правило, не зараховується до загального кількісного виразу самостійно зайнятих працівників, а вивчається й аналізується окремо, як соціально-економічний феномен, залежно від національної та регіональної специфіки поширення, отже, цей аспект, зокрема, як і трудова й економічна зайнятість у сільській місцевості загалом, усе ще залишається завданням для майбутніх спеціальних досліджень на наших теренах.

У спеціальному дослідженні «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», реалізованому Соціологічною асоціацією України (САУ) спільно з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка 2017 р. (N = 2000) (далі – дослідження САУ), велику увагу приділено вивченню структури джерел доходу, де мешканці села вказують, що чверть сумарного доходу становлять кошти, отримані ними від продажу сільськогосподарської продукції на відміну лише 1–2% для міських мешканців, але в питанні про частку прибутків від індивідуальної приватної діяльності таких розривів уже не спостерігається, – для жителів обласного центру, міста й села значення цього показника в структурі доходів майже однакове: 7,6:8,7:8,4%. Доходи у вигляді офіційного заробітку за основним місцем роботи становлять для містян 51,8–51,4%, а для жителів села вже суттєво менше – 42% від сумарного доходу, але саме у них заробітки від додаткової зайнятості важать дещо більше – 13%, ніж для мешканців обласного центру чи міста – 10%–12%. Якщо пенсійний внесок до сумарного доходу на селі є найвищим і становить 35,5% і 30,6% для містян, то значення матеріальної допомоги від родичів і знайомих для мешканців обласного центру й міста є дещо вагомішим, ніж для селян, – 31,7:29,4:27%. Важливо зазначити, що незалежно від місця проживання у третини опитаних громадян є заощадження, готівкові у 17%, а на рахунках – від 10% у містян до 6% селян. Якщо майже половина мешканців села, як і мешканців невеликих міст отримують субсидії для сплати комунальних витрат – (48–46%), що є частішим досвідом, ніж в обласному центрі – (38,7%), то тут важливо додати, що й на селі, і в місті налічується 12–10% громадян, які не збираються оформлювати такі субсидії, хоча й мають на неї право. Серед мешканців села найменшою є частка тих, у кого є заборгованість за обов'язковими платежами – 11,5%, натомість найбільшою вона є у мешканців обласних центрів – 18,6%.

Розподіл відповідей на запитання щодо рівності доступності медичної допомоги показав, що тільки для 20% мешканців обласного центру чи села це не викликає жодних проблем і заперечень, а для містян і того більше – 27,5%, тому серед селян і невдоволеність недоступністю є вираженою помітно більше, ніж для містян – 75:65%, і все ж з невеликою перевагою

для мешканців обласних центрів – 68%. Через це на конкретне запитання про доступність медичного обслуговування здебільшого саме мешканці сіл вказують на місце проживання, від чого власне й залежить якість доступного лікування, хоча свого першорядного значення щодо питання доступності медичної допомоги не втрачає чинник фінансового становища – абсолютна більшість опитаних вказує саме на нього – 88%, і це незалежно від місця проживання.

Дещо неочікуваними, зважаючи на поширену сталу думку про неякісну освіту на селі, виявились відповіді на запитання щодо доступності якісної освіти залежно від місця проживання, – і дошкільна, і середня освіта, на думку опитаних, цілком доступні, причому сільські мешканці навіть вище оцінюють свої можливості стосовно цього – до 70% серед них тоді як жителів обласних міст – 59%. Вбачається, що саме ЗНО дало підстави для вирівнювання освітніх можливостей у країні, незважаючи на місце проживання, адже лише 25% мешканців села не поділяють думку про забезпечення рівних можливостей доступу до якісної освіти завдяки ЗНО, коли частка таких серед мешканців обласних центрів сягає трохи більше третини (34%). Майже однаковою мірою респонденти, незалежно від місця проживання, погодились з думкою, що в країні кожний громадянин має рівні можливості поліпшити свою освіту, тобто не декларовано повинен мати, а вже має таку можливість. Зауважимо, що підвищенням своєї кваліфікації в останні три місяці займалися на курсах лише 9–10% містян, що, за всіх інформаційних сучасних переваг, не набагато більше такої ж активності на селі – 7%, а от щодо вивчення іноземних мов, то для мешканців сільської місцевості все ж помітне певне відставання, а точніше вдвічі частіше здобуттям таких знань переймалися мешканці обласних та інших міст (4–5%), хоча й планами щодо цього переймаються дедалі більше на селі.

Важливим здобутком опитування САУ варто вважати те, що відповіді на запитання про різницю в доходах у суспільстві не засвідчують відмінності залежно від місця проживання, як і відповіді щодо існування напруженості у відносинах між багатими й бідними, – однаковою мірою 65% респондентів у всіх типах поселення вказують на її наявність. А от щодо напруженості між мешканцями міста й села, то 75% селян і містян такого явища

взагалі не помітили, щоправда дещо менше з цим згодні жителі обласних центрів – 71,7%. Напруженість між мешканцями столиці та інших населених пунктів мало для кого є помітною, таких лише 11–12%, що значно менше, ніж для стану відносин між мешканцями різних регіонів – від 26% для сільських та 33% мешканців обласних центрів відчують таку напруженість. Можливість проживання в столиці вбачається привабливою для майже 60% самих столичних жителів і 45% для сільських мешканців, бо для 67% з числа останніх саме проживання у сільській місцевості є бажаним і привабливим.

Загалом вищеперелічені складові структури доходів для чималої кількості наших співгромадян указують на те, що монетарної вагомості різних джерел усе ж недостатньо, аби не вдаватись до економії на продуктах харчування, адже за останні пів року цього досвіду зазнали значною мірою 18,5% мешканців села, 19% міста та 15% обласного центру, а певною мірою навіть до 40% селян і містян. Отже, виходить, що лише для 40% громадян країни немає проблеми з питанням харчування. Проте в іншому блоці відповідей, за яким завжди визначається загальне соціально-економічне становище населення, зазначено, що лише для 4% жителів великих і 7% інших міст та 8% селян не вистачає грошей на їжу, а для переважної більшості усе ж таки достатньо власних грошових резервів для того, щоб нормально харчуватися – для третини містян і 44% селян, якщо для половини мешканців обласних центрів і решти міст достатньо коштів і для проживання, і навіть для заощаджень, щоправда таких «успішних» серед мешканців села все ж менше – 41%, не кажучи вже про тих 6% селян і 11% жителів великих і майже 8% решти міст, спроможних навіть на дорогі покупки, як і взагалі на задоволення усіх бажань. Якщо поглянути на те, як себе позиціонують респонденти на уявній драбині «достатку» від 1 до 7, то третина селян і містян найчастіше обирають четверту сходинку, залишивши позаду себе на попередній, третій, чверть своїх співгромадян, пропустивши вперед на п'яту сходинку 19% мешканців великих міст і 15,5% решти міст та 16,6% мешканців села. Помітно «заселеними» виявились навіть найвищі сходинки, за рахунок 8:7% мешканців великих і решти міст та 5,5% із числа селян. Однак за показниками інтегрального матеріального становища саме мешканці сільської

місцевості в 33% застрягають на позиції дуже низького і 18% низького рівня, тим самим становлячи половину когорти опитаних селян, коли жителі обласних центрів такою мірою обирають середній і нижче середнього рівні, де село представлене на 10% менше, проте на рівень вище середнього достатку з їхнього числа претендують до 9%, коли в обласних центрах таких 12%, а в інших містах – 9%.

Прикметним є той факт, що в разі нестачі коштів на життя до започаткування власної справи воліють вдатися однаково що в місті, що в селі третина мешканців, а працювати ще більше їй додатково зголошуються найчастіше саме сільські жителі – 58%, це дещо більше, ніж в обласному центрі, – 55%, і ще більше, ніж у решті міст, – 52%. Для подолання матеріальних нестатків рівень готовності громадян до переїзду в інший населений пункт також майже не залежить від місця проживання, і в селі, і в місті таких налічується до 20%, що ж до вибору опції трудової міграції до іншої країни, то тут група охочих уже різко збільшується, але однаково для всіх типів поселення, становлячи трохи більше третини (34%) мешканців.

Аналізуючи соціально-економічний і матеріальний стан сільських мешканців, необхідно зауважити, що на тлі поодиноких соціологічних публікацій, зазвичай зосереджених на проблемі бідності та соціального захисту селян, і майже відсутності спеціальних якісних досліджень економічної активності мешканців українського села, безперечно цінним внеском у вивчення східноєвропейської моделі аграрної економіки є вагомий доробок закордонних колег, які, застосовуючи різну методологію, в тому числі етнографічного дослідження вдаються до спеціальних досліджень цієї тематики. Наприклад, німецький соціолог М. Варга, котрий упродовж трьох років вивчав соціально-економічне становище сільських домогосподарств, різні джерела доходу для життєзабезпечення, провів 65 інтерв'ю мешканців кількох буковинських сіл на кордоні з Румунією, щоб порівняти характер змін в аграрному секторі з кожного боку кордону. За його результатами переважна більшість сільського населення проживає у домогосподарствах змішаного доходу, де поєднується робота на присадибних ділянках та у великих фермерських підприємствах, самозайнятість, трудова зайнятість із заробітною платою в установах/

підприємствах та регулярні соціальні виплати. У таких домогосподарствах продукування продовольства відбувається не лише з метою самозабезпечення, а й для збуту торговельникам за готівку з метою уникнення укладання контрактів з відтермінуванням платежів із представниками сучасних торговельних мереж супермаркетів [Varga, 2017]. Отже, відповідно до результатів цього дослідження на селі зберігається традиційна система неформальних відносин чисельних господарств змішаного дохідного типу й малої кількості підприємців-фермерів із закупівельними агентами базарів для подальшого продажу, котра все ще не заміщується представниками формальних торговельних мереж, що зовсім не відповідає очікуванням, наприклад, Світового банку щодо поширення приватного фермерства, як певного маркера становлення ринку у Східній Європі. Проте це цілком відповідає широко відомому науково-дослідницькому положенню про те, що неформальність у посткомуністичних країнах є вагомим передвісником розвитку економічного підприємництва. На підтвердження наявності й поширення неформальної економіки в сільському господарстві державна статистична служба доводить, що саме в цій галузі економіки сьогодні відмічається найбільша неформальна зайнятість населення в Україні – 40,8%, котра хоч і суттєво скоротилася за останнє десятиріччя – і з 66% (2009), однак усе ще вдвічі більша, ніж у сфері оптової та роздрібною торгівлі, ремонті автотранспортних засобів [Економічна активність населення, 2017: с. 108].

Отже, застосування методологічної дослідницької концепції Т. Шаніна дало змогу резюмувати, що поширення ринкових відносин у пострадянській економіці, повільно проникаючи в село, здебільшого в термінах грошової або готівкової економіки, за час незалежності поступово трансформувало селянське домогосподарство, надаючи йому певних виражених ознак підприємства капіталістичного гатунку. Другою ознакою структурних змін на селі, відповідно до цієї концептуальної схеми, є професійна спеціалізація, котра через запровадження поділу праці, неухильно вимагаючи професійної підготовки, набуття спеціальних навичок та підвищення майстерності й певної кваліфікації, веде до постання спеціалізованих домогосподарств і фермерства як заняття. Така економічна діяльність пов'язана

із сільським господарством, але потребує нових, відмінних від набутих навичок способу господарювання в попередні часи, в нашому випадку – радянського колективного господарювання. З початку 90-х років село, як і вся країна, перебувало в пошуках долання матеріальних проблем, коли запускались міграційні процеси не лише в контексті село–місто–село, а й село–закордон–село, що, долаючи географічні та монетарні перешкоди, знаходило й відновлювало нові-старі способи господарювання, запозичуючи та привносячи нові культурні зразки аграрної економіки. Доступність якісної сучасної освіти, поширення й поліпшення засобів масової комунікації, як і досвід хвилеподібної трудової міграції, – це саме ті потужні чинники впливу, котрі створюють новий для пострадянського суспільного простору феномен «континууму місто–село», прояв якого посилюється зі зростанням рівня добробуту, зменшенням відмінності в доходах мешканців села й міста.

Звичайно, говорячи сьогодні про засоби масової комунікації, ми маємо на увазі передусім доступ до інтернету, мережі, яка віртуально поєднує не тільки мешканців у межах країни, а й світу взагалі, підприємливих людей, тих, хто продукує товари й послуги, та клієнтів у пошуках одне одного. За даними аналізованого дослідження, наприклад, якщо в містах не вміють сьогодні користуватися комп'ютером 22–24% мешканців, то в селах таких не набагато більше – 36%, причому регулярних користувачів там налічується до 40%. Майже ідентичні дані щодо користувачів Інтернетом: на селі ті ж 40%, коли в містах 52%–64% з перевагою в обласних центрах. Такою комунікаційною зручністю, як електронна пошта, користуються найбільше в обласних центрах – 45,6% мешканців, дещо менше в інших містах – 37%, коли в селі таку зручну необхідність задовольняють лише чверть жителів. Для здійснення особисто покупок чи оформлення послуг «павутиною» охоплюється 21% мешканців села і 13% їхніх родичів, що вдвічі менше, ніж у містах, але видається, що це тимчасове відставання й воно буде подолане зі зростаючою потребою в розширенні ринкових і товарно-грошових відносин. Не зайвим буде нагадати, якщо сайти новин відвідує половина містян, то про новини саме з інтернету дізнається лише третина мешканців села. Доречно зауважити, що згідно з даними моніторингу

ІС НАН України селяни втричі більше за киян і вдвічі частіше за мешканців великих міст передплачують газети – 36%, що, безперечно, певною мірою відобивається на їхньому рівні обізнаності з політичними та економічними процесами в країні.

Звернення до архіву даних моніторингу ІС НАН України дає можливість для аналізу ціннісного виміру мешканців села: найважливішими є не тільки проблеми матеріального добробуту (92,5%), що загалом характерно для решти українців незалежно від місця проживання, а от щодо проблеми значного соціального розшарування в суспільстві та демократичного розвитку, то показники їхньої значущості для селян взагалі одні з найвищих у країні, особливо стосовно демократичного розвитку – 79,5% (у Києві 85%, у великих містах 72%, у малих 69%). Цей висновок стосується й питання про значущість для селян можливості висловлювання власної думки з політичних та інших питань – майже 76%, що є співмірним лише з Києвом – 82%. Однаковою мірою з мешканцями столиці й інших великих міст важливою вбачається для мешканців села можливість реалізації підприємницької ініціативи – 62% (у Києві – 67,7%, у великих містах – 60%, у малих – до 50%). Ще більшого рівня сягає значущість підвищення освітнього рівня для селян – 70%, що є цілком рівнозначним для мешканців великого міста і перевищує таку цінність для мешканців малих міст – 59%. І в оцінюванні важливості державної незалежності України селяни набагато ближчі до столичних мешканців із найвищим рівнем підтримки (86:91%), ніж до мешканців решти міст (75–78%); майже однаковим із киянами для мешканців сіл також виявився й рівень означення важливості створення в суспільстві рівних можливостей (85:88%), менш виразний для решти містян 80%. Важливість цікавої роботи є беззаперечною цінністю для всіх громадян України, й немає значення – то мешканці столиці, великого міста чи села – від 84% до 79%, лише дещо менше для мешканців невеликих міст 74,5% [Іващенко, 2014: с. 436]. Наголосимо, що ці дані не розходяться в своїх значеннях із результатами дослідження САУ, тим самим підтверджуючи стійкість оцінок і переконань ціннісного профілю респондентів упродовж тривалого часу залежно від місця проживання.

Важливою соціологічною знахідкою дослідження САУ виявилось те, що сільські мешканці значно частіше, ніж міські жителі, заявляють про наявність у них реальної можливості впливати

на владу на рівні свого населеного пункту – 17%, це не набагато менше, ніж для решти міст – 14%, але в обласних центрах така можливість реально є ще нижчою, становлячи лише 7% мешканців. Певно, тому й про можливість вільно висловлювати свою думку представникам влади населеного пункту суттєво більше заявляють саме жителі сіл – майже 44% на противагу 27% і 36,5% таких серед містян. А от на рівні області та країни можливість впливу на органи влади для всіх громадян країни взагалі є дуже низькою, з невеликою різницею від 3,6% до 5,5% і 2% до 3,6% відповідно. Контролювати місцеву владу на волонтерських засадах разом з іншими громадянами здатні однаковою мірою 15% мешканців села та обласного центру, дещо активнішими щодо цього видаються 21,2% жителів решти міст. Громадську активність щодо готовності до організації ініціативних груп із вирішення питань місцевої громади висловлюють однаково по країні до 10% мешканців незалежно від місця проживання, а до активного волонтерства залучено до 20% мешканців обласних центрів і сіл і 25,7% жителів інших міст.

Проблема відмінностей між містом і селом, як виявилось, здебільшого є дослідницькою, бо насправді не залежить від матеріального рівня, рівності доступу до освітніх і медичних послуг, а полягає лише в ціннісно-цивілізаційному характері української ментальності, більше проявленої в автохтонній сільській Україні, а не в русифікованих постіндустріальних містах. Адже ознаки тільки одного розколу як такого простежуються в соціологічному дослідженні САУ, і стосується це вибору мови спілкування вдома і в громадських місцях, якщо такою для 72:69% мешканців сільської місцевості є українська мова, то для половини жителів обласних центрів 51% удома і 45% у громадських місцях – російська, бо українською мовою вдома тут послуговуються менше третини жителів 29%, причому в громадських місцях ще менше – 24%. Стосовно решти міст, то там з невеликою різницею майже однаково і вдома, і в громадських місцях українська мова лунає дещо частіше – до 40%.

Останнім, але не менш важливим з огляду потужності впливу, з наведених Т. Шаніним основних чинників структурних змін традиційно селянського суспільства був названий чинник радикальних політичних змін, що запроваджуються носіями влади-неселянами. Окрім аналізу відомої своїм антигуманним підходом і змістом моделі радянської колективізації,

соціально-економічних наслідків колапсу командно-адміністративної економічної системи, на руїнах якої закладались основи ринкової економіки в неготовому до ринку суспільстві, сучасний дослідницький підхід потребує критичного історичного погляду не лише на загальні вади колгоспного господарювання, а й на «історію теперішнього» стану селянського соціуму. На думку українського дослідника соціології села М. Сакади, у свідомості сільських респондентів продовжують домінувати патерналістські установки, тому «руйнування суб'єктно-державницької орієнтації значної частини сільського соціуму шляхом швидкої переорієнтації його ментальності в напрямі ринкової економіки виявилось далеко непростим завданням», позаяк «тривала й нерідко кривава адаптація селян до господарювання в умовах колективної власності не могла водночас зникнути з їх свідомості». Хоча ним же зазначається, що капіталістичні уявлення все ж «висіялися» серед чималої частини сільського соціуму, адже за розподілом думок щодо різних форм власності на землю й угіддя, хоч із невеликою перевагою (29%), передує позиція «пожиттєвого користування без права продажу», але повне право власності на землю з правом продажу підтримують більше чверті селян, а саме 26% [Сакада, 2017: с. 236–237].

Поширення ринкової свідомості, поступова раціоналізація ринкових відносин разом із запровадженням готівкових товарно-грошових дали перші, але все ще слабкі результати дуже помірною поступу в просуванні ринку на селі. Допоки не запрацює механізм конкуренції, а головне – земля не стане товаром з відповідною монетарною вартістю і не запрацює ринок землі, подальший розвиток ринку буде заблокований не стільки неосвіченими та необізнаними економічно громадянами, скільки впливовими економічними групами, зацікавленими у збереженні досягнутого й набутого. Приватизація земель сільськогосподарського призначення не завершена, впродовж двадцяти років діє мораторій на купівлю-продаж такої землі, що «стоїть на заваді легального перерозподілу та концентрації основної земельної власності в Україні», хоча «ідея приватної власності на землю має вищий рівень легітимності, ніж результати її фактичного втілення», на чому відбилися непрозорі приватизаційні процеси у сфері земельних відносин [Резнік, 2017]. Попри всі негаразди сільські мешкан-

ці не втратили бажання до змін, потенційно зберегли певну модерністську установку, яку поділяють більше третини сільських респондентів (37%), а п'ята частина з їх числа навіть переконана, що і в нинішній непростій ситуації залишається простір для надії [Сакада, 2017: с. 240].

Соціологічні пошуки наявності соціальних розколів між містом і селом довели, що в основному ця проблема лежить не стільки у площині економічної нерівності й не в 10% різниці декларованого рівня матеріального достатку, скільки у сфері культурно-ціннісних відмінностей, особливо щодо мовного вибору та спорідненої з цим української культурної традиції. Відмінності між містом і селом, зважаючи ж на обережність, а подекуди соціальну інертність, дуже поступово, проте долаються разом із розвитком і поширенням засобів комунікації, доступністю якісної освіти, як і доступністю й розширенням мереж соціальної й економічної взаємодії, поступом розвитку громадянського суспільства, прояви чого дедалі чіткіше проступають не лише в міському, а й у сільському соціальному середовищі.

Джерела

Економічна активність населення України у 2016 році. Статистичний збірник. (2017). Київ.

Іващенко, О. (2014). Місто й село як соціальний простір відповідальності: солідаризація пріоритетів. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1(15), 1, 432–439.

Населення України за 2016 рік. Демографічний щорічник. (2017). Київ: ДССУ.

Резнік, В. (2017). Приватна власність на землю та виробничий капітал: тенденції легітимації у 2006–2017 рр. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 4(18), 205–218.

Роуз, Р. (2012). *Як розуміти посткомуністичні перетворення. Підхід «із глибини»* (сс. 85–89). Київ: Український письменник.

Сакада, М. (2017). Динаміка ставлення сільського соціуму до передачі у приватну власність та купівлі-продажу землі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 4(18), 231–242.

Статистичний щорічник України за 2016 рік. (2017). Київ: ДССУ.

Шанін, Т. (2010). Селянство: окреслення соціологічного поняття. *Україна модерна*, 6(17), 171–182.

Varga, M. (2017). Cash rather than contract: The re-emergence of traditional agrifood chains in post-communist Europe. *Journal of Rural Studies*, 53, 58–67.

ЗМІНИ У СПОСОБІ ЖИТТЯ ТА СТИЛІ СПОЖИВАННЯ СЕЛЯН (КЕЙС СІЛ ТЕРПІННЯ ТА МИРНЕ)

Статтю присвячено дослідженню трансформації стилю споживання селян від радянської до пострадянських моделей споживчої поведінки. Проаналізовано зміни у формах трудової поведінки та доступі до товарів, простежено вплив цих чинників на специфіку споживання на селі. В якості емпіричної основи використано кейси сіл Мирне та Терпіння, де було проведене соціологічне дослідження життя селян у 60-х роках минулого сторіччя. Проведені в цих селах спостереження та фокус-групові дискусії підтвердили, що на зміну моностилізму споживання, характерного для радянського періоду, приходять наразі полістилізм.

Ключові слова: сільський спосіб життя, сільський стиль життя, полістилізм споживання, типи споживання

Стаття посвячена дослідженню трансформацій стилю потреблення жителів села від радянської до пострадянських моделей споживчої поведінки. Проаналізовані зміни у формах трудової поведінки та доступі до товарів, простежено вплив цих факторів на специфіку потреблення на селі. В якості емпіричної основи використано кейси сіл Мирне та Терпіння, де було проведене соціологічне дослідження життя селян у 60-х роках минулого століття. Проведені в цих селах спостереження та фокус-групові дискусії підтвердили, що на зміну моностилізму потреблення, характерного для радянського періоду, приходять в даний час полістилізм.

Ключевые слова: сельский образ жизни, сельский стиль жизни, полистилизм потреблення, типы потреблення

The paper compares consumption patterns of rural households in Soviet and post-Soviet Ukraine. The author identifies several factors conducive to the transformation in consumption styles of the rural population, such as substantial changes in the types of employment and in villagers' occupational status, as well as easy access to goods and services. The findings of case studies undertaken in two Ukrainian villages, Myrne (Peaceful) and Terpinnia (Patience), in 2014 and 2017 respectively, constituted the necessary empirical evidence. Each case study was based on a focus group discussion in which the village residents participated; in addition, the researchers took a close look at the housing conditions in each settlement. Interestingly, the households in these villages had been surveyed as early as the 1960s within the framework of a research project focusing on the lifestyle of rural communities in the Soviet Union. The analysis of data from all four sources has shown that now,

in contrast to the Soviet era, there isn't one single consumption pattern among the rural residents any longer. Instead, a variety of consumption styles has been forming in recent years.

Keywords: *the rural way of life, rural lifestyle, a variety of consumption styles, consumption patterns.*

Актуальність дослідження стилю споживання селян пов'язана насамперед із трансформацією всього укладу життя на селі. У сфері споживання в радянський період існувала значна невідповідність між можливостями індивіда та умовами їх реалізації через незадоволеність попиту. Ринкові відносини спричинили зміни характеру споживання, проте обмеження споживчої поведінки не зникли, а набули іншого характеру. Традиційні моделі споживання змінюються, стають неефективними в нових умовах життя. Тому актуальним завданням є дослідження трансформацій стилю споживання селян і визначення нових моделей споживчої поведінки.

Загальна проблематика трансформацій стилю життя обговорюється у вітчизняному соціологічному дискурсі досить активно, тут представлені як праці загального плану [Бевзенко, 2008], так і дослідження стилів життя окремих соціальних груп [Рахманов, 2012]. Є певні дослідження присвячені і трансформаціям споживчої поведінки загалом [Зоська, 2011; Кузьмук, 2015] і стилям споживання зокрема [Набруско, 2010; Овчар, 2016; Черевко, 2010]. Водночас сільський стиль та спосіб життя залишаються переважно поза увагою соціологів. Метою нашого дослідження є фіксація тих реальних трансформацій, яких зазнав спосіб життя українських селян порівняно з тим, яким він був у радянський період.

Сучасний простір стилів споживання сільських мешканців сформувався у пострадянську добу, коли розпочався перехід від моностилізму до полістилізму у споживанні. Передумови для цього були створені в процесі аграрної реформи та роздержавлення аграрної сфери (середина 90-х рр. – початок 2000-х), унаслідок чого докорінно змінилися структура і форми трудової діяльності, що обумовило зміни в сільському способі життя. Стиль споживання прямо пов'язаний із життєвими можливостями й наявними ресурсами для забезпечення потреб, які, своєю чергою, визначаються конфігурацією ринку праці та соціально-економічною політикою регіону проживання. Зміна

економічної формації поклала початок становленню тіньової багатукладної сільської економіки, що сприяло формуванню широкого спектру умов і чинників споживання.

Наразі соціальні практики сільських мешканців продовжують змінюватися. Найпомітніше змінилася сфера праці і виробничої діяльності селян. Практики ведення особистого селянського господарства, які на початку перехідного періоду забезпечували переважно елементарне фізичне виживання, трансформувалися в бік спеціалізації і підвищення товарності. Зростання кількості торговельних точок у сільській місцевості, купівля через Інтернет і служби доставки надають сільському мешканцю доступ до дедалі ширшого простору стилів, а виникнення нових груп у соціальній структурі українського села (фермер, заробітчанин, підприємець тощо), у свою чергу, зумовлює зростання варіативності стилів споживання як способів ідентифікації, критеріїв групової диференціації й каналу соціальної мобільності [Иванова, 2004].

За даними Державної служби статистики України та адміністративними даними державної служби зайнятості за перше півріччя 2019 року 42% населення у сільській місцевості зайняті в неформальному секторі економіки [Ситуація на ринку праці..., 2019].

Робота на державних сільськогосподарських підприємствах уже давно перестала бути головним джерелом трудової діяльності значної кількості селян, її замінила навіть не тіньова робота на новостворених або реформованих сільськогосподарських підприємствах, а комбінація всіх доступних форм трудової поведінки в аграрному секторі з роботою поза ним (зокрема, в будівельних бригадах, у торгівлі, сфері послуг тощо). Окрім фермерства, з'явилася й така нова форма трудової поведінки, як організація торгівлі, як легальної (магазини), так і тіньової (незареєстрована торгівля). Значні доходи селяни можуть отримувати і від збору ягід і грибів, торгівлі фруктами (самостійний продаж у містах, на трасах і залізничних вузлах або продаж скупникам); для деяких місцевостей заробітки від цієї діяльності дають можливість селянам прожити рік, до наступного сезону, тому цю діяльність можна виділити в самостійний вид трудових практик селян.

Зазначені види трудової активності розрізняються за поширеністю, ступенем впливу на організацію життя жителів

сільських поселень і, звичайно, за регіональною специфікою. Непрямим чином це підтверджують дані моніторингу Інституту соціології, які зафіксували, що 2018 року значна кількість селян працюють не в своєму селі, а щодня виїжджають на роботу. Порівняльний аналіз відповідей на питання *«Чи знаходиться місце Вашої роботи в населеному пункті, де Ви постійно проживаєте?»* демонструє, що безпосередньо у власному селі в Україні працює 41% селян, а 56,2% серед працюючих селян щодня виїжджають на роботу. Для порівняння серед містян тих, хто має щоденну роботу в іншому населеному пункті, значно менше, лише 12,3%. Такий високий прояв внутрішньої трудової міграції селян суперечить традиційним уявленням про замкненість у просторі села і загальну осілість сільського населення.

Водночас визначення особливостей сучасного стилю споживання сільських мешканців потребує відтворення картини сільського споживання в історичній перспективі. З огляду на наявні емпіричні й теоретичні розробки, дотичні до тематики сільського способу життя на українських землях, розглянемо зміни, що відбулися з переходом від радянського до сучасного періоду.

Головним джерелом соціологічних даних про радянський стиль сільського споживання є дослідження Ю. Арутюняна 1968 року *«Досвід соціологічного вивчення села»* [Арутюнян, 1968]. Праця ґрунтується на аналізі статистичних матеріалів і результатів кількісного соціологічного опитування та комплексно відтворює побутові, культурні й економічні умови життя українського сільського населення кінця 60-х років минулого століття. Як типовий кейс було обрано українське село Терпіння з прилеглим радгоспом *«Аккермень»* у селі Мирне у Мелітопольському районі Запорізької області на відстані 6 кілометрів один від одного.

Зазначимо, що село Терпіння також є єдиним прикладом використання монографічного методу в дослідженні сільських спільнот, проведеного на території України. Так, у 1935 році в цьому селі відбулася експедиція економістів із Міністерства сільського господарства СРСР, було зібрано 2 тисячі анкет з тематики економічної діяльності села, з описом господарського, майнового й побутового стану селян, який радянські дослідники широко використовували для порівняльного

аналізу традиційного й сучасного способу життя і споживання радянського селянина.

Ми, у свою чергу, під традиційним сільським способом життя і споживання розуміємо вже спосіб життя і споживання радянського періоду, тому використовуємо терміни «традиційний» і «радянський» стиль як синонімічні в емпіричному дослідженні 2014 і 2017 років.

Зважаючи на існуючу історію монографічного дослідження село Терпіння і село Мирне були спеціально включені нами до переліку кейсів емпіричного дослідження. У 2014 році в селі Мирне і в 2017 році в селі Терпіння нами загалом проведено три фокус-групові бесіди на предмет дослідження способу життя і стилів споживання селян, які стали основою для фіксації змін у сільському стилі споживання.

У 1963 р. завдання дослідження села Терпіння було визначено його автором як вивчення співвідношення міжкласових і внутрішньокласових відмінностей, а також відмінностей між окремими соціально-професійними групами сільського населення. У 2014 і 2017 роках емпіричне дослідження кейсів села Терпіння і сусіднього села Мирне мало на меті створити підґрунтя для порівняльного дослідження специфіки трансформації від радянського до сучасного стилю споживання.

За описом Ю. Арутюняна «село Терпіння – це велике українське село, в якому у 1963 році мешкало 5158 осіб... як за своїм економічним станом, так і за соціальним складом відтворює загальну картину радянського села. За даними сільради, у 1963 році колгоспники становили майже 51% населення, робітники і службовці 46%, що практично збігається з всесоюзними даними – 54% колгоспники і 46% робітники і службовці» [Арутюнян, 1968: с. 46]. У кількісному опитуванні 1963 року у випадкову вибірку потрапили 1872 сільські мешканці з села Терпіння, тобто майже 34% населення. Аналіз показників проводився в розрізі форм зайнятості селян. Були виокремлені домогосподарства, голови яких працювали на підприємствах або в державних закладах (189 домогосподарств), а також у колгоспах (161 домогосподарство, усі в колгоспі під назвою «ХХІ з'їзд»), кожна група домогосподарств поділялася залежно від кваліфікації голови родини: розумова праця – кваліфікована, некваліфікована; фізична праця – кваліфікована, некваліфікована. Родини непрацюючих були враховані

окремо. У зв'язку з тим, що в селі Терпіння мешкало занадто мало робітників радгоспів, для зіставлення даних було опитано 582 мешканці сусіднього села Мирне, де населення переважно було зайняте працею в радгоспі «Аккермень», яке за результатами аналізу статистичних звітів за основними показниками нічим не вирізнялося із загальної маси радгоспів цього району [Арутюнян, 1968: с. 48].

За даними останнього Всеукраїнського перепису в смт Мирне проживало 3111 осіб, населення села Терпіння становило 4854 особи. Зазначимо, що історія означених сіл склалася вкрай по-різному. Мирне, засноване в 1951 році як село, у 1987 році отримало статус селища міського типу, а досліджуваний радгосп «Аккермень» припинив діяти ще до розпаду СРСР. Село Терпіння, засноване в 1802 році примусово виселеними сюди сектантами-духоборами, зараз вважається одним із найуспішніших сіл Мелітопольського району. Колгосп-мільйонер ім. XXI з'їзду КПРС у селі Терпіння на початку 90-х рр. був перетворений у багатофункціональний сільськогосподарський кооператив «Дружба», який успішно працює і разом з агрофірмою «Мир» є основним місцем для офіційного працевлаштування в сільськогосподарському секторі для близько 600 осіб із прилеглих сіл у сільськогосподарський сезон і для близько 150 осіб протягом календарного року.

Сучасний економічний і соціальний склад мешканців сіл на жаль не може бути проаналізований на основі наявних статистик. Формально статистичні відомості зі структури й динаміки зайнятості сільського населення отримуються із двох форм статистичного обліку. Перша – це форма №6-сільрада: «Окремі показники розвитку сільських, селищних, міських рад у галузі сільського господарства», друга – це форма статистичного обліку сільських поселень №1-село, яка заповнюється на кожний сільський населений пункт раз на п'ять років, на жаль не надають достовірної інформації. Адаптація більшості сільських мешканців до змін логіки виробництва і споживання відбувається в межах неформальної сільської економіки. Займаючись неофіційними, хоча й легальними видами діяльності (натуральне виробництво, взаємодопомога та обмін), сільські мешканці мають низку доходів, які не фіксуються методами статистичних обстежень. Під час бесід із головами й управлінцями сільських рад у досліджуваних селах звучав

ли висловлювання, що збір інформації для цих форм статистичного обліку є формальним і додатково ускладнюється тим, що селяни всіляко уникають надавати відомості про трудових мігрантів у домогосподарстві, приховують додаткові джерела прибутків і комбінації форм зайнятості. Сільське населення виживає за рахунок різноманітних неформальних «мереж підтримки», використовуючи у своїй повсякденній діяльності комбіновану стратегію виживання, яка об'єднує в межах одного домогосподарства практики ведення товарного, натурального-споживчого та традиційного господарств.

Визнаємо, що сучасна ситуація із зайнятістю сільських мешканців є достатньо складною й суперечливою для вивчення, адже структура доходів сільських родин не відтворюється офіційними джерелами статистики. Під час дослідження нам часто траплялися респонденти, які описували себе і свою родину як непрацевлаштовану, але в бесіді повідомляли про розвинені практики споживання. У процесі дискусії з'ясувалося, що, як правило, джерел доходів у таких респондентів кілька, і всі вони пов'язані з багатокладною сільською економікою. Це і заробітчання, і ведення особистого підсобного господарства, обсяги якого забезпечують не лише потреби домогосподарства, а й дають можливість реалізовувати надлишки на продаж, і виїзд на сезонні сільськогосподарські роботи, збиральництво, бджільництво тощо.

На початку 90-х більшість сільських мешканців були зайняті в колгоспі або радгоспі, меншість працювала в соціальній сфері та сфері обслуговування на селі, близько чверті селян працювали на виробництвах, розміщених поряд із селом. Сьогодні ж у цьому переліку більш-менш стабільною залишилася робота в державних органах влади і на підприємствах соціальної сфери, які в сільській місцевості представлені сільрадами, школами, дитячими садками, фельдшерсько-акушерськими пунктами, поштою, бібліотеками, клубами тощо. Значення всіх інших джерел суттєво змінилося. На прохання оцінити структуру зайнятості населення Терпіння респонденти у 2017 році так розподілили умовні 100 відсотків мешканців села: «Если так прикинуть, то, наверное, человек 20 из 100 – это сезонные работы в основном кормят их. Еще 20 человек будут работать в инфраструктуре колхоза, а 20 человек пусть будут ездить в Мелитополь на заработки, ну те, которые

имеют стабильную, постоянную работу. Пусть еще 20 будут пенсионеры, которые сидят на пенсию. А остальные есть, которые работают исключительно для семьи, на себя. Мама не работает, а папа занимается каким-то там частным бизнесом. Что-то продал, купил, что-то продал куда-то. В школе, когда мы расписываем, где родители работают, очень много родителей (мам) официально не работает. Домохозяйка, таких достаточно много. Может быть, в классе, где учится 25 человек, практически половина – домохозяйки мамы. А папа занимается каким-то частным своим бизнесом» (Ж., 2017, Терпіння). У Мирному жителі зазначають, що «в основном работает вся молодежь, вся в городе» (Ж., 2014, Мирне), оскільки в самому селі «нет работы. Очень плохо» (Ж., 2014, Мирне).

Основний сезонний дохід пересічні мешканці Терпіння і Мирного звичайно отримують від продажу черешні, що підтверджують респонденти всіх груп 2014 і 2017 років дослідження: «если вы видите в терпении прекрасные дома, то это все благодаря черешне и труду местных людей, которые это все развозили [торговля]» (Ч. 2017, Терпіння; «Мирное сейчас больше за счет черешни живет» (Ч., 2014, Мирне).

Цікавим є порівняння стосовно матеріального становища різних прошарків мешканців сіл Терпіння і Мирне в 1963 році. Оплата праці в державному секторі, на підприємствах у радгоспах по кожній кваліфікаційній групі була вищою, ніж у колгоспному секторі. Зокрема, дохід на одну людину в колгоспній родині селян був на третину менший, ніж у родинях робітників і державних службовців. Такі факти значного матеріального розшарування між мешканцями села підтверджуються офіційними даними статистики цього періоду, які свідчать, що в радгоспах України в 1960 роках оплата робочого дня фактично була вдвічі більшою і становила 2,22 карбованця, у колгоспах цього року – лише 1,19 карбованця [Романюк, 2003: с. 320–331].

Процес зближення двох форм власності здійснювався через механізацію праці в колгоспах, постачання їм сільськогосподарської техніки, втілювався в укрупненні колгоспів і перетворенні їх на радгоспи. «Радгоспизація» оцінювалася як шлях до підвищення ефективності виробництва, адже радгоспи були вигідні державі тим, що вони були більш продуктивними і більш товароорієнтованими, ніж колгоспи, а також тим,

що держава сплачувала радгоспам лише дві третини заготовельних цін, ніж колгоспам, потім перепродаючи продукцію радгоспів для промисловості та міським споживачам з великим монополістичним зиском, який надходив до державного бюджету як податок із товарообігу.

У теорії соціологічних досліджень цього періоду це кваліфікувалось як зростання зрілості соціалістичних виробничих відносин на селі, що, врешті, призведе до зближення міста і села, адже домінування робітників у структурі сільського населення прискорило б його рух до соціальної однорідності. Проте виявилось, що в умовах соціально-економічних трансформацій саме колгоспна форма господарювання мала кращий адаптаційний потенціал. Під час фокус-групових дискусій у 2017 році в селі Терпіння респонденти свій кооператив «Дружба» спонтанно називають колгоспом, проте раціоналізують комбінацію різних типів сільськогосподарського виробництва і багатофункціональність виробництва як основну практичну перевагу, що за вмілого господарювання дає змогу селу успішно функціонувати в сучасних ринкових умовах. Наведемо цитати з обговорення теми на ФГД: «Совхоза в Мирном нет, там одни частные предприниматели. Там раньше хорошо жили люди, снабжение было другое. Там хорошо делались надои молока, большие очень. Была там короварекордсменка, которая больше 40-ка литров молока давала. А потом, в результате, совхозы распались, а остались колхозы» (Ч., 2017, Терпіння). А жителі Мирного констатують, що «заводов здесь уже не будет, а если будут, то платит здесь не будут нормально, потому что здесь, в Мирном, все просто вымерло» (Ч., 2014, Мирне). Водночас у Терпінні ситуація інша. «Колхоз был более многоотраслевым хозяйством, и основное здесь всегда было – земля, это были посеы зерновых. Это был подсолнечник, кукуруза. Плюс еще в колхозе была своя огородная бригада. Речка Молочная, она на то время была более полноводной, и огородная бригада за счет этого давала более высокие показатели. Помидоры здесь выращивали, капусту, баклажаны выращивали. Еще одна отрасль. Третья отрасль – это был сад. Садоводство. И тоже большие сады колхозные были. И яблоки и черешня была... И это хозяйство в руках умелого руководителя, оно не потеряло своей вот этой вот крепости, ядро вот это сохранилось, отбросив, может быть,

какие-то менее перспективные отрасли. Птицеводство, животноводство ушло понятно, что это очень дорогостоящие отрасли, которые требовали большого вложения денег. И осталось у нас то, что вот, будет говорить, базовое. Садоводство. То, что в нашей засушливой степи можно было делать всегда. Это сад и зерновые» (Ж., 2017, Терпіння).

Зникла і відмінність у доходах, яка за однакового характеру сільськогосподарської праці була у працівників колгоспів та радгоспів. Зокрема, відповідаючи на питання про дохід тракториста, респондент зазначає, «если тракторист-комбайнер, он 15 тысяч может заработать, может и двадцать за сезон. Смотря за что и смотря для кого. Все же в конвертах. За одну зарплату можно трудиться весь год, без всяких премиальных или зарабатывать только в сезон» (Ч., 2014, Мирне).

Зрозуміло, неможливо робити висновки про доходи сільського населення без урахування особистого селянського господарства. Проаналізувавши статистичні дані та результати опитування. Арутюнян дійшов висновку про поширеність особистого сільського господарства (ОСГ) серед усіх верств сільського населення, а також висунув гіпотезу про те, що ведення ОСГ слугує головним засобом для вирівнювання статків між категоріями селян. «Особисте господарство, на противагу поширеним уявленням, популярне в усіх суспільних групах, не виключаючи робітників, інтелігенцію і службовців державних підприємств, і допомагає підтягувати доходи колгоспників до рівня службовців і робітників» [Арутюнян, 1968: с. 52]. В опитуванні фіксується зростання забезпеченості присадибними ділянками усіх верств селян, робиться висновок про зрівняння й уніфікації всіх верств населення через ведення ОСГ. «Порівняно з даними обстеження 1935 року, коли лише п'ята частка інтелігенції і менше ніж половина службовців мали присадибну ділянку ... наразі проходить вкорінення інтелігенції і службовців... присадибна ділянка є важливою складовою сільського способу життя». У дослідженні 1963 року автори не враховували розмірів ОСГ, зокрема площі посівів, адже «занадто висока цікавість до особистого господарства в ті часи, коли його ведення не дуже заохочувалося, могло викликати недовіру селян до анкети і нашкодити інтерв'ю загалом» [Зиновьев & Додонова, 1999].

Додамо, що під час проведення фокус-групових дискусій (ФГД) у 2014 та 2017 роках виявилось, що ця проблема зберег-

лася. Питання про розмір ділянок, кількість худоби, тим паче про обсяги грошових надходжень за реалізацію продукції сприймаються селянами з великою недовірою, вимагаючи від дослідника ставити м'які й уточнювальні запитання.

Статистичні форми і господарчі книги сільради, якими скористалися автори в 1963 році, засвідчили, що ділянки під посіви, які використовували колгоспники в селі Терпіння, в середньому становили 40 сотих гектара, а родини працівників обмежувалися 17 «сотками». У колгоспників одна корова припадала приблизно на три домогосподарства, а в родинах працівників і службовців – на 11 домогосподарств.

У 2014 і 2017 роках у ході обговорення на ФГД питання про розмір особистого присадибного господарства і розмір паїв відповіді дуже різнилися. На групах в селі Мирне частіше були респонденти без присадибних ділянок, які не отримали свого часу паїв і не мають присадибних ділянок зараз, мешкають у багатоквартирних будинках або ж у будинках, площа землі навколо яких менша 6 соток. Лише близько третини жителів мають власну землю – садову ділянку з деревами, яку використовують як дачу або ж для здавання в оренду. Відповідно значущість присадибної ділянки як джерела самозабезпечення не вирішальна: «Все равно полностью себя не обеспечит. Чем мучиться с картофелем, лучше его купить» (Ч., 2014, Мирне). Водночас попри назву «дача» ділянка часто використовується саме для виробництва необхідної продукції: «Где-то наполовину, свое возьмешь, там подкупишь. Помидор, огурец – самое главное. Капуста тоже растет хорошо. Я, например, утром на дачу иду, у меня расписание, котов и курочек покормлю» (Ж., 2014, Мирне).

У селі Терпіння питання про кількість землі – значуще, дохід від роботи на землі мають усі респонденти, просто для одних земля є основним джерелом прибутку (зокрема для фермерів та постійних робітників у кооперативі «Дружба» й агрофірмі «Мир»), а для решти – значущим елементом у комбінованій структурі доходу. Так, на групах були представлені, зокрема, сільська вчителька, яка висаджує 2 гектари перців, беручи для цього відпустку за офіційним місцем роботи; фермер, який оброблення близько 15 гектарів орендованих у сусідів паїв; пересічні сільські мешканці, які в сезон наймаються на обробку садів чи займаються реалізацією врожаю з фруктових дерев (черешні, абрикоси, яблука, виноград).

Прихильність до ведення особистого селянського господарства залежить від двох моментів: потреби і можливості для його ведення. Ведення ОСГ в радянські часи було переважно додатковим джерелом прибутку, здебільшого забезпечуючи потреби домогосподарства. З кінця 1990-х і до середини 2000-х рр. ведення особистого підсобного господарства давало можливість селянам підтягувати рівень сукупних доходів до рівня доходів мешканця міста. На думку економістів, відносна стабілізація економічної ситуації на селі, яка відбулася на початку 2000-х років, багато в чому пов'язана з високою зайнятістю в ОСГ, що є характерною складовою сільського способу життя. У дослідженнях українських економістів 2001–2005 рр. фіксувалися явища зростання обсягів ринкового виробництва в межах ОСГ, їх спеціалізації на виробництві і продажу конкретної продукції [Маликова, 2008]. Хоча поступово обсяги виробництва і реалізації продукції ОСГ повільно скорочуються, поступаючись місцем аграрному виробництву, їх роль залишається дуже важливою. Зокрема, вирощування картоплі в ОСГ становить 97% від національного виробництва, молока – 80%, овочів із відкритого ґрунту – 89%, плодово-ягідних культур – 84%, м'яса великої рогатої худоби – 75% [Данкевич, 2019]. Для багатьох сільських мешканців практика реалізації залишків сільськогосподарської продукції є звичною комбінацією з іншими формами зайнятості.

Обговорення на ФГД показали, що ведення ОСГ лише для забезпечення власних потреб, є типовою практикою для пенсіонерів і жінок-домогосподарок у селах Терпіння та Мирне. Вони, за висловом фермера, «обробляють лише свій городик», і вони ж єдині, хто тримають зараз у селі молочних корів. Решта сільських мешканців, які працюють на землі, провели дрібну моторизацію у власних ОСГ і намагаються бути більш орієнтованими саме на товарне виробництво.

У 1963 році мешканці села Терпіння, відповідаючи на запитання «За яких умов Ви могли б відмовитися від ведення особистого господарства?», вказували на дві умови: зростання доходів і поліпшення забезпечення села товарами народного вжитку. Важливо розуміти, що в 1960-х роках товарообіг на селі був утричі менший від міського, споживання об'єктивно ускладнювалось через дефіцит цілих категорій товарів. Дані радянського періоду також свідчать, що в сільській місце-

вості середні розміри вкладів в ощадкаси зростали швидше, аніж у місті, що пояснювалося зниженням товарних запасів у цілому по країні (у 1970 р. – 20%, а в 1975 р. – 53% приросту заощаджень утворилося в результаті незадоволеного попиту на товари) [Народное хозяйство..., 1976: с. 499]. Тобто склалася ситуація, коли сільський мешканець був змушений накопичувати ресурси споживання, не маючи простою споживання для реалізації потреб.

Для кейсів обраних сіл у 2014 і 2017 роках проблема нестачі товарів не виявлена ні на спонтанному рівні, ні після уточнювальних питань модератора. Респонденти не мають проблем із дефіцитом необхідних товарів – «все є, були би гроші». Також більшість респондентів зізнаються, що якщо й заробляють від реалізації, то не роблять накопичень, а вкладають усе в дрібну моторизацію чи закупівлю посівних матеріалів і добрив. На питання «Куди би Ви витратили вільні кошти?», спонтанно називають передусім ремонт будинків і навчання дітей, в останню чергу – відпочинок у санаторії.

Споживання як глибокий, інтенсивний процес вибору, організації та регулярного оновлення побутових речей, в який включений кожен член суспільства, – це сучасний феномен, характерний для суспільства достатку. Таке суспільство обертається навколо необмеженого споживання, і споживання тут не вичерпується простим практичним застосуванням речей (яке має місце завжди і всюди) або функцією речей бути ознаками багатства, престижу. Уже сама специфіка соціалістичного економічного устрою з його широким дефіцитом товарів, неможливістю вільно купувати бажане в межах наявного ресурсу формувала уніфікацію стилю споживання, що дає підстави розглядати радянське споживання радше як показник рівня і якості життя, а не як показник стилю життя.

Цікавим є і розгляд культурно-побутових умов і культурних проявів способу життя залежно від рівня матеріальних статків і кваліфікації мешканців села Терпіння в дослідженні 1963 року. Дослідники зізнаються, що вивчали побут і культуру, «насамперед щодо речей.. і перше, що впадає в око в селі – це будинок, це як візитівка, яка виставлена назовні. У старі часи по покрівлі даху можна було визначити будинок старости чи священика» [Арутюнян, 1968: с. 67]. Починаючи з 1953 року в селі спостерігаються високі темпи будівництва

нових будинків, більше чверті всього житлового фонду села було побудовано в ті 10 років. Автор відмічає, що типовий український будинок, навіть старої побудови, значно просторіший за типовий російський. Маючи такий самий середній склад родини (3–4 людини), як і середньоросійське село, мешканці села Терпіння віддають перевагу трикімнатним будинкам, тоді як у середньоросійському селі переважають однокімнатні будинки. Разом з тим трикімнатний будинок у селі Терпіння не є показником нового часу, це – «звичка яка вкорінена, тому і зараз ніхто не буде нових будинків гірших за попередні» [Арутюнян, 1968: с. 67].

Загалом зазначимо, що презентація стилю життя через вигляд будинку і паркана є часткою сільського габітусу. Не випадково як характеристика матеріального стану в обговоренні прямо називалися паркани: «Те, хто побогаче, у тех получше... еврозаборы» (Ж., Мирне, 2014). У селі Терпіння більшість приватних будинків є забудовою 60-х років, яка збереглася в хорошому стані й активно оновлюється за рахунок ремонтів. Під час візуального спостереження за будинками в селі Терпіння в 2017 році нами виявлені такі ознаки нового часу, як оновлення парканів (переважна більшість будинків селі), заміна дерев'яних вікон на металопластикові (близько в половині будинків села); ремонт фасаду обшивкою сучасними матеріалами (близько чверті-третьої будинків); встановлення супутникових антен (близько третини будинків). Нових будинків котеджного типу в кілька поверхів у селі близько тридцяти, за відгуками селян, це зазвичай будинки керівників агрофірм та кооперативу, великих фермерів, підприємців зі сфери торгівлі або представників влади. Здебільшого такі котеджі стоять не на центральних вулицях села, а ближче до полів і в дизайні екстер'єру ці будинки загалом відтворюють міські котеджі.

Вивчаючи гігієнічні умови в 1963 році, облаштування будинків, радянські дослідники зафіксували в анкеті ознаки, які пов'язані з гігієнічними умовами (це наявність ліжка, постільної білизни, окремого посуду, наявність квартир і звички провітрювати приміщення). Під час фокус-групових дискусій 2014 і 2017 років ми зондували питання про наявність газу, холодної й гарячої води, туалету й ванної кімнати в домі. Відповіді респондентів кількох ФГД звичайно не мо-

жуть стати основою для опису сучасного рівня забезпеченості сільських мешканців, однак загалом свідчать про суттєве поліпшення умов проживання: у переважній більшості респондентів зафіксовано наявність гарячої води (з колонки або бойлера) і туалету в будинку. Водночас на момент проведення дослідження у 2014 році жителі Мирного зазначали, що порівняно з радянськими часами ситуація з інфраструктурним забезпеченням погіршилася: «Если бы, как в советское время, – котельная была, баня была, ремонтировали дороги – можно было бы здесь жить, а сейчас этого ничего нет, денег нет» (Ч., 2014, Мирне). Забезпечення функціонування елементів інфраструктури падає виключно на самих мешканців: «Дома все эти электрощиты, подъездные щитки, лет пятнадцать как следует не ремонтируются. Каждый жилец, если приспичило ему, кого-то находит, случайно, неслучайно, приглашает» (Ч., 2014, Мирне). Це підживлює атмосферу невпевненості: «Постоянно, как на гранате живешь. Сегодня прожил – спокойно, а что завтра будет? Газа не будет, от электроэнергии отключат, с водой перебои...» (Ч., 2014, Мирне).

Натомість виникають нові маркери «прогресивного облаштування», наприклад, замість бані з'являється сауна, хай її й називають «мініатюрною» і констатують, що «скорее всего, это исключение – туда идти», сам факт її появи символізує зближення з міським стилем життя. Це новий формат проведення дозвілля – місце, де може зібратися компанія.

Окрема увага була приділена в радянському дослідженні фіксації поширеності предметів культурно-побутового призначення, книжок і газет у домогосподарствах. В анкеті були зафіксовані ознаки «прогресивного облаштування оселі», які визначалися ступенем розповсюдженості міських меблів на противагу, наприклад, лавкам та скриням – шаф, диванів, буфетів, етажерок. Стосовно предметів культурно-побутового призначення за ступенем розповсюдженості зафіксований такий набір: швейна машинка, годинник ручний, радіоприймач, програвач (патефон), музичні інструменти, мотоцикл.

У наш час стандарти стилю життя характеризуються іншими «знаковими предметами», до яких відносять: метраж помешкання, автомобіль, не старший п'яти років, телевізор з великою діагоналлю, цифрову фотокамеру, цифровий фотоапарат, меблі із вбудованою побутовою технікою, посудомийну

машину, спортивний тренажер, шафи-купе, золоті речі (золотий годинник, золоті прикраси тощо), персональний комп'ютер чи ноутбук, мобільний телефон, цифрову відеокамеру, добровільну страховку, кредитну картку, доступ до мережі Інтернет, кабельне чи супутникове телебачення, здобуття вищої освіти, туристичну путівку в межах країни (відпочинок), туристичну путівку за кордон (відпочинок) тощо [Резнік, 2014].

Останніми роками в Україні ведуться статистичні спостереження, завдяки яким можна порівняти наявність деяких «знакових предметів», які позначають стиль життя у міського й сільського населення [Наявність у домогосподарствах товарів, 2018].

Як бачимо (рис.1), суттєві відмінності стосуються насамперед наявності сучасних електронних пристроїв (персональних комп'ютерів, ноутбуків, планшетів, відеотехніки), мобільні телефони наразі розповсюджені майже однаково, немає відмінностей і в володінні автомобілями, досить поширене на селі й супутникове телебачення. І хоча нам невідомо, наскільки різняться вказані товари тривалого користування за якістю, сам факт їх наявності свідчить про те, що обмеження у придбанні товарів, пов'язані з проживанням у сільській місцевості, поступово нівелюються.

Водночас дані Держкомстату за 2017 рік показують, що селяни дещо відрізняються у своїх споживчих пріоритетах від

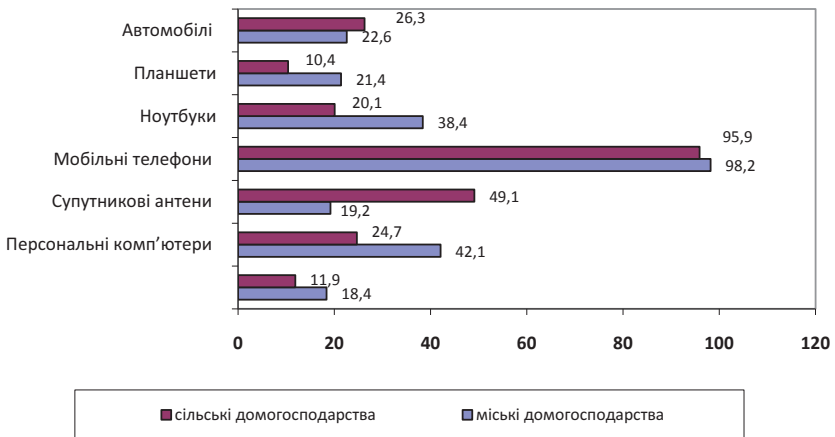

Рис.1. Розподіл міських та сільських домогосподарств за наявністю товарів тривалого користування, 2018, %

жителів міст. Частка домогосподарств, які повідомили, що зі значним збільшенням доходів вони спрямували б додаткові кошти передусім на придбання побутової техніки, у міських поселеннях становила 26,7%, а у сільській місцевості – 36,5%. Натомість на відпочинок спрямували б додаткові кошти 61,9% домогосподарств із міських поселень і лише 41,5% у сільській місцевості. Разом з тим там, де йдеться про задоволення базових потреб або предмети розкоші, суттєвої різниці наразі немає. Наприклад, на їжу спрямували б додаткові доходи 23,2% домогосподарств у міських поселеннях і 26,1% – у сільській місцевості, а на автомобіль, відповідно, 16,1% домогосподарств у містах і 13% на селі [Самооцінка домогосподарствами, 2018].

У ході ФГД також окремо обговорювалася кількість телевізорів і тип підключення, наявність комп'ютера, гаджетів, доступ до Інтернету і тип підключення, зондували наявність сучасної побутової техніки і прагнення щодо її оновлення (холодильник, пральна машина, мікрохвильова піч, мультиварка) тощо. Виявилось, що товари активно замовляють за каталогами і навіть за рекламою, що її мешканці сіл отримують на мобільні телефони. При цьому респонденти налаштовані на придбання сучасної побутової техніки і мають про неї повне уявлення. Характерна в цьому сенсі репліка чоловіка, який зауважив, що «не люблю эти мультиварки, лучше в своей микроволновке сделаю пиццу» (Ч., 2014, Мирне).

Відповіді респондентів кількох ФГД, звичайно, не можуть стати основою для опису сучасного рівня забезпеченості сільських мешканців «знаковими предметами», проте загальні відгуки і настрої свідчать про задоволення і гордість від наявності більшості товарів тривалого користування та орієнтацію на подальше оновлення техніки і гаджетів. Найбільш забезпечені респонденти стійко демонстрували на групах споживчі орієнтації на розширення переліку товарів і послуг, зростання частоти оновлення товарів і зниження орієнтації на продовження терміну користування (замість ремонту купівля нового).

Висновки. На прикладі сіл Мирне та Терпіння ми зробили спробу простежити, як розгортався радянський стиль сільського споживання і які з його ознак зазнали найбільшої трансформації. Узагальнюючи отримані в цих дослідженнях дані, можна зробити деякі висновки про стильові особливості сільського споживання. Якщо звернутися до запропонованої

нами типології стилів споживання сільських мешканців, що включає нерозвинений, дефіцитарний, розвинений та насичений типи [Линцова, 2012], можна констатувати, по-перше, що в радянський період превалювала дефіцитарність у споживанні, через що характерною ознакою споживання сільських мешканців був моностилізм. Натомість у перехідний період споживчий вибір дедалі більше диференціювався в межах села. В сучасному селі розвивається палітра «хочу», якої не було за традиційної моделі радянського села, тобто в сільському споживанні виникає те, чого не було раніше, полістилізм.

Друга зміна відбулася за критерієм «можу»: доступ до товарів та послуг наразі обмежений переважно фінансовим ресурсом, який має сільський мешканець, але не дефіцитним доступом до товарів і послуг. У сучасний період обраний стиль споживання сільського мешканця стає типовим споживчим вибором «хочу» в межах можливого «можу».

З огляду на те, що структура витрат залишається ключовим показником способу життя, а не стилю споживання, подальше розгортання дослідження стилів споживання сільських мешканців пов'язане із зануренням у практики. Нагальним завданням подальших досліджень є перехід від узагальнювальних типізацій сільського стилю споживання до спроби верифікації на основі емпіричних даних із ширшого кола кейсів сучасних українських сіл.

Джерела

Арутюнян, Ю. В. (1968). *Опыт социологического изучения села*. Москва: Издательство МГУ.

Бевзенко, Л. (2008). *Стили жизни переходного общества*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Данкевич, В. (2019). Як відродити в Україні клас куркулів – справжніх господарів землі? Отримано з <https://agropolit.com/blog/324-yak-vidroditi-v-ukrayini-klas-kurkuliv--spravjnih-gospodariv-zemli>.

Зиновьев, Ф. В., & Додонова, М. В. (1999). *Методика изучения личных подсобных хозяйств и их влияния на сельский образ жизни*. Симферополь: Таврия.

Зоська, Я. В. (2011). *Суспільство споживання та соціальні практики споживачів в Україні*. Запоріжжя: КПУ.

Иванова, И. Н. (2004). *Стиль потребления как социальный процесс и способ идентификации: социологическая интерпретация*. Саратов: ПМУЦ.

Кузьмук, О. М. (2015). Споживацька поведінка як механізм ідентичності. *Грані*, 4, 12–16.

Лінцова, Н. Ю. (2012). Специфіка споживання в умовах сільсько-го способу життя. *Грані*, 12, 83–87.

Маликова, И. Ю. (2008). Влияние результатов деятельности личных хозяйств на уровень жизни сельского населения. *Экономика и управление*, 4, 55–59.

Набруско, І. (2010). Стилi споживання та статусна нерівність в умовах сучасної України. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 16, 373–376.

Народное хозяйство РСФСР в 1975 г.: стат. ежегодник. (1976). Москва: Статистика.

Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2018 року). Статистичний збірник. (2019). Київ: Державна служба статистики України. Отримано з http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_NTTK_2018.pdf.

Овчар, О. В. (2016). Психологічна характеристика стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом. *Педагогічний процес: теорія і практика*, 1(52), 69–74.

Рахманов, О. А. (2012). Стилi життя українських капіталістів як демонстрація соціальної суб'єктності в суспільстві. *Український соціум*, 3(42), 63–76.

Резнік, О. (2014). Соціальний статус і володіння власністю в Україні: соціально-психологічні аспекти. В *Вектори змін українського суспільства* (сс. 100–109). Київ: ІС НАНУ.

Романюк, І. (2003). Радгоспи України в соціально-економічній системі держави (кінець 50-х – 60-ті роки ХХ ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.*, 9, 320–331.

Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2018 року): статистичний збірник. (2018). Київ: Державна служба статистики України. Отримано з http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/06/zb_sdurd2017pdf.pdf.

Ситуація на ринку праці та результати діяльності державної служби зайнятості. Аналітична записка. (2019). Отримано з <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68>.

Черевко, Ю. (2010). Альтернативні моделі споживання та їх прояви в споживчих практиках української молоді. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 16, 387–391.

ПОНЯТТЯ «ЦИФРОВИЙ СУВЕРЕНІТЕТ» КРИЗЬ ПРИЗМУ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Стаття присвячена аналізу поняття «цифровий суверенітет» та потенціалу його застосування у соціологічному аналізі. Автор досліджує три найбільш розповсюджені визначення цього терміну. Першим є визначення цифрового суверенітету як «інформаційного суверенітету» держави і найчастіше пов'язане з інформаційною безпекою, можливістю держави втручатися у цифровий простір та захищати його як від зовнішнього впливу, так і регулювати його внутрішній зміст. Другий підхід фокусується на можливості технологічних компаній втручатися у повсякденне життя користувачів. Третє визначення стосується особистісного виміру цифрового суверенітету та цифрових прав індивідів. Поняття «цифровий суверенітет» відкриває нові горизонти для соціологічного аналізу, зокрема феноменологічної парадигми, яка дозволяє проаналізувати його зі своєї особливої точки зору. З іншого боку «цифровий суверенітет» та феномен діджиталізації дають змогу переосмислити ключові феноменологічні поняття в соціальних науках.

Ключові слова: цифровий суверенітет, інформаційний суверенітет, діджиталізація, цифрові права, феноменологія.

Статья посвящена анализу понятия «цифровой суверенитет» и потенциалу его применения в социологическом анализе. Автор исследует три наиболее распространенных определения этого термина. Первым является определение цифрового суверенитета как «информационного суверенитета» страны и чаще всего связано с информационной безопасностью, возможностью государства вмешиваться в цифровое пространство и защищать его как от внешнего воздействия, так и регулировать его внутреннее содержание. Другой подход фокусируется на возможности технологических компаний вмешиваться в повседневную жизнь пользователей. Третье определение касается личностного измерения цифрового суверенитета и цифровых прав индивидов. Понятие «цифровой суверенитет» открывает новые горизонты для социологического анализа, в частности феноменологической парадигмы, которая позволяет проанализировать его со своей особой точки зрения. С другой стороны, «цифровой суверенитет» и феномен диджитализации позволяют переосмыслить ключевые феноменологические понятия в социальных науках.

Ключевые слова: цифровой суверенитет, информационный суверенитет, диджитализация, цифровые права, феноменология.

The paper examines the concept of digital sovereignty and explains how it can be used in sociological analysis. The author discusses the three most common approaches to defining this term. The first one construes digital sovereignty as the "information sovereignty" of a particular country, mainly linking it with information security and government intervention in the digital space, which is aimed at protecting the latter from outside influences and controlling its content. Another approach highlights the ability of big tech companies to impact users' daily lives through collecting and using their personal data. The last definition is related to the personal dimension of digital sovereignty, or, more precisely, individuals' digital rights. In the author's opinion, the concept of digital sovereignty opens up new horizons for sociological analysis, especially for the phenomenological paradigm, which interprets this concept from its own specific perspective. Furthermore, digital sovereignty, along with the digitalisation phenomenon, makes it possible to rethink key phenomenological concepts that reside in social sciences.

Keywords: digital sovereignty, information sovereignty, digitalisation, digital rights, phenomenology.

Глобалізація, інформатизація суспільств, розрив у володінні технологіями — це глобальні і багатолітні тренди, з якими зіткнулася абсолютна більшість країн в останні десятиліття. З цими всесвітніми трендами в наше повсякдення входить ще один феномен, який отримав назву «цифровий суверенітет». Даний термін лише починає своє становлення в соціальних науках. Однак уже зараз можна з упевненістю сказати, що діджиталізація сучасних суспільств, дедалі більше входження цифрових технологій у наше буденне життя, по суті, перетворення їх у передзадані та самоочевидні для більшості соціальних акторів з необхідністю ставитимуть перед соціальними вченими завдання у глибокому вивченні з-поміж іншого і цифрового суверенітету в онтологічному, а також гносеологічному та епістемологічному вимірах. Втім перед цим вони мають чітко визначитися з дефініцією цього поняття, провести його теоретичну, а вже після цього, емпіричну інтерпретацію та операціоналізацію. Це тим важливіше, що горизонт визначень терміна «цифровий суверенітет» є доволі розмаїтим. До того ж він починає все активніше використовуватися не лише вченими, які намагаються описати та пояснити новітні тенденції соціальної реальності в умовах діджиталізації. Доволі активні в намаганнях зрозуміти це явище і державний та чиновницький апарат наднаціональних утворень, як-то

Європейський Союз. Через це можемо навести принаймні три підходи до розуміння «цифрового суверенітету». Перший підхід передбачає насамперед ототожнення цього поняття з поняттям «інформаційний суверенітет держави». Тут важливе додавання терміна «держава», оскільки мова йде про соціетальний рівень і весь державний апарат. Відтак, великою мірою це залежить від провідної парадигми – ідеологічної, геополітичної, історичної тощо, – в якій живе та чи інша країна. Під цим терміном насамперед розуміють або здатність держави управляти інформаційними потоками, обмежувати їх і претендувати на ексклюзивне право визначати національний дискурс та інформаційне поле, або можливість коли не обмежувати, то контролювати й установлювати червоні прапорці транснаціональним технологічним компаніям, через які транслюються й перерозподіляються інформаційні потоки, відбувається керування цифровою інфраструктурою. Поряд із тим, що це поняття в такій дефініції використовується для описання та пояснення суспільних процесів на соціетальному рівні, варто підкреслити, що воно також належить до сфери досліджень у галузі державної та інформаційної безпеки і, отже, виходить за межі суто соціологічної дисципліни. З таким розглядом поняття «цифровий суверенітет» держави через побоювання втручання та впливу «м'якої сили» інших держав досліджують можливі шляхи для протидії цим процесам і попереджувального захисту від них. Класичним прикладом такого остереження є Китай з його проектом «Золотий Щит», або, як його ще називають, «Великий китайський фаєрвол». Розпізнавальна риса цього проекту – заборона безлічі сайтів, включно з такими платформами, як Facebook, YouTube та їм подібні, а також сувора модерація активності й контенту в мережі. Такий підхід до цифрового суверенітету виходить за межі суто інформаційної безпеки і ставить його в підпорядкування до боротьби панівного символічного універсуму проти проникнення базових смислів до дискурсу китайського суспільства та їх поширення і навіть укорінення.

Ще одним прикладом акценту на державному цифровому суверенітеті та намаганні в подальшому мати можливість якщо не повністю, то суттєво контролювати дискурс у власному сегменті інтернету можна назвати спробу Росії створити

«суверенний Інтернет», який би включав власні DNS-сервери, можливість регулювання трафіку Інтернету тощо. Крім того, за задумом авторів ініціативи, на випадок глобального відключення російського сегмента Інтернету дублювальна система дасть змогу зберегти національну цифрову інфраструктуру. «Створюється інфраструктура, — зазначено в пояснювальній записці до відповідного законопроекту, — яка дозволяє забезпечити працездатність російських інтернет-ресурсів у разі неможливості підключення російських операторів зв'язку до закордонних кореневих серверів мережі Інтернет»¹.

У своїх спробах РФ ще доволі далека від здобутків Китаю у сфері побудови суверенного інтернету та забезпечення інформаційного суверенітету. Це стосується і технічного, і ресурсного забезпечення окреслених ініціатив. Втім мета, якої прагнуть досягти у російському істеблішменті, доволі схожа на те, чого досяг Китай. У тій же пояснювальній записці до законопроекту про суверенний інтернет зазначено: «Визначаються транскордонні лінії зв'язку і точки обміну трафіком. Їх власники, оператори зв'язку зобов'язуються при виникненні загрози забезпечити можливість централізованого управління трафіком. Передбачається можливість установки на мережах зв'язку технічних засобів, що визначають джерело трафіку, що передається. Технічні засоби повинні будуть мати можливість обмежити доступ до ресурсів із забороненою інформацією не тільки по мережевих адрес, а й шляхом заборони пропуску трафіку».

Отож, крім посилення і так всесильного «Роскомнадзора», який зможе не тільки вимагати блокування сайтів від операторів, а й робити це самостійно, в РФ намагаються створити автономний Інтернет, що за необхідності зможе функціонувати ізольовано й, таким чином, повністю суверенно.

Отже, перший підхід до цифрового суверенітету більше акцентує увагу не стільки на продукуванні, як на розповсюдженні смислів. Адже на відміну від традиційних засобів масової інформації та масової комунікації цифрову сферу набагато складніше контролювати та обмежувати обмін

¹ Режим доступу: [http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/E794ACF3791E3C7B43258363004AC230/\\$FILE/608767-7_14122018_0138233894-1.pdf?OpenElement](http://asozd2c.duma.gov.ru/addwork/scans.nsf/ID/E794ACF3791E3C7B43258363004AC230/$FILE/608767-7_14122018_0138233894-1.pdf?OpenElement)

смыслами. Тим більше, що засоби масової комунікації через свою укоріненість у повсякденному житті соціальних акторів стають місцем, за словами Антоніо Грамші, «молекулярних війн» – місцем стикання протилежних смислів з різних символічних універсумів. Останні ж завжди прагнуть до ексклюзивного статусу їхніх смислів і намагаються обмежити поширення всіх інших ціннісно-смыслових систем. Засоби масової комунікації і загалом розвиток цифрових технологій роблять ці процеси «анігіляції» або «терапії», користуючись термінами Т.Лукмана та П.Бергера, дуже ускладненими в наші дні, а «ідеологічні апарати держави», у їхньому розумінні Л.Альтуссером, які раніше мали майже монопольний вплив на формування дискурсу в межах того чи іншого суспільства, поступово позбавляються його. Це проявляється в тому, що екстерналізація та об'єктивація смислів більше не прив'язані до необхідності фізичного перебування тих чи інших їхніх «генераторів» та «розповсюджувачів» у певній країні, серед певного суспільства².

Більше не потребують вони й інституційно оформлених та фізичних засобів розповсюдження. У випадку з альтернативним символічним універсумом і, таким чином, ворожим до домінувального універсуму, раніше для змагання за культурну гегемонію в суспільстві необхідною була альтернативна система освіти та засобів масової інформації. Уся боротьба залежала великою мірою від здатності спочатку тиражувати та транслювати на різних рівнях відповідні смисли, будь-то альтернативні освітні заклади (в тому числі релігійні) чи Самвидав. Відтепер для свого розповсюдження альтернативний універсум не потребує таких значних матеріальних,

² Ці два терміни використовуються нами у їх інтерпретації А. Грамші, який багато уваги приділяв вивченню інтелігенції та її ролі в соціальних процесах. Він розділяв її на «генераторів смислів» та «розповсюджувачів смислів». У сучасному розумінні «генератори смислів» можна інтерпретувати як «інтелектуали», які займаються теоретичними обґрунтуваннями того чи іншого соціального порядку, при цьому зовсім не обов'язково панівного. Генераторами смислів у тому числі можуть бути не лише вчені або філософи, а й релігійні діячі, які апелюють до надприродного порядку. Втім жодне обґрунтування та виправдання того чи іншого соціального порядку не може обійтися без «розповсюджувачів» відповідних смислів. Цих розповсюджувачів ми можемо ще назвати інтелігенцією, серед якої журналісти, вчителі різних рівнів тощо. Чим більшою є кількість цих розповсюджувачів, тим більше охоплення відповідних смислів, тим глибше на буденному рівні відбудеться їх укорінення та інтерналізація.

організаційних та людських ресурсів. Він може вступати в боротьбу за гегемонію фактично з будь-якої точки планети, а його носії можуть бути розпороченими по різних країнах. Усім їм достатньо лише мати доступ до всесвітньої мережі. Відповідно намагання зберегти цифровий суверенітет держави – це також намагання обмежити вільну трансляцію та розповсюдження альтернативних до пануючого універсуму смислів, інтерпретацій сучасного й минулого, релігійних течій і навіть мов.

Це один із важливих підходів до цифрового суверенітету в сучасних умовах, і кожна країна в тому чи іншому вигляді з часом частіше стикатиметься з цим виміром цифрової епохи. Однак цей підхід і трактування не єдині. На відміну від згаданих вище країн, у Європейському Союзі дедалі частіше говорять про цифровий суверенітет, але швидше в контексті цифрової безпеки. Так, у програмному документі «Союз, який прагне більшого. Мій порядок денний для Європи» Урсула фон дер Ляєн (тоді ще кандидатка на посаду голови Європейської комісії) відвела цій темі цілий пасаж під назвою «Захист нашої демократії». «Останніми роками, – пише фон дер Ляєн, – нашим демократичним системам та інститутам дедалі більше загрожують ті, хто прагне розділити й дестабілізувати наш Союз. Ми мусимо зробити більше, аби захистити себе від зовнішнього втручання. Цифрові платформи є акторами прогресу для людей, суспільства й економіки. Для збереження цього прогресу ми маємо створити умови, щоб вони не використовувалися для дестабілізації нашої демократії. Ми повинні розробити спільний підхід і загальні стандарти для вирішення таких питань, як дезінформація та меседжі ненависті в Інтернеті»³.

Відповіддю, на думку фон дер Ляєн, має стати Європейський демократичний план дій, який би включав законодавчі ініціативи щодо більшої прозорості, наприклад політичної реклами в Мережі.

Це лягає в загальну канву стурбованості Євросоюзу не так з приводу «м'якої сили» та ідеологічної боротьби з боку інших країн, як з необхідністю вдосконалити своє законодавство й

³ Режим доступу: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/political-guidelines-next-commission_en.pdf

виробити норми для технологічних компаній і транснаціональних корпорацій, що оперують у діджитал-сфері й дуже впливають на повсякденне життя європейських громадян. Таким чином, європейці наголошують на виробленні правил і контролі за доброчесністю з боку засобів масової комунікації як можливих засобів або ж суб'єктів недоброчесних дій стосовно не тільки держави, а й простих громадян. Показовим прикладом може слугувати скандал навколо компанії Cambridge Analytica, що отримала доступ до особистих даних десятків мільйонів користувачів Facebook без їхнього на те дозволу й використовувала їх для впливу на виборчу кампанію у США 2016 року. Є й третій акцент, який роблять, розглядаючи можливість цифрового суверенітету, — забезпечення прав громадян з використанням засобів масової комунікації, включно не тільки із захистом персональних даних, а й правом розпоряджатися своїми даними та обмежувати їх поширення без згоди автора.

Говорячи про цифровий суверенітет в українському суспільстві, ми не можемо оминати жодного з аспектів. Адже Україна як держава вимушена активно боротися за цифровий суверенітет в умовах інформаційної та гібридної воєни. У зв'язку з цим після 2014 року цифровий суверенітет України та його захист сприймалися насамперед у загальному контексті боротьби за суверенітет країни та її інформаційну безпеку. Саме цим мотивувалися спроби обмеження окремих платформ, — насамперед це стосується вимоги від операторів блокувати такі російські платформи, як Vkontakte, Однокласники, mail.ru, пошукову систему Yandex та інші. Щоправда, на відміну від КНР і РФ, ці спроби забезпечення цифрового суверенітету не були підтримані серйозним фінансуванням та технічними рішеннями, й тому їх легко долають користувачі.

Як і інші країни, Україна стикається з величезним впливом технологічних корпорацій, які забезпечують роботу та доступ до всесвітньої цифрової інфраструктури. І, нарешті, як і решта суспільств, ми стикаємося з необхідністю цифрового суверенітету громадян. Цей третій аспект цифрового суверенітету в українських реаліях стає дедалі актуальнішим зі зростанням інтернетизації нашого суспільства. Рік у рік кількість тих, хто ніколи не користувався інтернетом і не має такої потреби,

неухильно зменшується. При цьому інформаційна й реальна війни зіграли свою роль у більш активному залученні до мережі навіть громадян старшого віку. У пошуках інформації про події в країні в умовах діаметрально протилежних оцінок ключових процесів, які відбуваються в Україні, у пошуках різноманітних засобів комунікації з тими, хто залишився на неконтрольованих і анексованих районах Донбасу та Криму, українські громадяни стали ще активніше використовувати можливості Інтернету та соціальних мереж. Нині близько 80% респондентів віком старших 18 років заявляють, що вони користуються інтернетом (дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2019 рік). Тих, хто не вбачає в цьому потреби, поменшало до 17%. Якщо ж розглянути відповіді на це питання молодих людей (18–29 років), то серед них зазначили, що не користуються інтернетом лише три відсотки. Релевантні дослідження користування інтернетом серед підлітків демонструють схожі результати – лише кілька відсотків із них не користуються мережею.

Абсолютна більшість населення заявляє, що користується інтернетом на постійній основі вдома, з мобільного телефону або планшета та на роботі. Важливо відмітити, що серед підлітків та молоді працездатного віку частка тих, хто користується інтернетом з мобільних пристроїв, значно вища і сягає понад 70%. Відтак вони можуть користуватися інтернетом фактично в будь-який момент щодня. Крім того, лише чверть опитаних громадян заявляє, що не користуються соціальними мережами, тоді як більшість – користувачі. Серед молоді та підлітків – це абсолютна більшість респондентів.

Користування мережею для більшості респондентів є ще одним засобом спілкування та відстеження подій у житті їхніх рідних та друзів, а також засіб отримання різноманітної інформації. Отже, можна прогнозувати дедалі більшу інтернетизацію та діджиталізацію українського суспільства у найближчій перспективі. Уже зараз підлітки та молодь за невеликими винятками є активними користувачами всесвітньої павутини та соціальних мереж. В умовах активної діджиталізації українського суспільства на повсякденному рівні ми можемо стверджувати, що поняття цифрового суверенітету в Україні дедалі частіше з необхідністю ставатиме предметом соціологічного аналізу та гуманітарного підходу загалом. Останніми

роками через низку цілком об'єктивних причин суспільна увага фокусувалася на цифровому суверенітеті як аналогу інформаційного суверенітету, в контексті багатовимірних міждержавних конфліктів, з одного боку, з іншого боку, про цифровий суверенітет згадували, вимагаючи правил для технологічних компаній, у зв'язку із зафіксованими зловживаннями та використанням засобів масової комунікації для маніпуляції громадською думкою.

Тим часом третій вимір — особистісний цифровий суверенітет — практично не опинявся в центрі уваги. Однак діджиталізація породжує масу цілком нових для нас проблем, серед яких не лише інформаційна безпека, а й, приміром, цифрові права громадян. Одним із таких базових прав є цифровий суверенітет. З їх порушенням ми стикаємося буквально щодня, ставлячи галочки під користувацькими угодами, відкриваючи чергову програму чи додаток, надаючи доступ до своїх контактів, аудіо, відео та галереї світлин. Те, що багато прав людини, на думку респондентів, в Україні порушуються, не може слугувати виправданням ігнорування цифрових прав та цифрового суверенітету. До того ж, коли згідно з усіма репрезентативними дослідженнями з кожним днем українське суспільство стає «суспільством у смартфоні».

Цифровий суверенітет і його розуміння перетинаються з великою кількістю соціологічних тем дослідження. Якщо ми розглянемо цифровий суверенітет з точки зору інформаційної незалежності та відповідно до проблеми гібридного протистояння й інформаційної війни, то одразу постає питання: чи готове до нього саме суспільство, а не лише держава? Чи розуміють українські громадяни важливість заборони окремих соціальних мереж, інформаційних ресурсів тощо через міркування національної безпеки? Чи підтримують подібні обмеження та готові сприяти державному цифровому суверенітету? Якщо ні, то чому?

Якщо ж використовувати у своєму аналізі друге розуміння цифрового суверенітету – від зловживань з боку великих інформаційних платформ та технологічних компаній, – то наскільки громадяни взагалі розуміють ступінь втручання цих інституцій у своє повсякденне життя. Тим більше, що значна кількість опитаних громадян країни заявили про своє активне

користування Facebook, YouTube, Instagram тощо. Чи готові вони відмовитись від цього втручання разом із відмовою від соціальних мереж, яким, згідно з опитуваннями, абсолютна більшість користується у повсякденному житті?

Нарешті, третій підхід до цифрового суверенітету, як виключне право особистості розпоряджатися своєю інформацією в мережі, відкриває багато нових питань для соціологічного аналізу. При цьому для кожної з соціологічних парадигм дослідження цифрового суверенітету дає свій акцент аналізу та поштовх для переосмислення старих теоретичних питань. Окреслимо подібні можливості для однієї з таких парадигм – а саме феноменологічної парадигми в соціології. Серед питань у межах цієї парадигми тут можна окреслити лише кілька, і кожне з них заслуговує розлогого й ретельного аналізу. Найперше – це конструювання смислу в умовах цифрового середовища. Як саме воно відбувається? Адже на відміну від фізичного світу повсякденності, даного нам тут і зараз (за визначенням А.Шюца), цифровий світ передбачає віддаленість суб'єктів комунікації. Однак, так само, як і фізичний світ повсякденного життя, цифровий світ та цифрова комунікація стали невід'ємною частиною повсякденності більшості соціальних акторів – про це ми говорили вище. Тут одразу постає питання переосмислення концепції «аппрезентації Іншого» та природи інтерсуб'єктивності [Шюц, 2004].

Насамперед треба відповісти, як саме відбувається процес аппрезентації, як його розуміли Е. Гусерль та А.Шюц, якщо видимих сторін суб'єкта сприйняття немає або вони не можуть бути використані для аналогії, як-то присутність у даності тут і зараз тіла Іншого. Наприклад, як зрозуміти, що з тобою в мережі спілкується жива людина, яку ти ніколи не бачив, а не бот, яких з використанням технологій стає все важче ідентифікувати.

Наступним до переосмислення з огляду на поняття цифрового суверенітету є поняття Ми-зв'язку і як саме воно може конструюватися у повсякденності з огляду на вже згадану відсутність безпосереднього контакту індивідів у просторі. З цього також випливає переосмислення «більш широкого оточення» та ступенів анонімності, які стають критерієм для віднесення або не віднесення індивідів до повсякденних сталих Ми-зв'язків актора. Після відповідей на ці питання ми з

необхідністю повернемося до поняття «сми́слу», його конструювання та належності спільно конструйованих смислів у цифровому середовищі його учасникам.

Звичайно ж, дослідження цифрового середовища та цифрового суверенітету індивіда в цьому середовищі неможливе без адаптації та переосмислення наріжного поняття феноменологічної парадигми – «життєсвіт». Під останнім Шюц розумів світ значень, світ культури, в якому ми проживаємо кожен день свого життя. Як свідчать дослідження, чільне місце поряд з тут і зараз даним світом у нашій повсякденності посів цифровий світ, який також є світом культури та смислів, хоча й даний віртуально.

Насамкінець зазначимо, що це звісно ж неповний перелік питань, які одразу постають перед представниками даної парадигми у процесі дослідження цифрового суверенітету, як права індивіда на всі конструйовані ним смисли під час повсякденних інтеракцій у всесвітній мережі з іншими індивідами. Ці питання чекають на свою відповідь не тільки на онтологічному рівні, а й із точки зору переосмислення категоріально-поняттєвого апарату, сформованого й усталеного за зовсім інших соціальних умов і викликів.

Джерела

Дубов, Д. (2015). «Цифровий суверенітет» у сучасному світі: виклики та можливості для України. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 1, 205–209.

Шюц, А. (2004). Смысловое строение социального мира. В: А. Шюц, *Избранное: Мир, светящийся смыслом* (сс. 687–1022). Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПОЭН).

Albrecht, J. P., Friedrichsen, M. (2016). Digitale Souveränität aus europäischer Perspektive. In Mike Friedrichsen, Peter -J. Bisa (Hrsg.), *Digitale Souveränität. Vertrauen in der Netzwerkgesellschaft* (ss. 143–152), Wiesbaden: Springer VS.

Kulikova, A. What is really going on with Russia's new internet laws. Retrieved from https://www.academia.edu/9466410/What_is_really_going_on_with_Russias_new_internet_laws.

Werden, S. (2016). Digitale Souveränität, ein Orientierungsversuch. In Mike Friedrichsen, Peter -J. Bisa (Hrsg.), *Digitale Souveränität. Vertrauen in der Netzwerkgesellschaft* (ss. 35–51). Wiesbaden: Springer VS.

ІНТЕРНЕТ У ДЕМОКРАТИЗАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ: РОЗДУМИ ПРО ДІАЛЕКТИКУ ТА СКЛАДОВІ ВПЛИВУ ТЕХНІЧНИХ ІННОВАЦІЙ У ПОЛЕМІЦІ З ТАКІСОМ ФОТОПУЛОСОМ ТА ІНШИМИ

У статті розглядаються уявлення дослідників щодо особливостей й імовірних наслідків впливу технічних інновацій на соціальний процес. Полеміка з поглядами науковців, які досліджують різні аспекти соціального впливу технічних інновацій на сучасне суспільство, дає змогу авторові статті окреслити діалектику й імовірні складові впливу сучасних інформаційно-комунікаційних технологій на демократизаційний процес та запропонувати авторське бачення соціально-функціональної періодизації особливостей суб'єктної інтернет-залученості користувачів, а також виокремити складові, які може включати теоретична модель демократизації сучасного суспільства під впливом Інтернету.

Ключові слова: *технічні інновації, інтернет, інтернет-користувачі, демократизаційний процес, автономність, нейтральність, ресурсність.*

В статье рассматриваются представления исследователей об особенностях и возможных последствиях влияния технических инноваций на социальный процесс. Полемика со взглядами ученых, исследующих различные аспекты социальной влияние технических инноваций на современное общество, позволяет автору статьи очертить диалектику и возможные составляющие влияния современных информационно-коммуникационных технологий на демократизационный процесс и предложить авторское видение социально-функциональной периодизации особенностей субъектной интернет-вовлеченности пользователей. А также выделить составляющие, которые может включать теоретическая модель демократизации современного общества, обусловленная влиянием использования Интернета.

Ключевые слова: *технические инновации, Интернет, Интернет-пользователи, демократизационный процесс, автономность, нейтральность, ресурсность.*

The impact of technological advance on social processes, as well as its distinguishing characteristics and implications, has been discussed in a number of scholarly works. This research paper critically analyses some

key ideas expounded in those works in order to figure out the effects of information and communication technology (ICT) on the democratisation of social life, specifically in Ukraine. The author traces the development of the Internet as a socio-technological phenomenon and delineates the main stages of its usage with regard to users' characteristics (professional versus lay) and activities. In addition, possible components of a theoretical model describing the Internet-driven democratisation of today's society have been suggested.

Keywords: *technological innovations, the Internet, Internet users, democratisation, autonomy, neutrality, resourcefulness.*

Уявлення про технологічні інновації як чинник демократизації суспільства не нове, якщо проаналізувати ставлення до науки і техніки в історичній ретроспективі та до її впливу на соціальний процес.

Сьогодні вплив соціально-технічних засобів на суспільний процес, у тому числі й інтернет-технологій, стає наочною буденністю, а ще кілька десятиків років тому дослідники писали, про вплив інформаційних технологій на світ як про майбутні суспільні зміни, й зауважували, що писати про майбутнє дуже складно, бо його ще не існує. Крім того, зауважували, що найліпше, що вони можуть зробити, це спробувати здогадатись про імовірне майбутнє. Так, А. Бард і Я. Зодерквист зазначали: «Кожен, кому зрозуміло, яку роль домінуючі інформаційні технології відігравали в ході історичного процесу, і хто розуміє внутрішню динаміку функціонування цифрових мереж, має найкращі шанси для розуміння ключових аспектів поточної революції» [Бард & Зодерквист, 2004: с. 23]. Вони вказували на те, що наразі, по-перше, нова соціальна, культурна і економічна парадигма набуває реальних контурів. Головною рушійною силою цього процесу є тривала революція в галузі інформаційного менеджменту, дигіталізація та напрочуд швидкий розвиток електронних мереж. Негайним наслідком цього вони вважали радикальні зміни в інтелектуальному місці існування особистості, що змушує нас серйозно коригувати свою поведінку. По-друге, на їхню думку, нова парадигма за своїми властивостями нагадуватиме швидше рідину, ніж тверду структуру, що з'являться не просто нові соціальні норми, а саме уявлення про норму стане іншим [Бард & Зодерквист, 2004]. Такий ідеалістичний погляд на появу в суспільстві но-

вих технологічних можливостей не є унікальним. Ще, мабуть,десь із часів Просвітництва (XVIII ст.) панувала думка стосовно позитивного впливу науки, техніки й технологій на життя людини, що допомагають опанувати природу та контролювати її. Проте сьогодні ці постулати дедалі частіше викликають сумнів. І поява інтернету (ІКТ) тільки загострила це питання. На наш погляд, це пов'язано як з особливою природою цього феномену, як соціально-технічного феномену (який поєднує в собі і технічний ресурс, і соціально-контентний ресурс), так і з демократичною природою його функціонування (що дозволяє будь-кому будь-що робити в мережі). Саме ці особливості інтернету, на наш погляд, ставлять під сумнів імовірність його функціонування як об'єктивної, неупередженої, нейтральної, відносно автономної сучасної технології.

Зауважимо, що в сучасному світі активно порушується питання стосовно нейтральності, автономії й демократичного характеру всієї сучасної науки і техніки. Ще в сімдесятих роках минулого сторіччя почали з'являтися праці, які ставили під сумнів сам науковий процес створення об'єктивних істин, неупереджених і нейтральних [Kuhn, 1970; Lakatos, 1970; Feyerabend, 1975; Phillips, 1973; Marcuse, 1968; Bookchin, 1974]. Причому це стосується логіки існування всієї сучасної науки (і економічної, і технічної тощо). Що вже й казати про соціальні, які завжди вважалися досить заідеологізованими й заангажованими, залежними від владних, політичних та економічних інституцій конкретної держави, а також від панівних у суспільстві соціальних переконань, ідей, установок і цінностей, як вважає, наприклад, Мюррей Букчін [Bookchin, 1991].

Проте, на наш погляд, парадокс інтернету полягає в тому, що про його демократизаційне спрямування (характер, природу) неможливо твердити лише на підставі панування демократичного устрою в певній конкретній державі. Чому? По-перше, через саму природу інтернету. Це глобальне явище, яке не має певних меж і легко долає будь-які державні кордони; по-друге, через багатосуб'єктність цього феномену, що фактично унеможливорює його жорстке регулювання й уніфікацію в рамках конкретної держави.

Такіс Фотопулос, розмірковуючи про ймовірну нейтральність науки й технологій, розглядає ряд тез, які допомагають розібратися в цьому питанні. Він зазначає, що існує «нейтра-

літет “технонауки”, згідно з яким техніка – це пружина прогресу, “засіб”, який може бути використаний для досягнення капіталістичного або соціалістичного розвитку...». І тільки школа критичної теорії в рамках марксистського спрямування заперечувала нейтралітет технічного тезису, стверджуючи, що хоча технологія слугує загальним цілям, таким як збільшення влади людини над природою, її дизайн і використання слугують пануванню людини над людиною, і в цьому сенсі засоби (технології) не є справді цінними, а включають у свою структуру кінець розвитку певної організації суспільства (Георг Лукакс, Адорно, Маркізе та інші)» [Fotopoulos, 1998: p. 55].

На думку Такіса Фотопулоса, у капіталістичному світі технологія ніколи не була «нейтральною» щодо логіки та динаміки ринкової економіки – «у ринковому суспільстві, як і в будь-якому іншому, технологія втілює конкретні виробничі відносини, їх ієрархічну організацію і, звичайно, головну мету, яка у випадку ринкової економіки є максимізацією економічного зростання та ефективності задля отримання прибутку» [Fotopoulos, 1998: p. 55]. Соціалісти ж, можливо й не постулюючи це жорстко, а скоріше в більш-менш явній-неявній формі, схильні до того, що технологія є нейтральною й має використовуватись задля благородних цілей, задля розв'язання соціальних, екологічних та інших проблем на благо людини і суспільства.

На наш погляд, первинно техніка і технологія, в тому числі й інтернет, – нейтральні технічні засоби, і саме людський інтерес, жага прибутку, контролю, регулювання і влади призводять до втрати цієї нейтральності. Принаймні саме таку логіку, на нашу думку, демонструє сучасний розвиток інтернет-технологій. Незавжно помітити еволюцію підходу до сприйняття й використання новітніх технологій від часу їх появи й донині. На початкових етапах розвитку ІКТ інтерес з боку бізнес-структур та суспільства був мінімальний (нагадаємо, що виник інтернет як «підмога» для спецслужб), проте з часом ситуація почала змінюватися. Можна виділити кілька соціальних періодів розвитку інтернету як соціально-технічного феномену, протягом яких така окреслена вище характеристика технологій, як «нейтральність», змінювалася кардинально. Перший або, краще сказати, нульовий етап (період), враховуючи нульову поширеність інтернету на цьому етапі, – «спе-

ціальний» (поява інтернету як робочого інструменту спецслужб США (технологія не нейтральна)). Перший етап – «професійний» (період ІТ-романтики) – коли інтернет-середовище освоювалось і розвивалося завдяки ІТ-спеціалістам, які намагалися створити новий ідеальний світ з його правилами, етикою поведінки, а основні користувачі – професіонали ІТ-галузі (нейтральний). Другий етап – «громадянський» (період громадянської романтики) – коли пересічні інтернет-користувачі відкрили для себе мережу з її неосяжними можливостями спілкування, соціально-громадянської взаємодії, всеосяжної інформації тощо (основні користувачі – молоді освічені, активні громадяни). Третій етап – «пересічний» (весь світ – користувачі всесвітньої мережі Інтернет), який уже почався й набирає обертів, – етап всеосяжної комерціалізації та політизації мережі (не нейтральний). І розпочався він тоді, коли кількість користувачів сягнула мільярдних показників, а бізнес і держава почали нарощувати свій дієвий інтерес щодо цільового використання всесвітньої мережі. Коли одні (бізнес) зрозуміли, що мережа може приносити шалені прибутки, й почали його нещадно експлуатувати, втручаючись в особистісний простір користувачів, вивідуючи будь-яку, навіть найінтимнішу інформацію про користувача, яка могла б допомогти продати товар, нав'язати послугу тощо), а інші (держава, владні установи, політики тощо) зрозуміли, що Інтернет, з одного боку, таїть певні загрози державі через свою відкритість, некерованість, демократичну природу функціонування й потребує пильної уваги, регулювання та контролю з боку владних, силових структур. З іншого боку, Інтернет має неосяжні можливості для впливу на громадянина, на електорат тощо, що призвело до появи й значно поширення маніпулятивних стратегій і технологій в онлайн-середовищі, які зараз широко використовуються як на місцевому, регіональному та державному, так і на міждержавному, глобальному рівні. Пригадаймо, наприклад, нещодавні скандали з виборами Д. Трампа на посаду президента США, Арабську весну, Брекзіт, інформаційний скандал 2018 рі із засновником Фейсбуку тощо.

Тож можна зазначити, що первинно інтернет розвивався як нейтральна технологія, як незалежна спільнота прогресивно налагоджених освічених, позитивно і некорисливо налаштованих людей, поки не входив до кола інтересу ані бізнесу,

ані держави. Проте коли поширення інтернет-технологій набуло шалених темпів, а кількість користувачів сягнула сотен мільярдів осіб і коли вигоди інтернету стали дедалі більш наочнішими, його первородна нейтральність почала слабнути, шалений демократизаційний ресурс мережі став придушуватися та обмежуватись на угоду владі й капіталу.

Такіс Фотопулос зазначає, що «технологія» ніколи не була нейтральною щодо логіки й динаміки ринкової економіки. І «тип “техносвідомості”, який розвинувся впродовж останніх двох століть, не є автономним культурним феноменом, а є побічним продуктом силових відносин і домінуючої соціальної парадигми, яка виникла у зв'язку з ростом ринкової економіки» [Fotopoulos, 1994: p. 8].

У межах нашого дослідження не можна не погодитись, що «техносвідомість» усіх соціальних суб'єктів, які користуються ІКТ, є результатом панівної в суспільстві соціальної парадигми. Проте, враховуючи особливості розвитку українського суспільства впродовж останніх десятиріч, перехідний період, перманентні трансформаційні процеси, які відбуваються в усіх сферах суспільства, починаючи від політичних, економічних і закінчуючи культурними, особистісними, можна констатувати певні специфічні особливості становлення ІКТ в українському суспільстві та його вплив на демократизаційний процес.

І, на наш погляд, позитивний чи негативний вектор (сприйняття) впливу інтернету на демократизаційний процес визначається певним типом техносвідомості, який залежить від політичних, економічних, культурних традицій, системи цінностей, що панують у суспільстві в певний історичний період його розвитку.

Розглядаючи питання особливостей сприйняття технологій у соціальному процесі, слід також наголосити на дискусійності питання щодо існування певної кореляції між технологічним прогресом та ступенем автономії, незалежності, яка досягнута в суспільстві на політичному, економічному та культурному рівнях. Саме поява Інтернету внесла корективи в розуміння впливу технологій на соціальний процес у рамках сучасного суспільства. До того ж, дедалі голосніше висловлюються думки про посилення вразливості сучасного людства через зростання всеохопної залежності його від однієї

глобальної технології – інтернет-технології через її «технологічну складність, що супроводжується збільшенням гнучкості й адаптивної спроможності» [Gowdy, 1994].

Вплив новітніх технологій на весь сучасний світ підтверджує і Ян Рейнеке, який, розмірковуючи про електронні технології, зазначає, що «значення, властиві багатьом електронним системам, виходять за межі офісів і заводів, щоб відобразити суспільство, в якому вони існують. Системи підкреслюють примат управління й виробництва, орієнтованих на прибуток. Вони служать інтересам тих, хто виробляє технології, тих, кому їх продають, і тих, хто отримує вигоду з цього. Тест на передбачувану нейтральність технології полягає в тому, що її дизайн не схильний до впливу навколишнього суспільства ... нейтральність технології полягає не в її теоретичній можливості для творення добра чи зла, а в її призначенні для використання. Якщо на практиці вона використовується тільки як загроза, як інструмент контролю, як засіб підпорядкування багатьох небагатьом, її вимога про нейтралітет є хибною» [Zerzan & Carnes (Eds.), 1991: p. 214–215]. Таке розуміння впливу технологій на соціальний процес наближене до нашого розуміння. Ми ще раз наголошуємо, що, досліджуючи вплив інтернет-технологій на демократизаційний процес, необхідно розрізняти і враховувати в процесі аналізу Інтернет як технічний ресурс з відповідними його складовими та Інтернет як соціальну складову сучасного суспільства з відповідними індикаторами його як соціального ресурсу. Та й про нейтральність інтернету можна говорити лише умовно, причому це стосується і технічної, і соціальної його складової. Так, наприклад, поширення інтернету в технічному розумінні хоч і є об'єктивним явищем сьогодення, проте залежить від багатьох суб'єктивних чинників – це й законодавча база, і владні дії, які дозволяють або, в ідеальному варіанті всебічно сприяють (або принаймні не заважають ІТ-сектору розвиватися) розширенню підключень домогосподарств до інтернет-мережі в належній для якісного його використання якості (широкосмуговий доступ, швидкість мережі тощо).

Важливим для нашого дослідження є й розуміння того, що неможливо твердити про статичність розуміння «нейтральності» та «демократичності» сучасних технологій. Ця характеристика може змінюватись у часовому вимірі залежно від

багатьох чинників сучасного суспільства. Підтверджуючи це наше наукове бачення, можна навести, наприклад, твердження Стефані Пайн про те, що «наука і великий бізнес останнім часом розгортають дедалі тісніші зв'язки. І, там, де дослідження колись були в основному нейтральними, тепер у них є маса казначеїв. Замість неупередженості результати досліджень непомітно керуються і коригуються чи навіть замовчуються, якщо вони не відповідають потрібним інтересам» [Pain, 1997: p. 2].

І хоча наведені тези стосувалися аналізу екологічного сектору в сучасному суспільстві, можна сміливо стверджувати, що інтернет останнім часом також починає використовувати масу «казначеїв», «смотрящих» та «коригуючих», які нівелюють усі спроби назвати цю сучасну технологію «нейтральною», «демократичною», вільною від будь-якого коригувального впливу.

Незважаючи на природну демократичну сутність інтернет-технологій, влада намагається коригувати їх функціонування, «дозволяючи» демократизувати суспільство через інтернет тільки в зонах, віддалених від «зони її комфорту». Про це свідчать численні законодавчі ініціативи в різних державах світу (незалежно від того, демократичні вони чи авторитарні), з якими активно «бореться» прогресивна демократична громадськість.

Розглянемо слідом за Такісом Фотопулосом і таку характеристику технологій (а в нашому аналізі інтернет-технологій), як автономність. Чи автономний інтернет? Такіс, розмірковуючи про цю якість технології, наголошував, що автономність її означає, що вона «має здатність визначати інституційну структуру а також домінуючу соціальну парадигму як єдиний або найважливіший чинник» [Fotopoulos, 1998: p. 61].

Проте такий підхід не здатен пояснити, чому історично подібні, якщо не ідентичні, технології ґрунтувалися на різних політичних і соціальних структурах, від демократичних Афін до олігархічної Спарти. Такіс Фотопулос відкидає тезу автономії технологій. Як і Мюррей Букчин, який зазначав, що «поняття про те, що наука і техніка є "автономними" від суспільства, що вони самі контролюють фактори в керівництві суспільством, можливо, є однією з найпідступніших ілюзій нашого часу. Те, що наука і техніка проводять дослідження, відкриті погля-

ди на нові розробки, безумовно, правильно, але ці події строго орієнтуються на ринкове суспільство, а не навпаки ... технологія – це гетерономне або залежне явище ... еcomysticism мають тенденцію підкреслювати свою автономію від суспільства і містику «технологічного імперативу», грубо приховуючи глибокі соціальні чинники, які сприяють або гальмують технологічні інновації» [Bookchin, 1995: p. 155]. Зауважимо, що М. Букчин підтримує і неавтономний, і не нейтральний характер технології, хоча й погоджується на розподіл між цілями та засобами щодо використання технологій, що, по суті, на нашу думку, ставить під сумнів тезу про її не нейтралітет.

У контексті питання автономності проблема полягає не в тому, чи змінить інтернет час, простір, суспільство (звичайно, що так), а скоріше в тому, і тут ми погоджуємося з Т. Фотопулосом «чи відображають ці технології важливі потреби соціально-економічної системи» (тобто влади керівної еліти, яка контролює її), які виникають у суспільстві, і в цьому сенсі, на його думку, технологія навряд чи може бути охарактеризована як автономна. Проте в цьому сенсі дуже важливо розрізняти цілі й засоби – технологію як доступний (теоретично імовірний) ресурс та технологію як ресурс, що реально використовується, тобто виділяти потенційні можливості й реальні особливості використання новітніх технологій як соціальний ресурс.

Отже, наголосимо, що з огляду на нашу проблематику дослідження необхідно вирізняти інтернет-технології як теоретично доступний ресурсний набір технічних інструментів, методів і механізмів, кожен з яких має певні властивості й характеристики і може бути використаний у будь-якому суспільстві в будь-який час, за будь-яким призначенням. Проте реальне використання цього ресурсу є соціально залежним від багатьох чинників і має свої особливості в різних суспільствах залежно від історичного, політичного, економічного, соціального, культурного контексту тощо. Такі чинники можна поділити на дві принципово відмінні групи, які, проте, також є взаємодіючими: об'єктивні і суб'єктивні чинники, що обумовлюють характер та особливості функціонування інтернет-мережі в конкретному суспільстві.

Тож якщо розглядати питання автономії інтернет-технологій, слід наголосити, що як технічний ресурс, що має неосяжну кількість можливостей використання, які постійно розширю-

ються, вдосконалюються та розвиваються, він є автономним інструментом. Утім соціальний контекст цього використання завжди наявний і накладає суттєвий відбиток на особливості використання цих технологій. Причому парадокс використання новітніх технологій полягає в тому, що з розширенням технологічних можливостей інтернету та збільшенням імовірності його впливу на соціум зменшується його автономність. Він стає дедалі більш залежним від соціально-політичного суспільного контенту, який панує в даному суспільстві.

Можна говорити про кілька етапів функціонування інтернету з часу його виникнення та подальшого розвитку в контексті його автономності. На першому етапі, на початку його розвитку, функціонування інтернету можна означити як автономне, коли особливості використання інтернет-технологій залежать винятково від навичок користувача, його інтересів і потреб (етап просунутих користувачів, панування айтішників). Проте з часом зростання поширення інтернету призводить до збільшення кількості його користувачів, які не є фахівцями IT-технологій, але, зрозумівши можливості та переваги використання мережі, починають активно використовувати ці технології у своєму професійному, суспільному, особистому житті (етап активних користувачів). На цьому етапі інтернет ще є автономним, незалежним ресурсом із широким спектром демократизаційних можливостей суспільства. У подальшому масштабне розширення в суспільстві попиту на новітні інтернет-технології, інтенсивне зростання кількості інтернет-користувачів призводить до тенденції звуження автономності технологій та зростання спроб «приватизації» інтернет-простору, збільшення контролю, зростання потреби управління інтернетом з боку владних, бізнесових та інших силових структур (етап пересічних користувачів, який характеризується спробами звуження демократизаційних процесів, обумовлених можливостями всесвітньої інтернет-мережі. Саме на цьому етапі використання соціальної ресурсності інтернету ми сьогодні перебуваємо. І саме на цьому етапі визначається подальший напрям розвитку інтернету та специфіки його використання в контексті демократизаційного розвитку країни.

Тож спробуємо виділити певні складові, які може включати теоретична модель демократизації сучасного суспільства під

впливом інтернету. Вона має бути пов'язана з оцінюванням таких його характеристик, як «автономність» та «нейтральність», а також включати аналіз об'єктивних і суб'єктивних чинників розвитку та функціонування Інтернету, технічні й соціальні особливості функціонування мережі. Варто також передбачати і включати порівневий аналіз цього впливу. При цьому серед часових зрізів для такого оцінювання можна виділити оцінювання впливу інтернет-технологій у довгостроковій, середньостроковій та короткостроковій перспективах. Найважче, на наш погляд, звичайно, оцінювати довгострокові перспективи впливу технологій.

Джерела

Бард, А., & Зодерквист, Я. (2004). *Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма*. Санкт-Петербург: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге.

Bookchin, M. (1974). *Post-Scarcity Anarchism*. London: Wildwood House.

Bookchin, M. (1991). *The Ecology of Freedom*. Montreal: Black Rose Books.

Bookchin, M. (1995). *Re-Enchanting Humanity: A Defense of the Human Spirit Against Antihumanism, Misanthropy, Mysticism, and Primitivism*. London: Cassell.

Feyerabend, P. (1975). *Against Method*. London: Verso.

Fotopoulos, T. (1997). *Towards an inclusive democracy: the crisis of the growth economy and the need for a new liberatory project* (p. 401). Bloomsbury Academic.

Fotopoulos, T. (1998). Towards a Democratic Conception of Science and Technology. *Democracy & Nature*, 4(1), 54–86.

Gowdy, J. M. (1994). Progress and Environmental Sustainability. *Environmental Ethics*, 16(1) (Spring), 41–55.

Kuhn, Thomas S. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.

Lakatos, I. (1970). *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.

Marcuse, H. (1968). *One Dimensional Man*. London: Sphere books.

Pain, S. (1997). "When the Price Is Wrong". *The Guardian*, 27 Feb.

Phillips, D. (1973). *Abandoning Method*. London: Jossey-Bass.

Zerzan, J., & Carnes, A. (Eds.). (1991). *Questioning technology: tool, toy or tyrant?* Philadelphia, PA: New Society Publishers.

МІСЦЕ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ФУНКЦІОНУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті аналізується сучасний стан взаємодії релігії та громадянського суспільства. Розглядається, як саме релігія може включатися в діяльність громадянського суспільства, що обумовлює таке включення. Обґрунтовується, що зростання громадянської ролі релігії зумовлюється змінами в політиці сучасних розвинених держав, яка із жорстко секулярної стає помірно секулярною. Демонструється, на що спрямовується фокус громадянської активності релігійних організацій в Україні, та робиться оцінка потенціалу подібної активності.

Ключові слова: релігія, релігійні суб'єкти, громадське суспільство, Україна.

В статье анализируется современное состояние взаимодействия религии и гражданского общества. Рассматривается, каким образом религия может включаться в деятельность гражданского общества, что обуславливает подобное включение. Обосновывается, что возрастание гражданской роли религии обуславливается изменениями в политике современных развитых государств, которая из жестко секулярной становится умеренно секулярной. Демонстрируется, на что направлен фокус гражданской активности религиозных организаций в Украине, и делается оценка потенциала подобной активности.

Ключевые слова: религия, религиозные субъекты, гражданское общество, Украина.

The article discusses the relationship between religion and civil society in the present-day world. It starts by analysing whether the Church and religious communities can be part of civil society and outlining the factors conducive to this kind of cooperation. The author points out that the civic role of religion has grown in recent years due to a change in the policy being pursued by developed countries in this field, and this policy is turning from rigidly secular to moderately secular. The research paper concludes by giving some examples of Ukrainian faith-based organisations' participation in public life, concisely describing the areas on which they focus their efforts and evaluating the potential of their activities.

Keywords: religion, religious entities, civil society, Ukraine.

Формування розвиненого громадянського суспільства залишається актуальним завданням для сучасної України. Майже три десятиліття, що минули з часу постання незалежної української держави, не багато змінили в тій складовій свідомості громадян, що пов'язана з патерналізмом, з очікуванням розв'язання державою всіх проблем. Не лише люди, чия соціалізація відбулася в радянські часи, а й молодь усе ще значною мірою покладається на зовнішні сили, які, за їхнім переконанням, мають забезпечувати їм достойне життя. Нинішня українська держава за побудовою системи управління значною мірою є наступницею тоталітарної радянської держави (для якої на першому місці завжди стояла вона сама, а не окремі люди), водночас правлячі еліти не бажають орієнтуватися на забезпечення хоча б мінімальних потреб усього населення ані в соціалістичному варіанті, ані у вигляді капіталістичної «держави загального добробуту» (welfare state). До того ж історичний досвід свідчить, що поліпшення становища широких мас населення можливе лише за активної боротьби цього населення за свої права, тобто за умови достатньої розвиненості та активності того, що називають «громадянським суспільством».

Однозначного трактування того, що таке «громадянське суспільство», на сьогодні немає. Його пропонують розуміти й доволі вузько (фактично зводячи до сукупності громадських організацій) і розуміють дуже широко, як усю сферу, яка не регулюється державою (наприклад, Дж. Кін говорить про «агрегат інституцій, члени яких початково залучені до комплексу недержавної діяльності – економічне й культурне виробництво, сімейне господарство і добровільні асоціації» [Keane, 1988: p. 14]). В. Степаненко визначає громадянське суспільство як практику «суспільно солідарного життя, яка реалізується у публічній сфері громадських інтерацій та комунікацій, поза державно-адміністративних, ринкових та родинно-приватних відносин і репрезентована мережею недержавних добровільних громадських асоціацій та об'єднань, діяльність яких є самоорганізованою та цивільною» [Степаненко, 2015: с. 40]. Я виходитиму саме з подібного розуміння, вважаючи, що про громадянське суспільство можна говорити тоді, коли є: 1) добровільні спільноти громадян, які можуть бути як неформальними, так і формальними; 2) чия діяльність переважно

формується на підставі самоорганізації (хоча не виключається й організаційний момент); 3) які не є частиною держави, але можуть як протистояти їй, так і співпрацювати з нею¹; 4) які спрямовують свою діяльність на реалізацію інтересів окремих груп громадян або всього суспільства загалом (тобто обов'язковою є соціальна активність, інакше немає сенсу говорити про громадянське суспільство).

За такого розуміння різноманітні спільноти та організації, чий існування й діяльність пов'язані з релігією (йдеться як про власне релігійні організації, так і ті організації та спільноти, які, будучи світськими, у своїй діяльності орієнтуються на певні релігійні вчення і релігійні організації) у світських демократичних суспільствах цілком можна віднести до складових громадянського суспільства. Адже якщо в часи Середньовіччя в католицьких та православних країнах Церкви були частиною системи управління, яка стояла над людьми і не контролювалася ними, значною мірою зливалися з державою, або й відігравали ту саму роль, що й держави, то мірою розгортання процесу секуляризації Церкви втрачали таку свою роль, стаючи об'єктивними опонентами держави, яка, секуляризуючись, дедалі більше витісняла релігію на суспільне узбіччя. А як такий опонент Церкви та інші релігійні організації об'єктивно ставали союзниками всіх тих груп, які боролися з державою або які намагалися обмежити її свавілля. Тож релігійні суб'єкти, з одного боку, є відділеними від держави (є незалежними від неї і не можуть безпосередньо впливати на діяльність державних органів), а з другого боку – цілком можуть чинити громадський тиск на державу, захищаючи свої власні інтереси або й інтереси інших соціальних груп. У результаті соціальний потенціал релігійних організацій та груп фактично стає потенціалом громадських організацій, потенціалом груп тиску.

Особливо актуальним такий потенціал стає в умовах перетворення класичних секулярних суспільств на «постсекулярні». Йдеться про те, що суспільства передусім зберігають секулярний базис, але водночас відмовляються від жорсткої секуляризаційної політики, визнаючи за релігією, так само, як за іншими світоглядами, право бути гравцем у публічному та, ширше, суспільному полі (аналіз особливостей «постсекулярного» суспільства [Паращевін, 2017: с. 103–118]).

¹ Тобто обов'язковим моментом є факт взаємодії з державою.

Бути елементом громадянського суспільства релігійні суб'єкти можуть різноманітним чином. У широкому сенсі вони здатні впливати на ті елементи культури, які є значущими з точки зору самого базису для громадянського суспільства. Йдеться про участь релігії у формуванні моральних підвалин суспільства. Наприклад, М. Юргенсмайєр показує, що релігія просуває такі цінності, як чесність, справедливість, «чесна гра» (*fair play*), толерантність та повага [Juergensmeyer, 2005: р. 6], а Р. Вутноу аналізував, яку роль релігійні спільноти відіграють у відбудові та підтримці добровільної основи для самоврядування [Wuthnow, 1996]. Проте аналіз із подібної точки зору завжди страждатиме високою мірою абстрактності та умоглядності, оскільки практично неможливо оцінити, якою мірою відповідні моральні настанови формуються під впливом релігії, а якою мірою – під впливом світського виховання та освіти.

У більшому наближенні можна розглядати конкретну діяльність релігійних суб'єктів, спрямовану на примус держави до тих чи інших змін державної політики, або на сприяння державі у здійсненні певної політики. Д. Херберт виділяє такі складові функціонування релігії як елемента громадянського суспільства, як просування освіти та/або соціальної допомоги там, де держава не в змозі або не бажає забезпечувати таких послуг, та висловлювання або дії проти політичних переслідувань чи підрив політичних інститутів держави. Він зазначає, що «релігійні асоціації поряд із корисною соціальною роботою, в умовах корупції та неефективності держави й політичних партій, приватних добровільних організацій ... також здатні мобілізувати паралельну ефективну систему медичної освіти та соціальної допомоги, а також кидати виклик політичній легітимності держави на підставі претензій на догляд за добробутом громадян» [Herbert, 2013: р. 21].

Тобто в принципі релігійні організації здатні чинити всі ті дії, які чинять будь-які інші громадські організації. Релігійні суб'єкти, виходячи з наявності ціннісних уявлень про те, як має вибудовуватися соціальний світ, та наявності власних інтересів, можуть тиснути на державу й інші групи з метою здійснення певних дій, які відповідають світобаченню та інтересам цих суб'єктів. Релігійні організації поряд зі світськими громадськими організаціями підтримують певні політичні чи

громадські ініціативи або виступають проти них, долучаються до всіх тих сил, які намагаються впливати на дії політичного режиму, виступають пропонентами або опонентами влади, наголошують на необхідності підтримки традиційних цінностей. Наявність же чи відсутність фактів таких взаємодій залежить від багатьох чинників, головними з яких є потужність (впливовість) релігійних суб'єктів та їхня власна готовність до того, аби стати дійсно громадськими суб'єктами. Адже готовність держави прислухатися до думки релігійних організацій і груп зовсім не обов'язково спонукатиме останні до перетворення на виразників інтересів усього суспільства, а не лише своїх власних корпоративних інтересів.

Що стосується власне ситуації в Україні, то чимало дослідників характеризують релігійні організації як активних учасників громадянського суспільства. О. Лотюк відзначає, що «сьогодні церква стає активним учасником громадянського суспільства, де важлива ініціатива громадян, а не держави. Церковні парафії та громади, недільні школи та гімназії, братства й усілякі об'єднання при храмах – усе це може й повинно вливатися в громадянське суспільство» [Лотюк, 2015: с. 126]. В. Титаренко вважає, що «...через свій суспільний авторитет ... церква як релігійний інститут може якісно інакше впливати на процеси самоорганізації громадян і стати дієвим елементом громадянського суспільства. І тут сфери впливу не обмежуються тільки духовно-моральною сферою. Прикладом інституцій громадянського суспільства є харитативні організації, ціла низка яких діє й при церквах та релігійних організаціях різних конфесій» [Herbert, 2013].

Про свою належність до громадянського суспільства заявляють і представники Церков. Наприклад, Голова УГКЦ С. Шевчук вказав, що «...роль церкви у суспільстві можна порівняти з турботливою матір'ю, яка вмовляє дитину із зубним болем все ж таки піти до лікаря. Це суспільна відповідальність церков – сприяти життєво необхідним змінам в Україні» [Лідери Церков і посли G7..., 2018]. Він же зазначав, що «...громадянське суспільство, активне і розвинене, є необхідним, я б сказав, материнським підґрунтям суспільства і держави. І ось ми, як Греко-Католицька Церква, себе усвідомлюємо саме частиною цього громадянського суспільства. ... Церква вважає себе частиною громадянського суспільства і має за

завдання виховати активних чесних політиків, бізнесменів, громадських активістів, тих, які справді будуть розбудовувати всі інші частини суспільного, державного механізму, що його ми називаємо Українською Державою» [Блаженніший Святослав, 2019]. А Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій навіть заявляла про себе як про одну з найбільших інституцій громадянського суспільства [Заява ВРЦіРО..., 2016].

Проте наведені вище оцінки є доволі загальними і говорять скоріше про громадський потенціал релігії, але не про реалізацію цього потенціалу. Адже про успішне включення релігійних суб'єктів до громадянського суспільства варто говорити лише в тому разі, якщо є не просто *можливість* здійснювати відповідний вплив, і навіть не реальні, дійові *намагання* здійснювати такий вплив, а *успішна реалізація* таких намагань. М. Луцький відзначав, що «...церква та інші релігійні об'єднання, будучи по своїй природі консервативними інституціями та усвідомлюючи власну реальну залежність від центральної й регіональної державної влади, надто обачно демонструють свою громадянську позицію щодо соціокультурного стану суспільства, економічної ситуації, намагань локалізації соціальних і політичних прав громадян» [Луцький, 2014: с. 118].

Як уже відзначалося, релігійні організації можуть діяти як елементи громадянського суспільства або через різні форми публічного тиску на владу (публічні звернення, вимоги, заклики, виступи представників релігійних організацій), або через свого роду лобістську діяльність (використання представниками релігійних організацій особистих зв'язків із представниками влади, приватних домовленостей з ними), або через масові акції протесту чи підтримки (як то було з відомим Хресним ходом через усю Україну, який було організовано в липні 2016 р. УПЦ МП).

Найяскравішим проявом громадянської діяльності релігії стали події Євромайдану 2013–2014 років, адже дві з трьох найбільших Церков (тодішня УПЦ КП та УГКЦ) долучилися до цих подій. Зокрема можна згадати про: а) заклики з боку Церков у цілому та окремих священників до запобігання насильству під час протестів; б) висловлення осуду застосування такого насильства (наприклад, вже після першого зіткнення з правоохоронцями 30 листопада 2013 р. митрополит УГКЦ

Л. Гузар звернувся і до учасників Євромайдану, і до правоохоронців із закликом не вдаватися до насильства, а Голова УГКЦ Святослав засудив насильницькі дії «Беркуту»); в) надання притулку постраждалим унаслідок зіткнень із бійцями спецзагону «Беркут» на Майдані Незалежності 30 листопада 2013 р.; г) присутність священнослужителів на Майдані, які забезпечували духовну підтримку протестувальникам, надавали певну легітимність їхнім діям, а також намагалися особисто ставати між конфліктуючими сторонами.

М. Мельник відзначав роль Церкви у подіях «Революції Гідності», коли «Церква фактично стала на бік українського суспільства, яке вдалося до масових акцій громадянського спротиву. Монастирі і храми Києва надали притулок, захист і допомогу учасникам протестів. Під час силових дій священнослужителі живим щитом стояли між сторонами конфлікту, закликаючи насамперед службовців силових структур не виконувати злочинні накази та не застосовувати зброю проти цивільних» [Мельник, 2016: с. 126]. Також він згадує про активність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), зокрема «Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до своїх вірних та всіх людей доброї волі у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні» від 10 грудня 2013 р., «Комюніке екстреного засідання Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій» від 22 січня 2014 р., «Заява ВРЦіРО з приводу Дня Соборності та Свободи України» 22 січня 2014 р. І робиться висновок, що «Церква в подіях Майдану виявила себе як потужний і цілісний інститут громадянського суспільства, здатний захищати інтереси громадян від свавілля влади» [Мельник, 2016: с. 126–127]. Також, на думку М. Мельника, з початком російської агресії в Донецькій та Луганській областях Церква «сприяла консолідації українського суспільства навколо національних та громадянських ідеалів, організації всенародної боротьби на захист Вітчизни» [Мельник, 2016: с. 127].

Проте такі висновки видаються занадто оптимістичними. Адже хоча й мало місце активне включення УПЦ КП та УГКЦ в суспільний конфлікт саме на боці громадянського суспільства (тоді як УПЦ МП фактично підтримувала дії наявного політичного режиму), проте результат цього втручання видається достатньо скромним. Адже заклики релігійних організацій

цій до утримання від насильства залишилися не почутими, а увесь порядок денний протистояння Євромайдану визначався цілком світськими чинниками (ставлення до режиму Януковича, до орієнтації України на ЄС чи Російську Федерацію, бажання поліпшення економічного становища та становища з правами людини). Так само не звертають на них уваги обидві сторони збройного конфлікту на Донбасі.

З того, що було відзначено вище, можна бачити, що, намагаючись впливати на перебіг суспільних процесів, релігійні організації виступають переважно саме як громадські організації (діючи або самостійно, або об'єднуючись з іншими громадськими організаціями, рухами та політичними силами). Причому видно, що їхня активність спрямовується на розв'язання нагальних проблем, які не мають релігійного підґрунтя. У результаті ефективність подібної діяльності прямо залежить від міри підтримки інших громадських чи політичних акторів та від міри підтримки з боку широких мас населення (як-то у випадку захисту традиційних сімейних цінностей, чиє збереження визначається не стільки позицією релігійних організацій, скільки збереженням орієнтації на них переважної більшості населення, незалежно від їх релігійності). Звичайно, релігійні організації намагаються захищати свої майнові та статусні інтереси і виступають проти тих зрушень у суспільній моралі, які суперечать релігійному погляду на людину, але такі дії все одно не спрямовуються на клерикалізацію (яка не має широкої соціальної бази), а залишаються в річищі захисту секулярної гуманності та загальнолюдської духовності.

Релігійні організації в Україні використовують усі форми тиску. Зокрема, мають місце висловлювання позиції Церков щодо цілої низки актуальних питань, таких як родина, аморальні явища в суспільстві, стан сексуальних меншин, громадянський обов'язок, соціальна відповідальність, моральні цінності, біоетика. Вище згадувалося про те, що релігійні організації доносили свою думку щодо таких питань, як збереження традиційної сім'ї та підтримка такого суспільного дискурсу, який би не сприяв перетворенню на норму існування в суспільстві сексуальних меншин та легалізації шлюбних відносин між представниками цих меншин, впровадження до системи середньої освіти предметів духовного спрямування, наявність елементів цензури інформаційного простору з

погляду суспільної моралі, основа розуміння дискримінації, захист прав дітей.

На сайті Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (<http://vsciro.org.ua>) ми можемо побачити звернення з приводу: 1) необхідності доопрацювання проекту Закону про медіа, зокрема в тій його частині, що стосується заборони поширення висловлювань, що є дискримінаційними щодо окремих осіб та їх груп (лютий 2020 р.); 2) нав'язування гендерної ідеології в освіті, зокрема «підриву моральних основ виховного процесу в школах, що здійснюється за сприяння МОН під гаслами боротьби з дискримінацією» (грудень 2019 р.); 3) проекту №0931 Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу, листопад 2019 р.); 4) звільнення з російського ув'язнення режисера О. Сенцова та інших політичних в'язнів (січень 2019 р.); 5) звільнення захоплених Росією українських військових моряків (грудень 2018 р.); 6) недоцільність та ризику ратифікації Стамбульської конвенції (грудень 2018 р. та червень 2017 р.); 7) створення урядової інституції у справах підтримки сім'ї та дітей (грудень 2018 р.); 8) на захист сімейних цінностей в Україні (грудень 2018 р.); 9) недопустимості порушення принципу автономності релігійних організацій (липень 2018 р.); 10) нападів та погромів, спрямованих проти ромів (засудження таких дій, червень 2018 р.); 11) антидискримінаційної експертизи підручників (із запереченням щодо наявної процедури такої експертизи, зокрема з протестом щодо використання поняття «гендер», червень 2018 р.); 12) представленості релігійної тематики в ефірі Суспільного мовлення (червень 2018 р.); 13) трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині (Верховна Рада врахувала позицію Ради щодо обов'язкової згоди донора на трансплантацію, травень 2018 р.); 14) недопустимості обмеження свободи вираження поглядів (квітень 2018 р.); 15) прийняття законів з протидії домашньому насильству (грудень 2017 р.); 16) реєстрації релігійних організацій (березень 2017 р. та грудень 2016 р.); 17) звільнення заручників з полону на Донбасі (вересень 2016 р.); 18) становища українських судів та здійснення останніми правосуддя (травень 2016 р.); 19) повернення реклами пива на телебачення, радіо та у місця продажу (кві-

тень 2016 р.); 20) щодо змін до Конституції України (липень 2015 р.); 21) обов'язку допомоги у захисті Батьківщини (лютий 2015 р.); 22) підтримки благодійництва та волонтерської діяльності (жовтень 2014 р.); 23) свідомого поширення недостовірної інформації у ЗМІ (липень 2014 р.). Під час найактивнішої фази конфлікту на Сході України Всеукраїнська Рада Церков неодноразово публікувала звернення до всіх сторін конфлікту щодо припинення кровопролиття.

Що стосується прихованого, не публічного лобіювання тих чи інших дій, то таке лобіювання мало і має місце, але зосереджується воно виключно на лобіюванні власних організаційних інтересів і, знову ж таки, не проявляється в якійсь формі клерикалізації.

Ще однією складовою взаємодії релігії з громадянським суспільством є взаємодія релігії з громадськими організаціями, які діють у тій чи іншій державі. Зокрема, релігійні організації та групи можуть впливати на діяльність цих громадських організацій, об'єднуються з ними для досягнення певної мети. Про те, що ефективність громадської діяльності релігійних організацій суттєво залежить від їх здатності вступати в коаліції з іншими агентами, вже говорилося вище. Що стосується можливого впливу релігії на діяльність громадських організацій, то про такий вплив можна говорити лише стосовно тих громадських організацій, які ґрунтують свою діяльність на релігійних підвалинах.

Водночас крім позитивних складових діяльності релігійних суб'єктів як елементів громадянського суспільства не можна не відзначити й потенційних чи й реальних негативних моментів, зокрема пов'язаних із різноманітними конфліктами. Адже саме громадянське суспільство не є цілісним, воно складається з багатьох суб'єктів, які мають різні погляди на побудову суспільних відносин, чий інтереси можуть як збігатися, так і суттєво відрізнятись. Тобто цілком можливі ситуації, коли цілі та інтереси різних суб'єктів громадянського суспільства будуть діаметрально протилежними, що є потенційним джерелом напруженості та конфлікту між ними та може призводити до того, що дії одних елементів громадянського суспільства блокуватимуться діями інших елементів. П. Бергер зазначав, що релігія, ймовірно, може лише нашкодити громадянству (civility), оскільки вона стає роз'єднувальним

чинником між суспільствами [Berger, 2005: p. 15]. Д. Херберт також робить висновок, що релігія може бути загрозою для громадянського суспільства [Herbert, 2003: p. 73].

І справді, є громадські організації, які борються за рівноправ'я представників сексуальних меншин, за право людини самій визначати свою долю, зокрема й через штучне переривання вагітності. Натомість релігійні організації, навпаки, борються проти такого рівноправ'я виходячи з принципу примату колективних інтересів і вторинності бажань та схильностей індивіда. Також можуть виникати конфлікти з приводу надмірного бажання релігійних організацій збільшення храмових споруд. Наприклад, у листопаді 2016 року низка громадських організацій Івано-Франківщини опублікували відкриті листи представникам виконавчої влади України та Польщі з протестом проти будівництва церкви на історичній пам'ятці «Гетьманські вали» [Проти церкви на Валах, 2016].

Потенційна небезпека для громадянського суспільства з боку релігії обумовлюється, по-перше, переважною консервативністю останньої (внаслідок чого вона часто намагається зберегти існуючі застарілі соціокультурні норми або й відновити ті норми, які вже не мають сили в суспільстві), а по-друге, абсолютністю її претензій (світові монотеїстичні релігії в принципі виходять з абсолютної і безвідносної істинності своїх учень).

Отже, різноманітні релігійні суб'єкти в сучасній Україні цілком можуть розглядатися як одні зі складових громадянського суспільства. Адже їх публічна активність спрямовується здебільшого на розвиток суспільства в річищі гуманізму та демократії, виступає саме на боці суспільства, а не держави. Цим українське релігійне поле відрізняється від російського, де домінуюча православна Церква, навпаки, насамперед солідаризується з існуючим політичним режимом, всіляко підтримує його.

Джерела

Блаженніший Святослав. (2019, 3 квіт.). Проблема, коли політик себе декларує християнином, а у своїх рішеннях чинить так, ніби Бога немає. Отримано з http://news.ugcc.ua/news/blazhenn%D1%96shiy_svyatoslav_problema_koli_pol%D1%96tik_sebe_deklarui_e_hristiyanimom_a_v_svoih_r%D1%96shennyah_chinit_tak_yak_bi_boga_ne_%D1%96snuvalo_85864.html (дата звернення: 20.12.2019).

Заява ВРЦіРО щодо суспільно-політичної ситуації в Україні. (2016, 1 берез.). Отримано з <http://vrciro.org.ua/ua/statements/447-statement-uccro-on-social-political-situation-in-ukraine> (дата звернення: 20.12.2019).

Лідери Церков і послы G7 обговорили участь Церков у процесі реформ в Україні. (2018, 7 лют.). Отримано з https://risu.org.ua/article_print.php?id=70007&name=international_relations&lang=ua (дата звернення: 20.12.2019).

Лотюк, О. С. (2015). До питання співвідношення церкви і громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 1(32), 124–127.

Луцький, М. І. (2014). Церковний вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*, 8, 114–119.

Мельник, М. В. (2016). Церковний вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Грані*, 4(132), 124–128.

Паращевін, М. (2017). *Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Проти церкви на Валах. Ряд громадських організацій Івано-Франківська направили листа урядовцям України та Польщі. (2016, 4 жовт.). Отримано з <http://versii.if.ua/novunu/proti-tserkvi-na-valah-ryad-gromadskih-organizatsiy-ivano-frankivska-napravili-lista-uryadovtsyam-ukrayinita-polshhi/> (дата звернення: 20.12.2019).

Степаненко, В. П. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Титаренко, В. *Формування громадянського суспільства в сьогденній Україні: роль релігійного фактору.* (2014, 7 трав.). Отримано з https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56318/ (дата звернення: 20.12.2019).

Berger, P. (2005). Religion and global civil society. In M. Juergensmeyer (Ed.), *Religion in global civil society*, (pp. 11–22). Oxford: Oxford University Press.

Herbert, D. (2003). *Religion and civil society: Rethinking public religion in the contemporary world*. Hampshire: Ashgate Publishing Ltd.

Herbert, D. (2013). Religion and Civil Society: Theoretical Reflections. In Joep de Hart, Paul Dekker, Loek Halman (Eds.), *Religion and Civil Society in Europe* (pp. 13–45). Springer Science+Business Media Dordrecht.

Juergensmeyer, M. (Ed.). (2005). *Religion in global civil society*. Oxford: Oxford University Press.

Keane, J. (1988). *Democracy and Civil Society*. London.

Wuthnow, R. (1996). *Christianity and civil society*. Philadelphia: Trinity Press International.

ВИМОГИ ДО АВТОРІВ

- Редакція приймає матеріали у вигляді роздрукованих текстів (2 примірники, через 2 інтервали, кг 14) та в електронній версії, записаній на відповідних зйомних носіях (як роздруковано) або надісланій електронною поштою на адресу редакції (електронний документ у форматі MS Word-97-2000 без позиціювання та переносів, шрифт – Times New Roman, за винятком символічних шрифтів у формулах). Потрібно вказати ім'я та прізвище автора українською та латиницею, e-mail автора та контактний телефон, авторський ORCID iD (за зразком: <http://orcid.org/0000-0003-4223-6866>) або Scopus id, відомості про автора (укр., англ.): науковий ступінь, учене звання (за наявності їх), місце роботи (з повною адресою), відділ, кафедру тощо, посаду і сферу дослідницьких інтересів; назву матеріалу (укр., англ.), дисципліну, до якої належить стаття (УДК), та зазначити дату, коли матеріал було надіслано до редакції.
- Необхідно подати україномовну та англomовну анотацію статті із викладом наукової актуальності, головних методологічних і методичних засад дослідження, вихідної дослідницької позиції, наукової новизни, значення отриманих результатів та сфери наукового застосування їх (для статей обсяг анотації до 1800 знаків, для матеріалів круглих столів, рецензій, есеїв, реплік та повідомлень в наукового життя – до 700 знаків), а також навести ключові слова (укр., англ. – від 4–5 слів).
- Перелік джерел подавати наприкінці статті як неперерахований алфавітний список (оригінальний і перекладений англійською) у форматі APA (зразки оформлення див.: <http://liu.cwp.libguides.com/citara>); посилання в тексті – у квадратних дужках (напр.: [Аристотель, 2010: с. 286], [Aristotle, 2008: p. 17–18], [Європейський словник філософії, 2013] тощо); коментарі – у посторічкових вносках із послідовною нумерацією.
- До цитат, що їх переклав автор, слід додати відповідні фрагменти мовою оригіналу.
- Якщо стаття містить ілюстративний матеріал, таблиці, графіки та діаграми слід подавати у файлах Excel (за необхідними вихідними даними), рисунки – у файлах CorelDraw чи Adobe Illustrator (імпортовані у Word ілюстрації не придатні для подальшої роботи).
- Редакція рукописи не повертає. Рецензії мають внутрішньоредакційне призначення.
- Автор не має права передавати в інші видання праці, які редакцією та ухвалені редакцією до друку матеріали.
- Статті за підписами авторів висловлюють їхні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.
- Редакція має право скорочувати статті та робити літературне редагування.
- Надання матеріалів редакції часопису передбачає згоду на публікацію в друкованому вигляді в часописі та в електронній версії на сайті часопису, а також у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.
- Редакція має право скорочувати статті та робити літературне редагування.
- Надання матеріалів редакції часопису передбачає згоду на публікацію в друкованому вигляді у часописі та в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Переклад анотацій *О. Максименко*

Підписано до друку 29.11.2019 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 27,25. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9